

Волинська обласна державна адміністрація
Волинська обласна рада
Редакційно-видавнича група “Науковий центр історичних студій Волині”
Державний архів Волинської області

Волинь пам’ятає
Відлуння на Волині голодомору 1932–1933
років у радянській Україні

Луцьк – 2008

УДК
ББК

Рекомендовано Радою РВГ “Науковий центр історичних студій Волині”
(Протокол № 2 від жовтня 2008 р.)

Рецензенти:

- В. К. Баран** - доктор історичних наук, професор
(Волинський національний університет
імені Лесі Українки);
- В. В. Вісин** - кандидат історичних наук, доцент
(Луцький національний технічний університет)

Волинь пам’ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. Науково-документальне видання / Автори-упорядн. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008. – с.: іл.

ISBN

У книзі на основі архівних документів і матеріалів, спогадів очевидців та інших джерел висвітлено ставлення волинян до процесів в радянській Україні та голодомору 1932-1933 рр. Книга розширює доказову базу злочинної політики комуністичної партії щодо створення штучного голоду в Україні. Книга сприяє подоланню наслідків замовчування історичної правди про трагедію українського народу.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх хто цікавиться історією України.

УДК
ББК

ISBN

- © Кучерепа М. М., загальна редакція, 2008
© Кучерепа М. М., Ткачук В. В., автори-упорядники, 2008
© Дмитрук В. Г., вступна стаття, 2008
© РВГ Науковий центр історичних студій Волині”, 2008

Науково-документальне видання

Волинь пам'ятає
Відлуння на Волині голодомору 1932–1933
років у радянській Україні

Загальна редакція М. М. Кучерепи
Автори-упорядники: М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук

Луцьк 2008

ЗМІСТ

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. ЗАКОН УКРАЇНИ

Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в
Україні. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА
УКРАЇНИ.....

Від упорядників.....
В. Дмитрук. Передмова.....

РОЗДІЛ 1. ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ.....

1. З промови Й. В. Сталіна на конференції аграрників-марксистів «До питань аграрної політики в СРСР» – про класові зрушення і поворот у політиці партії. 29 грудня 1929 р.....

2. Із доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора на пленумі центрального комітету КП(б)У про підсумки хлібозаготівель 1932 р. на Україні та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. 5 лютого 1933 р....

3. Директива ЦК ВКП(б) обкомам, крайкомам та ЦК компартій союзних республік про затвердження плану хлібоздачі на січень 1933 р. та про встановлення Україні граничного терміну виконання повністю річного плану хлібозаготівель та хлібоздачі. 2 січня 1933 р.....

4. Записка А. А. Хвилі центральному комітету КП(б)У та Одеському обкому партії про незадовільне виконання плану хлібозаготівель, факти приховування хліба, куркульський саботаж у Снігурівському районі Одеської області. 10 січня 1933 р.....

5. Записка Одеського обкому партії центральному комітету КП(б)У про хід виконання річного плану хлібозаготівель в області та необхідність застосування репресивних заходів щодо осіб, які саботують цю роботу. Не пізніше 13 січня 1933 р.....

6. Лист В. П. Затонського центральному комітету КП(б)У про хід хлібозаготівель, факти приховування хліба, необхідність поліпшення роботи партійних та радянських органів Одеської області по виконанню плану хлібоздачі. 22 січня 1933 р.....

7. Директивний лист ЦК КП(б)У та раднаркому УСРР всім обкомам партії та облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України. 23 січня 1933 р.....
8. Резолюція пленуму ЦК КП(б)У про підсумки хлібозаготівель в Україні та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. м. Київ, 7 лютого 1933 р.....
9. Лист Вінницького обкому КП(б)У центральному комітету КП(б)У про розширення масштабів захворювання та смертності від голодування в області та заходи надання допомоги населенню. 17 лютого 1933 р.....
10. Довідка інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У про факти голодування та смертності населення в окремих районах Дніпропетровської, Київської та Харківської областей. 28 лютого 1933 р.....
11. Довідка ДПУ УСРР про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України. 12 березня 1933 р.....
12. Повідомлення ДПУ УСРР центральному комітету КП(б)У про тяжкий продовольчий стан в с. Шапарське Новопокровського району Донецької області та заходи допомоги голодуючому населенню. 14 березня 1933 р....
13. Записка наркомзему УСРР центральному комітету КП(б)У про голодування та смертність населення у Київській області і необхідність надання продовольчої допомоги. 14 березня 1933 р.....
14. Зведення інформаційного сектора оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки. 1 квітня 1933 р.....
15. Доповідна записка Новопокровського райкому партії Донецькому обкому КП(б)У про факти вживання у їжу трупів померлих та заходи щодо подолання голоду. 5 квітня 1933 р.....
16. Повідомлення політсектора Донецького обласного земельного відділу Донецькому обкому КП(б)У про продовольчі труднощі, смертні випадки та людоїдство. м. Донецьк, 19 квітня 1933 р.....

17. З доповіді голови раднаркому УСРР В. Я. Чубаря про підсумки 1933 сільськогосподарського року на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У. 18 листопада 1933 р.....
18. Витяг із огляду політичної ситуації в радянській Україні, зроблений журналом «Юнак». Січень 1932 р.....
19. Інформація газети «Діло» про поширення голоду в радянській Україні. 9 червня 1932 р.....
20. Інформація газети «Діло» про причини голодів в Україні. 28 червня 1932 р.....
21. Коментар газети «Діло» щодо прийняття 7 серпня 1932 р. Центральним Виконавчим комітетом та радою народних комісарів СРСР постанови «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 11 серпня 1932 р.....
22. Інформація газети «Нова зоря» про голодні бунти в радянській Україні. 2 жовтня 1932 р.....
23. Інформація газети «Нова зоря» про випадки канібалізму в радянській Україні. 23 жовтня 1932 р.....
24. Інформація волинського польськокомовного тижневика «Wołyń» (Волинь) про хлібозаготівельну кампанію в радянській Україні і опір селянства заходам комуністичної партії. 1 січня 1933 р.....
25. Інформація газети «Українська Нива» про ситуацію в радянській Україні. 15 січня 1933 р.....
26. Інформація газети «Нова зоря» про голодний бунт в містах радянської України і масові виселення українців в Сибір. 2 лютого 1933 р.....
27. Інформація газети «Нова зоря» про становище в радянській Україні. 2 лютого 1933 р.....
28. Стаття з газети «Українська Нива» про становище в радянській Україні. 25 лютого 1933 р.....
29. Витяг з інформації газети «Діло» про ситуацію в радянській Україні. 25 лютого 1933 р.....

30. Стаття П. Карого «На Україні», опублікована в газеті «Українська Нива». 20 березня 1933 р.....
31. Інформація газети «Українська Нива» про голодний бунт робітників у Катеринославі і придушення його чекістами. 16 квітня 1933 р.....
32. Стаття П. Крижанівського «Новий курс» на Україні», опублікована газетою «Українська Нива». 1 червня 1933 р.....
33. Заява члена Безпартійного блоку співпраці з урядом, мешканця м. Луцька Юрія Добровольського до Луцького повітового староства щодо надання дозволу на читання лекції про події в Радянському Союзі. 16 червня 1933 р...
34. Інформація газети «Нова зоря» про виступ американського професора Ричарда Селета у Берліні щодо кількості жертв голодомору в СРСР та його заклику організації допомоги голодуючим в Радянському Союзі. 16 липня 1933 р.....
35. Інформація польськомовного волинського тижневика «Wołyń» (Волинь) про відозву греко-католицьких єпископів із закликом до християн усього світу протестувати проти голоду в Україні. 30 липня 1933 р.....
36. Витяг з місячного ситуаційного звіту Львівського воєводського управління за липень 1933 р. 9 серпня 1933 р.....
37. Інформація газети «Українська Нива» про голод в радянській Україні. 11 серпня 1933 р.....
38. Інформація газети «Українська Нива» про голод в радянській Україні. 30 серпня 1933 р.....
39. Замітка П. Крижанівського «Товарищ урожай» в газеті «Українська Нива» про голод в радянській Україні. 13 вересня 1933 р.....
40. Інформація газети «Українська Нива» про безгосподарне відношення до зберігання збіжжя в радянській Україні. 30 вересня 1933 р.....
41. Інформація газети «Українська Нива» про голод в Україні. 27 жовтня 1933 р.....
42. Інформація газети «Українська Нива» про становище в радянській Україні в зв'язку з хлібозаготівельною кампанією. 27 жовтня 1933 р....

43. Витяг із місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі за січень 1933 р. 10 лютого 1933 р.....
44. Відозва Українського громадського комітету рятунку України «До культурного світу» із закликами протестувати проти поневолення і фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою. 14 вересня 1933 р.....
45. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про організацію загального дня протесту проти репресивної політики радянського уряду в Україні. 13 жовтня 1933 р.
46. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про оголошення Українським громадським комітетом у м. Львові дня 29 жовтня 1933 р. днем національної жалоби і протесту усього українського суспільства за межами СРСР проти голоду в радянській Україні. 14 жовтня 1933 р.....
47. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про вихід у світ брошури Василя Мудрого «Лихоліття України». 21 жовтня 1933 р.....
48. Повідомлення клубу «Рідна хата» для Луцького повітового староства про заплановане організаційне зібрання з метою створення Волинського товариства допомоги голодуючим в Україні. 12 жовтня 1933 р.....
49. Протокол зборів української громадськості щодо організації Громадського комітету допомоги голодуючим в радянській Україні. м. Луцьк, 17 жовтня 1933 р.
50. Інформація газети «Українська Нива» про засідання в м. Луцьку Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні. 17 жовтня 1933 р.....
51. Відозва Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні до українського громадянства Волині. 17 жовтня 1933 р.....

52. Лист Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні до Товариства імені митрополита Петра Могили в Луцьку. 21 жовтня 1933 р.....
53. Інформація газети «Діло» про відправу в Харбині в українській Свято-Троїцькій церкві служби Божої і панахиди за жертви радянського комуністичного режиму. 22 жовтня 1933 р.....
54. Інформація газети «Діло» про відправу в Луцькому соборі богослужіння та панахиди за жертви радянського режиму в Україні. 29 жовтня 1933 р....
55. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про відправу богослужінь у церквах Волині і Полісся присвячених жертвам голоду в Україні. 30 жовтня 1933 р..
56. Інформація газети «Діло» про відправу у львівських церквах богослужінь та панахид за жертви радянського режиму в Україні. 1 листопада 1933 р....
57. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про відправу митрополитом Діонісієм у Почаївській Лаврі панахиди з приводу трагічних подій в радянській Україні. 4 листопада 1933 р.....
58. Витяг з місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі за жовтень 1933 р. 10 листопада 1933 р.....
59. Інформація газети «Українська Нива» про організацію і склад повітових комітетів Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні. 22 листопада 1933 р.....
60. Інформація газети «Українська Нива» про ініціативу Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні щодо постановки українським театром вистави В. Винниченка «Гріх» для збору коштів на допомогу голодуючим в Україні. 30 листопада 1933 р.....
61. Витяг із місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі за грудень 1933 р. 10 січня 1934 р.....

62. Коментар газети «Діло» щодо поїздки Е. Ерїо до СРСР. 27 серпня 1933 р.
63. Витяг з відгуку газети «Нове село» щодо поїздки Е. Ерїо до радянської України. 10 вересня 1933 р.....
64. Інформація газети «Українська Нива» про перебування в Україні колишнього прем'єр міністра Франції Е. Ерїо та заходи радянського уряду щодо приховання голоду в Україні. 15 жовтня 1933 р.....
65. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про поширення в світі відомостей про голод в радянській Україні. 2 вересня 1933 р.....
66. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про зібрання в Парижі «Української громади», присвячене голодомору в Україні. 29 жовтня 1933 р.....
67. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про проведення Об'єднанням українських студентів «Основа» в м. Гданську дня жалоби і протесту. 23 листопада 1933 р.....
68. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про акцію Центрального комітету допомоги Україні. 23 листопада 1933 р.....
69. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про статтю «Нова руїна» опубліковану в газеті «Соціал-демократ» про голод в Україні. 23 листопада 1933 р...
70. Інформація польського щоденного краєвого бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про прес-конференцію міжконфесійного та наднаціонального комітету допомоги голодуючим України. 1 грудня 1933 р.....
71. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про комунікат Гетьманської управи Павла Скоропадського у справі голоду в Україні. 11 грудня 1933 р....

72. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про скликання міжнародної конференції представників комітетів допомоги голодуючим в радянській Україні. 16 грудня 1933 р.....

73. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про звернення митрополита Російської православної церкви за кордоном Антонія (Храповецького) про надання допомоги голодуючим в радянській Україні. 18 грудня 1933 р.....

74. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про звернення греко-католицького єпископа у Філадельфії Константина Богачевського до всіх священників і вірних про відправлення 24 грудня 1933 р. богослужіння та проведення збору пожертвувань для голодуючих в радянській Україні. 18 грудня 1933 р.....

75. Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про завершення роботи міжнародної конференції у Відні в справі голоду в радянській Україні. 22 грудня 1933 р...

76. Інформація газети «Діло» про засідання Головного уряду Об'єднання Українських організацій в Америці в справі організації допомоги голодним в Україні. 27 жовтня 1934 р.....

77. Інформація газети «Нова зоря» про голодні бунти в Одесі. 14 січня 1934 р.

78. Інформація газети «Діло» про оголошення меморіалу Об'єднання українських організацій в Америці під назвою «Голод на Україні». 26 червня 1934 р.....

79. Меморандум української політичної еміграції Рівненського повіту Волинського воєводства секретаріату Ліги Націй. 2 вересня 1934 р..

РОЗДІЛ 2. СВІДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр., ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ананієва (дів. Левченко) Любов Семенівна.....

Андріюк Марія Максимівна.....
Бірюк Олена Федорівна.....
Блоха Галина Іванівна.....
Бодюк Антоніна.....
Бондар Петро Максимович.....
Бондар Петро Максимович.....
Бондаренко Іван Карпович.....
Бондарук Ганна Тихонівна.....
Бочарова-Дричик Олена Іванівна.....
Булавка Ольга Василівна.....
Васюта Микола Тимофійович.....
Волобуєва Ніна Михайлівна.....
Галабурда Анастасія Володимирівна.....
Галімук (Ангелова) Марія Павлівна.....
Герасименко Марія Павлівна.....
Герасимук Любов Степанівна.....
Глух (Головач) Ганна Петрівна.....
Головченко Євдокія Артемівна.....
Горкавчук Борис Дем'янович.....
Грес Варвара Аврамівна.....
Гуртовий Григорій Олександрович.....
Дем'яник (дів. Ковальська) Марія Яківна.....
Дем'янюк Михайло Семенович.....
Дорош Євдокія Миколаївна.....
Дорош Євдокія Миколаївна.....
Жирновий Петро Денисович.....
Жукалюк (Чхало) Марія Дмитрівна.....
Здохлій Тетяна Євдокимівна.....
Зінчук Іван Захарович.....
Касянчук (Калініцька) Ганна Василівна.....

Кисло Тетяна Петрівна.....
Клеутіна (Щербина) Марія Іванівна.....
Коваль Іван Вікторович.....
Ковальчук Наталія Ільїна.....
Козуб Івана Григоровича.....
Колодюк Ганна Никодимівна.....
Колядюк (Баранюк) Олександра Андріївна.....
Кондратюк Марія Савівна.....
Короц Катерина Іванівна.....
Короц Катерина Іванівна.....
Костенко Тетяна Тихонівна.....
Кочубей (Шиманська) Таїса Станіславівна.....
Кравченко Клавдія.....
Крупка Ганна Петрівна.....
Куделя Микола.....
Кулик Павло Якович.....
Левицька Євгенія Федорівна.....
Левчанівська Ірина.....
Ленський Федір.....
Лещук (Гензелко) Варвара Семенівна.....
Лиманюк Віра Елізарівна.....
Лиманюк Віри Єлізарівни.....
Лицман-Куценко Лариса Андріївна.....
Максимчук (дів. Хвисак) Ганна Феофанівна.....
Малюх Касінія Філімонівна.....
Міхнюк Пелагія Миколаївна.....
Мовчан Феодосія Петрівна.....
Мочичук Ганна Іванівна.....
Нечипоренко А.
Нечипорук Інна Назарівна.....

Обушенко Софія Михеївна.....

Оксентюк Віра Михайлівна.....

Остапчук Марія Тихонівна.....

Пащук Степанида Дмитрівна.....

Піддубний Нечипор Микитович.....

Петриченко Григорій Никифорович.....

Пишняк (дів. Панченко) Катерина Онисимівна.....

Покальчук Ольга Олексіївна.....

П'ятенко Іван Захарович.....

Радчук Дарія Несторівна.....

Римарук Віра Максимівна.....

Росоха Олексій Петрович.....

Римарук Віра Максимівна.....

Рудик (дів. Шендарук) Марія Кирилівна.....

Русюк (дів. Бородавка) Галина Павлівна.....

Савицька Ю.С.

Семяшко (Москаленко) Любов Дмитрівна.....

Сироїд Микола Захарович.....

Сметюх Марія Степанівна.....

Сметюх Марії Степанівни.....

Сміян Петро Кіндратович.....

Сороченко Ольга Яківна.....

Сохацька (Соловей) Марія Пилипівна.....

Столярчук Марія Іванівна.....

Столярчук Микола Васильович.....

Столярук (дів. Петренко) Марія Іванівна.....

Федончук Надія Григорівна.....

Форсюк Любов Марківна.....

Хмелюк Катерина Андріївна.....

Черненко Марія Петрівна.....

Швед Іван Никифорович.....
Шевчик Марія Михайлівна.....
Шидловський Петро Михайлович.....
Шострюк Іван Тимофійович.....
Шульга Федір Романович.....
Яковець Ніна Герасимівна.....
Яринич Галина Йосипівна.....
Яцюк Раїса Дементіївна.....

РОЗДІЛ 3. СПИСОК ГРОМАДЯН, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 рр., МЕШКАНЦІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

.....

Список ілюстрацій.....

Про Голодомор 1932–1933 років в Україні

Верховна Рада України **постановляє:**

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору

Великого голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка

Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607–IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789–V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої

влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 – 1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України Віктор Ющенко

28 листопада 2006 року

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

З метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу та на підтримку ініціатив Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні

постановляю:

1. Кабінету Міністрів України розробити у місячний строк із залученням Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні та затвердити План заходів на 2007-2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, передбачивши в ньому, зокрема:

заходи з роз'яснення положень Закону України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні";

забезпечення складання списків жертв Голодомору в Україні, формування Національної книги пам'яті та відповідних регіональних книг пам'яті, а також складання єдиного списку постраждалих від Голодомору;

встановлення в населених пунктах України, жителі яких постраждали від Голодомору, відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків;

здійснення дальших заходів щодо спорудження у місті Києві пам'ятника визначному досліднику Голодомору 1932-1933 років в Україні Джеймсу Мейсу;

здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом Українського народу;

заходи зі сприяння українській громадськості за кордоном в організації та проведенні до 1 жовтня 2007 року в установленому порядку міжнародного

конкурсу на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору 1932-1933 років у місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки);

вивчення питання щодо можливості встановлення в інших іноземних державах відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932-1933 років в Україні;

забезпечення співробітництва з Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців для планування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні;

проведення у 2008 році в місті Києві Міжнародного форуму, присвяченого 75-м роковинам геноциду Українського народу;

заснування грантів науковцям для дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні;

забезпечення формування єдиного реєстру документів, матеріалів, пов'язаних із Голодомором 1932-1933 років в Україні, у тому числі здійснення заходів щодо повернення в установленому порядку в Україну відповідних документів з інших держав;

проведення в населених пунктах України тематичних виступів творчих колективів, діячів культури та мистецтва;

організацію та проведення закордонних турів творчих колективів з метою поширення правдивої інформації про трагедію Голодомору 1932-1933 років в Україні, організацію тематичних виставок у парламентах, урядових установах іноземних держав;

організацію в населених пунктах України постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом Українського народу, формування та оновлення відповідних музейних зібрань, зокрема в краєзнавчих музеях;

створення художнього та документальних фільмів про події часів Голодомору 1932-1933 років в Україні;

проведення конкурсів на створення кращого твору літератури, твору образотворчого мистецтва, музичного твору на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу;

видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932-1933 років в Україні, а також здійснення заходів щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України;

проведення у навчальних закладах і військових частинах тематичних уроків, лекцій про історичні події Голодомору 1932-1933 років в Україні;

вирішення в установленому порядку питання щодо поглибленого вивчення в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах причин та наслідків Голодомору в Україні;

організацію серед школярів, студентів та педагогічних працівників всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт «Голодомор 1932-1933 років. Україна пам'ятає»;

започаткування та забезпечення проведення щорічної всеукраїнської акції "Колосок пам'яті" із покладання учнями загальноосвітніх навчальних закладів колосків пшениці до пам'ятників, меморіалів жертвам геноциду Українського народу;

випуск в обіг поштової марки і конверта у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні та здійснення спецпогашення поштової марки.

2. Кабінету Міністрів України забезпечити завершення спорудження до 1 жовтня 2008 року у місті Києві до 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, передбачене підпунктом 3 пункту 2 статті 5 "Прикінцеві положення" Закону України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні".

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

утворити у місячний строк відповідні координаційні ради, включивши до їх складу представників громадськості, для забезпечення організації та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, забезпечити розроблення за участю координаційних рад та затвердити відповідні плани заходів;

сприяти громадським організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у їх діяльності з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні, проведення ними науково-пошукової та просвітницької діяльності;

забезпечити за участю науковців, дослідників Голодомору в Україні, представників громадських організацій збирання свідчень очевидців Голодомору 1932-1933 років в Україні;

внести у тримісячний строк пропозиції щодо відзначення державними нагородами України громадян, які зробили вагомий внесок в дослідження Голодомору 1932-1933 років в Україні, донесення правди про трагедію до української та світової громадськості;

створити до кінця 2007 року списки мешканців регіонів, що постраждали від Голодомору 1932-1933 років в Україні, вжити заходів щодо належного впорядкування місць поховань жертв геноциду Українського народу;

вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України, Національній телекомпанії України, Національній радіокомпанії України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні, а також

виготовлення та розповсюдження інформаційної продукції, організацію циклів теле- та радіопередач з тематики Голодомору в Україні.

Президент України В. ЮЩЕНКО

28 березня 2007 року

№ 250/2007

Від упорядників

Передмова

Дорогий читачу, Вам рекомендується особлива книга. Вона написана не тільки на архівних документальних матеріалах, але і десятками людей, які були учасниками подій, що випали на їх долю, були свідками небаченого у світі злочину, вчиненого проти українського народу, злочину перед яким меркнуть навіть страхіття середньовічної інквізиції. Це був найграндіозніший план винищення українського народу, а точніше – це був нечуваний досі геноцид проти української нації. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні назавжди залишиться в пам'яті українців однією з найстрашніших сторінок нашого минулого.

Довго замовчувалася правда про це лихоліття. І лише тоді, коли з здобуттям незалежності, з зміцненням демократичних сил в Україні, з наближенням 75-ої річниці Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, з метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв геноциду нашого народу, Верховна Рада України визнала Голодомор актом геноциду українського народу, Президент України В. Ющенко 28 листопада 2006 р. підписав Закон України “Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні”.

На виконання цього закону 28 березня 2007 р. Президент затверджує Указ про “Заходи у зв'язку з 75 роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні”. Заходами передбачено широке роз'яснення положень Закону України про Голодомор, складання списків жертв Голодомору, формування Національної книги пам'яті та відповідно видання регіональних книг пам'яті. Це стало результатом видання нашої книги “Волинь пам'ятає”.

Які ж причини привели до цього лихоліття і що передувало цьому геноциду проти української нації, коли голодом було знищено від 7,5 до 12,5 млн людей.¹

Сьогодні, коли розсекречені документи, які ховалися за сімома замками від народу, коли опубліковані спогади очевидців Голодомору 1932 – 1933 років, ми з упевненістю можемо сказати, що всі голодомори в колишньому

СРСР мали суб'єктивні причини і були результатом соціально-економічної політики партії більшовиків, за допомогою якої комуністи намагалися закріпити своє панування в Україні, здійснити геноцид проти української нації. Ця політика була інструментом знищення народного опору Радянській владі в Україні, застереженням українському радянському урядові проти наміру проводити так звану українізацію і порівняно самостійну політику.

І почався цей найбільш грандіозний за диявольськими умислами план винищення етнічних українців з масового наступу на селянство.

Історією доведено, щоб тримати народ у становищі колоніальної залежності та покори, безконтрольно грабувати його природні багатства, імперіалісти всіх часів запроваджували в підкореній країні режим політичного терору і придушення вільної думки, гальмували розвиток культури й освіти. У випадку, коли народ чинив сильний спротив – як це було в Україні – винищувався основний склад нації, його еліта. Аналізуючи історичний розвиток України, бачимо, що так чинила царська Росія. Однак найбільш брутальною, із застосуванням найжахливіших методів, творили це московські більшовики. Експропріювавши буржуазію та поміщиків, причому здійснивши це не без допомоги селян, більшовики взялися за дрібну селянську масу, яких називали дрібною буржуазією.

Вождь більшовиків В. Ленін, з перших днів встановлення влади своєї партії, не приховував ненависті до селянства. Він вважав, що селянин-одноосібник бачить свій шлях лише в капіталізмі. А тому складовою частиною економічної політики Ленін запропонував продовольчу розкладку, яка мала сприяти перевихованню селян і насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринкового способу виробництва і розподілу продукції. Така політика, названа згодом воєнним комунізмом, що базувалася не на товарно-грошових відносинах, а на вказівках і розпорядженнях з Москви, призвела до повного руйнування економіки та її глибокої кризи.

У березні 1921 р. X з'їзд РКН(б) змушений був відмінити продрозкладку і перейти до нової економічної політики.

Це був вимушений крок більшовицької Москви. Із введенням НЕПу появилася можливість розвиватися економіці, особливо в сільськогосподарському виробництві до відновлення приватної власності, допуск закордонних концесій і повернення до капіталістичного фінансового господарства. А це все суперечило більшовицькій ідеології та планам економічного розвитку країни. Тому в 1925 році XIV з'їзд більшовицької партії взяв курс на індустріалізацію, яка мала здійснюватися за рахунок села. Одночасно було ухвалено невідповідність цін на промислові та сільськогосподарські товари, що стало новою трагедією для України. Село було пограбовано і селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців.²

В самій політиці індустріалізації, в її меті – швидкому промислому розвитку країни – нічого поганого не було. Але методи, якими вона провадилися, повністю спотворили ідею і звели нанівець всі позитивні результати, бо вони були куплені ціною величезних втрат.

Так, для здійснення планів індустріалізації, необхідно було закупити за кордоном промислове обладнання. Для цього необхідна була валюта. А отримати її можна було лише за хліб. З цією метою було організовано економічно необґрунтовану колективізацію сільського господарства, яка фактично знищила найкращі господарства разом з їх господарями і призвела до руїни.

Про суцільну колективізацію було офіційно оголошено на листопадовому (1929 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). “Всеосяжна колективізація” замислювалася для того, щоб забезпечити викачування селянських ресурсів у державний бюджет, перетворити багатомільйонне селянство з “дрібною буржуазією”, тобто власників засобів виробництва, у найману робочу силу, директивно управляти усією економікою. А відчуження селян від власності на засоби виробництва створювало економічний фундамент для встановлення тоталітарного політичного режиму.

Перші колективні господарства мали артільну форму. Селянину залишалися присадибна ділянка, корова, дрібна худоба, будівлі. Коли в лютому 1930 р. було опубліковано новий Примірний статут сільгоспартілі “як перехідної до комуни форми колгоспу”, в багатьох районах почали масово усупільнювати корови, дрібну худобу і птицю. Селяни дружно стали на захист свого майна і чинили шалений опір подальшій колективізації. Політична ситуація різко загострилася. Сталін визнав за доцільне відступити, склавши усю відповідальність за перегини на місцеву владу.

Постановою ЦК ВКП(б) “Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі”, що була опублікована 14 березня 1930 р., місцевим партійним організаціям було запропоновано відмовитися від адміністративного тиску на селян при утворенні колгоспів і всю увагу зосередити на їх господарському та організаційному зміцненні. Артіль перестали вважати допоміжною формою на шляху до комуни. Також було оголошено про те, що вступ до колгоспу є справою добровільною.

Цей поворот у політиці призвів до того, що до осені 1930 р. з українських колгоспів вийшла добра половина селян, зокрема майже всі середняцькі господарства. На осінь в них залишилося близько третини селян, і вихід продовжувався.

Це налякало уряд, і з осені 1930 р. почалася нова кампанія для залучення селян у колгоспи. На відміну від першої, що характеризувалася грубим примусом, під час другої кампанії селяни-одноосібники обкладалися великими непосильними податками, які вони не могли заплатити.

ЦК ВКП(б) у вересні 1930 р. направив директивний лист “Про колективізацію” усім обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік, в якому Україна одержала завдання закінчити суцільну колективізацію в основних сільськогосподарських районах протягом 1931 р., було фактично заборонено вільну торгівлю сільськогосподарськими продуктами. Постачання хлібом у містах відбувалося за картками, а промтовари для села передавалися у фонд

заготівельним організаціям. Фактично ринок було зруйновано, а самі поняття “товар”, “товарна продукція” стали невизначеними.

До суцільної колективізації партійно-радянські органи готувалися довго і ретельно. Вже у ході підготовчої роботи стало зрозуміло, що переважна більшість селян, у тому числі й біднота, не збираються вступати до колгоспів. Щоб здійснити лінію партії, необхідно було застосувати насильницькі методи. Найбільш зручним методом, який міг примусити селян повернутися до колгоспу, було обрано “ліквідацію куркульства як класу”. Компартійна верхівка добре розуміла, що лише тоді, коли залякають селян прикладом розкуркуленого сусіда, ті зможуть змиритися з колгоспами. Виходячи з цих міркувань, у січні 1930 р. спеціальна комісія Політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”.³ За цим документом господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали всі ті, хто був організатором й учасником антирадянських виступів. Їх належало ізолювати у в’язницях і концентраційних таборах. Тих, хто чинив менший опір розкуркуленню, разом із сім’ями виселяли у північні райони країни. Селянам, які не опиралися розкуркуленню, але й не підтримували активно лінію партії, земельні ділянки виділялися за межами колгоспних масивів.⁴

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову “Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством”. Цією постановою відмінялися всі попередні закони, які дозволяли оренду землі та найману працю в сільському господарстві, і узаконювалося право конфіскації у куркулів засобів виробництва. Поділ селян на категорії та списки тих, хто підлягав розкуркуленню, складався наймитсько-бідняцькими комітетами або сільськими сходами і затверджувався райвиконкомами.

Процес розкуркулення в Україні виглядав як акція жорстокої розправи з непокірною селянською людністю. Селян, навіть взимку, у морози, разом із сім'ями викидали із власних хат, відбирали у них одяг та харчі. І ніхто із сусідів не наважувався прийти їм на допомогу чи прийняти до себе в хату, тому що боялися потрапити до списку “підкуркульників” і бути вивезеними в Сибір.⁵

На 1931 р. в основному було ліквідовано куркульство як клас, зростає кількість колективних господарств, запроваджено директивне управління колгоспними, при якому той, хто рекомендував та наказував, що робити, не несе жодної відповідальності за результати господарювання. Відбувався процес одержавлення колгоспів при якому управління, планування, агротехнічні заходи регламентувалися численними постановами та розпорядженнями, які дуже часто суперечили одна одній. Це призводило до деградації сільськогосподарського виробництва.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. проходили набагато важче, ніж у попередні роки і в значно менших розмірах. Втрати хліба в полі вимірювалися сотнями мільйонів пудів. Зменшилися мізерні норми видачі продуктів за продкартками для робітників та службовців.

Щоб виправити становище, Сталін відрядив в Україну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим. Вона була наділена надзвичайними правами. 30 жовтня 1932 р. В. Молотов виступив на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Даючи оцінку роботі місцевих органів, він піддав гострій критиці роботу партійних, радянських і господарських працівників за те, що план хлібозаготівель було зірвано. Невиконання завдання держави він пояснив не відсутністю хліба, а “відсутністю прагнення боротися за хлібозаготівельний план”.

Разом з тим, Молотов повідомив, що “зобов'язання” України зменшується на 70 млн пудів, і остаточний план встановлюється в обсязі 282 млн пудів. А це означало, що вимагалось заготовити хліба ще стільки, скільки вже було заготовлено з червня по жовтень. Як результат діяльності заготівельної комісії з 1

листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р. в Україні було додатково “заготовлено” 104,6 млн пудів зерна. У всіх районах України жодних запасів хліба уже не залишилось, а треба було ще дожити до нового врожаю. Ця комісія відібрала останні запаси хліба у вже голодуючих селян і призвела до випадків голодної смерті у багатьох селянських родинах.

Зловісним свідченням діяльності тоталітарної держави є продиктована Молотовим постанова Раднаркому УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 20 листопада 1932 р., в якій містився пункт про застосування “натуральних штрафів” до колгоспників та селян, які не виконали плану хлібозаготівлі. Штрафи стягувалися м’ясом з колгоспу за рахунок як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників.

Місцеві власті згодом поширили цей пункт на всі продовольчі запаси селян. Коли не було зерна для виконання “державного плану”, проводилися подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі – сухарів, картоплі, буряків, сала, солінь та фруктової сушки, що були заготовлені селянами, щоб дожити до нового врожаю. Розцінювалась конфіскація як кара за “куркульський саботаж” державних хлібозаготівель. Фактично це була акція, спрямована на повне фізичне винищення селянських родин.⁶

Терор голодом, як і пограбування заможного селянства, був одним із методів створення та зміцнення колгоспного ладу.

Щоб виконати хлібозаготівельний план, надзвичайна комісія перевела Україну на блокадне становище. Села заносили на “чорну дошку”, селян позбавляли права на виїзд. Якщо в такому селі не було жодних запасів їжі, населення вимирало. Зокрема на Дніпропетровщині повністю вимерло велике село Гаврилівка Межівського району. Така ж доля чекала село Вербки Павлоградського району.⁷

У потягах і на станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багажі пасажирів і конфісковували продовольство, яке придбали за останні копійки або обміняли на останні вартісні речі в сусідніх з Україною областях й намагались провезти, щоб врятувати голодуючу сім’ю. Щоб перешкодити

самочинним втечам величезної маси голодуючих за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні заони внутрішніх військ.

Під виглядом хлібозаготівельної кампанії по всій території України було розпочато жахливий терор голодом, щоб навчити тих, хто залишиться живим, сумлінно працювати на державу у громадському господарстві колгоспів, а простіше – перетворити на рабів.

Ці страхітливі події в Україні ніде не згадувались у документах, а тим більше у пресі. Сталін заборонив про це не лише писати та говорити, але й думати. Навіть у звітах пленумів ЦК КП(б)У та протоколах Політбюро ЦК слово “голод” не згадувалося.⁸ Завіса мовчання над конаючим українським селом не давала можливості організувати допомогу міжнародних громадських організацій. Уряд боявся, а боятися було чого.

Смертність від голоду почалася вже у перший місяць діяльності молотовської комісії, а з березня 1933 р. вона стала масовою. Майже по всій Україні органами ДПУ реєструвалися випадки людоїдства і трупоїдства. Селяни, прагнучи врятувати від смерті хоча б дітей, везли їх у міста, залишали у лікарнях, установах чи просто на вулицях. Багато втікачів було серед підлітків: вони ставали бездомними, ночували на вокзалах, горищах, у підвалах, тинялися по вулицях і базарах, жебракували. Тільки за перше півріччя 1932 р. налічувалося понад 4,9 тис. бездомних підлітків, а наприкінці року їх було вже понад 6,3 тис.

З настанням весни 1933 р. виявилось, що на полі в селі нікому було працювати: одні повмирили, інші були голодні й цілком знесилені. Замість того, щоб дати селянам хліба і зробити їх спроможними працювати, на село посилали тисячі міських робітників і службовців, які не мали жодної уяви про ту роботу, яку повинні були виконувати. Про одну з таких акцій розповів студент Харківського технологічного інституту: “Навесні 1933 р., за розпорядженням П. Постишева, що прибув на Україну з винятковими уповноваженнями від Політбюро ЦК ВКП(б), студенти й науковці нашого вузу були послані на село для прополювання буряків.

...Я з групою потрапив до села Благодатне Вовчанського району. Коли наша колона наблизилася до села, то всіх якось дивно вразила абсолютна тиша та відсутність людей на вулицях. Як виявилось потім, дві третини села вже вимерло.

...Коли ми вийшли до вечері, то з усього села почали збігатися голодні діти і навіть дорослі та просити хліба чи затірки. Діти й дорослі селяни з жадобою накинулися на їжу... За півгодини чи за годину після того діти, які після довгого голодування понаїдалися хліба, з криком і плачем почали падати на землю й корчитися від болю...

На другий день ми пішли по селу. Бачимо – їде назустріч нам підвода з трупами внавалку. Вона під'їздить до кожної хати, і чоловік запитує, чи є мертві. Коли є, то виносять трупи, кладуть на підводу, і віз рушає далі. Копати яму на кладовищі знесилені голодом селяни були неспроможні. Тому підвода під'їздить до льоху біля одної з хат, трупи скидають до нього і засипають. Ніхто не плаче і не голосить”.⁹

Знати правду про ці страхінтя, про геноцид проти українців мусить кожен, хто живе на землі українській. Знати і пам'ятати про те, як вороги убивали кращих синів і дочок українського народу, довідатися як гинули у страшних муках невинні люди від рук більшовицьких катів та їх прихвостів.

Свідків подій, що відбувалися у 1931 – 1934 роках у живих залишається все менше і менше. Та частина з них, що проживають на Волині, що пережила ці лихоліття, залишили свої спогади дітям і внукам, які ми друкуємо в книзі “Волинь пам'ятає”.

Отже, дорогий читачу, Ви маєте нагоду своїм серцем доторкнутися до спогадів очевидців тих, хто терпів страшні муки штучно викликаного голодомору, і залишає їх своїм нащадкам, щоб більше ніколи не повторилося такого на нашій землі.

Ось спогад з тих страшних років Міхнюк Пелагії Миколаївни, 1920 р. народження, з Черкащини, що проживає нині у Ковельському районі: “ *Коли настав голод мені було 12 років, моїй сестрі Дусі – 7 років, а брату Івану 9*

*років і сестрі Соні – півтора року. У 1931–1932 рр. був великий врожай, але були дуже великі поставки зерна. Ходили уповноважені по селі і все забирали. Люди закопували картоплю, пшеницю, зерно. Мій батько теж закопував. Коли прийшов 1933 рік, сталося щось страшне – позабирали у людей все що було. Заглядали навіть у піч, в казани. Все находили і висипали. Залишали людей на голодну смерть. Люди почали пухнути і вмирати. Хто був здоровіший, тримався довше. Якщо було що їсти, то віддавали дітям. Мої батьки були такі опухлі, що не могли вставати. Брат і сестра також попухли”.*¹⁰

Страхом віє від спогадів Колодюк Ганни Никодимівни, 1942 р. народження, вінничанки, що нині проживає у Ковельському районі. *“Тодішня влада забирала в селян все: зерно, картоплю, буряк, худобу. На полі не можна було підняти жодного колоска. Податки були дуже великі, люди не могли їх сплачувати... Люди не мали що їсти, все до останньої зернини було забрано. Люди їли траву, котів, собак, коріння дерев. Вони вмирали з голоду. Одного дня пішовши до однокласниці, Фурман Альбіни, я побачила лавку на якій лежала мертва дівчинка, років десяти. Мати прикрила рядном тіло дитини, і повезла на цвинтар... Батьки різали на куски своїх дітей і їли. Одна жінка, яка жила по сусідству, втопила свою дитину в бочці з водою, відрізала руки і ноги, та їла. Голод це страшно! На дорозгах лежали мертві люди, не було кому завести їх на цвинтар. Люди пухли з голоду і помирали. В с. Сокілець (сусіднє село) такого голоду не було. Люди носили туди хустки, спідниці, одяг і міняли на хлі”.*¹¹

У своєму спогаді Хмелюк Катерина Андріївна, що народилася на Полтавщині і нині мешкає у селі Бірки Любомльського р-ну на Волині, розповідає про стільки злочинів, вчинених більшовицькою владою, що лише по них можна писати судовий вирок і засуджувати катів до найвищої міри покарання. *“Почався Голодомор. Його викликали навмисне. Цілий рік, ще з осені 1932 р. лютував буксир. Так називали команду з 15–20 чоловік, котрі ходили по хатах і забирали продукти. Свої ж люди це робили. На кого*

скажуть чи напишуть – приходили й по двадцять разів. Шукали в хаті і на дворі, розвалювали печі і зривали підлогу, забирали навіть з горщечків. Били і топтали ікони. У кого знаходили Біблію, той автоматично ставав “ворогом народу”...

...Трудове село вмирало у тяжких муках. Сім'я двох братів Забильських складалася з 25 чоловік – не уцілів ніхто. Подружжя Яків і Катерина Ломиноси повмирали найперше, лишивши п'ятеро дрібних дітей. Досі страшно, коли згадаєш, як вони повзали по мертвих і просили слізної їсти”.¹²

Поїдання трупів, а потім і людоїдство стали подекуди частим явищем, що нікого це вже не дивувало. Масові страхіття й людські муки притупили людські почуття.

Чи може бути більш страшне звинувачення для будь-якої влади, ніж свідчення Римарук Віри Максимівни з Вінничини, що нині проживає у селі Новий Двір Турійського р-ну: *“ На свої власні очі бачила, як люди вмирали з голоду. На станції, де ми жили, моя мама варила їсти. Голодні люди приходили, сідали за стіл і вмирали. Бачила також молоду жінку, яка зарубала своїх власних дітей. Кожен день, нам на станцію підкидали маленьких дітей. Ми їх мили, годували, і відправляли у Вінницю в дитячий будинок... За зірвані колоски з людей знущалися, навіть забивали до смерті... У 1933 р. народилася моя сестра, яку два рази викрадали, щоб з'їсти”.*¹³

Завершити цей страшний перелік спогадів хочу заміткою із газети “Народна Воля”, яка в номері 18 за 1950 рік повідомляла, що “в місті Алчевську, в Донбасі, викрито цілу корпорацію, що заготовляла людське м'ясо, переважно дитяче, і доставляла до ресторанів великих міст”.

У нашій книзі, “Волинь пам'ятає” у своїх спогадах люди часто згадують питання, а де була держава, чи вона не могла і чому не допомагала людям у їх біді? Відповідь може бути одна: весною 1932 р., державний апарат проводив вилучення у селян хліба такими шаленими методами і в такій кількості, що для його збереження не вистачало приміщень і вагонів для

відправки. Тому його зсипали на залізничних станціях під відкритим небом. Не вистачало навіть брезенту для накриття. Хліб намокав, розбухав, проростав і гнив. А в той час люди масово вмирали з голоду.

У газеті “Наш Клич”, що виходила на Заході (у № 17 за 1950 р.), автор статті “СРСР без маски” А. Височенко наводить слова секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Строганова, виголошені ним на об’єднаному Пленумі ЦК КП(б)У і Харківського обкому партії: “Тільки починають одноосібники орати, а ми їм уже підсовуємо план здачі хліба, виходячи з найвищих показників можливої врожайності. Тягнуться вони з останніх сил, хліб віддають, а до колгоспу не пишуться. Тоді ми їх припікаємо ще “зустрічним”, тобто – додатковим планом. Виконують і його. Цього разу ми видали постанову: в чийому зерні буде знайдено “кузьку” (сільськогосподарський шкідник), той має віддати державі ще половину всієї кількості збіжжя, що він уже здав порядком планових та понадпланових хлібозаготівель. Не завдаючи собі зайвого клопоту з перевіркою, ми оголосили, що в зерні всіх без винятку одноосібників виявлено “кузьку”. Тією “кузькою” ми викачали в селян не тільки увесь врожай, а й більшу частину посівного матеріалу. Вони тепер свій хліб можуть їсти лише тоненькими скибочками...

Постишев кинув репліку:

- Ти опортуніст, Строганов! Треба, щоб і тоненьких скибочок не було!

- Як же зовсім без хліба? - почувлося із залу.

- Хто там ворожою агітацією займається?.. Кому там захотілося тундру зубами гризти? Хліб у селян треба забрати цілком, до останньої зернинки. Може, тоді вони наберуться розуму і підуть до колгоспів.

У президії сиділи члени Політбюро ЦК КП(б)У. Звертаючись до них, Постишев заявив:

- Я маю від товариша Сталіна повноваження в разі потреби вас усіх пересадити (до в’язниці) або розстріляти !..”

В цих епізодах Пленуму – вся мораль “керівної і спрямовуючої сили” – партії більшовиків.

Скільки ж було знищено людей в Україні протягом цієї кількарічної терористичної акції московських окупантів?

Глибокий аналіз статистичних матеріалів, повідомлень істориків та офіційних органів, дають підстави судити що це 9-10 млн чоловік.

Задумаймося над цими цифрами! Мільйони людей були замучені страшною смертю – голодом, як видно із спогадів нашої книги, вмирали діти, молодь, старше покоління. Гинув цвіт нації. Що вони думали в останні хвилини свого життя, яке закінчувалося в жахливих муках? Жодної вини за собою вони не відчували, бо її не було. Вони благали Бога, щоб за їх муки відомстили майбутні покоління і покарали окупантів-більшовиків, які були організаторами та виконавцями найстрашнішого і найганебнішого феномену варварства у ХХ ст., цієї наймасовішої розправи над українським народом за його волелюбність, за вперте бажання не бути рабами на своїй землі, у своєму домі.

Те, що відбувалося в Україні в 1932 – 1933 рр. не знайшло жодного відображення в документах офіційних установ. Радянська влада замовчує факт голоду. Жодної офіційної згадки про цю жахливу трагедію. Офіційно – голоду немає.

Причина в тому, що Сталін наказав ставитися до голодомору як до неминучого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК КП(б)У цього періоду слово “голод” не згадується.¹⁴ А другий секретар ЦК КП(б)У Постишев заявив: “Голод? Мы голодом заставили единоличника пойти в колхоз!”.¹⁵

Але закрити правду, не дати їй поширитися по світі, особливо там, де жили українці, більшовикам не вдалося. Особливо піднялися українці на захист своїх братів на Волині. Правду про становище на Україні, було поширено не лише на Волині, а і у всьому світі, де жили українці. Про це свідчать архівні матеріали, що зберігаються сьогодні в архівах м. Луцька, і частина з них опублікована в нашій книзі “Волинь пам’ятає”.

Так, в справі від 17 жовтня 1933 р. читаємо: “Протокол зборів українського громадянства, що відбувалися в помешканні Українського Клубу “Рідна Хата” 17 жовтня 1933 року, в справі організацій Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні”. В документі стверджується, що збори відкрив Посол Певний, і на них присутні представники всіх українських інституцій, що проживають на Волині.

На пропозицію Певного збори обирають Управу Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні в складі 25, та відозву Волинського Громадського Комітету до населення Волині.¹⁶

Газета “Українська Нива” у статті від 9 листопада 1933 р. повідомляє, що: Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні затвердив пакет до населення, де сказано, що кожний мешканець Волині повинен прийти з допомогою до Комітету і виконати свій громадський обов’язок, даючи свою частку чи то грошима, чи збіжжям на голодуючих братів-українців. Після заклику, газета ще раз наголосила, що “єдиною організацією, яка керує збірками на допомогу голодній Україні на терені Волині є Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні.”¹⁷

Для проведення роботи по збору допомоги голодуючим Громадський Комітет у кожному повітовому місті Волинського Воєводства організував повітові комітети, які організовують гмінні комітети. Гмінні комітети будуть проводити збір та облік всіх пожертвувань.

Повідомляється, що повітові комітети уже організовано в Луцькому, Ковельському, Сарненському й Володимирському повітах. Згодом було утворено в Любомльському повіті і м. Острозі.¹⁸

Донести правду про голодомор для населення Волині допомагали українські газети, що дозволялися польською владою. Особливо газета “Українська Нива” на своїх сторінках, під заголовком “У совітському “раю””, повідомляла, що відбувається на Україні. Статтю від 16 квітня 1933 р., дозволю навести майже повністю, як її читали волиняни: “Як повідомляє

преса, в Катеринославі виникла кривава бійка між робітниками та чекістами. Делегація від робітників звернулася до ісполкома з вимогою видати голодуючим робітникам і їх родинам хліба. Черезвичайка заарештувала цю делегацію.

Коли довідалися про це робітники, кинули на заводах і фабриках працю, висипали на вулицю, вишикувалися рядами й пішли ходом до ісполкому з криками: “Звільніть наших товаришів! Дайте нам хліба! Досить нас годувати п’ятилітками!”

Члени ісполкому викликали чекістів, яких натовп робітників зустрів грізними криками та градом каміння. Хтось вистрілив з натовпу. Почалось страшне побоїще. Площа перед будинком ісполкому вкрилася трупами забитих і тілами ранених.

Арештовано декілька сот людей; між ними більше половини жінок, які особливо гаряче відбивалися від чекістів. На другий день черезвичайка розстріляла головних “зачинщиків” демонстрації, себ-то, делегацію робітників у повному складі.”¹⁹

Під заголовком “У совдепії гине хліб” в цій же газеті повідомляється, що в “Самарі, Саратові та Царицині відбуваються масові процеси, на яких судять керівників елеваторів, ... що вони згноїли хліб ... у минулому році подібно загинуло біля 220 мільйонів пудів зерна на Україні. Така колгоспна господарика на Україні: хліб гниє, а населення гине від голоду.”²⁰

Газета систематично повідомляє, як іде збір коштів на допомогу голодуючим, що кількість померлих від голоду доходить до 6 мільйонів, що околиці Вінниці і Чернігова майже цілковито спустіли, і другу інформацію про те, “... що совітський уряд виділив спеціальну комісію, яка порожні околиці має заселяти росіянами й жидами.”²¹

Як свідчать архівні матеріали Волині, не стояли осторонь Українська соціалістична радикальна партія і українська соціалістична демократична партія. Вони провели акцію протесту проти окупаційної московсько-більшовицької політики, до своїх організацій та їх прихильників видали

наказ: “Усі підпорядковані організації мають застосовувати свій вплив для інформування найширших українських мас про дійсну політику московсько-більшовицької диктатури на Великій Україні. ... Обов’язок усіх підпорядкованих організацій є проведення ... нарад, конференцій та рефератів На всіх тих зібраннях ... виділити три хвилини мовчання.”²²

В листопаді 1933 р., видало об’ємний комунікат і Гетьманське управління, в якому пропонує всім організація створити Комітет допомоги голодуючій Україні під керівництвом дочки гетьмана Єлизавети Павлівни.²³

Не стояла осторонь протестів проти Голодомору і церква. Митрополит А. Шептицький підписав Відозву греко-католицького єпископату, в якій говорилося: “Закликаємо наших вірних “щоб молитвами, постами, загальною національною жалобою і всілякими добрими засобами випросити допомогу Неба ... Перед цілим світом протестуємо ... а гнобителів оскаржуємо перед Найвищим судом ... Просимо усі радіостанції рознести наш голос по цілому світі.”²⁴

17 грудня 1933 р. у Відні закінчила роботу міжнародна і міжконфесійна конференція усіх церков, що брали участь у акції допомоги голодуючим в Радянському Союзі. На підставі достовірних звітів та матеріалів, чисельного фотоматеріалу, конференція підтвердила про великий голодомор, що є в Радянському Союзі, зокрема на Україні, що померли голодною смертю мільйони невинних людей, з’явився навіть канібалізм.

Конференція звернулася до людей всього світу із закликом, “з усією силою взятися до надання активної допомоги нещасним.”²⁵

Була б неповна характеристика протесту жителів Волині, не загадавши ще одного документу – Меморандуму до секретаріату Ліги Націй, затвердженого в м. Рівному 2 вересня 1934 року. В цьому документі відзначається, що: “Московським урядом на Україні розстріляно до мільйона душ, вислано на Соловки і Сибірські тундри більше двох мільйонів, а остаточно в минулому році планово заморено голодом поверх п’яти мільйонів ... Тому апелюємо в ім’я засад людськості до всіх Культурних

Народів Світу, представлених у Лізі Націй, зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів українців планово вимордованих Московітами в цілі фізичного винищення опозиційної до Москви ... Української Нації ... Визиваємо всі народи світу рішуче відкинути провокаційні зазіхання Москви і не допустити до зганьблення Ліги Націй, через присутність в ній кровавих московських душогубів.”²⁶

Ці та ряд інших матеріалів, що були поширені пресою та оголошені на зборах і мітингах, під час богослужіння в Дні Жалоби, частина з яких поміщені в нашій книзі, дають підставу сьогодні судити про те, що населення Волині було добре проінформовано про божевільну політику, що її проводила Комуністична партія більшовиків в Україні.

Ушановуючи пам'ять жертв голодомору 1932 –1933 рр. Президент України В. Ющенко запропонував Кабінету Міністрів України налагодити співробітництво з Міжнародним комітетом світового конгресу українців і провести у 2008 році в м. Києві Міжнародний форум, присвячений 75-м роковинам геноциду Українського народу.

24 листопада 2007 року видано Указ Президента України “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору.”

У відповідності з цими документами, розроблені та затверджені у Волинській області заходи по відзначенню трагедії Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Згідно цих заходів для сучасників і наступних поколінь Науковий центр історичних студій Волині видає книгу “Волинь пам'ятає” – книгу написану самими народом.

Залишилося знайти відповідь на питання: “Коли ж настане суд над убивцями, жорстокими катами, що надсилалися в Україну з Москви? Коли молодь дізнається про всіх, хто підло зрадив свій народ і пішов на вірну службу до катів? Коли ці перевертні також будуть засуджені?

Час настане! Суд іде!”

РОЗДІЛ 1. ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

№ 1

З промови Й. В. Сталіна на конференції аграрників-марксистів "До питань аграрної політики в СРСР" – про класові зрушення і поворот у політиці партії

м. Москва, 29 грудня 1929 р.

Нарешті питання про класові зрушення в країні і наступ соціалізму на капіталістичні елементи села. Характерна риса роботи нашої партії за останній рік полягає в тому, що ми, як партія, як радянська влада:

а) розгорнули наступ по всьому фронту проти капіталістичних елементів села.

б) цей наступ дав і продовжує давати, як відомо, дуже відчутні позитивні результати.

Що це значить? Це значить, що від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства ми перейшли до політики ліквідації куркульства, як класу. Це значить, що ми проробили і продовжуємо пророблювати один з вирішальних поворотів в усій нашій політиці.

До останнього часу партія стояла на позиції обмеження експлуататорських тенденцій куркульства. Відомо, що ця політика була проголошена ще на VIII з'їзді партії. Вона, ця сама політика, була знову проголошена при запровадженні непу і на XI з'їзді нашої партії. Всі пам'ятають відомий лист Леніна про тези Преображенського²⁷ (1922 р.), де він знову вертається до питання про необхідність проведення саме такої політики. Вона була, нарешті, підтверджена XV з'їздом нашої партії. Її і проводили ми до останнього часу.

Чи правильна була ця політика? Так, вона була тоді безумовно правильна. Чи могли ми років п'ять або років три тому розпочати такий наступ на куркульство? Чи могли ми тоді розраховувати на успіх такого наступу? Ні, не могли. Це було б найнебезпечнішим авантюризмом. Це було б найнебезпечнішою грою в наступ. Бо ми напевно зірвалися б на цьому і,

зірвавшись, зміцнили б позиції куркульства. Чому? Тому, що у нас не було ще тих опорних пунктів на селі, у вигляді широкої сітки радгоспів і колгоспів, на яких можна було б базуватися в рішучому наступі проти куркульства. Тому, що ми не мали тоді можливості замінити капіталістичне виробництво куркуля соціалістичним виробництвом колгоспів і радгоспів.

В 1926-1927 роках зінов'євсько-троцькістська опозиція посилено нав'язувала партії політику негайного наступу на куркульство. Партія не пішла на цю небезпечну авантюру, бо вона знала, що серйозні люди неможуть дозволити собі гру в наступ. Наступ на куркульство є серйозна справа. Його не можна змішувати з декламацією проти куркульства. Його не можна також змішувати з політикою дряпання з куркульством, яку посилено нав'язувала партії зінов'євсько-троцькістська опозиція. Наступати на куркульство - це значить зломити куркульство і ліквідувати його, як клас. Поза цими цілями наступ є декламація, дряпання, пустодзвонство, все що завгодно, тільки не справжній більшовицький наступ. Наступати на куркульство – це значить підготуватися до діла і ударити по куркульству, але ударити по ньому так, щоб воно не могло більше звестися на ноги. Це й називається у нас, більшовиків, справжнім наступом. Чи могли ми розпочати років п'ять або років три тому такий наступ, сподіваючись на успіх? Ні, не могли.

Справді, куркуль виробляв у 1927 р. більш як 600 млн пуд. хліба, а продавав з цієї суми в порядку позасільського обміну близько 130 млн пудів. Це досить серйозна сила, на яку не можна не зважати. А скільки виробляли тоді наші колгоспи і радгоспи? Близько 80 млн пуд., з яких вивезли на ринок (товарний хліб) близько 35 млн пуд. Судіть самі, чи могли ми тоді замінити куркульське виробництво і куркульський товарний хліб виробництвом і товарним хлібом наших колгоспів і радгоспів? Ясно, що не могли.

Що значить при таких умовах розпочати рішучий наступ на куркульство? Це значить напевно зірватися, посилити позиції куркульства і залишитися без хліба. Ось чому ми не могли і не повинні були розпочинати

тоді рішучого наступу на куркульство всупереч авантюристським декламаціям зінов'євсько-троцькістської опозиції.

Ну, а тепер? Як тепер стоїть справа? Тепер у нас є достатня матеріальна база для того, щоб ударити по куркульству, зломити його опір, ліквідувати його, як клас, і замінити його виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів. Відомо, що в 1929 р. виробництво хліба в колгоспах і радгоспах становило не менш як 400 млн пуд. (на 200 млн пуд. менше, ніж валова продукція куркульського господарства в 1927 р.). Відомо далі, що в 1929 р. колгоспи і радгоспи дали товарного хліба більш як 130 млн пудів (тобто більше, ніж куркуль у 1927 р.). Відомо, нарешті, що в 1930 р. валова хлібна продукція колгоспів і радгоспів становитиме не менш як 900 млн пудів (тобто більше, ніж валова продукція куркуля в 1927 р.), а товарного хліба дадуть вони не менш як 400 млн пуд. (тобто незрівнянно більше, ніж куркуль у 1927 р.).

Так стоїть тепер справа у нас, товариші.

Ось яке переміщення відбулось у нас в економіці країни.

Тепер у нас є, як бачите, матеріальна база для того, щоб замінити куркульське виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів. Саме тому наш рішучий наступ на куркульство має тепер безперечний успіх.

Ось як треба наступати на куркульство, якщо говорити про справжній і рішучий наступ, а не обмежуватися пустопорожньою декламацією проти куркульства.

Ось чому ми перейшли останнім часом від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства до політики ліквідації куркульства, як класу.

Ну, а як бути з політикою розкуркулювання, чи можна допустити розкуркулювання в районах суцільної колективізації? - запитують звідусіль. Смішне запитання! Розкуркулювання не можна було допускати, поки ми стояли на точці зору обмеження експлуаторських тенденцій куркульства, поки ми не мали можливості перейти в рішучий наступ проти куркульства,

поки у нас не було можливості замінити куркульське виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів. Тоді політика недопустимості розкуркулювання була необхідна і правильна. А тепер? Тепер - інша справа. Тепер ми маємо можливість повести рішучий наступ на куркульство, зломити його опір, ліквідувати його, як клас, і замінити його виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів. Тепер розкуркулювання проводиться самими бідняцько-середняцькими масами, які здійснюють суцільну колективізацію. Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулювання становить там складову частину утворення і розвитку колгоспів. Тому смішно і несерйозно розводитись тепер про розкуркулювання. Знявши голову, за волоссям не плачуть.

Не менш смішним здається друге питання: чи можна пустити куркуля в колгосп. Звичайно, не можна його пускати в колгосп. Не можна, бо він є заклятим ворогом колгоспного руху.

Сталін Й. Твори.– Т. 12.– С 165–169.

№ 2

Из доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора²⁸ на пленумі центрального комітету КП(б)У про підсумки хлібозаготівель 1932 р. на Україні та постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р.

м. Київ, 5 лютого 1933 р.

Товарищи! Весенняя посевная кампания на Украине в этом году – первом году второй пятилетки, имеет для нас, для народного хозяйства не только Украины, но и всего Советского Союза, исключительное значение. Эта кампания явится решающей для обеспечения и закрепления коренного поворота в борьбе за повышение урожайности, за организационно-хозяйственное укрепление колхозов и совхозов. Именно поэтому мы решили основные вопросы сельского хозяйства, вопросы подготовки к весенней посевной кампании поставить на обсуждение настоящего пленума ЦК КП(б)У.

Но нельзя эти вопросы по-настоящему разобрать и правильных путей к их разрешению нельзя наметить, не остановившись на постановлении ЦК ВКП(б) от 24 января, не проанализировав по-большевистски те итоги, которые мы имеем в области хлебозаготовок, в области руководства колхозами за истекший год. Вот почему мы сочли необходимым эти два вопроса объединить для того, чтобы одновременно их заслушать и затем совместно обсудить.

Первое, с чего следует начать, это – как мы должны отнестись к решению ЦК ВКП (б) от 24 января, как мы должны здесь, на нашем пленуме, перед лицом всей украинской партийной организации рассматривать это решение и какие сделать из него выводы.

Может быть, не все еще знают это решение, поэтому я его зачитаю:

«ЦК считает установленным, что парторганизации Украины не справились с возложенной на них партией задачей организации

хлебозаготовок и выполнения плана хлебосдачи, несмотря на трехкратное сокращение и без того сокращенного плана.

ЦК считает, что основными областями, которые решают судьбу сельского хозяйства Украины и которые нужно прежде всего укрепить, являются Одесская, Днепропетровская и Харьковская области.

ЦК ВКП (б) постановляет:

Наметить вторым секретарем ЦК КП(б)У и первым секретарем Харьковского обкома – секретаря ЦК ВКП(б) т. Постышева.

Наметить первым секретарем Днепропетровского обкома т. Хатаевича с оставлением его одним из секретарей ЦК КП(б)У.

Наметить первым секретарем Одесского обкома т. Вегера.

Освободить гг. Майорова, Строганова и Терехова от занимаемых ими ныне должностей и направить их в распоряжение ЦК.

Тт. Постышеву, Хатаевичу и Вегеру приступить к исполнению своих обязанностей на новой работе не позже 30 января с. г.»

Товарищи! Что должны мы, большевики Украины, ответить ЦК ВКП(б) как на это постановление, так и на речь т. Сталина на объединенном пленуме ЦК и ЦКК, в которой были подвергнуты критике недочеты нашей работы на селе?

Можем ли мы ограничиться кратким признанием своих ошибок? Я думаю, что этого совершенно недостаточно. Ведь дело не столько в признании своих ошибок отдельными лицами или целыми организациями. Дело заключается в том, что на этих ошибках мы обязаны, как учил нас Ленин, воспитывать большевистскую организацию, воспитывать членов партии, учить их, как нужно по-большевистски работать, как нужно по-большевистски проводить в жизнь линию партии.

Вот почему нельзя отделаться общими разговорами и формальным признанием своих ошибок. Мы должны по-большевистски до конца перед партийной организацией развернуть критику этих ошибок, показать, в чем

они заключаются, разъяснить их суть, чтобы вся парторганизация поняла, в чем смысл решения ЦК ВКП(б).

Широко разъяснить партийной организации постановление ЦК ВКП(б) и суть наших ошибок

Для нас чрезвычайно важно, чтобы парторганизация Украины, от ЦК, его пленума и до последней ячейки, правильно поняла решение ЦК ВКП(б), разобралась бы в тех ошибках и недочетах, которые допущены в работе на селе, и сделала бы отсюда все надлежащие большевистские выводы.

Речь идет не только о том, чтобы о наших ошибках знала и их причины и характер поняла узкая группа руководящего актива. Нет, узкой группой, как бы сильна и крепка она ни была, нельзя поднять всю парторганизацию на исправление ошибок. Это нельзя сделать, если вся парторганизация, как говорят, от мала до велика, не поймет, не усвоит, не разберется в том, что привело к таким серьезным недочетам в нашей работе на селе и в связи с чем ЦК признал необходимым вынести специальное решение.

С этой точки зрения, конечно, совершенно неправильной и глубоко ошибочной была позиция пленума Харьковского обкома и горкома, который по существу смазал политическое значение решения ЦК ВКП(б).²⁹

Решением ЦК ВКП(б) от 24 января дана характеристика работы не столько указанных трех областей, сколько работы всей нашей украинской парторганизации в деле организации и проведения хлебозаготовок. Поэтому на настоящем пленуме нам надо возможно подробнее разобраться в том, что у нас было с хлебозаготовками, почему трижды сокращенный план хлебозаготовок оказался до сих пор невыполненным.

В самом деле, в 1930 г. мы заготовили по селянскому сектору 393 млн. пудов, в 1931 г.- 395 млн. пудов, а в 1932 г при первоначальном плане по селянскому сектору в 356 млн. пудов, который был затем трижды снижен в общей сложности на 138 млн. пудов,- план выполнен на сегодня по всем секторам всего-навсего на 255 млн. пудов.

Чем объяснить этот невероятный, невиданный в истории Украины факт провала хлебозаготовок? Ведь до такого низкого уровня хлебозаготовок мы за последние годы не спускались. Лишь в 1928 г., когда мы в сельском хозяйстве Украины имели большую катастрофу, когда за зиму в Степи вымерзло более 5 млн. га, т. е. около 60 % озимых, Украина заготовила всего лишь 115 млн. пудов, а то, что заготовлено в этом году, равно только плану 1927 г.

Выходит, что в результате неудовлетворительной работы по хлебу, по выполнению селом своего первоочередного обязательства перед государством в области хлебозаготовок, мы оказались отброшенными к уровню 1927 г.

В чем тут дело? Я должен со всей категоричностью заявить, что никакими объективными причинами этого оправдать нельзя. Большевики никогда не отрицали и не отрицают объективных причин. Объективные причины, конечно, имеют свое влияние и с ними надо считаться, но я подчеркиваю, что стоит только внимательно рассмотреть эти, так называемые, объективные причины, чтобы убедиться в полной возможности выполнить установленный план хлебозаготовок.

Говорят, что урожай был плохой. Если даже принять целиком на веру цифры наших статистических учреждений, а эти цифры основаны на значительно преуменьшенных данных фактического обмолота, то выходит, что урожай по этим данным на 1 октября составляет в среднем 7,3 ц с га, а в прошлом году урожай по тем же данным был ниже - 7 ц с га. Выходит, что при сравнительно лучшем урожае в этом году мы заготовили по всем секторам 255 млн. пудов против 440 млн. пудов, заготовленных в прошлом году.

Если даже учесть, что осенью 1931 г. мы имели недосев около 2 млн. га и 1 млн. га зерновых погибло весной, что в общем дает уменьшение валового сбора на 21 млн. пудов, то и при этом, одно только сравнение двух цифр -

440 млн. и 255 млн. пудов - показывает, что дело тут не в объективных причинах.

Как бы мы ни оценивали урожай, даже если брать самые преуменьшенные данные, то и тогда найти объяснение такому выполнению плана хлебозаготовок, такой плохой работе в объективных причинах невозможно. Конечно, трудностей в этом году по сравнению с прошлым было значительно больше. Но тем не менее мы должны признать, что никаких непреодолимых причин для выполнения плана у нас не было.

Если по-большевистски подойти к анализу нашей работы, к анализу тех ошибок и недочетов, которые были допущены в организации и проведении хлебозаготовок, то следует прямо сказать, что выводы, сделанные ЦК ВКП (б), безусловно правильны.

Корень всех наших ошибок и недочетов заключается в том, что мы, начиная от ЦК КП(б)У и кончая нашими низовыми организациями, не поняли характера трудностей, связанных с новой обстановкой на селе, не учли особенностей хлебозаготовок в условиях объявления колхозной торговли, не мобилизовали низовые организации, в первую очередь их руководящий актив, на преодоление этих трудностей. Вследствие ошибочной оценки ряда факторов, непонимания новой обстановки, у нас в областях и районах создалась своего рода атмосфера успокоения и благодушия, что, мол, выполнение плана хлебозаготовок, по крайней мере в уменьшенных размерах, обеспечено. Вот это благодушие, а отсюда и самотек в работе имели место в самый ответственный период хлебозаготовок, а это не могло не отразиться самым отрицательным образом на выполнении плана.

С исчерпывающей полнотой и исключительной ясностью наши ошибки и недочеты работы в деревне были вскрыты т. Сталиным в его речи на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП (б). На этих ошибках мы должны сегодня остановиться особенно подробно, ибо все то, о чем говорил т. Сталин, касается в первую очередь и главным образом нас, Украины.

Тов. Сталин подверг критике работу в деревне не только украинской партийной организации, а и других организаций, у которых имеются такие же или почти такие недочеты, как на Украине. Но для нас это слабое утешение. Кому много дано, с того много и спрашивается. Когда оценивается работа ряда партийных организаций, то прежде всего критика должна быть направлена против самой квалифицированной, самой крупной организации, с которой ЦК может и должен спросить больше. То, о чем говорил т. Сталин, относится прежде всего к нам.

В чем основные причины недостатков нашей работы на селе?

То, что в этом году положение в смысле хлебных ресурсов в Союзе у нас лучшее, более благоприятное, чем в прошлом, не подлежит никакому сомнению. В прошлом году в пяти областях Союза - в Западной Сибири, Казахстане, на Урале, на Средней и Нижней Волге - вследствие засухи, был неурожай, что значительно сократило тогда хлебные ресурсы страны. Но в этом году у нас урожай сравнительно более благоприятный, валовой сбор хлебов большой, чем в 1931 г. И тем не менее хлебозаготовки в этом году проходили с большими затруднениями.

Тов. Сталин, анализируя новую обстановку в деревне, вскрыл перед нами пять причин, по которым хлебозаготовки в этом году проходили со значительно большими трудностями, чем в прошлом году.

Эти пять причин недостатков нашей работы на селе, о которых говорил т. Сталин, я вкратце здесь напомним.

Первая причина заключается в том, что мы не поняли новой обстановки в связи с объявлением колхозной торговли хлебом. Колхозная торговля имеет огромное положительное политическое и хозяйственное значение в том отношении, что она расширяет базу товарооборота между городом и деревней и создает дополнительные возможности улучшения снабжения рабочих, поднимает заинтересованность колхозников в улучшении работы колхоза, повышает их доходность. Но, с другой стороны, колхозная торговля вызывает у крестьянина, даже колхозника, желание

попридержать хлеб в расчете продать его по рыночной цене - более высокой, чем государственная. Поэтому объявление колхозной торговли неизбежно влекло за собой увеличение трудностей в деле хлебозаготовок.

Как мы должны были к этому отнестись, какие выводы мы должны были сделать? Мы должны были дополнительные трудности в деле хлебозаготовок перекрыть соответствующей работой: с первых же шагов уборочной кампании по-настоящему мобилизовать все силы, организовать колхозников на первоочередное выполнение своих обязанностей перед государством, взять под непосредственный контроль ход уборки, скирдования и обмолота, установить строжайшую охрану хлеба и максимально ускорить ход хлебозаготовок.

Мы же, руководящие работники, начиная с высших и кончая низовыми, поняв положительные стороны колхозной торговли, не учли новой обстановки, не учли отрицательных сторон колхозной торговли, не предприняли в связи с этим необходимых практических мер.

Вторая причина состоит в том, что с осуществлением сплошной коллективизации многие решили, что теперь все пойдет более или менее гладко, что по отношению к деревне забот будет меньше. В действительности же - как раз наоборот.

Раньше, при преобладании единоличного хозяйства, индивидуальщику не на кого было взвалить ответственность за плохой посев, плохой урожай. Он знал, что ежели плохо посеет, плохо уберет хлеб, то будет голодать. Он сам заботился о своем хозяйстве, своем посеве. В колхозе же дело складывается иначе. Забот у каждого колхозника в отдельности стало меньше, чем тогда, когда он вел хозяйство индивидуальное. Ответственность за ведение колхозного хозяйства падает главным образом на руководство колхозов, в которое должны подбираться преданные партии люди, способные организовать колхозные массы и по-большевистски бороться за улучшение хозяйствования в колхозах. С переходом на коллективное хозяйство работы и забот у нас, у партийных, советских организаций, стало в

деревне в десятки раз больше, чем при преобладании единоличного хозяйства, а у нас этого не учли, ходили вокруг да около, любовались колхозами, писали резолюции и считали, что этого достаточно.

Третья причина заключается в том, что у нас многие товарищи решили, что раз колхозы организованы,- а колхозы являются социалистической формой хозяйства,- то все остальное само приложится. Упустили из виду, что сама по себе социалистическая форма еще не обеспечивает социалистического содержания колхоза. Самое важное, решающее заключается в том, кто руководит колхозом, кто и как направляет деятельность колхозников - вчерашних мелких собственников с неизжитой еще частнособственнической психологией. Вот этого у нас не поняли. Наше благодушие, непонимание того, что сама по себе колхозная форма не гарантирует от проникновения в руководство колхозов антисоветских людей, привело к тому, что в ряде колхозов враждебным, кулацким, контрреволюционным элементам удалось, соответственным образом перекрасившись, захватить руководство в свои руки. А мы ходили вокруг да около и многое, надо открыто сказать, проспали.

Четвертая причина заключается в том, что мы проглядели изменение форм и тактики борьбы классового врага, который от прямой борьбы перешел к саботажу, к подрывной работе тихой сапой. Враг замаскировался, приспособился, перекрасился, принял другую личину - притворился "другом", "защитником" колхоза и, пробравшись в колхоз, он старается попасть на такие должности, как завхоз, кладовщик, счетовод, чтобы изнутри вести вредительскую работу против хлебозаготовок, против колхоза.

Для того, чтобы разглядеть, поймать такого классового врага, нужна большая политическая закалка и большая большевистская бдительность. Наши же работники, особенно низовые, сплошь и рядом оказывались близорукими,- под носом у них черт знает что творилось, им казалось, что рядом сидит друг, а на деле это был самый озверелый враг,- не организовали

наступление на замаскированного врага, а в ряде случаев "коммунисты" попадали под влияние врага, помогали ему.

Пятая причина заключается в недооценке роли и ответственности коммунистов в деле колхозного строительства, в деле хлебозаготовок. Кто виновен во всех этих недостатках нашей работы на селе, кто ответственен за эти недостатки? Совершенно правильно указал т. Сталин, что виновны, ответственны за это только мы - коммунисты, и ни кто другой. От качества нашей работы, качества нашего руководства зависит, будет ли колхоз хорошо работать или плохо, будут ли хлебозаготовки хорошо проведены или плохо.

Об ошибках и недочетах в организации хлебозаготовок на Украине

Я хочу сейчас остановиться на конкретных наших ошибках, имеющих прямое отношение к тому, что вскрыл в своей речи т. Сталин,- на ошибках и недочетах в организации хлебозаготовок на Украине.

Если сравнить ход хлебозаготовок на Украине в августе, сентябре и октябре с ходом хлебозаготовок в ноябре, то не трудно увидеть, что по существу только в ноябре мы по-настоящему начали поднимать партийную организацию на хлебозаготовки. До ноября очень широко распространены были иллюзии, благодушное настроение, что хлеб мы так или иначе заготовим, что план, после всех тех снижений, которые нам даны, будет выполнен. Настоящая мобилизованность у нас отсутствовала.

Вы знаете - и это не требует никаких иллюстраций,- что кражи хлеба, разбазаривание хлеба, как деликатно выражаются, в очень широких размерах имели в этом году место при уборке хлеба, на корню, в снопах, при обмолоте и т. д. и т. п. Но что чрезвычайно характерно и что говорит о наличии благодушных настроений и отсутствии большевистской бдительности - это то, что приблизительно до ноября эти массовые явления хищений и разбазаривания хлеба вскрыты не были. В хлебозаготовительную кампанию 1931 г., как вы помните, в августе мы забили тревогу по поводу массовых

краж хлеба, а в 1932 г., почти вплоть до ноября месяца, люди у нас были настроены так благодушно, казалось, что все так "прекрасно", что никто из местных работников, ни один из областных работников, и даже ни один из наших уполномоченных, которые были на хлебозаготовках,- никто тогда не заметил, что имеет место воспроизводство в расширенном против прошлого года масштабе воровства и разбазаривания хлеба, причем в более тонких, и более сложных формах, чем в прошлую хлебозаготовительную кампанию.

У нас проглядели новые формы борьбы классового врага против хлебозаготовок. Классового врага "искали", как раньше, вне колхоза, а он, пробравшись в колхоз на такие должности, как кладовщик, счетовод, завхоз и т. п., организовывая воровство, покрывал, поощрял хищения и разбазаривание хлеба. Сплошь и рядом организовывали хищение и разбазаривание хлеба так, что все это было скрыто от нас всякими благочестивыми вывесками, вроде разных фондов общественного питания и проч. Мы своевременно не разоблачили махинаций врагов, не вскрыли массового воровства и разбазаривания хлеба.

Далее, следует также остановиться на таком чрезвычайно серьезном вопросе, как оценка урожая. Кто из товарищей, бывших на хлебозаготовках, не знает, что это главный вопрос, по которому приходится больше всего вести разговоры с правлениями колхозов, с районными работниками да и нередко с уполномоченными.

Когда приезжаете в район по хлебозаготовкам, вам начинают вытаскивать из всех карманов сводки, таблички о низкой урожайности, которые сплошь и рядом составляются враждебными элементами, окопавшимися в колхозах, земотделах, МТС. Но в этих сводках ни слова вы не встретите о том урожае, который был на корню, который растащили, раскрали, скрыли. Наши же товарищи в том числе и всякого рода уполномоченные, не разобравшись в подсунутых им фальшивых цифрах, в ряде случаев становятся кулацкими адвокатами, защитниками этих цифр. На бесчисленных примерах доказано, что эта арифметика является кулацкой

арифметикой, что по ней мы не только не получили бы - того количества хлеба, что заготовили, но даже и половины не заготовили бы. Фальшивые цифры, дутые балансы являлись в руках враждебных элементов прикрытием для воровства, для массового растаскивания хлеба.

Разоблачили ли наши районные, областные организации с самого начала хлебозаготовок эту кулацкую арифметику? Нет, не разоблачили. Больше того, в некоторых областях, например в Днепропетровской, дали установку вообще не разговаривать об этих цифрах, мол, так как цифры колхоза не сходятся с данным им планом, то лучше их не касаться. Вместо того, чтобы прямо и резко разоблачить кулацкую арифметику, люди оказывались в плену у этих цифр и обезоруживали местную парторганизацию. Разве может уполномоченный,- я уже не говорю о секретаре РПК и председателе РИК, которые часто сами принимали участие в составлении дутых цифр,- приняв всерьез эти цифры, организовать по-настоящему хлебозаготовки? Конечно не может. Для того, чтобы хлеб заготовить, нужно, чтобы каждый руководящий работник, каждый коммунист проникся недоверием к подтасованным, фальшивым цифрам. Нужно на конкретных фактах - а их сколько угодно - вскрыть перед колхозниками подлинную суть кулацкой арифметики. А у нас иной уполномоченный сидит в районе, в селе месяц, два месяца и, кроме подсунутых ему цифр, таблиц, ничего не видит. Разоблачить кулацкую арифметику такой уполномоченный ясно не может.

Мы должны признать что у нас на Украине, в особенности в областях и районах, настоящего разоблачительного похода против фальшивых цифр, против махинаций классового врага и всякого рода кулацких подвохов не было.

Ясно, что там, где не было напора с нашей стороны, там, где у наших товарищей притуплялась классовая бдительность, там действовал кулак, классовый враг. В ряде районов немало колхозов оказались если не во власти, то под влиянием кулацких, петлюровских, махновских и прочих

элементов. И как это ни странно на первый взгляд, но мы такие факты имели даже по некоторым хорошим, передовым в прошлом, районам. Произошло это потому, что в результате благодушия, отсутствия большевистской бдительности и прозорливости наша работа была настолько неудовлетворительна, что даже в хорошем районе кулаку, вредителю удалось пролезть в руководство ряда колхозов и организовать там саботаж хлебозаготовок. А вот руководящие работники этих районов говорят: "Как же так, в прошлом году мы хлеб умели заготавливать и заготовили хорошо, а сейчас почему-то выходит, что не можем?". Смысл этого аргумента весьма простой и заключается он в желании представить дело таким образом, что, мол, "вина тут не наша, не района, а вся беда в том, что в этом году нам дали такое задание, что даже самые хорошие работники и то не могут ничего сделать". Такие аргументы выдвигали и в знаменитом, всем известном Синельниковском районе, который в прошлом году был передовым районом. И Чубаровский, и Токмакский, и некоторые другие районы тоже считались передовыми районами, но они не закрепили завоеванных позиций, проглядели изменение тактики классового врага, который проник в колхозы, замаскировался и вел там саботажническую, вредительскую работу.

Мы вовремя не вскрыли этих фактов, не взяли крепко вожжи в свои руки в том отношении, чтобы вовремя исправить ошибки партийных организаций, быстро перестроить их работу в соответствии с новой обстановкой на селе. ЦК ВКП(б) и т. Сталин своевременно дали нам по этому поводу ряд четких и ясных указаний. Мы ЦК КП(б)У, тоже говорили, предупреждали наши области и районы. Но между словом и делом оказалась очень большая дистанция. Если бы мы вовремя, на деле учли все обстоятельства, все трудности хлебозаготовок этого года, мы, конечно, сумели бы поднять партийную организацию на преодоление трудностей хлебозаготовок так, как не раз поднимали ее. Но в том-то и заключается наша ошибка, что мы проглядели, недооценили эти новые явления на селе, упустили время. Тов. Сталин в связи с этим дал в своей речи руководящему

составу областей не весьма лестную характеристику. "Надо признать,- говорил он,- что ЦК и Совнарком несколько переоценили ленинскую закалку и прозорливость наших работников на местах не только районных, но и ряда областных".

Нам приходится этот упрек принять целиком и полностью.

Товарищи, тем более должны мы до конца вскрыть и подвергнуть большевистской самокритике наши ошибки и недочеты в работе на селе, что уроки предыдущей хлебозаготовительной кампании, когда был допущен ряд серьезных ошибок и перегибов, полностью нами учтены не были. Необходимых выводов из решений III Всеукраинской партконференции наши организации не сделали. Всеукраинская партконференция поставила перед всей парторганизацией Украины конкретную боевую задачу - сделать крутой поворот во всей работе в деревне, по-большевистски перестроиться, поднять нашу организованность, нашу боеспособность в борьбе за укрепление колхозов, за социалистическую переделку сельского хозяйства. Решение по этому вопросу написано отчетливо, правильно и ясно. Но мало иметь резолюцию, надо, чтобы люди ее хорошенько прочли, поняли и действительно, на деле перестроились, надо чтобы руководящие партийные органы соответствующей твердой организационной работой обеспечили на деле проведение этих решений в жизнь.

И вот в этом отношении наша организационная работа, наша организующая рука оказалась недостаточной, оказалась слабой для того, чтобы довести до конца все те решения, которые мы приняли на III конференции, и обеспечить крутой поворот во всей работе партийной организации в деревне.

Наследство ошибок прошлого года тяготело над нами, боязнь перегибов, не пережать,- была господствующей в районах и в ряде случаев превращалась в полную бездеятельность и оппортунистический самотек.

ЦК КП(б)У должен был трезво учесть это опасное наследство прошлого года и перекрыть его добавочной большевистской мобилизацией

сил и развертыванием организаторской работы. Нами эта опасность наследства прошлогодних ошибок учтена не была, и никаких достаточно серьезных мер в этом направлении принято не было.

Мы сделали, как известно, один очень крупный шаг в этом направлении - создали области, поставив перед ними задачу приблизить конкретное оперативное руководство к районам, изучить районы, взять крепко в руки дело перестройки работы и действительно повернуть районы лицом к колхозу, к хлебозаготовкам, поднятию урожайности и т. д. Но мы тут ошиблись, переоценили силы наших областей. До известной степени руководство областей заболело, я бы сказал, теми же болезнями, какие были в прошлом году у нас,- некоторым преувеличенным представлением о том, что они знают районы, знают, что делается на местах, и держат руководство в руках. На деле же оказалось далеко не так. Наши организационные рычаги, наше руководство оказались недостаточными. Мы не обеспечили поворота к работе на селе, без чего нельзя в новых условиях по-настоящему выполнить задачи, поставленные партией, и в первую очередь задачу хлебозаготовок.

Тов. Сталин в своем выступлении на пленуме говорил, что новая обстановка в деревне, созданная объявлением колхозной торговли хлебом, требовала от партийных организаций форсирования, усиления темпов хлебозаготовок с первых же дней уборки урожая, ибо колхозной торговле присущи не только положительные, но и некоторые отрицательные стороны, которые создают у крестьян известную сдержанность в сдаче хлеба государству, желание попридержать хлеб для колхозной торговли. Вместо того, чтобы прямо и твердо поставить перед колхозниками, единоличниками вопрос о том, что первой обязанностью их является выполнение плана; вместо того, чтобы форсировать хлебозаготовки с самого начала уборки, у нас не приняли необходимых мероприятий, упустили время и в самый ответственный период хлебозаготовок наступления не развернули. Это можно очень легко продемонстрировать следующими фактами.

Я взял для сравнения ход хлебозаготовок по месяцам за три года. В июле месяце 1930 г. было заготовлено 2 млн. 700 тыс. пудов хлеба, в июле 1931 г. мы заготовили - 16 млн. 400 тыс. пудов хлеба, а в июле 1932 г. всего 2 млн. пудов. Правда, июль еще не является достаточно показательным потому, что в этом месяце могут быть колебания в смысле времени созревания урожая: запоздает урожай - значит июль может дать меньше хлеба. Но, август и сентябрь всегда были решающими месяцами хлебозаготовок. Так, вот, в августе 1930 г. было заготовлено 66 млн. пудов, в августе 1931 г. - 114 млн. пудов, а в августе 1932 г. всего 47 млн. пудов. В сентябре- втором решающем месяце хлебозаготовок--заготовлено: 1930 г.-80 млн. пудов, 1931 г.-94 млн. пуд., 1932 г.-59 млн. пуд. Октябрь месяц 1930 г.- 123 млн., 1931 г.- 75 млн., 1932 г.- 23 млн. пудов. Ноябрь - такая же картина. Одним словом, все шиворот-навыворот. Произошло это, как я уже говорил, потому, что не учли новой обстановки в деревне, не учли трудностей, а если на словах и поняли, то в практической работе этих форсированных темпов не добивались, а, наоборот, растянули хлебозаготовки и, следовательно, нанесли удар по плану.

Конечно, у нас были свои трудности: тяжелое положение с тяглом, трудности с осенним севом и т. п. Эти трудности давили на нас и давали повод растягивать хлебозаготовки и ставить вопрос о так называемом "хозяйском способе" проведения сельскохозяйственных кампаний.

В чем заключается этот "хозяйский способ", который привел в результате к нашему поражению на хлебозаготовительном фронте?

Когда началась уборка, мы дали лозунг о скирдовании хлеба. Но так как скирдование вступало в некоторое противоречие с хлебозаготовками, то мы пошли по линии наименьшего сопротивления и на определенный короткий период скирдование стали проводить даже за счет ослабления хлебозаготовок. Но оказалось, что у нас заманеврировались: июль месяц - скирдовали, август - скирдовали, в сентябре начали пахать, раздавать авансы.

И, несмотря на это, все же большое количество хлеба, как теперь оказалось, не было заскирдовано.

На местах в отношении скирдования и молотьбы господствовали, надо прямо сказать, благодушные настроения. Бывало в сентябре, да и в октябре, когда приезжаешь, например, в Большой Александровен, Зиновьевен, Новую Украинку, Арбузинку, Геническ, в ряд районов Харьковской области и нажимаешь на хлебозаготовки, то нередко приходилось слышать такие благодушные заявления: "Что вы хотите, тягла у нас нет, занято на скирдовании или севе, а с хлебом у нас все в порядке, хлеб у нас в руках". И в подтверждение вам вытаскивали записную книжку, в которой значится, что такое-то количество хлеба заскирдовано, имеется столько-то скирд, столько-то га необмолоченного хлеба. Одним словом, по этой арифметике получалось все хорошо.

Мы тогда еще, в начале, в процессе скирдования и обмолота, предупреждали области и районы об опасности такого подхода, такого благодушного отношения к скирдам. Но, как видно, этих предупреждений было недостаточно. Мы оказались слишком доверчивыми, и нас надули. На бумаге скирды значились, считали, что все в порядке, а на деле при обмолоте потом обнаружилась огромная нехватка хлеба, по крайней мере его оказалось вовсе далеко не такое количество, как было показано на бумаге. Возьмите к примеру Зиновьевен.

Приезжали туда уполномоченные, видят: скирды стоят, как будто все в порядке; а так как с тяглом было тяжело, то на хлебозаготовки не нажимали, посмотрят, походят вокруг скирд и уезжают. И только в сентябре - ноябре, когда начали обмолот этих скирд, оказалось, что добрая половина хлеба растащена, разворована. Мы тут поддались благодушным настроениям, которые царили в областях и районах, поверили на слово, на хлебозаготовки до конца достаточно решительно не нажимали, не проявили в достаточной степени большевистского предвидения, а руководить - это значит предвидеть.

Практика очередности кампаний продолжалась и во время осеннего сева. Положение с севом, как вы знаете, было очень тяжелое. Мы все же в основном трудности преодолели, с посевом вылезли, но опять-таки за счет хлебозаготовок, что также было линией наименьшего сопротивления, что наносило удар хлебозаготовкам.

Правилен или неправилен был такой "хозяйский способ" в работе, такая очередность в проведении основных сельскохозяйственных кампаний? Несомненно, нет. Такая очередность таила в себе большую опасность для хлебозаготовок, и мы за это очень серьезно поплатились: легче вытащили сев, а хлебозаготовки сорвали. Мы выпустили дело из рук и нанесли непоправимый вред хлебозаготовкам - основной задаче, которую мы обязаны были выполнить во что бы то ни стало. В то время, когда в августе, сентябре и октябре мы занимались скирдованием и севом, хлеб растаскивался направо и налево. Наши работники на местах, ослабив нажим на хлебозаготовки, не обращали внимания на разворовывание хлеба, а хлеб исчезал, и по мере его исчезновения все труднее и труднее было получить его обратно - выковырять из сотен и тысяч щелей растасканный, спрятанный хлеб. Вот этой самой очередностью кампаний мы упустили время, дали возможность разворовывать хлеб и в результате провалили хлебозаготовительную кампанию.

Если говорить о самих хлебозаготовках, о методах их проведения, о средствах нажима на слабые участки, то и здесь у нас в этом году были очень серьезные недостатки. Я должен прежде всего напомнить о тех настроениях, которые были в начале хлебозаготовок, да и не только в начале, а на протяжении июня - сентября. В чем заключались эти настроения? В нытье о том, что план тяжелый, что план дали неправильный и т. д. и т. п. В этом смысле особенно отличились две области - Днепропетровская и Одесская. Надо правду сказать, что и другие от них не отставали. Мы на эту тему не раз говорили с районными работниками Одессы и Днепропетровска, не раз и очень серьезно ставили вопрос и вынуждены были по отношению к

некоторым руководящим районным работникам принять резкие меры, но тем не менее надо по совести признать, что это дело мы до конца не довели, крепко не ударили по скрытым, замаскированным настроениям, по тем, которые по углам говорили, что с планом ничего не выйдет, надо подождать, авось снизят и т. д. Мы поверили многим товарищам, когда они заверяли, божились, что они организуют хлебозаготовки, что план они выполнят. А в это же время шли разговоры, которые демобилизовывали, разоружали партийные организации. Эти демобилизационные настроения на местах объясняются еще и тем, что когда готовились к хлебозаготовкам, то занимались разговорами о пониженном плане, жили надеждой на легкий план, ориентировали на это колхозников. А потом, когда дали план, когда, например, в Одессе, где урожай был значительно лучше прошлогоднего, дали план больше прошлогоднего, областное и районное руководство не сумело даже на протяжении всей кампании противодействовать этим настроениям, не сумело сломить этих демобилизационных настроений. Наши руководящие товарищи в районах оказались в положении людей, не сдержавших свое слово, ибо их надежды на более легкий, в сравнении с предыдущим годом, план не оправдались. Ясно, что человеку, который сам был так настроен, бороться против таких настроений у других очень трудно. Все это не могло не отразиться на хлебозаготовках, и значительный период прошел в колебаниях, сомнениях, разговорах и т. д.

Чего стоят одни разговоры секретарей между собою насчет плана. Разве областники не знали об этих оппортунистических разговорах? Знали, а отпора не давали. Когда приходилось ловить такого секретаря и в упор резко ставить перед ним вопрос о его демобилизационных настроениях, он обычно начинал клясться в том, что никому в районе он не говорил и не говорит и что разговаривает только в обкоме.

Такая позиция насквозь гнилая, ибо если секретарь сомневается, не уверен в выполнении плана, то ясно, что этот секретарь по-настоящему, с энтузиазмом работать не сможет и тем более не сможет он поднять энтузиазм

в организации. В 99 случаях из 100 о таких настроениях секретаря РПК и председателя РИК знает весь актив, весь район, и ожидать после этого мобилизации сил, настоящей большевистской организации хлебозаготовок, ясно, не приходится. У нас немало работников, которые во время хлебозаготовок просто отсиживались, маневрировали, а некоторые переродившиеся "коммунисты" прямо саботировали хлебозаготовки.

Конечно, если подходить к вопросу формально, так сказать, по-адвокатски, то можно сказать, что мы об этих вещах и говорили, и виновных наказывали, но ясно, что мы, руководители парторганизаций - и центральных и местных - так рассуждать не можем. Если мы на деле не сломили такого рода настроения, дали себя обмануть, не довели дела до конца,- значит наша работа в области хлебозаготовок была неудовлетворительной.

Сказать, что план, даже первоначальный, был нереальный, никто, ни один большевик не может. Достаточно, по-честному проверить все элементы, из которых складывался урожай, проверить все данные, начиная с урожая и уборки, чтобы со всей определенностью сказать, что план реальный. Понятно, что тем или иным колхозам, в результате ошибок при внутрирайонном планировании, могли дать неверный план, но сказать, что в этом году Украине дали неправильный план, ни у кого язык не повернется.

Если бы у нас везде и всюду проводилась твердая и решительная линия по отношению ко всякого рода оппортунистическим настроениям, если бы в областях и, в первую очередь, в решающих областях не было бы такого благодушия, и с самого начала хлебозаготовок крепко ударили бы по оппортунистическим, переродившимся элементам,- у нас не могло бы иметь место такого рода дела, как Ореховское, Кобеяжское, Балаклеевское или, скажем, недавно вскрытое Баштанское дело. Возьмите Ореховский район (Днепропетровская область). Так на протяжении ряда месяцев люди, стоявшие во главе районного руководства, организовывали саботаж хлебозаготовок, а из области посылали туда уполномоченных, всякие комиссии, которые ни черта не замечали, что там делается. То же самое

Кобеляки. Величайшим позором для старого руководства Харьковской областной организации является то, что у них, буквально под боком, в Кобеляках, существовал организованный саботаж хлебозаготовок со стороны верхушки районной организации, а они до декабря месяца ничего не замечали. Если бы областные организации, их руководство, знали действительное положение дел в районах и колхозах, мы все эти факты вскрыли бы значительно раньше.

Насколько в областях проявлялись благодушные настроения и насколько несерьезно и плохо они представляли себе положение в районах, показывает известное совещание, которое было в ЦК во время приезда т. Молотова. Когда на этом совещании мы потребовали от областников дать точные расчеты по хлебозаготовкам, нам до обеда дали одни цифры, а после обеда другие. Оценка, которая давалась областными секретарями положения дел в районах, и тогда, при получении первой скидки, и теперь, когда они получили еще одну скидку,- эта оценка оказалась несерьезной, показала, что наши области не имеют еще представления, что делается в районах.

Очень много хлеба было растрачено на так называемое общественное питание. Причем до сентября месяца с этим злом не велось никакой серьезной борьбы.

Чрезвычайно характерным показателем неудовлетворительной работы по хлебозаготовкам является положение с выполнением плана по единоличному сектору. Только Винницкая область, которая к тому же имела меньший план против прошлого года, выполнила задание по единоличному сектору; приближается к выполнению плана Киевская область. Что же касается таких областей, как Харьковская, Черниговская (большинство районов которой входило в Киевскую область), то в этих областях, где удельный вес индивидуальника очень значительный, мы имеем позорнейший, возмутительный провал, срыв плана хлебозаготовок по единоличному сектору, и это - несмотря на решения и указания ЦК-То же самое следует сказать и о сборе мерчука. В этом году мололи хлеба больше,

чем в прошлом году, а мерчука собрали в два раза меньше прошлогоднего. Мерчук разбазаривали, разворовывали всякого рода жулики на мельницах. Мы недополучили значительного количества мерчука вследствие того, что на селе широко развернулось нелегальное мукомолье, которого не замечали, с которым не боролись. Если взять другие заготовки, например, подсолнуха, то и тут такая же картина, как и с хлебом. Дело вовсе не в том, что урожай подсолнуха меньше прошлогоднего, а в том, что мы неудовлетворительно работали.

И, наконец, последний вопрос, который сыграл далеко не последнюю роль в неудовлетворительном выполнении плана хлебозаготовок и который также показал, что мы здесь допустили серьезную ошибку,- я имею в виду примененную на Украине политику создания и сохранения до выполнения плана хлебозаготовок так называемых посевных фондов. В чем суть вопроса? Известно, что выполнение плана хлебозаготовок является первоочередной обязанностью каждого колхоза. И если в деревне оппортунист, агент классового врага выступает и заявляет: сначала себе, а потом, что останется,- государству, то тут, в этой линии легко разобраться. Такую явно оппортунистическую линию отвергнет каждый коммунист, тут сразу видно, что она не наша, а подсказана классовым врагом, хотя у нас были такие "коммунисты", которые сами эту линию отстаивали. Но была другая, по существу сходная с этой линия, которая принесла нам большой вред, которая в значительной степени объяснялась боязнью повторить ошибки прошлого года. Заключалась она в политике создания и сохранения так называемых семенных фондов при невыполнении плана хлебозаготовок. Мы берегли семенные фонды, объявив их неприкосновенными. Правда, мы не отрицали того, что при известных условиях их можно вывозить, но вообще-то мы их берегли и несомненно оказали этим плохую услугу хлебозаготовкам.

В чем вред политики неприкосновенности фондов? Вред заключался в том, что она отодвигала интересы государства на второй план, а в результате - наши товарищи в районах, вместо того, чтобы повернуть дело, обеспечить

первоочередное выполнение хлебозаготовок, отступили перед фондами. Такая политика создания и сохранения фондов до выполнения хлебозаготовок ясно ослабляла наши позиции в выполнении плана хлебозаготовок, создавала благовидное прикрытие для саботажников, усиливала сопротивление хлебозаготовкам. Эта политика на деле дезориентировала районных и сельских работников, демобилизовывала их в деле организации хлебозаготовок.

В самом деле, с одной стороны, мы боролись против кулака, боролись за выполнение плана хлебозаготовок, а с другой стороны,- в основном вопросе - о том, что государству хлеб надо сдать в первую очередь, а потом создавать фонды,- мы заняли неверную позицию и оказались в самом ложном положении.

Отсутствие должного понимания обстановки, действительного характера трудностей, отсутствие твердой, ясной линии в вопросе первоочередности хлебозаготовок перед созданием всех без исключения колхозных фондов препятствовало действительной мобилизации партийных сил и создавало размагниченность в выполнении плана хлебозаготовок и надежды на дальнейшее его снижение. Это обошлось нам очень дорого: хотя мы и исправили ошибку, но упущенного не наверстали и плана хлебозаготовок, даже если считать последнюю скидку, мы полностью не выполнили.

Я должен прямо сказать, что мы план провалили, несмотря на все возможности его выполнить, провалили потому, что мы работали неудовлетворительно.

На основе указаний т. Сталина обеспечить коренной поворот в руководстве колхозами

Тов. Сталин правильно сказал, что во всех этих затруднениях в хлебозаготовках, в неудовлетворительном выполнении нами плана виноваты мы сами, коммунисты, а не колхозники. От того, как работают, как руководят коммунисты, зависит и развитие колхоза и выполнение плана

хлебозаготовок. Если коммунисты говорят твердо и ясно, что хлеб государству надо сдать в первую очередь, что он должен быть сдан в такие-то сроки, то колхозники к этому прислушиваются и идут за коммунистами. Но если коммунисты крутят, маневрируют, если коммунисты неискренни перед своей собственной партией,- а с такими "коммунистами" мы сталкивались во многих случаях,- если они двурушничают, то ожидать выполнения плана не приходится, тут требовать от колхозников больше, чем от коммунистов, нельзя.

Успех дела зависит от нас самих, от коммунистов, от нашей работы. А работали мы в области хлебозаготовок неудовлетворительно, что привело к провалу плана и создало дополнительные трудности в проведении других сельскохозяйственных кампаний и особенно предстоящей весенней посевной кампании.

Нам уже давно нужно было, для того, чтобы обеспечить успех весенней посевной кампании, переключиться целиком и полностью на подготовку к весне - на ремонт тракторов, сбор семян и т. д. Мы же из-за того, что затянули с хлебозаготовками, подготовкой к севу до последнего времени по-настоящему не занимались. Особенно остро стоит у нас вопрос с семенами, тут, как и во всей подготовке к севу, придется преодолеть большие трудности, а преодолеть их мы должны во что бы то ни стало, чтобы справиться с весенней посевной кампанией.

И вот, в связи со всеми этими итогами хлебозаготовок, мы должны сказать, что критика нашей работы, которую дал т. Сталин в своей речи на пленуме ЦК и ЦКК, суровая оценка, которая дана в постановлении ЦК ВКП(б) от 24 января, совершенно правильна; другой оценки быть не может. Касается эта оценка всех партийных организаций Украины. И если ЦК признал необходимым принять организационные меры в отношении трех решающих областей - Днепропетровской, Харьковской и Одесской,- то он исходил из того, что в первую очередь в этих основных областях необходимо быстро исправить ошибки, а исправлять ошибки надо, конечно, с более

сильным, с более проверенным, более надежным руководством, чем было до сих пор. Эти три области, в отношении которых ЦК ВКП(б) принял решение о смене руководства, являются решающими, они решают судьбу сельского хозяйства Украины, решают дело хлебозаготовок, решают дело сева. Вот почему ЦК ВКП(б) считал необходимым прежде всего укрепить руководство этих областей. Но я вновь подчеркиваю, что оценка, данная в постановлении ЦК от 24 января, касается не только указанных трех областей.

Если взять другие наши области, то хотя внешние показатели таких областей, как Винницкая и Киевская, значительно лучше, но я думаю, что никто не скажет, что у них работа идет удовлетворительно. План хлебозаготовок они выполнили, но вы знаете, вследствие каких обстоятельств мы вынуждены были этим областям дать значительно пониженные планы. И Винницкая, и Киевская области не выполнили еще тех задач, которые поставлены были перед ними Всеукраинской партконференцией в деле ликвидации прорывов в сельском хозяйстве. Работу и этих областных организаций по руководству деревней нельзя назвать удовлетворительной.

Я считаю, что на нашем пленуме мы должны развернуть широкую критику ошибок и недостатков нашей работы по хлебозаготовкам, в руководстве колхозами и на основе большевистской самокритики обеспечить решительный поворот, которого от нас требует ЦК партии в руководстве селом, обеспечить перестройку всей нашей работы на основе указаний т. Сталина.

Работа предстоит огромная и трудная. Тов. Сталин говорил, что забот о сельском хозяйстве, о колхозах у нас сейчас стало больше, чем при преобладании индивидуального хозяйства, ответственность коммунистов в деле подъема сельского хозяйства значительно увеличивается. Руководство колхозами - дело сложное и требует от наших парторганизаций огромной практической работы. Нужны не резолюции, не разговоры, а повседневная практическая работа по проведению решений партии. Наши организации,

наши коммунисты должны,- говорил т. Сталин,- знать, чем живет колхоз, знать все, что в колхозе происходит, чтобы вовремя прийти на помощь и предупредить грозящую колхозу опасность. Тов. Сталин особенно подчеркивает, что:

"...центр тяжести ответственности за ведение хозяйства переместился теперь от отдельных крестьян на руководство колхоза, на руководящее ядро колхоза. Теперь крестьяне требуют заботы о хозяйстве и разумного ведения дела не от самих себя, а от руководства колхоза, или, вернее, не столько и самих себя, сколько от руководства колхоза. А что это значит? Это значит, что партия уже не может теперь ограничиться отдельными актами вмешательства в процесс сельскохозяйственного развития. Она должна теперь взять в свои руки руководство колхозами, принять на себя ответственность за работу и помочь колхозникам вести свое хозяйство вперед на основе данных науки и техники".

Эти указания т. Сталина должен хорошенько запомнить каждый коммунист. Партийная организация Украины, и в первую очередь ее руководящие кадры, должна сделать все необходимые выводы из указаний т. Сталина и решения ЦК ВКП(б) от 24 января, мобилизовать все свои силы на быстрое исправление своих ошибок, на решительную перестройку своей работы и изменение методов руководства колхозами.

Изменение методов партийного руководства должно прежде всего означать установление со стороны всех руководящих партийных органов, начиная от ЦК КП(б)У до низовых партийных ячеек, строгого большевистского контроля над работой каждого коммуниста, независимо от занимаемого им поста, серьезной критической оценки его работы и решительного исправления недочетов работы каждого коммуниста.

Все возможности для того, чтобы быстро выправить положение, у нас имеются, сил в нашей большевистской украинской организации достаточно. Основное заключается в том, чтобы эти силы лучше организовать, правильно расставить, поднять их революционную бдительность, ибо "революционная

бдительность является тем самым качеством, которое особенно необходимо теперь большевикам" (Сталин).

Мы уверены, что партийная организация Украины сумеет на основе решений январского пленума и указаний т. Сталина, на основе постановления ЦК ВКП(б) от 24 января решительно на деле исправить ошибки и недочеты и своей большевистской работой обеспечит успех весеннего сева. (Аплодисменты).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 403. Арк. 1–4.

№ 3

Директива ЦК ВКП(б) обкомам, крайкомам та ЦК компартій союзних республік про затвердження плану хлібоздачі на січень 1933 р. та про встановлення Україні граничного терміну виконання повністю річного плану хлібозаготівель та хлібоздачі³⁰

м. Москва, 2 січня 1933 р.

Первое. Утвердить план хлебозаготовок и хлебосдачи на январь месяц 1933 г. 94 млн. пудов по СССР. Утвердить сверх этого план поступления гарнцевого сбора (90 %) в размере 13 млн. пудов по СССР. Разбивку плана хлебозаготовок и хлебосдачи, а также плана поступления гарнцевого сбора по областям и республикам утвердить: по Украине план хлебозаготовок и хлебосдачи - 62 млн. 500 тыс. пудов, кроме того гарнец (90 %) – 3 млн. 300 тыс. пудов.

Второе. Обязать обкомы, крайкомы и ЦК нацкомпартий наряду с обеспечением полного выполнения годового плана хлебозаготовок обеспечить безусловное выполнение принятого настоящим постановлением плана поступления гарнцевого сбора на январь месяц. Предупредить секретарей обкомов, крайкомов и ЦК нацкомпартий, что в соответствии с постановлением ЦК от 23 декабря 1932 г. в случае невыполнения плана поступления гарнцевого сбора в области, крае или республике на соответствующее количество будет сокращен план отпуска хлеба на общее снабжение.

Третье. Поручить Комитету по заготовкам сельскохозяйственных продуктов при СТО на основе окончательных данных заготовок в декабре месяце и действующего годового плана хлебозаготовок, уточнить не позднее пятого января январский план хлебозаготовок по республикам, областям и краям, а также секторам и культурам и представить на утверждение ЦК и СНК.

Четвертое. Сохранить по Украине ранее установленный ЦК ВКП(б) предельный срок выполнения полностью годового плана хлебозаготовок и хлебосдачи совхозами, а именно к концу января 1933 г.

Секретарь ЦК ВКП(б) *И. Сталин*

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2261. Арк. 1–2.

№ 4

ЗАПИСКА А. А. ХВИЛІ³¹ центральному комітету КП(б)У та Одеському обкому партії про незадовільне виконання плану хлібозаготівель, факти приховування хліба, куркульський саботаж у Снігурівському районі Одеської області.

10 січня 1933 р.

На 10 січня по Снігурівському району виконано хлібозаготівельний план в розмірі – 23907 т, що складає 68,8 %.

Насінневий матеріал, усякі фонди - вивезено. По тих колгоспах, що виконали хлібозаготівельний план, теж вивезено посівний наполовину. Ці колгоспи повинні поповнити цей вивіз з переобмолоту своєї соломи.

Я вже писав в останньому листі, що висилка, репресії до с. Новопетрівка наслідків не дали, незважаючи на вжиті заходи. За останній час, в низці колгоспів спостерігаються явища, коли значна частина колгоспників кидає господарювання і виїздить невідомо куди. Так, по Новопетрівській сільраді по Тетянівській сільраді є колгоспи, де виїхала більша половина колгоспників. Я поставив перед усією організацією питання про потребу жорстокої боротьби проти цих форм кулькульського саботажу. Очевидно, що тут ми маємо справу з таким явищем: хліб позакопували, поховали, а тепер на час хлібозаготівки - виїздить. Ми організуємо зараз боротьбу проти тих, хто виїздить. Припинили видачу всіляких довідок, посвідчень з сільрад. У вирішальних селах встановили на ніч пікети, завдання яких затримувати усіх, хто вивозить хліб з села.

По всіх колгоспах проведено збори і широко оповіщено, що кожен колгоспник, який здасть добровільно крадений хліб, до відповідальності притягатися не буде. Але поки що тільки кілька чоловік добровільно здали крадений хліб. Про ці факти широко оповіщено населення, надруковано у газеті. Справа з похованим хлібом зводиться зараз не лише до ям. Ховають по димоходах, приробляють подвійні днища до столів і таке інше.

Між іншим є відомості, що багато куркульського елементу поховало свій хліб у Херсоні. З цього треба зробити той висновок, що у Херсоні у всякого спекулятивного елемента осіла певна частина хліба.

За увесь час по Снігурівському району від переобмолоту поступило 2507 ц. Виявлено краденого у колгоспників та одноосібників - 693 ц. Виявлено ям 136. В них найдено хліба - 275 ц.

В колгоспах виявлено утаєного хліба 652 ц. Виявлено незаконноутворених фондів 1728 ц.

По лінії репресій. Засуджено за нездачу хліба 31 господарство твердоздатців, 46 господарств контрактантів. Позбавлено 38 господарств землі.

Винесено постанов про виселення 55 господарств, припинено відпуск промислового краму 85 господарствам. Безспірно стягнуто хліб у 136 господарствах. Вилучено там хліба 225 ц. Стягнуто м'ясом (штрафом по району) - 159 ц.

Виявлено і виключено з колгоспів 325 куркулів. Відібрано у них 182 ц хліба. Стягнуто штрафів грішми - 26467 крб. 35 куркулів віддано до суду. Виключено ледарів з колгоспів 123 чоловіка. Відібрано у них хліба - 95 ц.

Останніми днями за прихований саботаж хлібозаготівель виключено з партії, заарештовано і віддано до суду голову колгоспу ім. Воровського - Датченка.

Виключено з партії секретаря Галаганівського партосередку – Гаюху (теж за схований саботаж хлібозаготівель).

Тепер про зміцнення району. До району прибув новий секретар Савенко і приступив до роботи. Прибула група керівних робітників.

А. Хвиля

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2204. Арк 12–14.

№ 5

Записка Одеського обкому партії центральному комітету КП(б)У про хід виконання річного плану хлібозаготівель в області та необхідність застосування репресивних заходів щодо осіб, які саботують цю роботу³²

м. Одеса, не пізніше 13 січня 1933 р.

Во вторую пятидневку января заготовлено 18 065 т против 32 226 в первую пятидневку. 13 районов области уже выполнили план хлебозаготовок, а более десятка районов, достигших последних самых трудных процентов, дают сейчас незначительное нарастание.

Заготовка во вторую пятидневку января в основном проводилась за счет обмолота и изъятия разбазаренного и разворованного хлеба.

В области почти закончен обмолот, причем оказалось, что ряд районов вводил в заблуждение насчет наличия подлежащего обмолоту хлеба (Арбузинка, Вradiевка, Зиновьевск, Новая Украинка). Очень медленно подвигается переобмолот, усилилось сопротивление переобмолоту, так как этим районы страхуют себя от вывоза посевных фондов.

Учитывая, что проведенное решение обкома от 27 декабря о репрессивных мерах в отношении организаторов саботажа хлебозаготовок (выселение 500 кулацких семейств и лишение усадебной земли с конфискацией имущества 500 единоличных хозяйств) не дало достаточного эффекта, обком постановил просить ЦК КП(б)У разрешить проведение ряда дополнительных репрессивных мероприятий:

а) санкционировать высылку на север с конфискацией имущества дополнительно 700 хозяйств из районов Новобугского, Большеалександровского, Любашевского, Троицкого, Новоукраинского, Арбузинского, Доманевского, Зиновьевского, Кривоозерского и Первомайского.

б) разрешить применение пункта 4 инструкции Совнаркома УССР от 11 ноября о лишении единоличников, саботирующих выполнение плана

хлебозаготовок, усадебной земли и конфискации всего их имущества - дополнительно к 800 единоличным хозяйствам.

В связи с тем, что Большеалександровский, Баштанский и Любашевский районы систематически снижают хлебосдачу, что говорит о явном нежелании руководства указанных районов выполнить план хлебозаготовок, обком решил просить ЦК КП(б)У санкционировать:

а) исключение из партии секретарей Большеалександровского райпарткома - Остря, Баштанского – Шевченко и Любашевского – Головащенко;³³

б) исключение из партии председателя Большеалександровского райисполкома Дедечко.

Из районов, выполнивших план хлебозаготовок, нами брошены ударные бригады в особо отстающие районы: так командированы ответственные работники во главе с председателем горсовета, заведующим орготделом и другими членами бюро из Херсона в Большеалександровку, из Николаева в Новый Буг.

Нами намечен ряд районов, обязанных закончить план к 15 января, и брошены туда руководящие товарищи для окончания плана. В частности, в Скадовск командирована бригада из Хорлов во главе с Букаловым.

Несколько слов о зерносовхозах: в эту пятидневку зерносовхозы сдали тысячу тонн. Выполнив 81,5 % годового плана, зерносовхозы почти совершенно прекратили хлебосдачу.

Майоров

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 19–21.

№ 6

**Лист В. П. Затонського³⁴ центральному комітету КП(б)У
про хід хлібозаготівель, факти приховування хліба, необхідність
поліпшення роботи партійних та радянських органів Одеської області по
виконанню плану хлібоздачі³⁵**

м. Київ, 22 січня 1933 р.

Положение в Одесской области тяжелое. (Тяжелое для нас, но легкое для саботажников хлебозаготовок). Народу в районах много сидит и как-будто инструктировали их неплохо. Тт. Молотов, Каганович, Косиор, Хатаевич, все побывали тут.

А пришедшие в район все эти особо и просто уполномоченные, если не отсиживаются (фактически), то мечутся, хватаясь за каждую случайно попадающуюся яму.

Переобмолотом плана не покроете, а сейчас на юге области туман с дождем, на севере (пишу на перегоне Новая Украинка – Зиновьевск) снежная метель. Молотьба прекратилась. Собачий холод и ветер. Отсиживаться от работы в самый раз.

Остается единственный источник-собрание разворованного (или вообще так или иначе разобранного) хлеба.

И вот, когда хватаются за каждую ямку, у мужика создается твердое убеждение, что каждая находка является случайной, что более того, ни партийные уполномоченные, ни ГПУ не знают и тычутся во все стороны как слепые котята, временами сбиваясь на огульные репрессии.

Но эта, как выражается Косиор, "оглобельная" тактика в конце концов мало кого пугает, именно потому, что это подтверждается незнанием обстановки. Действуют, хотя и энергично, но вслепую. Одно время ГПУ было (в записке т. Балицкого) провозгласило, что ихние уполномоченные не в пример другим все разведывают, организуют. Несомненно, включение ГПУ (до декабря они по хлебу фактически "информировали о настроениях") дало известный эффект, несомненно, их работники организованнее, а часто и

толковее многих иных (это тебе не "красные профессора"), но и ГПУ, кое-что раскрывши сначала, осталось с настроениями, а мужик с хлебом.

Метод концентрированного наступления, выкристаллизовавшийся у нас, примерно, к приезду тт. Кагановича и Постышева, почему-то на деле (в 3-х районах, где я побывал) не применялся.

Казалось бы чего проще: наши уполномоченные намечают село, вернее колхоз, на который надо навалиться.

Уполномоченный ГПУ своими методами, партуполномоченный своими - (через актив) освещают положение, выясняют не абстрактное воровство ("усі крали" или "усі брали"), а конкретно у кого (у 3-6-10 колхозников) имеется этот разобранный хлеб в натуре. Устанавливают, кто фактический верховод, где фактическое правление (а не голова).

Устанавливают, повторяю, но не хватаются до поры до времени за первую попавшуюся яму, не сажают всех подозрительных типов. Надо, бывает, накопить козыри, иначе в такой игре останешься в дураках. Не обязательно начинать с тяжелых колхозов, можно взять сперва "легкий", т. е. наилучше изученный, со сравнительно подготовленным активом. Лиха беда начало.

После основательной подготовки можно с уважаемыми колхозниками и "поговорить".

Примерно:

Мы знаем, что хлеб у вас был и сейчас есть запрятанный, растащенный. Хотите по-хорошему - вытаскивайте, везите, мы вам готовы помочь снять позорное пятно...

Никто, понятно, не будет этим убежден, т. к. самые жестокие репрессии не поколеблют мужика, пока он уверен, что мы крошим наобум или бьем случайно попавшихся. Тогда (имея козыри на руках) можно подойти конкретнее. Тут же вызвать одного-двух (не более - остальных держать в резерве) укрывателей хлеба, послать их проверить (можно не закрывая собрания), разоблачить (фактами). Снова повторить обращение

кончить сдачу хлеба миром. Понятно, снова не поверят. Решат, что уж выковырялись. Опять кого-либо разоблачить (с ямой), тут арестовать, прижать, описать корову и т. п. Запастись терпением.

Хорошо бы подготовить кого-либо, чтобы сам публично признался и "добровольно" сдал. Только не преследовать. Еще лучше обработать одного-двух либо добром (из действительных активистов), либо новыми путями через ГПУ, чтоб публично выдал "ямщика".

Одним словом на деле разбить стену круговой поруки (чтоб была, хотя трещинка для начала). Создать у укрывателя хлеба неуверенность в своей безопасности, боязнь, что выдадут, опасение, что большевики взаправду докопались и разведали, что на селе творится.

Одновременно можно "польготить" дядьку в смысле "обеспечения наличия" хлеба.

Вовсе не обязательно, чтоб каждый сдавая зерно, каялся и клеймил себя вором. Пускай сдает под видом огородного посева (сделаем вид, что поверили), под видом авансов (хотя бы авансировали мукой, а сдавали зерном).

Это нельзя прокламировать, но намекнуть можно.

В с. Широком на Запорожье, например, после проработки, когда увидели, что деваться некуда, принесли колхозники "неизвестно от кого" в общественный амбар 450 ц за ночь (ровно столько, чтоб покончить план).

Правда, это немецкий колхоз - народ аккуратный. Воруя, учет вели и организованно возвращали (тайком, чтобы ворами не считали).

Но и украинца можно в конце концов убедить, что пожалуй выгоднее сдать хлеб. Для этого надо, повторяю, козыри на руках иметь, а не разбазаривать.

Коли сломать таким образом сопротивление в 2-3 колхозах на район - дальше может пойти уже легче (расширять прорыв фронта).

Кстати, местами наблюдаются случаи выбрасывания хлеба в реку, в колодец, в овраг и т. п.

Таких "дезорганизаторов" надо особо жестоко карать (за выброшенный пуд хлеба при обнаружении расстреливать, чтобы не срывал таким образом сдачи).

Такого рода указания дали мы с Майоровым по районам 20 января после того, как, побывав в Вознесенске и Арбузинке, я убедился, что работа ведется врассыпную и безрезультатно.

Вчера инструктировал новоукраинцев, наметили 2 колхоза для обработки. Но выехать на село было невозможно, мело в поле так, что даже на лошадях пробиться через наметы трудно. Оставил там Пахомова (так же еще т. Крупко сидит), а сам ночью перебрался в Зиновьевск, куда вызвал также секретаря из Знаменки (кстати последний на кустовое совещание с т. Кагановичем не попал и инструктирован меньше других).

Они уже (и Зиновьевск и Знаменка) наше письмо о концентрации усилий в немногих колхозах для прорыва фронта, получили, но ограничились "проработкой", т. е. спустили до райуполномоченных и секретарей ячеек.

Сами же даже колхозов для операции не наметили (моего приезда не ждали). Ничего в этом деле и уполномоченный ГПУ т. Галицкий не предпринимал. Пристыдил их. Растолковал. Пошли в парткомы совещаться с ГПУ, собирать материалы, созваниваться и т. п., чтобы через два часа представить подходящие для первого раза объекты.

(Важно не сорваться с самого начала, а там уже многие отчаялись. В Знаменском районе один уполномоченный из области на этой почве покончил с собой. Говорят - зарезался перочинным ножиком).

В Новой Украине тоже часа два вместе с нами выбирали колхозы, но те все же лучше были подготовлены.

Я согласился им дать 2-3 часа на размышление и подготовку. (В село все равно не выберешься - полдня надо затратить на переезд за 15 верст).

Но сегодня еще намеченные люди должны выехать в намеченные села. Времени то почти не остается. Крестьянин это тоже понимает и изо всех сил старается отсидеться до очередной кампании.

Кстати выяснилось сегодня, что в Знаменке лишь дней 15 начали интересоваться ямами и вообще возвращением разобранного (до этого молотили, затем вывозили фонды, затем организовывали переобмолот - словом все в кампанейской последовательности - не работа, а издевательство - и за 1932 г. сменилось 3 секретаря РПК). Неважно и в тех районах, где побывал в начале объезда области. Вознесенск сейчас старается, но слишком долго там рассуждали и мудрили. Трудно им теперь до конца дотянуть, хотя и взяли они больше своих соседей. Концентрировать усилия начали лишь в последнее время. В Арбузинке и того хуже.

Секретарь т. Кобзарь раньше давал смелые обещания, отказывался от помощи людьми, а сейчас растерялся и ударился в панику (видит-дело плохо).

Сидящий [в районе] уполномоченный т. Сидоров, видимо, не столько помогает, сколь мешает. Выписал к себе в район жену (его по этому поводу прописали в областной газете), и вообще решил обосноваться, отсиживаясь до конца заготовок. Тот же т. Сидоров наделал глупостей в связи с перегибами в с. Константиновке. Там какой-то кандидат партии, Харитонов, будучи бригадиром по индивидуалам, собрал группу мужиков в штабе, запер дверь, облил керосином кота, поджег его и бросил обезумевшее животное (через форточку что ли) в переполненную людьми комнату. После этого, собравши отдельно баб индивидуалок, втроем с другими беспартийными бригадирами начали их поочередно насиловать "в порядке натурштрафа".

Наутро следующего дня уполномоченный по селу Сергеев, узнавши об этих издевательствах, арестовал насильников и, как он утверждает, позвонил об этом в РПК.

Там вначале не обратили внимания. Дня через 2-3 в село приехал т. Сидоров с представителем РПК Крживицким "Установили" из информации того же Сергеева факт перегибов, информировали РПК. Таким образом, якобы они все это раскрыли и провели недопустимое политически безграмотное постановление, где, во-первых, рассказали, размалевали этого

самого "кота", наговорили всякой чепухи про "инсценировку расстрела" (в природе этого не было) и обвинили во всем того же Сергеева, весь партколлектив - там 3 ячейки, исключили какого-то кандидата партии, Богородницкого, который к коту и насилию отношения не имел, а главное все это напечатали в своей газете (вырезку прилагаю). Тов. Речицкий³⁶ тоже был на бюро и не помешал им так наглупить. Он сам сейчас перепуган неудачами и готов "проявлять твердость".

К сожалению сам т. Сидоров 18 января был в далеком селе верст за 40-45. Начиналась метель, и я не мог до него добраться, так как должен был поспеть к подходу поезда на Одессу, чтобы поспеть к докладу о пленуме³⁷ на общегородском активе 19 января.

20 января туда поехал т. Голод,³⁸ был вызван в район т. Сидоров, чтобы разобраться в этой дикой истории.

Каковы результаты, еще, понятно, не знаю, но ясно, что т. Сидорова надо гнать из района как несправившегося и не оправдавшего доверия партии. Мне очень хотелось самому до него добраться, но из-за снега не вышло. И второй раз возвращаться в Арбузинку было нецелесообразно, т. к. надо использовать остающиеся дни, чтобы побольше выкачать хлеба. Тов. Речицкого основательно проинструктировал, посидел с ним полдня в колхозе, намеченном для операции. Посмотрим, как он себя покажет.

Кстати, в этом колхозе 115 дворов, 57 студентов вузов, техникумов и рабфаков (в среднем один на два двора) это было выставлено как причина недостатка рабочей силы во время уборки. (Колхоз им. "Ноябрьского пленума" в Новокраснянском сельсовете). Недурная причина развала колхоза.

Правление прежнего состава уже осуждено на разные сроки до 10 лет концлагеря. Недавно 21 кулака исключили (было значит до того 136 дворов, и несколько студентов приходится на эти исключенные дворы).

О той, как обком распределит оставшуюся нагрузку между районами, писать уже не стану. Эта цифра сейчас большого значения не имеет. К

примеру, Зиновьевску оставалось еще до конца 14 458 т, ему оставили (под видом декадного задания) 5 тыс., а они не дают и 500 т за пятидневку. Все дело не в том как расписать, а как ободрить и подстегнуть, чтобы еще заготавливали. Тов. Майоров, когда я приехал в Одессу, показал мне свою разверстку и делал вид, что уже остающиеся возьмем. По темпам последних дней и тому, что сам видел в районах, трудно верить, чтобы до 5 февраля сумели взять даже эти 6 млн. пудов.

Очевидно, придется еще заготавливать и после сева. Между прочим, насчет репрессий. Мне рассказывали из практики Одесской области, в частности Новой Украинки и Знаменки (то же передавал товарищ, приехавший ко мне из Никополя), что выселением на север не так уже огорчались. Никто не дезертировал, многие шли с гармошкой, а были даже случаи "добровольчества", когда соседи обращались с просьбой включить их в партию переселенцев.

Это, несомненно, одно из достижений пятилетки: нет безработицы, везде нужны рабочие руки, везде проживешь, мужика, некогда приросшего корнями к земле, сейчас не узнать, но лучше бы он не так быстро "переплавлялся" и эмансипировался от земли. Легче бы хлеб взять было.

Сейчас допр не пугает, высылки тоже не страшат. Пока более или менее корову жалеет или свинью, когда описывают, но вообще трудно пронять.

Газеты с законом³⁹ лишь сегодня получены, еще разговоров об этом среди крестьян не слышал. Наверняка севу это поможет, но для заготовок этого года получится пока что дополнительная трудность. Районщики этого не понимают, впрочем, они вообще уже больше думают о дальнейшем будущем (посев и проч.), чем о необходимости добывать хлеб сейчас. Даже хорошие большевики как-будто выдохлись (многие).

Еще личным воздействием можно несколько взбодрить - письменных указаний не воспринимают.

Ночью обратно переброшусь в Новую Украинку, чтобы спуститься в
КОЛХОЗЫ.

В. Затонский

ЦДАГОУ. Ф 1. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 48-57.

№ 7

Директивний лист ЦК КП(б)У та раднаркому УСРР всім обкомам партії та облвиконкомам про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України⁴⁰

м. Київ, 23 січня 1933 р.

Из некоторых районов Украины начались по примеру прошлого года массовые выезды крестьян в Московскую, Западную области, ЦЧО,⁴¹ Белоруссию "за хлебом". Имеют место случаи, когда села покидаются почти всеми единоличниками и частью колхозников. Нет никаких сомнений, что подобные массовые выезды организуются врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации "через крестьян" в северных районах СССР, против колхозов, против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украины прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году повторения этой ошибки не должно быть допущено. ЦК КП(б)У и СНК УССР предлагают:

Немедленно принять в каждом районе решительные меры к недопущению массового выезда единоличников и колхозников, исходя из разосланной по линии ГПУ⁴² директивы Балицкого.⁴³

Проверить работу всякого рода вербовщиков рабочей силы на вывоз за пределы Украины, взять ее под строгий контроль с отстранением от этой работы и изъятием всех подозрительных контрреволюционных элементов.

Развернуть широкую разъяснительную работу среди колхозников и единоличников против самовольных выездов с оставлением хозяйства и предостеречь их, что в случае выезда в другие районы, они будут там арестовываться.

Примите меры к прекращению продажи билетов за пределы Украины крестьянам, не имеющим удостоверений РИК. о праве выезда или промышленных и строительных, государственных организаций о том, что они завербованы на те или иные работы за пределы Украины.

Соответствующие указания даны по линии уполномоченного НКПС и транспортного ГПУ.

Сообщите не позже 6 часов вечера 24 января коротко фактическое положение с массовым выездом крестьян по вашей области.

Секретарь ЦК КП(б)У М. Хатаевич

Председатель Совнаркома УССР В. Чубарь

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 9. Арк. 115–116.

№ 8
Резолюція пленуму ЦК КП(б)У
про підсумки хлібозаготівель в Україні та постанову ЦК ВКП(б)
від 24 січня 1933 р.

м. Київ, 7 лютого 1933 р.

Обговоривши постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., в якій сказано, що: "парторганізації України не справилися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздавання, не вважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану" - пленум ЦК КП(б)У разом з секретарями міськкомів і райкомів КП(б)У вважає, що ця постанова, як і промова т. Сталіна на останньому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), дає сувору, але безумовно правильну оцінку становища з хлібозаготівлями на Україні, дає правильну більшовицьку критику незадовільної роботи українських партійних організацій і незадовільного керування хлібозаготівлями та керування колгоспами від ЦК КП(б)У.

Пленум відзначає, що рішення III Всеукраїнської конференції, яка дала розгорнуту критику помилок керування сільським господарством і справою хлібозаготівель минулого року і накреслила шляхи, щоб виправити ці помилки і ґрунтовно змінити методи керування сільським господарством, керування колгоспами, що цих рішень не тільки не виконано, а припущено цього року в справі хлібозаготівель, у справі керування колгоспами нові серйозні помилки.

Пленум вважає, що Україна мала всі можливості виконати не тільки тричі знижений план, який все ж зірвано, але мала всі об'єктивні можливості виконати цілком спочатку встановлений план хлібозаготівель.

Провал тричі зниженого плану хлібозаготівель є тільки наслідок незадовільного керування хлібозаготівлями, відсутності ясного розуміння особливостей обставин цього року (колгоспна торгівля, складність

керування колгоспами), відсутності справжньої більшовицької мобілізації партійної організації, особливо по вирішальних областях.

Пленум вважає за потрібне відзначити, що з самого початку хлібозаготівель як центральні, обласні, так і районні керівні партійні органи були недостатньо пильні, прогледіли і вчасно не викрили маневрів класового ворога - куркуля, петлюрівця, махновця,- що проліз до колгоспів і посів у ряді колгоспів командні посади, не викрили куркульського маскування і куркульських хитрощів у боротьбі проти хлібозаготівель. ЦК КП(б)У і обкоми вчасно не підняли низові районні і сільські партійні організації на викриття підтасованих куркульських балансів і складених під куркульським впливом фальшивих цифр про врожай, не підняли всю партійну організацію, не мобілізували колгоспні маси на боротьбу за хліб, проти організованого куркулями саботажу хлібозаготівель. Замість непохитного більшовицького керування справою організації хлібозаготівель, замість справжньої мобілізації всієї організації згори донизу, припустили проведення черговості різних сільськогосподарських кампаній (після косовиці - скиртування, потім засів), а хлібозаготівлі лишилися на ділі у найостаннішій черзі. Цим самим пропустили час, дали можливість розкрасти хліб, тоді як, навпаки, треба було всіляко форсувати темпи хлібозаготівель, щоб виконати план.

Пленум засуджує застосовану на' Україні політику утворювання і зберігання до виконання плану хлібозаготівель, так званих, засівних фондів, що послабляло наші позиції в боротьбі за хліб, за виконання плану хлібозаготівель, утворювало благовидне прикриття для саботажників, посилювало опір хлібозаготівлям. Ця політика на ділі, дезорієнтувала районних і сільських працівників, демобілізувала їх у боротьбі з організаторами саботажу хлібозаготівель.

Ця відсутність належного розуміння обставин, справжнього характеру труднощів, відсутність твердої, ясної лінії у питанні першочерговості хлібозаготівель перед утворенням усіх без винятку колгоспних фондів перешкоджала справжній мобілізації партійних сил і утворювала

розмагніченість у виконанні плану хлібозаготівель і надії на дальше його зниження.

Все це особливо позначилося і мало місце у вирішальних областях України (Дніпропетровській, Харківській, Одеській), що повинні були дати основну масу хліба. В цих областях від обласного керівництва було виявлено найбільше благодушності, поруч відсутності знання справжнього становища в районах і колгоспах. Саме цим пояснюється та обставина, що так пізно викрито становище справи в Оріхівському та Солонянському районах в Дніпропетровській області; в Кобеляцькому та Балакліївському районах Харківської області; у Великоолександрівському і Баштанському - в Одеській області. Саме цим і пояснюється надзвичайно ганебний провал хлібозаготівель в одноосібному секторі по Харківській, Чернігівській та інших областях.

Пленум вважає за безумовно правильну ухвалу ЦК ВКП(б) від 24 січня, вітає зміцнення керівництва основних областей України і відрядження на другого секретаря ЦК КП(б)У т. Постишева.⁴⁴

Партійні організації України, насамперед її керівні кадри, повинні особливо уважно і серйозно продумати і обговорити ухвалу ЦК від 24 січня, по-більшовицькому до кінця розгорнути критику помилок та хиб нашої роботи в хлібозаготівлях, у керівництві колгоспами для того, щоб нарешті зробити звідси висновки, які подобають для більшовиків, щоб у найкоротший строк не на словах, а на ділі перебудувати свою роботу і виправити свої помилки.

Зміна методу партійного керівництва має насамперед означати встановлення від усіх керівних партійних органів, починаючи від ЦК КП(б)У, до низових партійних осередків, суворого більшовицького контролю над роботою кожного комуніста, незалежно від того поста, який він посідає, серйозної критичної оцінки його роботи та рішучого виправлення хиб роботи кожного комуніста.

Пленум ЦК КП(б)У вважає за серйозну політичну помилку спробу бюро Харківського обкому провести зміну т. Терехова та обрання на секретаря обкому т. Постишева нишком, без розгорнутої критики помилок, без потрібних політичних висновків. Пленум також рішуче засуджує поведінку т. Строганова, який ухилився від обов'язкових для більшовика політичних висновків з постанови ЦК ВКП(б) і демонстрував своєю мовчанкою непогодження с постановою ЦК.

Пленум ЦК КП(б)У спільно з секретарями міськкомів і райкомів КП(б)У приймає до неухильного керівництва критику й вказівки т. Сталіна, зроблені ним на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Партійна організація України і насамперед її керівні кадри зроблять всі потрібні висновки з ухвали ЦК ВКП(б) та промови т. Сталіна, зосередять усі свої сили на швидкому виправленні своїх помилок, на рішучій перебудові своєї роботи, зміні метод керування колгоспами і не на словах, а на ділі піднімуть всю партійну організацію України на боротьбу за збирання насінневих фондів, готування та успішне проведення весняної засівної кампанії.

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 47–47 зв.

№ 9

Лист Вінницького обкому КП(б)У центральному комітету КП(б)У про розширення масштабів захворювання та смертності від голодування в області та заходи надання допомоги населенню⁴⁵

м. Вінниця, 17 лютого 1933 р.

В одном из прошлых писем я сообщал ЦК об отдельных единичных случаях и фактах опухания, недоедания по отдельным селам области. За последнее время сообщения об этих фактах начинают принимать значительно более широкие размеры и характер. Все больше возрастают сообщения о случаях опухания, появились даже сообщения о фактах смертей от голода. Эти сообщения нами сейчас проверяются. Как в городах и местечках, так и по селам эти явления наблюдаются не только среди деклассированного элемента и кустарей, но даже среди рабочих.

Приводим некоторые данные из того обильного материала, который поступил к нам.

В городах: в Бердичеве отмечено свыше 200 отечных.

Значительная часть их падает даже на такие предприятия, как госкожзавод "Прогресс", "Победа" и др. В городские больницы поступило несколько десятков отечных, в том числе и рабочих.

Аналогичные явления отмечены в Полонном (бумажная фабрика, фаянсовый завод), в Дунаевцах, Могилеве.

Исключительно тяжелым является положение кустарей и деклассированной бедноты. Особенно пораженными пунктами являются Тульчин, Могилев, Бердичев.

Отмечаем (это относится к городским и сельским пунктам) значительное увеличение числа подбрасывания детей (подкидыши), резкое увеличение смертностей в детских учреждениях, рецидив беспризорности среди детей.

По селу. Наличие голодных смертей и отечных отмечается в целом ряде районов. До сих пор таких случаев (по несколько десятков на район) мы

знаем по Копайгородскому, Липовецкому, Любарскому, Литинскому, Чудновскому, Станиславчицкому, Песчанскому, Махновскому, Дзержинскому, Могилевскому, Джулинскому, Линецкому и Винницкому районам.

Характерным является положение в с. Сугаки Копайгородского района, где по сообщению района "имело место 24 случая голодной смерти колхозников и единоличников, в том числе 3 рабочих совхозов. Это село имело недосев ярового клина 160 га, хлебозаготовку выполнило на 63 %. Колхоз этого села имел большие потери зерна из-за несвоевременной уборки урожая и безхозяйственности колхоза.

Сейчас в этом селе до 70 хозяйств голодают. В продолжении осенне-зимнего периода в селе зарезали на прокормление до 70 лошадей, имеются случаи, когда едят мясо собак. Изготовление муки из стеблей и качанов кукурузы приняло в этом селе массовый характер".

По ознакомлении на месте подтверждается примерно до 15 случаев смертей, связанных с недоеданием. Смертные случаи приходятся главным образом на детей до 3 лет и стариков старше 50 лет.

В Литинском районе единоличник-переселенец пытался убить себя и двух детей, натопивши печку и закрывши вьюшку, когда дети начали кричать - задушил их и заявил об убийстве в сельсовет.

В Липовецком районе единоличник пытался задушить мальчика соседа 10 лет (попытка людоедства). В том же районе единоличник проследивший за тем, что соседка принесла домой миску муки, улучил момент, когда соседка вышла, пришел к ней в хату и потребовал от детей ключи от сундука, куда мука была спрятана. Дети отказались указать, где ключи, тогда этот единоличник зарубил топором этих детей (двух) и забрал миску с мукой.

Отмечаем случаи самоубийства на почве голода (Джулинка, Литин). Употребление в пищу разных суррогатов ("муки" из стеблей и качанов кукурузы, картофельной шелухи) у некоторых групп сельского населения и местечковой бедноты принимают большие размеры.

Информация из других районов свидетельствует о том, что голодающие в своей основной массе - колхозники, имеющие мало трудодней, а из единоличников преимущественно те, кто своих планов не выполнил, плохо сеял, недосеял (очень редки среди голодающих - единоличники, выполнившие свои хлебные задания). Однако имеем уже и немалое количество колхозников,, которые голодают, имея значительное количество трудодней.

Что касается города, то основными причинами, вызвавшими случаи голодания в городе, является то, что при полном отсутствии хлеба вообще в продаже, имеем за последнее время при очень урезанных планах снабжения в области вообще резкое снижение выдачи хлеба тем потребителям, которые находятся на госснабжении.

Снабжение основных контингентов в области - рабочих госпредприятий, столовых общественного питания, больниц и детдомов в течение последних 2 месяцев значительно ухудшилось и проходит в настоящее время с большими перебоями. Причинами такого неудовлетворительного снабжения является то, что планы снабжения этих контингентов, будучи поставлены в зависимости от выполнения областью плана по мерчуку, в январе был выполнен всего на 51 %, а в феврале, несмотря на частичные поступления хлебных ресурсов из централизованных фондов, также не выполняются.

Резко ухудшилось также качество (калорийность) питания в учреждениях общественного питания, вследствие того, что собственные запасы исчерпываются (жиров и круп вообще не было), а централизованное снабжение почти полностью отсутствует. Самозаготовки сейчас идут чрезвычайно медленно, с одной стороны, из-за неповоротливости проявляемой в этом деле, а, с другой стороны, вследствие исключительно высоких цен на рынке и мизерного предложения продуктов.

Для смягчения того исключительного положения, в котором очутились города и ряд районов области, просим ЦК:

Увеличить план снабжения области хлебом на 695 т, доведя его до 4545 т для всех контингентов. Учитывая, что фактическое поступление мерчука составляет 1,8-2 тыс. т в месяц, необходимо кроме городов и спискового снабжения села, остальные контингента перевести на снабжение из централизованных фондов. На мерчуковый фонд выдать в начале месяца открытый наряд на полное количество с тем, что по мере поступления мерчука наряд будет выполняться. Это сократит прохождение наряда на 7-8 дней. По общественному питанию:

Увеличить фонд муки до 236 т против нынешних 111 для минимального обеспечения только основных предприятий и студентов.

Выделить из централизованных фондов для общественного питания 20 т мяса, 15 т жиров, 40 т крупы и минимум 500 т картофеля.

Разрешить области провести децентрализованную заготовку картофеля исключительно для общественного питания (до 1000 т).

Для закрытых учреждений увеличить фонд муки до 300 т, против ныне отпускаемых 181 т.

Что касается сельских районов то, очевидно, что без помощи со стороны ЦК, предоставления в распоряжение области определенного количества ресурсов (хлебных), мы никак обойтись не сможем.

Необходимо сказать, что наши собственные возможности по мобилизации внутренних ресурсов внутри области исключительно низки.

По хлебу. Мы с перебоями снабжаем запланированные контингенты, и выделить что-нибудь для тех категорий, которые не находятся на плановом снабжении, мы, естественно, не можем.

Мясо, жиры, крупы, картофель область из заготовок либо не получает вовсе, либо получает ничтожные количества, вывозя заготовленные по централизованным нарядам. Этих продуктов в распоряжении областных организаций нет. Напоминаем также, что всякие отходы, которые могли бы быть использованы как продовольственные ресурсы (зерновые отходы,

макуха и т. д.) также строго учитываются и расходуются по централизованным нарядам.

Что же касается мобилизации ресурсов внутри колхозов, то это делается с большим трудом. В районах за это дело взялись, но пока сколько-нибудь удовлетворительных результатов нет.

Секретарь обкома КП(б)У *Чернявский*

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 69–73.

№ 10

Довідка інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У про факти голодування та смертності населення в окремих районах Дніпропетровської, Київської та Харківської областей⁴⁶

м. Київ, 28 лютого 1933 р.

В ряде районов Киевской области, а также в отдельных районах Харьковской и Днепропетровской областей, установлены за последние 1,5 месяца факты голода среди колхозников и единоличников. Особенно острые формы приобретает голодание в районах Киевской области, сопровождающееся опуханием, рядом смертных случаев и даже фактами людоедства.

Причины голодания. Как правило, среди колхозников голодают те, которые имеют наименьшее количество трудодней, а среди них особенно сильно голодают многосемейные.

В с. Горбаши Черняховского района голодают 5 многосемейных колхозников, имеющих по 7-8 душ семьи и от 120 до 170 трудодней. В с. Клотище того же района голодают 12-13 семей, имеющих по 60-70 трудодней. О голодающих в других районах дает представление приводимая ниже таблица:

Название села и района	Общее колич. голод. семей колхоз.	Из них имеют трудодней							
		До 50	До 100	До 150	До 200	До 250	До 300	До 400	Свыш. 400
Петрашевка Володарского района	49	7	13	13	8	3	3	-	2
Кожанка Володарского района	13	3	1	-	1	-	3	4	1

Однако, наряду с голоданием в результате лени, нежелания работать в колхозе, наблюдаются и факты голодания, хотя и в значительно меньшем количестве, добросовестных колхозников, имеющих большое количество трудодней. Эти колхозники, как правило, являются жертвами общего бесхозяйственного состояния колхозов, в которых они состоят членами, огромного разбазаривания хлеба на общественное питание, разворовывания хлеба враждебными колхозам элементами, в результате чего норма оплаты трудодня в этих колхозах оказалась мизерно низкой. В с. Оливе Розважеского района в колхозе им. Петровского голодает колхозник Петренко с семьей из 10 душ (в том числе 3 трудоспособных, имеющих 450 трудодней), в результате того, что на трудодень они получили всего лишь по 600 г хлеба. В с. Го-родещине голодает колхозник Сикорский с семьей из 9 душ, имеющий 322 трудодня. В с. Липках Попельнянского района голодает семья колхозника Иваненко из 8 душ, имеющая 600 трудодней. В с. Чернявка пухнет с голода 7 семей, имеющих от 200 до 300 трудодней, от 6 до 7 членов семьи и получивших на трудодень только по 400 г хлеба.

В колхозе им. Ленина Сунковского сельсовета Смелянского района были случаи смерти на почве голода, явившегося результатом того, что колхозникам выдано на руки всего лишь по 309 г на трудодень, а 1170 г разбазарили на общественное питание. В колхозе им. "14-летие Октября" Смелянского же района из 752 г, приходившихся на трудодень, истрачено на общественное питание 655 г.

Причиной голода в отдельных случаях являются и искривления в деле выплаты натурованса колхозникам. Так, например, в Фастовском районе в с. Кожанке имели место такие факты:

Сещенко	Петро	За 252 трудодня	получил 48 кг
Миколаенко			хлеба
Микола		За 210 трудодень	получил 93 кг
Зуенко			хлеба
Андрищенко		За 243 трудодня	получил 33 кг

Куценко	хлеба
Бабенко Антось	За 300 трудодней получил 74 кг хлеба
	За 329 трудодней получил; 74 кг хлеба
	За 405 трудодней получил 70 кг хлеба

Мероприятия парторганизаций по ликвидации очагов голода. Ряд районных организаций принимают на месте меры помощи голодающим, в первую очередь детям. В Житомире для помощи наиболее истощенным и голодным рабочим, благодаря энергичным мероприятиям горпарткома, заготовлено на месте 200 пудов толокна, 0,5 т сахара, 2,5 пуда повидла, 9 пудов масла, 1,5 пуда коровьего масла, 0,5 т конфет. В местных больницах открыто 75 коек для помощи наиболее истощенным рабочим и 20 коек в доме отдыха.

Некоторые районные партийные комитеты, мобилизуя местные средства для помощи голодающим, все же ставят вопрос перед областными организациями о помощи им из области. В такой помощи нуждается: Уманский район, который организовал кое-какую помощь городскому населению, но очень мало сделал в отношении села; Трояновский район, мобилизовавший 100-120 пудов хлеба, но нуждающийся в помощи со стороны в размере, хотя бы 1000 пудов; Ржищевский район, мобилизовавший на месте 350 пудов хлеба. Некоторые районные партийные комитеты прошли мимо фактов голода (Таращанский, Ставищанский), а в отдельных случаях парторганизации растерялись, ширя эту панику среди населения. В Володарском районе в двух только селах, за январь и 8 дней февраля умерло по сведениям обкома 62 человека, где имели место факты людоедства, где осталось много брошенных родителями беспризорных детей, где очень сильно влияние кулацких, петлюровских, бандитских элементов, районные организации вместо боевой, оперативной работы по ликвидации голода

растерялись, прекратили заготовку посевного материала, углубляя этим самым панику. В Попельнянском районе в с. Ставище, где голодает 90 семей, сельское руководство вместо того, чтобы разъяснить массам, что голодают только лодыри (что имеет место в данном селе), раздувают факты голода, прикрываясь этим от необходимости мобилизовать посевные фонды.

Киевский обком, обсудив 22 февраля вопрос о ликвидации продовольственных трудностей в колхозах, очагов острого недоедания и фактов голода, обязал РПК принять меры к ликвидации этих очагов не позже 5 марта. Для этого обком предложил в течение 48 часов собрать всех опухших от голода и сильно истощенных взрослых и детей в специально приспособленные помещения, организовав для них соответствующее питание с тем, чтобы за короткий срок поднять их на ноги. В пораженных голодом селах обязательно организовать горячие завтраки для детей в школах, прикрепив к последним и детей дошкольного возраста. Обязать колхозы из своих средств организовать продовольственную помощь нуждающимся колхозникам, имевшим много трудодней и получившим мало хлеба, в результате преступного хозяйствования колхозов. Лицам, приведенным в состояние работоспособности, предоставлять работу в колхозах, совхозах и леспромхозах, выдавая им авансы. РПК предложено срочно сообщить обкому о количестве сел, где будет организована помощь, о количестве людей, нуждающихся в помощи, о наличии местных ресурсов и мерах помощи, которые необходимо оказать районам извне. Предложено организовать в районах специальную комиссию под председательством председателя РИК в составе: начальника районного отдела ГПУ, женорганизатора, заведующего райздравотделом, представителя райкома комсомола и общества "Друзей детей". Божедаровский район Днепропетровской области организовал помощь колхозникам, имеющим большое количество трудодней.

Купянский РПК сообщает только о массовой политической работе, организованной в районе, но о мерах ликвидации очагов голода не сообщает ничего.

Криворожский ГПК на заседании бюро от 15 февраля наметил следующие мероприятия для предупреждения случаев заболеваний от недоедания в колхозах: создать при горсовете фонд в 2 т хлеба в счет экономии в Вукопромхлебе для оказания помощи заболевшим на почве недоедания колхозникам, имевшим большое количество трудодней. Горздравотделу и Красному Кресту установить особое наблюдение над такого рода заболеваниями, оказывая необходимую медицинскую помощь. Обязать кустовых уполномоченных обо всех фактах заболеваний на почве недоедания немедленно информировать ГПК, детально проверяя всякие факты. В связи с попытками классового врага использовать каждый случай заболевания для контрреволюционной агитации противопоставить этой агитации широкую политическую и организаторскую работу среди колхозников, всячески стимулируя раскрытие ям и других источников мобилизации посевного фонда.

Формы классовой борьбы в связи с фактами голода.

Преобладающее большинство голодающих относится к лодырям, срывщикам колхозного строительства. Со стороны этих элементов и сейчас имеют место своеобразные проявления классово-враждебных настроений и действий. В с. Клотиче Черняховского района голодающие, имеющие всего лишь по 60-70 трудодней, отказывались работать во время уборки и осеннего сева, не работают и сейчас, хотя работы очень много на лесоразработках.

В Фастовском районе большинство голодающих единоличников и колхозников отказываются работать в лесничестве, остро нуждающемся в рабочей силе и предлагающем, кроме зарплаты, хлеб и горячую пищу.

Наряду с этим, имеют место провокационные попытки вызвать возмущение рабочих. Так, в Белой Церкви к заводу "Первого Мая"

неизвестными лицами подброшено 6 трупов, а к заводу Укрплодоовощи - 5 трупов людей, неизвестно от чего умерших.

Интересно отметить, что в Христиновском районе колхозники относятся отрицательно к помощи голодающим семьям, потому что большинство из них почти не работало и имеет очень небольшое количество трудодней.

Заведующий информационно-посевной группой ЦК КП(б)У
Аронов

ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 1. Спр. 2191. Арк. 88–92.

№ 11

Довідка ДПУ УСРР про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України⁴⁷

м. Київ, 12 березня 1933 р.

По данным, поступившим в феврале – марте, продзатруднения зафиксированы в 738 населенных пунктах 139 районов, где голодает 11 тыс. 067 семей.

В числе голодающих острым заболеванием на почве недоедания подвержено 17 тыс. 308 человек.

За этот же период умерло от голода - 2 тыс. 487 человек.

Наибольшее количество фактов голода зарегистрировано в конце февраля и начале марта. В отдельных местах это явление приняло массовый характер.

По отдельным областям Украины приведенные цифры разбиваются:

Область	Колич. р-ов	В них поражено населен. пунктов	Колич. голодающ. семей	В т. ч. больных (душ)	Умерло
Днепропетровская	35	336	6436	16211	1700
Киевская	27	75	1363	253	417
Винницкая	20	82	625	201	59
Донецкая	29	83	573	409	263
Одесская	14	32	131	83	11
Харьковская	5	20	116	151	37
АМССР ⁴⁸	9	110	1823	-	-
Итого	139	738	11067	17308	2487

Наиболее поражены продзатруднениями - Днепропетровская, Киевская области и АМССР. По количеству голодающих семей, подверженных заболеваниям и смертности, особенно выделяется Днепропетровская область.

Преобладающее количество голодающих - колхозники. К ним относятся, главным образом, многосемейные хозяйства, выработавшие незначительное количество трудодней. Зарегистрированы также факты голода среди колхозников, выработавших большое количество трудодней, но не получивших в колхозе продуктов питания, в результате разбазаривания и кражи хлеба в момент уборки.

Среди единоличников испытывают продзатруднения многосемейные, главным образом бедняцкие хозяйства. Большинство из них в последнее время не занималось сельским хозяйством.

Голодающие семьи употребляют в пищу разные суррогаты (кукурузные качаны и стебли, просяную шелуху, сушонную солому, травы, гнилые арбузы и буряки, картофельную шелуху, стручки акации и т. п.). Зарегистрированы факты употребления в пищу мяса кошек, собак и павших лошадей.

Случаев людоедства зарегистрировано 28. Большая часть их относится к 3-й декаде февраля и началу марта. 19 случаев людоедства из 28 приходится на Киевскую область.

В феврале также имели место 13 случаев трупоедства.

В районах, где отмечены факты голода, созданы специальные комиссии для мобилизации средств и оказания немедленной помощи. Областными организациями выделены продовольственные фонды для районов наиболее пораженных продзатруднениями.

Приложение: Фактический материал и список районов, наиболее пораженных продзатруднениями.

Пом. начальника секретно-политического отдела ГПУ УССР
Александровский

Фактический материал

Уманский район. Из 39 сел района продзатруднениями охвачено 22 села, где голодает 1076 семей с общим количеством 3336 человек, из них: колхозных семей - 678, единоличных - 398.

Среди голодающих отмечены массовые заболевания безбелковыми отеками.

В Умани имеется свыше 100 семей красноармейцев, которые находятся в тяжелом положении, так как совершенно не получают продуктов питания. Красноармейские семьи целой делегацией посетили командира дивизии, расположенной в г. Умани, с просьбой об оказании помощи.

По городу и селам значительно увеличилась смертность на почве голода. За февраль месяц умерло от голода 230 человек. Кроме того в больницах умерло 103 человека, подобранных милицией на улицах в совершенно истощенном виде.

Также увеличилась беспризорность, налеты и кражи продуктов питания. Зарегистрировано 10 убийств, произведенных исключительно для грабежа продуктов питания.

Президиумом райисполкома создана специальная комиссия для изыскания средств и оказания помощи голодающим. В г. Умани организованы 2 столовые на 300 человек - одна для детей рабочих, другая для неорганизованного населения. В селе Текучем открывается детдом на 150 детей с обслуживанием 6-ти близлежащих сел. Этому же селу намечено оказать единовременную помощь голодающим колхозникам и единоличникам.

(Киевская область)

Н. Васильковский р-н. В районе голодает 922 семьи, среди них опухших и заболевших 1 тыс. 721 человек. Умерло от голода 508 человек. Смертность значительно увеличилась в связи с распространившейся эпидемией тропической малярии, дающей большой процент смертных исходов, вследствие крайней истощенности населения от голода.

Голодающие питаются всякими отбросами, падалью и различными суррогатами. В районе отмечена торговля спекулятивного элемента трупами кошек, собак и мясом павших лошадей. Средняя стоимость трупа собаки - 12 руб., килограмма мяса павшей лошади - 6-8 руб. Расплата в большинстве

случаев производится вещами (одеждой, коврами и проч.). Аналогичное положение в ряде других районов.

Акимовский район. Голодает 903 семьи, опухло от недоедания 2 тыс. 408 человек, умерло от голода 220 человек.

Павлоградский район. Голодает 833 семьи, опухло от недоедания 2 тыс. 139 человек, умерло от голода - 290 человек.

Указанным районам областными и районными организациями оказана продовольственная помощь в количестве - 9 тыс. 800 пудов зернохлеба.

(Днепропетровская область)

Новопсковский р-н. В с. Шапарское из 230 семей (212 колхозных и 18 единоличных) совершенно не имеют продуктов питания и голодают 190 семей, которые употребляют в пищу разные отбросы, падаль, мясо кошек и собак.

Среди голодающих имеется 570 человек больных и опухших.

Умерло от голода 74 человека, в том числе 38 детей. Из числа умерших только 5 единоличников, остальные колхозники, выработавшие от 200 до 700 трудодней, получившие в свое время по 550 г хлеба на трудодень.

РИК оказана продпомощь в количестве 1 тонны зерна. Предложено правлению артели перемолоть 50 ц имеющихся отходов и снабдить печеным хлебом особо нуждающиеся семьи колхозников.

В. Теплянский р-н. В Краснооктябрьском и Б. Черниговском сельсоветах голодает 291 семья колхозников с общим количеством 1 тыс. 335 чел.

Значительная часть голодающих колхозников - бедняки. Большинство голодающих истощены, опухли и совершенно нетрудоспособны.

Райорганизациями приняты меры для оказания срочной помощи голодающим.

(Донецкая область)

Дубоссарский район. (Пограничный). В 9-ти селах района голодает 162 семьи колхозников и 88 семей единоличников с общим количеством 649

человек. Среди голодающих значительная часть опухших и заболевших от истощения.

Особенно поражено продзатруднениями с. Перерытое пострадавшее весной 1932 г. от наводнения. В селе голодает 93 семьи, в том числе 46 семей колхозников.

Из голодающих 6 семей употребляют в пищу "турецкое" просо, 8 семей питается исключительно стручками акации.

Аналогичное положение в Кодымском районе, где голодает 498 семей, с общим количеством 1 тыс. 193 человека. Из них: семей колхозников 383, единоличников 115.

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2296. Арк. 8–12.

№ 12

**Повідомлення ДПУ УСРР центральному комітету КП(б)У
про тяжкий продовольчий стан в с. Шапарське Новопсковського
району**

Донецької області та заходи допомоги голодуючому населенню⁴⁹

м. Київ, 14 березня 1933 р.

В с. Шапарском, Новопсковского района из 230 хозяйств (212 колхозных и 18 единоличных) совершенно не имеет продуктов питания и голодает 190 хозяйств, которые употребляют в пищу мясо кошек и собак, разные отбросы и падаль.

Среди голодающих насчитывается 570 человек, опухших и больных.

За время с 1 января по 20 февраля умерло от голода 74 человека, в том числе 38 детей. Из числа умерших 5 человек единоличников, остальные колхозники, выработавшие от 200 до 700 трудодней, получившие в свое время по 550 г хлеба за трудодень.

Правление колхоза на неоднократные просьбы колхозников об оказании помощи, в этом отказывало, несмотря на наличие 170 ц зерновых отходов.

Райисполкомом оказана продпомощь в количестве 1 т зерна. Правлению артели предложено немедленно перемолоть 50 ц отходов и снабдить печеным хлебом, в первую очередь, особенно нуждающиеся семьи колхозников.

Зам. председателя ГПУ УССР

Леплевский

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 117.

№ 13

Записка наркомзему УСРР центральному комітету КП(б)У про голодування та смертність населення у Київській області і необхідність надання продовольчої допомоги⁵⁰

м. Київ, 14 березня 1933 р.

В дополнение к моей записке от 12 марта о положении в Уманском и Белоцерковском районах, сообщаю полученную мною сегодня информацию от начальника ГПУ Киевской области т. Розанова о положении по области в целом.

Голодание, с его последствиями, имеем в 32-34 районах. По 16 районам имеем 123 зарегистрированных случая людоедства и трупоедства (в том числе 64 случая людоедства).

По Белоцерковскому району опухло 9603 человек (в том числе лежит 1525 человек).

По Букскому району голодает 3878 человек (в том числе лежит 3736 человек). За февраль и март умерло от голода 742 человека.

По Смелянскому району остро голодает 404 человека (в том числе опухло 203 человека).

По Переяславскому району опухло 1113 человек. Умерло от голода 238 человек.

По Богуславскому району голодает 1931 хозяйство.

В с. Песчаное Золотоношского района голодает 639 семей.

В с. Севастьяновка Христиновского района опухло 250 человек.

По Лисянскому району голодает 57 хозяйств (в том числе опухло 96 человек).

Эти данные являются лишь иллюстрацией, собранной по разным материалам. Учета не ведется.

В городах массовое нищенство и беспризорность. Голодает значительное количество рабочих. Опухло рабочих: Житомир - 134 человека,

Белая Церковь - 20 человек завода "1 Мая"; Васильков - 25 человек кожевенного завода. В других городах положение не лучше.

По Киеву на улицах подобрано трупов: январь - 400, февраль - 518, за 10 дней марта - 249. В последние дни родители подбрасывают детей в среднем по 100 человек.

Сегодня вместе с Киевским обкомом КП(б)У закончу разработку вопроса о размерах необходимой помощи и завтра выезжаю в Харьков. Необходимо до рассмотрения вопроса в целом немедленно отпустить Киевщине серьезную продовольственную помощь, о чем я писал в предыдущей записке.

Положение здесь очень серьезное и требуются немедленные меры.

Нарком земледелия УССР *Одинцов*

ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 128–129.

№ 14

Зведення інформаційного сектора оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про факти голоду і недоїдання по окремих областях республіки⁵¹

м. Київ, 1 квітня 1933 р.

Сообщаем следующие данные, поступившие- в ЦК от Киевского, Одесского, Днепропетровского обкомов, а также отдельных районов этих областей о тяжелом продовольственном положении во многих районах.

Днепропетровская область. Обком сообщает, что в 32 районах количество голодающих превышает 5 тыс. человек, наиболее поражены такие районы: Высокопольский, Н. Васильевский, Межевской, Мелитопольский, Акимовский, Коларовский, Павлоградский, Апостоловский, Дяковской, Ц. Константиновский, Царичанский, В. Лепетихский, Божедаровский, Сталиндорфский, Ореховский, Долинский, Чубаровский, Бердянский.

Одесская область. Сведения о случаях голода имеются по таким районам: Бугский, Зиновьевский, Бериславский, Цебриковский, Знаменский, Н. Миргородский, Н. Украинский, Первомайский и в Одессе.

О голоде в районах Киевской области уже сообщалось. Случаи опухания и голода обнаружены в Киеве и на фабрике им. Горького, заводе им. Артема, 6-м кожзаводе, ф-ке Смирнова, Ленкузне, заводе "Томского", 6-й типографии, Термосном заводе, Фанерном заводе, Водоканале, Электромоторном, Музфабрике, Червона Гута.

По районам Харьковской области факты голода установлены в Кишенковском, Ульяновском и ряде других районов.

По районам Днепропетровской области, которые находятся в очень тяжелом положении, имеем такие факты:

В Н. Васильевском районе в селах Дивненское, Глориевке, Гировка и Гальовке отмечены массовые заболевания (на почве голодания) туберкулезом и тропической малярией со значительным ростом смертности.

В Межевском районе в коммуне "Червоний Жовтень" выявлено 80 чел. больных от голода: хотя они не все лежат, но к физической работе совершенно неспособны.

В Высокопольском районе в с. Загродовке голодал Май-борода В., колхозник, бедняк с семьей 7 человек, из них 2 трудоспособных. Выработали 661 трудодень, а натураванса получили 3 ц 38 кг.

В Сталиндорфском районе положение колхозников по Ворошиловградскому сельсовету отчаянное, люди перестали просить помощь, лежат в холодных, нетопленных домах и ждут смерти. По сельсовету отмечено 14 случаев смерти от голода. В этом же сельсовете у колхозника Бравермана (он сидит в Допре за кражу колхозного хлеба, жена неизвестно где) в хате лежит 4 детей от 5 до 10 лет, не двигаются, опухшие, с открытыми ранами, что говорит о том, что они разлагаются живьем.

В Н. Васильевском, Высокопольском, Павлоградском и Махновском районах отмечены факты, когда группа умерших не была похоронена в течение 15 дней. По селу Загрядовка Высокопольского района 13 непохороненных трупов лежали в открытом склепе и на снегу. В Павлоградском районе в с. Межериче ряд колхозников, умерших от голода, также не были похоронены в течение 5-7 дней.

Колхозница Калатик артели "Коминтерн" Н. Троицкого сельсовета похоронила своего умершего мужа в соседней кулацкой хате. Колхозница Соловей своего ребенка похоронила в сенях своей хаты.

В Павлоградском районе отмечено 12 случаев смертности колхозников. Вследствие того, что была мерзлая земля и трудно было рыть могилы, трупы бедняков Куренного А., Магара и Мужеренко лежали непохороненными.

В Н. Васильевском районе в с. Николаевке в разное время ночью некоторые колхозники и единоличники, являясь на скотомогильники,

вырывают трупы закопанных сапных лошадей, делятся мясом, которое потом употребляют в пищу.

В Лиховском районе между Н. Троицким и Липским сельсоветами имеется салотопка. К этой салотопке ежедневно ходило от 50 до 70 человек за мясом. После того, как была установлена вооруженная охрана, уменьшилась явка до 10-15 человек. Если мясо не дают, растаскивают кишки и другие отходы. При перевозке посевматериала пала лошадь, ее тут же на дороге растащила группа колхозников.

В Апостоловском районе через с. Марьянск из Воронцовского техникума ехали парой лошадей на станцию. По дороге в Марьянск одна лошадь пала. Через несколько минут население разобрало лошадь по домам. Извозчики поехали дальше, через небольшое расстояние и вторая лошадь сдохла, которая также немедленно была забрана.

В ночь на 26 февраля в коммуне этого села сдохла лошадь, пока вырыли яму, лошадь растащили.

Наряду с проявлениями действительного голода, кое-где спекулируют на голоде, допуская злоупотребления и нарушения революционной законности.

В с. Софиевке Магдалиновского района колхозник симулянт Мазур вместе с другими, по мотивам голода, зарезали двух истощенных лошадей, а санитар Сыч составил акты на этих лошадей, как на павших.

В Апостоловском районе ряд колхозников с артели "Червоный Прапор" под видом сбора посевного материала ходили по домам, брали лук, разную мелочь, нахально садились обедать у единоличников.

В Синельниковском районе по Лубянскому сельсовету имел место факт, когда ветврач на лошадь, павшую от болезни, составил акт, указав в нем, что мясо этой лошади сдается в кладовую колхоза для раздачи колхозникам на трудодни, что оформлено решением правления колхоза. Мясо не выдано, ветврач привлечен к ответственности.

В Лиховском районе во время перевозки посевматериала в колхозе им. Коминтерна Н. Троицкого сельсовета по дороге коммунист бригадир Косточка и еще два колхозника наелись протравленной пшеницы. Косточка умер от отравления, остальные в плохом состоянии.

В с. Заградовке Высокопольского района население ходит с мешками и занято собиранием пищи, растаскивают падаль, собирают траву. В этом селе перебили и съели всех собак и кошек, собак воруют друг у друга.

По городу Бердянску на почве голода распространилось попрошайничество, а также участились уголовные преступления, участились случаи ограбления с убийством, виновники быстро находятся и как правило оказывается, что это люди, опухшие от голода. Был такой случай: за ограбление преступника доставили в милицию, через полчаса он умер. В кармане пиджака найдена головка кошки (обсмаленная). В желудке обнаружено мясо и кости съеденной кошки.

В этом же районе за последнее время в селах Ногайске и Дмитровке выявлены случаи, когда в умерших на почве голода обнаруживается скрытый в ямах хлеб, а также имеют место случаи, когда у некоторых опухших единоличников и колхозников через колхозный актив обнаруживается хлеб, спрятанный в ямах.

В Мелитопольском районе в с. Константиновка у единоличницы Сыч лежат опухшие от голода дети, но вместе с тем у нее обнаружена яма с 220 кг пшеницы.

По Токмакскому району отмечены факты массовой подачи заявлений о помощи, после проверки оказалось, что жалобы в значительном количестве ни на чем не обоснованы.

Наряду с явлениями голода среди колхозников и единоличников отмечены факты, когда голодают сельские и районные работники (в Новосергиевском районе Злобни, Бокий, в Апостоловском районе, Высокопольском, Коларовском и Михайловском).

В Днепропетровской области отмечено несколько случаев людоедства. В с. Заградовке Высокопольского района у единоличницы Федорченко обнаружен труп умершего мальчика, зарытый в хате, у трупе вырублены мягкие части рук и плеч, вырезаны уши, вырублены на туловище все части мяса до костей. Все это употреблено в пищу.

В с. Анновке Акимовского района беднячка Кочетова (муж ушел в совхоз работать) зарубила мальчика 5 лет, сварила холодное, чтобы покормить остальных 3-х детей. Кочетову на это подговорила кулачка.

В Александровском районе имеем 3 случая людоедства. В селе Петрохопры колхозница, она же укрывательница бандитов, воровка заманила к себе падчерицу 10 лет, убила ее и части изжарила. Через 2-3 дня в этом же селе застали на месте преступления брата, мужа этой колхозницы, уголовного бандита, убил старуху и дочь 20-ти лет, части тела зажарил.

В с. Приютовке жена высланного кулака, убив старшую дочь 9-ти лет, сварила и накормила остальных детей.

Небывалый случай людоедства имеем по району им. Петровского на Киевщине.

Кулачка 50 лет, раскулаченная с. Зеленки Богуславского района, скрывавшаяся в 1932 г. на Кубани, возвращалась на родину вместе с дочкой (взрослой). По дороге с Городищенской станции на Корсунь заманила и зарезала проходившего 12-летнего мальчика. Внутренности и другие части тела сложила в мешок.

В с. Городище гр. Шерстюк, житель этого местечка, пустил гражданок переночевать. Обманным образом, выдав мясо мальчика за мясо телянка, старуха дала сварить и изжарить печень и сердце в семье гр. Шерстюка, накормила его семью и сами ели.

Ночью гр. Шерстюк, имея намерение воспользоваться частью мяса, которое находилось в мешке старухи, обнаружил изрубленное тело мальчика. Преступники арестованы.

В Одесской области зарегистрированы случаи людоедства - в Н. Миргородском, Знаменском, Н. Украинском и Первомайском районах.

Звенигородский РПК Киевской области сообщает о случаях провокации людоедства и выявлении в 20-ти селах контрреволюционных ячеек.

В Кишенковском районе Харьковской области в хуторе Селище в погребе было сложено 17 трупов. Собирать трупы начал Сердюк М., положив туда 5 детей, после чего и остальное население стало свозить в это место трупы. Сердюк вместе с группой спекулянтов единоличников проводят пьянки, где говорят: "Мрут люди с голода, сбывается то, что написано в евангелии. Там говорится, что люди будут умирать, а хоронить их будет некому, так пусть уже лежат, больше соберем, а потом всех разом похороним, все равно и нам туда дорога". Вся группа арестована, привлекается к ответственности за контрреволюционную работу.

В Ульяновском районе продовольственные затруднения испытывают 342 хозяйства с общим количеством едоков 1670. Отмечено сильное истощение и опухание многих на почве голода, разбираются трупы животных на салотопках.

По Одесской области в Н. Бугском районе очень тяжелое положение в Александровском и Н. Владимирском сельсоветах. В первом массовые случаи голода, едят кошек, собак, имеется большой процент опухших. В Н. Владимирском сельсовете около 15 семейств употребляли в пищу сапных лошадей. Комиссия установила заражение сапом 3 человек. В Бериславском районе в с. Н. Тяшно в школу на занятия является 40-45 % учащихся. В 5 группе из 28 человек на занятия являются 8 человек. Отмечены случаи опухания учащихся от голода.

В Цебриковском районе есть случаи опухания от голода лучших колхозников-ударников, которые на общих собраниях честно отдавали заработанный ими хлеб, чтобы показать пример остальным колхозникам.

В Одессе среди работниц Джутовой фабрики отмечено 7 случаев опухания на почве голода. Опухание, главным образом, распространено среди материально плохо обеспеченных и многосемейных рабочих.

Днепропетровский обком пишет о том, что помощь голодающим оказывается и принимаются меры к ликвидации этого явления. Но о практических результатах не сообщает. Об организации помощи также сообщает Одесский обком.

В селе Соболевка, Теплицкого района, Винницкой области отец колхозник-отходник на глазах 12-тилетнего сына убил свою дочку 9-ти лет, часть сварил и успел съесть. Отец арестован, дело передано в ГПУ.

В селе Пчелиная мать зарезала дочку, часть сварила и съела, остальное обнаружено. При обыске и задержании скончалась и мать. По соцположению - 6-ти процентники.

В селе Петрашевке на этой же почве крестьянин колхозник убил свою жену, трое детей, поджег хату и сам повесился. Дом был потушен и повешенный был снят с петли еще живой. Арестован, дело передано ГПУ.

В этой же Соболевке выявлено убийство одной женщины, часть была сварена и продана на базаре. Преступники – сын кулака и его жена – арестованы, дело передано ГПУ.

В ряде сел обнаружен ряд голодающих семейств колхозников и единоличников, несколько случаев опухания и смерти.

Районом сколочен фонд по соцпомощи среди отдельных колхозников (пока 150 пудов), который по строгому учету дается в секретном порядке лично председателям сельсоветов для помощи и предупреждения опухания. Принимаются меры к организации ряда детских ясел (имеется 3 ясел).

Информпосевгруппа

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2296. Арк. 73–81.

№ 15

Доповідна записка Новопсковського райкому партії Донецькому обкому КП(б)У про факти вживання у їжу трупів померлих та заходи щодо подолання голоду⁵²

м. Новопсковськ, 5 квітня 1933 р.

Сообщается, что 20 марта с. г. в селе Булавиновке Новопсковского района умер единоличник Круподера Свиридон Николаевич 46-ти лет. Жена его Мария Ивановна 23 марта, на почве голода, порубала труп на части и сложила в бочку с целью употребления в пищу, причем обнаружили это 25 марта, и руки от трупа уже ней были приготовлены для пищи и по признакам, часть съедены.

Председателю сельсовета Овчаренку Круподера Мария сообщила о смерти мужа 20 марта и просила помощи закопать его, но последний помощи не оказал и только 25 марта послал секретаря сельсовета проверить, закопала ли она труп, и последний обнаружил, что труп порубленный.

Круподера Свиридон единоличник, бедняк, в 1932 году дома сельским хозяйством не занимался, был в ЦЧО и только зимой вернулся в село. Председатель сельсовета за халатное отношение привлекается к ответственности. Село Булавиновка находится в тяжелом продовольственном затруднении. Колхоз выполнил план хлебозаготовки на 83,2 %, колхозники получили на трудодень 1,2 кг, из них 46 % пошло на общественное питание, единоличники почти не сеяли и большинство из них ходили на заработки в Донбасс и ЦЧО.

Районом была отпущена продовольственная помощь 30 пудов житной муки, бураков 100 пудов, картофеля 25 пудов, разных отходов 30 пудов. Сейчас с отпущенной продовольственной ссуды отпускаем 10 ц жита. В школе для детей организованы горячие завтраки, организуем детские ясли и на бригадах общественное питание для более нуждающихся в продовольствии колхозников.

При проверке по отдельным селам района голодающих, обнаружено ряд симулянтов, упорно скрывающих зерно, как-то: в селе Алексеевке кулак Нещерет Трохим умер от голода, и у последнего нашли яму с кукурузой, большинство которой погнило.

В селе Макартятино у Поповой Елены муж умер с голода, дети лежат пухлые и у последней 25 марта найдено 7 пудов кукурузы, 12 кг гороху, 10 кг подсолнуха и т. д. В том же селе у единоличника Стрельцова Семена Мироновича, который заявлял, что голодает, 25 марта обнаружено 8 пудов ржи, 3,5 пудов кукурузы.

У колхозницы Юрченковой, которая заявляла на собрании, что она пухнет от голода, 24 марта обнаружено 8 пудов ржи и т. д.

Секретарь РПК *Повстаный*.

Партархів Донецького обкому Компартії України. Ф. 326. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 38.

№ 16

**Повідомлення політсектора Донецького обласного земельного відділу
Донецькому обкому КП(б)У про продовольчі труднощі,
смертні випадки та людодство⁵³**

м. Донецьк, 19 квітня 1933 р.

По полученным политсводкам начальников политотделов МТС наблюдаются по ряду районов из-за отсутствия продовольственных фондов смертные случаи и людоедства, характерными из них являются:

По Белокураканской МТС политсводка от 6 апреля по колхозам Карла Маркса, "Коминтерн", "Червоный хлебороб", "Нове життя", "Сталина", "Червоный прапор" остро нуждающихся по неточным подсчетам 2452 человек. В этих колхозах за время январь, март месяц от недоедания умерло 578 человек, из которых 218 детей, 182 стариков, 189 трудоспособных.

Отмечены случаи людоедства, характеризующие следующими фактами: колхозник Бабенко Лука 28 марта у умершего брата отрезал голову, руки и ноги выбросил в реку, а остальное употребил в пищу.

Хрипунова Ирина задушила свою внучку 9 лет и с внутренностей готовила пищу. Хрипунов Антон от умершей сестры 8 лет вытащил внутренности и употребил в пищу и ряд других случаев.

По Старобельской МТС в колхозах села Плещаное на почве отсутствия продовольствия умерло 54 человека, Шульгине 96.

По Осиновской МТС в колхозах с. Писаревка 18 человек, Булашовка 30 человек. Со стороны местных и районных организаций оказывается недостаточная помощь. Имеются случаи невыхода на работу. Имеются опасения, что непринятие мер может отразиться на посевкампанию.

Ставя Вас об этом в известность, прошу дать соответствующие указания.

Начальник политсектора облземаотдела *Кудрявцев*

Секретарь *Толмачева*

Партархів Донецького обкому Компартії України. Ф. 326. Оп. 1. Спр.
130. Арк. 47.

№ 17
З доповіді голови раднаркому УСРР В. Я. Чубаря⁵⁴ про підсумки 1933
сільськогосподарського року на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК
КП(б)У

м. Київ, 18 листопада 1933 р.

Внаслідок упертої більшовицької боротьби підсумки 1933 сільськогосподарського року багато кращі за попередні роки. Дійсно, цього року ми досягли великих успіхів у боротьбі за перетворення всіх колгоспів на більшовицькі. Цього року ми створили міцну базу для того, щоб усіх колгоспників зробити заможними. Ми ще не спромоглися остаточно розв'язати це завдання 1933 року, але ті досягнення, що ми їх вже маємо, є перші кроки, і нашим дальшим завданням є цілковите перетворення в життя цього гасла.

Доказом того, що ми маємо певні досягнення, певні зрушення в сільському господарстві, є ті факти, які ніхто не може заперечувати: ми цього року вперше за ряд років виконали план хлібоздачі дотерміново - до Жовтневих свят. Ми заготовили на цей час понад 220 % в порівнянні зі задачею 1932 року. Наші радгоспи на це число здали хліба майже втричі більш, ніж минулого року, і в два з лишком рази більш, ніж минулого року в цілому. Колгоспи виконали свої зобов'язання перед державою і в той же час забезпечили утворення насінневих і фуражних фондів.

Поруч цього значно зросла вартість трудоднів. Натуроплата трудоднів зросла в цілому по Україні в 3-4 рази. Є багато колгоспів, де пересічно на трудодень видається хліба у 8-10, а то й 20 разів більше, ніж ці колгоспи видавали минулого року. Не такі вже рідкі випадки, коли колгоспник, що сумлінно працював у колгоспі та має 300-350 трудоднів, одержує 500-600 пудів хліба.

Вибіркове обстеження Наркомзему 224 колгоспів показує систематичне зростання натурвидачі на трудодні. Так, по Харківській області було обстежено 71 колгосп і по всіх їх пересічно виходить, що

видача на трудовень 1933 року складає 4,7 кілограма і втричі перевищує видачу попереднього 1932 року по тих же колгоспах. Візьмемо колгосп "Червоний Шлях" - Барвенківського району, де видача дорівнюється 9,5 кілограма, а торік 0,5 кг, майже в 19 разів вище торішнього. Колгосп "Перше Травня" - Лозівського району, де видається 11,9 кг, а торік видавалося 1,5 кг, майже у 8 разів більше.

Те ж саме ми маємо і по Дніпропетровській області, де було обстежено 50 колгоспів, у яких цього року пересічно в 6 разів більше видається, ніж минулого року. А в окремих колгоспах, як, наприклад, "Запорожець" - Апостолівського району, видається 15 кг на трудовень, проти 1,7 торік, у 9 разів більше. Колгосп "Зоря" - Кам'янського району - 11 кг, торік 0,6, майже у 20 разів більше.

Те ж саме по Одеській області, де обстежено 88 колгоспів та де пересічно втричі більше сплачують на трудовень, а в окремих колгоспах, в 10-12 разів більше. Те ж по Київській області. Таких фактів можна навести багато.

Основний факт, який заслуговує уваги, це те, що колгоспи, виконавши дотерміново свої зобов'язання перед державою до жовтневих свят, цього року мають всі можливості забезпечити свої потреби хлібом, утворити насінневі і фуражні фонди, розподілити наслідки господарювання і після цього колгоспники можуть певну частину збіжжя пустити на продаж.

Ці успіхи в боротьбі за виконання закону з хлібопоставок, за виконання зобов'язань перед державою з боку колгоспів! колгоспників і одноосібників, було забезпечено тим, що з початку весни колгоспні маси, під проводом партії, взяли по-новому боротися за високий врожай. Проведена значно краще, ніж минулого року, боротьба за надранній сів весною, прополка хлібних культур, більш скоріша та якісно краща уборка, в'язка снопів, боротьба з втратами і крадіжками забезпечили нам зібрати врожай зернових культур майже на 60-70 % вище, ніж минулого року. 1933

року ми домоглися такого врожаю, який забезпечив нам виконання державних зобов'язань, забезпечує утворення фондів, забезпечує задоволення потреб колгоспів і колгоспників.

Боротьба за врожай набула у нас належної уваги ще й тому, що партійні організації пам'ятали рішення партії, пам'ятали вказівки тов. Молотова на об'єднаному пленумі ІДК і ЦКК у січні, коли він сказав, що "тепер головний упор повинен бути скерований на завданні піднесення врожайності". Врожайність піднімали з весни, врожайність збереглась тому, що цього року, розпочавши за природних умов косовицю на 10 днів пізніше, ніж попереднього року, вивершили її раніше. Цього року в'язка снопів набула масового розміру. За звітними даними на 5 вересня - 66 % хлібних культур було зв'язано в снопи. Скиртування цього року хоча почалося пізніше, але вже на 1 жовтня було проведено більш успішно: 94,3 % проти 85,2 % минулого року. На 16 листопада було обмолочено 87,6 % проти 77 % на 20 листопада минулого року.

Не лише в боротьбі за врожай хліба ми маємо певні зрушення; ці зрушення ми маємо також у боротьбі і за буряк. Посіявши буряк на 25 днів раніше попереднього року, цього року було забезпечено обробіток буряку в значно коротші терміни. Так, коли 1932 року на 15 липня шарування було проведено на 74,7 %, то цього року на 20 червня, тобто на 25 днів раніше, було проведено шарування на 97,3 %. Проривка на 25 липня 1932 року - 56,8 %, цього року на 15 липня - 95 %. Перевірка - торік на 15 серпня - 17 %, цього року на 25 серпня - 87 %. Ці відсотки показують нам про певні зрушення, про великі досягнення в передових колгоспах і деякі відставання на окремих ділянках, які розтягли терміни і затягли обробіток.

Ті темпи в боротьбі за виконання літніх кампаній, яких набули наші колгоспи, наші партійні організації, збереглися в значній мірі й у виконанні осінніх сільськогосподарських робіт. Цього року ми більш успішно провели осінню засівкампанію, правда, треба визнати, що ми не спромоглися вкластися в ті терміни, що були встановлені ЦК КП(б)У і РНК, бо низка

районів і колгоспів затягли засів. Цього року ми вивершили осінній сів озимих культур на 5 листопада, тоді як минулого року він на це число не був вивершений.

Але тут вирішує не лише останній термін, а і те, що ми мали на 1 і на 15 жовтня, тобто на ті терміни, які забезпечують великий врожай озимих культур.

На 1 жовтня ми мали по Україні на 12,2 % більше засіяної озимини проти минулого року, причому засів пшениці більше на 780 тисяч га.

На 15 жовтня у нас було засіяно 85 %, тобто на 10,6 % більше проти минулого року. Пшениці засіяно більше на 730 тисяч га.

В цілому, цього року, ми посіяли озимину раніш, причому по пшениці ми засіяли 103,4 % планових завдань.

Колгоспи засіяли більш, аніж їм задано, на 416,6 тисячі га. Одноосібники, правда, трохи недосіяли.

Той факт, що в нас основна маса - 85 % озимих - була посіяна на 15 жовтня, показує, що ми маємо всі умови, щоб мати гарний врожай озимих культур наступного, 1934 року.

Проведення зяблевої оранки, підготовка до весняного засіву 1934 року проходить більш успішно, в коротші терміни, аніж це було раніш. На 16 листопада ми вже маємо 4 млн. 107 тис. га зяблевої оранки. Правда, це не може нас задовольнити, але це в два з лишком рази перевищує рівень зяблевої оранки минулого року, тобто знов-таки промовляє за успішнішу роботу, за більшу настирливість у виконанні цього завдання.

Краще, хоча і незадовільно, у нас провадиться і збирання цукрового буряку. Ми на сьогодні маємо майже весь буряк викопаний. На 1 листопада ми мали понад 20 районів, що закінчили копку буряку. Більш за 40 МТС на 1 листопада ви копали свій буряк. Це, порівнюючи з минулим роком, вказує на велике зрушення.

Значні успіхи, що їх досягла партійна організація України в справі піднесення соціалістичного сільського господарства, з'являються лише першими успіхами. Над закріпленням позицій, що вже завойовані, та підтягуванням ділянок, що відстають, прийдеться ще немало попрацювати.

Не може бути місця самозаспокоєнню, не може бути місця "благодущію", оскільки завдання, що їх ставить перед нами дальший зріст соціалістичного господарства, не зменшується, оскільки зростає соціалістичний сектор сільського господарства, що потребує посиленої уваги, посиленої роботи.

Наші радгоспи, серед яких є чимало відсталих, якими нам треба дуже і дуже багато ще займатися, з року на рік збільшують свої площі засіву, з року на рік збільшують свій обсяг робіт. Коли 1931 року вони засівали 2 млн., то вже 1933 року вони засіяли на 50 % більше, тобто 3 млн. Коли наші колгоспи засівали 1931 року 17 млн. (кругло), то 1933 року вони засіяли 19,5 млн.

Правда, засіви одноосібників зменшились, але це тому, що одноосібник вступає в колгоспи, вливається в загальне річище колгоспного руху.

Ми вже маємо колективізованих майже 73 % господарств. Ми маємо понад 24 тисячі колгоспів з охопленням ними всієї ріллі майже на 85 %.

У нас на сільськогосподарському фронті, поряд передових господарств - радгоспів, які мусять бути передовими, провідними, найліпше працювати в сільському господарстві, найкраще опанувати сільськогосподарські складні машини, є 649 МТС, які охоплюють обробкою 86 % всієї усупільненої землі селянського сектора.

МТС, як нові організації, з яких значна частина ще не закріпила своїх позицій, особливо ті, що утворилися влітку, потребують від партії особливої уваги.

Вирішальним на сьогодні фактором в справі піднесення соціалістичного сільського господарства являються наші МТС, і на них, як на організаціях, від роботи яких залежить розв'язання наших завдань, і доведеться звернути увагу і окремо поговорити.

Можна було б навести ще багато фактів, що промовляють за наші успіхи. Але відмічаючи перемоги, яких здобула українська партійна організація в піднесенні сільського господарства цього року, треба зосередити всі сили на ліквідацію тих хиб і недоліків, які зменшують наші темпи на низці діляниць і загрожують нам у боротьбі за цілковите здійснення настанов партії, за цілковите виконання планів і програм соціалістичного сільського господарства. Ці відсталі ділянки не дозволяють нам заспокоїтись на досягнених успіхах, а вимагають від нас дальшої більшовицької настирливості в боротьбі.

ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 423. Арк 2–3.

ВІДПИС

Ч. I

Січень 1932 р.

БНАК

ВИДАЄ ПІДРЕФЕРЕНТУРА КРАСОВОЇ ЕКЗЕКУТИВИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПРАВАХ РУКОПИСУ ТІЛЬКИ ДЛЯ ПРОВОДУ ГРУП БНАЦТВА.

В-9

-22 Січня.....

22 січня цього року минає 14 літ від проголошення суверенності України, а 13 літ від проголошення її соборності. Дві річниці в одному дні, два історичні факти, які мають перемове, епохальне значіння в житті Української Нації. Перегляньмо нашу історію від найдавніших часів, а побачимо, що ті проголошені ідеї 22 січня, які були коротким часом дійсність, можна стрінути хіба в княжій добі нашої історії. Тоді була повна суверенність Української Держави й її соборність. Такий величавий як Хмельниччина, або вся державно-творча політика Мазепи, зовсім не обіймали в собі всеціло української державної проблеми. В дійсності в тій добі не існувала соборність українських земель. Щойно 22 січня 1918 р. стара ідея соборності віджила в реальній формі. Ці факти перетворили український Нарід у модерну націю, до світової війни нам Нарід був де етнографічною масою, яка своїм найвищим реальним завданням ставила здобуття досвідських мандатів і справу українського університету тут на західній Україні, за збручем навіть найуніверситетські революціонери мріяли тільки про автономію України. Проголошенням своєї суверенності і соборності Українська Нація виступила на політичну арену як світа як підмет; українська проблема стала світовою. Молодшому поколінню навіть тяжко є уявити собі, який колосальний крок вперед зробила Українська Нація. Тільки чомусь Українці не децінують цього факту. Кілька згадок в пресі про цей день - ось і все.

22 січня є для нас історичним днем світлої традиції. Значіння традиції в житті величезне і одним з постулатів націоналізму є її зберігання. Традиція - це вихідна точка, на якій спирає своє існування традиція є також до дальших змагань нації. Особливо для нас є 22 січня цієї свіжої традиції, що вічно актуалізує нашу справу. Заїмування цього факту радикально змінило наше національне життя нашу національну політику. Від цього часу, почавшим імперативом, який відзивається в совісті кожного свідомого Українця, є ділання в напрямі реалізації суверенності і соборності нашої держави. Теперішня офіційна легальна українська дійсність є негідною однієї світлої ідеї 22 січня. Богато склалися причини на це і про них ми всі повинні знати. Висновок з того такий: якщо Українська Нація не хоче, щоб займанець її засмілював, або в найкращому випадку не хочє бути сутні вичній рабом на своїй землі, то повинна зосередити всі свої сили і змагання до відбудови своєї держави, завдання відбудовати державу і її соборність взяли на себе ми - українські націоналісти. Ми маємо незломну волю, сильну віру у свої національну революцію. Ми маємо незломну волю, сильну віру у свої народні сили, безмежне убохання ідеалу і безмірну посвяту для нього - оце наші агути в боротьбі з ними ми певно переможемо.

ПОЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД.
НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ:

Більшовицький уряд видер страшними репресіями останнє не збіжжа від українського селянина і воно вже голодує. Пастійна протипуукраїнська політика більшовицької влади тепер збільшилася. Ув'язнено, депортовано на Соловки або розстріляно цілу низку осіб підозрілих в українському сепаратизмі. Там вибіхатуть споняні активні льокальні/ покидо/спра українського селянства. Це вимовно свідчить про те, що дух боротьби, змагання за владу, росте, дудчає.

Огляд політичної ситуації в радянській Україні,
зроблений журналом «Юнак»

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 46, Оп. 9-а. Спр. 965.

Арк. 14 зв.

№ 18
Витяг із огляду політичної ситуації в радянській Україні, зроблений
журналом «Юнак»⁵⁵

Січень 1932 р.⁵⁶

[...]

Політичний огляд на Наддніпрянській Україні

Більшовицький уряд видер страшними репресіями останнє зерно збіжжя від українського селянства і воно вже голодує. Постійна протиукраїнська політика більшовицької влади тепер збільшилася. Ув'язнено, депортовано на Соловки або розстріляно цілу низку осіб, підозрілих в українському сепаратизмі. Тут і там вибухають спонтанні активні льокальні /поки що/ спротиви українського селянства. Це вимовно свідчить про те, що дух боротьби, змагання за владу, росте, дужчає.

[...]

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 46, Оп. 9-а. Спр. 965. Арк. 14 зв. Машинопис.

№ 19

**Інформація газети «Діло»⁵⁷ про поширення голоду в радянській
Україні.⁵⁸**

м. Львів, 9 червня 1932 р.⁵⁹

Голод на Радянській Україні

АТЕ повідомляє з Риги, що голод на Радянській Україні приймає катастрофальні розміри. Про вагу ситуації свідчить факт, що на Україну приїхали нагло голова союзного радянського уряду Молотов,⁶⁰ заступник Сталіна в політичному бюро комуністичної партії Каганович⁶¹ і штаб вищих урядовців з Москви. Молотов і Каганович мали в Харкові нараду з головою українського уряду Чубарем та з іншими представниками більшовицької влади на Україні. На основі звітів місцевої влади голод по українських селах приймає жахливі розміри. Є колгоспи, де населення зачинає їсти корінці, як це ствердили в Чернігівщині[...] Тепер Молотов і Каганович обїзджають рільні колективи і виголошують промови, закликаючи селян занехати пасивний опір.

Діло (Львів).– 1932 р.– 9 черв.

Інформація газети «Діло» про причини голодів в Україні⁶²

м. Львів, 28 червня 1932 р.⁶³

Голод на радянській Україні і його головна причина

[...] Який жахливий парадокс! Україна, „шпихлір Європи” перед світовою війною, ця Україна тепер сама голодує. Країна родючої чорної землі, з якої перед світовою війною вивозили за кордон що року більше, як пів-шоста мільйонів тон зернових продуктів — головню пшениці — тепер сама гине з голоду через недостачу і відсутність харчових продуктів.

Яка причина голоду на Україні? Найважливіша причина така: вона полягає тільки в політиці економічного визиску, яку веде чужа українському народові влада московських більшовиків на Україні. Наведемо кілька фактів. В році 1921—22 український нарід переживав страшний голод, бо влада силою конфіскувала була в українських селян усі харчеві продукти. Коли після періоду „воєнного комунізму” на Україні та в Московщині настала голодова катастрофа, то рад. влада зовсім не помагала українському населенню, лише зосередила увагу всіх власних і закордонних допомогових організацій виключно на прохарчуванню російської людности над Волгою

Маємо безліч документів, що характеризують цю брутальну, егоїстичну політику московської влади супроти голодуючої української людности в році 1921—22. Напр. американський проф. Г. Фішер (H. Fisher) у своїй книжці про діяльність Американської Допомогової Організації A.R.A. (American Relief Administration), що на її чолі тоді стояв теперішній президент Гувер, пише, що центральний радянський уряд уживав всіх зусиль для того, щоби не допустити допомоги A.R.A. на Україні. Проф. Фішер пише:

„Політика комуністичної партії щодо голоду на Україні цікава з багатьох сторін. Більшовицьке правительство не тільки ховало від A.R.A те, що діялося на Україні, але надто воно старалося активно перешкодити навіть найменшій можливості встановити звязок між Україною та Америкою...

Перед тим як А.Р.А почала свою діяльність (січень 1922 р.) ні московський ні так званий харківський уряд не зробили нічого поважного для допомоги голодним на Україні. Від літа 1921 р. і до осені 1922 р. відбувалося збирання і перевіз харчевих продуктів з України в далеку область Волги. Недостача цих продуктів спричинила смерть людности на березі Чорного Моря...”

Норвежський капітан Квіслінг, співробітник Фр. Нанесена, коли був на Україні, телеграфував до Женеви 22 лютого 1922 р., що в Південній Україні вмирало тоді з голоду 8 мільонів душ. Жан де Люберсак, економічний експерт при комітеті Нансена, переконався в літі 1922 р., що на Україні в багатьох місцевостях вимерло до 85 відс. всієї людности...

Голодова катастрофа на Україні повторилась у зменшеній силі в рр. 1928—29. Причина була та сама: реквізиції хлібних продуктів у селянства. Коли голод на Україні з рр. 1921-22 і 1928-29 можна було почасти взяти з тодішніми несприятливими атмосферичними обставинами (велика посуха), то теперішній голод вибух після дуже доброго врожаю 1931 р.! Сколективізоване більше, ніж на 70 відс. українське селянство мусіло під терором віддати всі свої харчові продукти совітській владі. Податкова шруба виглядала на Рад. Україні в рр. 1931-32 ось як: з 1400 мільонів пудів зернових продуктів, які мало дати сільське господарство цілого Радянського Союзу, одна України мусіла дати 434 мільони пудів. (“Ізвестія”, Москва, 7 травня 1932 р.) Хоч людність України творить тільки около 19 відс. населення цілого СРСР, то проте ця людність платить аж 31 відс. сільськогосподарського податку!..

[...] Радянська влада нічим не допомагає вмираючій з голоду людності. Неознайомленому з революційними подіями на Україні здається незрозумілою й дивною така байдужість української радянської влади до голодуючої “власної держави”. Справжню причину цієї політики знають лише ті, які знають і тямлять появу рад. влади на Україні, її правдивий характер і цілі та засоби правління на всіх без виїмку ділянках життя. Голод є найпевнішим політичним союзником московської окупаційної влади на

Україні, але цей союзник може стати теж найгрізнішим ворогом. Бо кожна палиця має два кінці.

Діло.— 1932.— 28 черв.

Коментар газети «Діло» щодо прийняття 7 серпня 1932 р.

**Центральним Виконавчим комітетом та радою народних комісарів
СРСР постанови «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів
і кооперацій та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»⁶⁴**

м. Львів, 11 серпня 1932 р.⁶⁵

Марево нового голоду в СРСР

Цей декрет Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, оголошений в усій радянській пресі, передбачує кару смерти або тюрму найменше 10-ти літ разом із конфіскацією майна для кожного, хто важиться на кражу товарів у часі їх транспорту, без огляду на те, до когоб товар належав, до держави, до кооператив, чи навіть до приватних осіб. Декрет зрівнює далі майно колективних господарств (тобто збіже), кооператив і їх складів з державним майном та передбачує теж кару смерти або найменше 10 літ тюрми разом із конфіскацією майна для всіх тих, що важились би це майно (мова виключно про харчові продукти) красти. Є в декреті і така точка, яка присвячена куркулям чи кулакам. Куркулів жде заслання до концентраційних таборів (тобто до Соловок) на час від 10—15 літ за те, якщо вони будуть намовляти виступати з колективів, або будуть саботувати колективні господарства і ділати на їх шкоду.

Діло.— 1932.— 11 серп.

**Інформація газети «Нова Зоря»⁶⁶ про голодні бунти в радянській
Україні⁶⁷**

Львів, 2 жовтня 1932 р.⁶⁸

Кривава масакра селян на Україні

Реквізиції збіжжя в голодних селян на Україні доводять до кривавих подій. В околиці Кремінчуга напали голодні селяни на зареквізоване від них збіжжя, зложене в кооперативнім магазині та зачали його розбирати між себе. Вислана карна експедиція убила кількадесять селян, ще більше ранила. Ранених заборонено везти до лічниці й навіть лічити вдома під острою карою. Тому вони конають по полях з ран і з голоду, бо їх рідні бояться ними заопікуватися.

**Інформація газети «Нова Зоря» про випадки канібалізму в
радянській Україні⁶⁹**

м. Львів, 23 жовтня 1932 р.⁷⁰

Людоїдство на Україні.

Преса доносить: На правобережній Україні занотовано досі отсі факти людоїдства з голоду: В селі Молодечні в районі Буки селянин Віктор Івасенко зарізав двоє дітей і часть мяса зів, часть продавав на ринку. Його увязнено, але влада узнала його за невідповідального. В с. Харківка в тім-же районі Марта Захарченко зарізала свого малого сина Бориса і ним кормила решту дітей. В с. Кишинці знайдено 4 літну дитину присмажену на сковороді. Селяни злінчували людоїда. В с. Полянка мати зіла своє двомісячне дитя. В с. Баланівка діти щезають постійно. Селяни догадуються, що їх їдять невисліджені людоїди. Крім цього збільшаються випадки голодової смерти. Що ночі санітети привозять на кладовища в Київі, Харкові та Житомирі кількадесять трупів, жертв голодової смерти, позбираних щоденно на дорогах, що ведуть до тих міст. Це все держать большевики у великій тайні, щоби світ не довідався про справді “райське життя” в Есесерії... А “товариші” далі кажуть, що там “рай”.

Нова зоря.– 1932.– 23 жовт.

Z UKRAINY SOWIECKIEJ.

Walka o chleb.

Najistotniejszym zagadnieniem bieżącej polityki wewnętrznej Sowietów, a zwłaszcza Sowieckiej Ukrainy, jest dzisiaj bezsprzecznie walka rządu sowieckiego z rolnikiem o wykonanie „chlebozagotówek”.

W kraju, w którym niema handlu prywatnego, troska o wyżywienie wielkich zbiorowisk ludzkich, jakimi są miasta, spoczywa całkowicie i wyłącznie na rządzie. Sprostanie temu zadaniu wyżywienia milionowych rzesz ludzkich jest kwestją życia lub śmierci całego ustroju komunistycznego i dlatego walka, która się obecnie toczy między producentem-rolnikiem, a władzami sowieckimi, jest walką o śmierć i życie.

Rząd sowiecki woli stosować najostrejsze represje wobec opornego, ale niezorganizowanego chłopu ukraińskiego, niż mieć do czynienia z głodną masą ludzką w miastach. Miasta chleb mieć muszą, to jest pewnik dla władz sowieckich, a więc wieś musi wypełnić plan gospodarczy rządu sowieckiego i dostarczyć zgóry przewidzianego kontyngentu zboża.

Jak dotąd rząd sowiecki kampanję zbożową przegrywał na całej linii. W połowie października r. b. plan roczny „chlebozagotówek” był wypełniony w 36,2%, plan miesięczny na październik został wykonany w 29%, wykonanie planu listopadowego nie przekroczyło 30%. Cyfry powyższe same mówią za siebie; wszak są to miesiące jesienne, gdy zboża jest na wsi największa obfitość, więc gdy najłatwiej wycisnąć ze wsi możliwie największą ilość zboża.

Zwłaszcza beznadziejnie przedstawia się praca „chlebozagotówek”, wypełnianych przez gospodarstwa „jednostkowe”. Plan miesięczny na październik wykonali oni w 16,8%, w październiku w 21,8%. Odpowiednie cyfry na listopad wynoszą 25,1% i 28,7%. Osiągnęli więc oni odsetek znacznie niższy od przeciętnej dla całej Ukrainy, który się waha w tych miesiącach około 30%! podczas, gdy Plenum K. P. (b) U. nakazywało kategorycznie „że w październiku r. b. ma być całkowicie wykonany roczny plan zakupów zboża na odcinku jednostkowym”.

Cyfry przytoczone wskazują, jak katastrofalnie przedstawia się na Ukrainie przeprowadzenie planu „chlebozagotówek”, a przecież Ukraina jest śpichlerzem całej Rosji!

Władze sowieckie bardzo dokładnie zdają sobie sprawę z powagi sytuacji i z tego, że jeśli nie będą przedsięwzięte najenergiczniejsze kroki, stan ten w następnych miesiącach niezawodnie musi się pogorszyć.

Plenum K. P. (b) U. wyraźnie podkreślało, że „sposób przeprowadzenia „chlebozagotówek” to jest próba ogniową dla wszystkich organizacji Ukrainy”, próbą ta ma wykazać, o ile te organizacje „dostatecznie energicznie i po bolszewicku wzięły się do pracy nad realizacją uchwał III Konferencji”, albowiem „rząd i partja stworzyły najdogodniejsze warunki do wykonania zadań”, Uchwała powyższa stawia kwestję na ostrzu noża i ma zdopingować wszystkie organizacje sowieckie, dla których niewykonanie planu równa się utracie zaufania władz, dla kierowników zaś sięgnięciu na siebie najsurowszych represji.

Władze sowieckie bardzo energicznie chcą się zmucić chłopu ukraińskiego do wykonania planu rządu. Wysiłek ten idzie w różnych kierunkach. Wzmoczona propaganda i uświadczenia klasowe chłopu ukraińskiego jak dotąd dały oplakane rezultaty. Jakkolwiek nie zaniedbuje się tego odcinka, władze przeszły do coraz surowszych represji. Najsurowsze kary na opornych do kary śmierci i deportacji włącznie, oddawanie pod sąd funkcjonariuszy sowieckich, którzy nieudolnością lub ze złą wolą utrudniają rządowi przeprowadzenie akcji, usuwanie z partji członków podejrzanych o sabotaż, najściślejsza współpraca władz prokuratorskiej i sądowej z organami administracyjnymi przeprowadzającymi „chlebozagotówki”, oto broń, której się chwyciły Sowiety.

Walka się rozpoczęła i wre w całej pełni która strona ją wygra trudno jest dziś powiedzieć. Jednakże, pomimo rezultatów tej walki, nastroje wśród chłopów stają się coraz bardziej opozycyjne w stosunku do komunizmu.

Objawy niechęci do komunistów szerzą się z ogromną szybkością. Wypadki mordowania funkcjonariuszy sowieckich, rabowania i podpalania składów, a nawet masowe rewolty doprowadzonych do ostateczności chłopów są co raz częstsze. Prasa sowiecka co dzień przynosi tego rodzaju wiadomości, a przecież nie wszystkie wypadki dochodzą do wiadomości prasy, ponieważ nie są one najlepszą propagandą komunizmu.

Tak się przedstawiają nastroje na wsi, gdy plan miesięczny rządu jest wykonywany w około 30%, gdy procent ten się podniesie, nastroje napewno nie ulegną uspokojeniu.

Zwycięstwo władz może się stać kłęską ustroju.

Chat.

PRENUMERUJIE I CZYTAJCIE TYGODNIK „WOŁYŃ”

Інформація волинського польськокомовного тижневика «Волюн» (Волинь) про хлібозаготівельну кампанію в радянській Україні і опір селянства заходам комуністичної партії.

Wołyń.— № 1.— 1933.— 1 stycznia.

**Інформація волинського польськокомовного тижневика «Wołyń»
(Волинь) про хлібозаготівельну кампанію в радянській Україні і опір
селянства заходам комуністичної партії⁷¹**

м. Луцьк, 1 січня 1933 р.⁷²

З РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Боротьба за хліб

Найістотнішим завданням нинішньої внутрішньої політики Советів, а зокрема радянської України, сьогодні незаперечною є боротьба радянського уряду з хліборобами за виконання «хлібозаготовок».⁷³

В краї, де немає приватної торгівлі, турбота про виживання великих людських колективів, якими є міста, лежить цілком і виключно на уряді. Впоратися з тим завданням виживання мільйонних людських мас є питанням життя або смерті усього комуністичного устрою і тому боротьба, котра нині точиться між виробником-хліборобом і радянською владою, є боротьбою за життя і смерть.

Радянський уряд воліє застосовувати найгостріші репресії щодо впертого, але не зорганізованого українського селянина, аніж мати клопіт з голодними людськими масами в містах. Міста мусять мати хліб, це є аксіомою для радянської влади, а отже село мусить виконати господарський план радянського уряду і забезпечити передбачену згори кількість збіжжя.

До цього часу радянський уряд зернову кампанію програвав у всіх напрямках. В першій половині жовтня ц. р. річний план «хлібозаготовок» був виконаний на 36, 2%, місячний план на жовтень був виконаний на 29 %, виконання листопадового плану не перевищило 30%. Наведені цифри говорять самі за себе; однак це є осінні місяці, коли на селі є найбільша кількість збіжжя, а отже час, коли найліпше забрати з села збіжжя.

Особливо безнадійною виглядає справа «хлібозаготовок» із господарств «односібників». Місячний план на жовтень вони виконали на

16,8 %, тверде завдання на 21,8 %. Відповідні цифри на листопад становлять 25,1 % і 28,7 %. Отже досягнуті показники значно нижчі від середніх по усій Україні, котрі становлять за ті місяці близько 30 %. Пленум КП(б)У категорично наказував «що в жовтні н. р. має бути повністю виконаний річний план закупівлі зерна серед одноосібників».

Наведені цифри вказують, як катастрофічно проходить на Україні реалізація плану «хлібозаготовок», оскільки Україна є житницею всієї Росії.

Радянська влада дуже добре розуміє важливість ситуації і якщо не буде застосовано найенергійніших заходів, такий стан в наступних місяцях безумовно погіршиться.

Пленум КП(б)У чітко підкреслив те, що «методи проведення «хлібозаготовок» – це випробування вогнем для всіх організацій України», і це випробування мая показати наскільки ці організації «енергійно і побільшовицьки взялися до праці з реалізації ухвали III Конференції», оскільки «уряд і партія створили найсприятливіші умови для виконання завдань». Вищезгадана ухвала ставить проблему на вістря ножа і має активізуватим всі радянські організації для яких невиконання плану означає втрату прихильності зі сторони влади, а для керівників накликає на себе найсуворіших репресій.

Радянська влада дуже енергійно намагається змусити українське селянство виконувати план уряду. Ті зусилля ідуть в різних напрямках. Посилена пропаганда і класове виховання українського селянина і надалі дають плачевні результати. Однак, не занедбуючи цей напрямок, влада перейшла до щораз суворіших репресій. Для непокірних найсуворіша кара, аж до смертної і депортації включно, віддання під суд радянських чиновників, котрі непокорюю або наперекір урядові перешкоджають виключенню з партії членів, запідозрених у саботажі, найтісніша співпраця прокурорської і судової влади з адміністративними органами, які проводять «хлібозаготовки» – оце зброя, за яку схопилися Совети.

Боротьба розпочалася і прямує на повну силу, яка сторона виграє, сьогодні важко сказати. Однак, незважаючи на результати тієї боротьби, настрої серед селян стають щодалі опозиційнішими щодо комунізму.

Негативні прояви щодо комуністів ширяться з величезною швидкістю. Випадки мордування радянських діячів, грабунків і підпалу складів, і навіть масові бунти доведених до крайності селян стають щодалі частішими. Радянська преса щодня приносить такі відомості, а до того ж, не всі випадки публікуються у пресі, проте, вони не є найліпшою пропагандою комунізму.

Такими є настрої на селі, де місячний план уряду виконано на 30 %, коли той процент збільшиться, настрої точно не покращаться.

Перемога влади може стати поразкою устрою.

Wołyń.– № 1.– 1933.– 1 stycznia.

**Інформація газети «Українська Нива»⁷⁴ про ситуацію в радянській
Україні⁷⁵**

м. Луцьк, 15 січня 1933 р.⁷⁶

У совітському «раю»

Московські комуністи дуже занепокоєні зростаючим незадоволенням селян, особливо на Україні, з приводу насильного відібрання хліба. На засіданні центрального комітету комуністичної партії в Москві Сталін виголосив промову, в якій між іншим підкреслив необхідність відміни існуючої системи хлібозаготівлі і заміну її хлібним податком. Сталін осуджував працю представників провінціальних організацій ком. Партії, які дезорганізували колхози й разом з заможними селянами саботували підчас переведення плану «пятилітки» і «хлібозаготівлі». Комуністи заміряють зробити реформу своєї валюти. [...]

Українська Нива.— 1933.— 15 січ.

**Інформація газети «Нова Зоря» про голодний бунт в містах
радянської України і масові виселення українців в Сибір⁷⁷**

м. Львів, 2 лютого 1933 р.⁷⁸

Голод і гонення на Україні

Преса доносить: На Україні брак хліба. В Харкові, Києві, Одесі та інших містах відбуваються щоденно голодові заворушення. Голодуючі нападають на склади й поїзди з харчами мимо сильної сторожі військ ГПУ. Доведені до розпуки голодуючі кидаються на магазини та гинуть від куль чекістів. Місцями вдається голодним розброїти сторожу. Були випадки, що надіслані на поміч військові відділи відмовлялися стріляти до голодних. За недодержання „хлібозаготовки” виселяють масово українських селян на Сибір. В останніх місяцях виселено з України до 20.000 селян, між ними також опозиційних комуністів-Українців. Нещасні виселенці замерзають в неопалюваних вагонах. Карні експедиції відбирають від українських селян рештки збіжжя та карають за невиконання розпорядків червоної (від крові!) влади.

Нова зоря.– 1933.– 2 лют.

**Інформація газети «Нова Зоря» про становище в радянській
Україні⁷⁹****м. Львів, 2 лютого 1933 р.⁸⁰****Наступ Москви на Україну**

Сучасний похід більшовицького уряду за збіжем є одним з поважних історичних моментів і боротьбі Московщини проти України. У цій боротьбі змобілізував більшовицький провід Московщини всі свої засоби нелюдських репресій і безоглядної демагогії [...] Боротьба за збіже відсунула на другий плян всі інші справи і питання. „Ізвестія” та ціла більшовицька преса повна боєвих статей на збіжеві теми, переповнених криками „розпни її!” зверненими проти України. Між ними замітніша стаття Радека⁸¹ („Ізвестія”, 17. II. 1933), в якій він між іншим говорить: „Тепер ми потребуємо більше хліба, ніж раніше, бо ми створили величезну промисловість... Ніколи ще комуністи не билися за такі високі ціли, як у часі весняної сівби... за озброєння Радянщини для боротьби, яку їй доведеться ще витримати у сутичках, які готує світовий капіталізм...” Отже коштом збіжа забраного на Україні московські можновладці хочуть зводити свої порахунки зі світовим капіталізмом. Більшовицька отвертість також чогось варта [...]

Більшовики добувають справді часом буквально боєм кожному тону збіжа на Україні. Масове катування селянства, розстріли та заслання цілих сіл на північ на Україні річ звичайна. Новиною хіба є, що ці репресії уживається проти колективізованого селянства, проти колхозів, утворених самими більшовиками. Але ніколи не було ще такої повені „адміністраційних” заряджень для цілого Союзу, спрямованих на боротьбу за збіже на Україні [...]

УКРАЇНСЬКА НИВА

Ч. 7 (368)

Луцьк, субота 25 лютого 1933 р.

р. VIII

У СОВІТСЬКОМУ ПЕКЛІ

Жива правда все таки виходить на світло

При перегляді большевицької преси на перший погляд здається, що там дійсно панує надзвичайне захоплення різними „пятилітками“, „колгоспами“, „радгоспами“ і т. п. Цілі сторінки газет заповнені довжелезними промовами, ухвалами й резолюціями ріжних Циків та Вциків. Здається, немає ані однієї людини, котра б не була захоплена життям комунізму та виконанням ріжних „ударницьких“ завдань та ідей.

Та цими патріотичними промовами й резолюціями заповнюються лише перші сторінки. Усі ці колгоспно-радгоспно-політвіддільно-циківські величезні статті на шпальтах перших сторінок бліднуть по прочитанні тих коротеньких заміток на останніх сторінках, які яскраво говорять про дійсне життя, що охоплює всі частини СССР.

„...За яких три роки ми зуміли утворити по-над 200.000 колгоспів і 5.000 радгоспів“...

„Історія не знає іншої такої країни, яка зуміла б утворити за три роки не тільки 205 000, але хоча б 25.000 нових великих підприємств (колгоспів), озброєних новою технікою (?). Тільки СССР, тільки наша радянська країна зуміла здійснити це чудо творчої роботи“...

Хто з нас не знає, хто з нас не чув про ці „чуда творчої роботи“? Здається, всі знають про те, що ці „чуда творчої роботи“ довели до того, що більше, як половина землі на Україні, яка колись годувала всю Європу, тепер стоїть осиротілою і навіть з плужком ніхто по ній не проїде. Де-жгі сотки тисяч колгоспів? Що вони роблять? О, вони роблять, тільки роблять на папері і для ока, а черги за казальком хліба, що ще й не всім видається, по старому тягнуться через цілі вулиці і в них

люде вистоюють по ночах.

Величезними літерами через цілу сторінку читаємо про обласну нараду колгоспних секретарів:

„...Тільки в нещадній боротьбі проти клясового ворога партія привела нашу країну до історичних перемог першої пятилітки...“

І тут-же на другій сторінці дрібненьким шрифтом лист робітників заводу, які пишуть:

„...Здається, що заводоуправління уважно ставиться до потреб трудящих. Але це тільки ЗДАЄТЬСЯ. У кімнатах немає потрібних меблів хоч їх і не важко на заводі зробити Харчові продукти, одяг, білизна все це валяється на підвіконниках та на ліжках і скільки разів ми звертались до коменданта, але він каже, що його це не обходить...“

Ось як дбають за робітників

Або в тім-же числі лист учителів:

„...В Оратівському районі вчителі вже 3 місяці не одержують платні. На наш вимоги керівник сільради відповідає: „Ідіть мобілізуйте гроші, тоді одержите“...“

„...Ми за весь час одержали тільки борошно, а більше колгосп нічого не хоче давати“.

Це листи вчителів. А вони кричать: „тільки в нещадній боротьбі“ і т. ін.

І хоч ці маленькі дрібненькі замітки і на останній сторінці, але вони так багато говорять про ту жахливу дійсність, що всі ці величезні крикливі статті ріжних „Вциків“ так і остаються паперовою брехнею червоних запроданців.

Ми віримо, що настане час, коли можна буде цю маленьку правду перенести на перші сторінки і жирним шрифтом написати: „Кінчилось ваше панування; досить брехні, обману та знущання; ми теж хочемо бути людьми, а не пригноченими і стероризованими рабами червоної диктатури“!

І той час прийде!

О. Л.

Стаття з газети «Українська Нива» про становище в радянській Україні

Українська Нива.— 1933.— 25 лют.

**Стаття з газети «Українська Нива» про становище в радянській
Україні⁸²**

м. Луцьк, 25 лютого 1933 р.⁸³

У СОВІТСЬКОМУ ПЕКЛІ

Жива правда все таки виходить на світло

При перегляді большевицької преси на перший погляд здається, що там дійсно панує надзвичайне захоплення ріжними «пятилітками», «колгоспами», «радгоспами» і т. п. Цілі сторінки газет заповнені довжелезними промовами, ухвалами й резолюціями ріжних Циків та Вциків. Здається, немає ані однієї людини, котра б не була захоплеена життям комунізму та виконанням ріжних «ударницьких» завдань та ідей.

Та цими патріотичними промовами й резолюціями заповнюють лише перші сторінки. Усі ці колгоспно-радгоспно-політвіддільно-циківські величезні статті на шпальтах перших сторінок бліднуть по прочитанні тих коротеньких заміток на останніх сторінках, які яскраво говорять про дійсне життя, що охоплює всі частини ССРСР.

«...За яких три роки ми зуміли утворити по-над 200.000 колгоспів і 5.000 радгоспів»...

«Історія не знає іншої такої країни, яка зуміла б утворити за три роки не тільки 205.000, але хоча б 25.000 нових великих підприємств (колгоспів), озброєних новою технікою (?). Тільки ССРСР, тільки наша радянська країна зуміла здійснити це чудо творчої роботи»...

Хто з нас не знає, хто з нас не чув про ці «чуда творчої роботи?» Здається, всі знають про те, що ці «чуда творчої роботи» довели до того, що більше, як половина землі на Україні, яка колись годувала всю Європу, тепер стоїть осиротілою і навіть з плужком ніхто по ній не проїде. Де-ж ті сотки тисяч колгоспів? Що вони роблять? О, вони роблять, тільки роблять на

папері і для ока, а черги за кавалком хліба, що ще й не всім видається, по старому тягнуться через цілі вулиці і в них люде вистоюють по ночах.

Величезними літерами через цілу сторінку читаємо про обласну нараду колгоспних секретарів:

«... Тільки в нещадній боротьбі проти клясового ворога партія привела нашу країну до історичних перемог першої п'ятилітки...»

І тут-же на другій сторінці дрібненьким шрифтом лист робітників з заводу, які пишуть:

«...Здається, що заводоуправа уважно ставиться до потреб трудящих. Але це тільки ЗДАЄТЬСЯ. У кімнатах немає потрібних меблів, хоч їх і не важко на заводі зробити. Харчові продукти, одяг, білизна, все це валяється на підвіконниках та на ліжках і скільки разів ми звертались до коменданта, але він каже, що його це не обходить...»

Ось як дбають за робітника. Або в тім-же числі лист учителів:

«...В Оратівському районі вчителі вже 3 місяці не одержують платні. На наші вимоги керownik сільради відповідає: «Ідіть мобілізуйте гроші, тоді одержите»...

«...Ми за весь час одержали тільки борошно, а більше колгосп нічого не хоче давати».

Це листи вчителів. А вони кричать: «тільки в нещадній боротьбі» і т. ін.

І хоч ці маленькі дрібненькі замітки і на останній сторінці, але вони так багато говорять про ту жахливу дійсність, що всі ці величезні крикливі статті ріжних «Вциків» так і остаються паперовою брехнею червоних запроданців.

Ми віримо, що настане час, коли можна буде цю маленьку правду перенести на перші сторінки і жирним шрифтом написати: «Кінчилось ваше панування; досить брехні, обману та знущання; ми теж хочемо бути людьми, а не пригніченими і стероризованими рабами червоної диктатури»!

І той час прийде!

О. Л.

Українська Нива.– 1933.– 25 лют.

**Витяг з інформації газети «Діло» про ситуацію в радянській
Україні⁸⁴****м. Львів, 25 лютого 1933 р.⁸⁵**

Те, що діється тепер на Україні, може мати рішаче значіння для висліді боротьби за українську державність і повинно звернути на себе найбільшу увагу українського народу на всіх його землях. В дотеперішній боротьбі між стихійним рухом українського населення та московською владою наступив зворотний пункт. Виявилась передовсім безвартність її знаряддя — Комуністичної Партії більшовиків України. Постанова ЦК Всесоюзної Комуністичної партії з 24. січня говорить: „Партійна організація України не спромоглась виконати доручене їй партійне завдання в справі організації постачання збіжа, не зважаючи на трьохразове зменшення і без того скороченого пляну”. Послідовно — Москва рішила взяти за лоб обласну партію „більшовиків України” та повести масові репресії проти самої України.

[...] Програма, яку розвинув Постишов⁸⁶ на пленумі Харківського Комітету КП(б)У вартна уваги, як операційний плян нового наступу московського більшовизму на Україну. Цінним є його признання в початку промови, що „питання сільського господарства є в данім етапі найповажнішим, найбільш боєвим відтинком [...]”.

Переходячи до конкретної програми весняної сівби, вичисливши скільки гектарів треба засіяти та скільки тракторів направити, реформатор української більшовицької партії заявляє: “Треба негайно розпочати боротьбу за зворот до фонду насіння, розкраденого, розграбованого та протизаконно розданого збіжа”. „...Завдання підготувати та перевести весняну сівбу вимагає значного зміцнення наших репресійних заходів проти кулаків, підкулачників, петлюрівських шкідницьких та інших протирадянських елементів” [...]

Події останнього часу виявили повне банкруцтво організації КП(б)У. Всі засоби та зусилля, витрачені московським центром впродовж майже 15-ти літ, щоби обмосковити партію, виявили, що навіть той незначний відсоток українського елемента, який був потрібний більшовикам для звязку з краєм, зробив цю партію цілком непридатною для цілей моск. централізму [...]

Діло.– 1933.– 25 лют.

Стаття П. Карого «На Україні», опублікована
в газеті «Українська Нива»⁸⁷

м. Луцьк, 20 березня 1933 р.⁸⁸

З політичного блокноту

НА УКРАЇНІ

Боротьба «совітської» (московської) влади з українським селом за «продналог» виявила цілу низку дуже симптоматичних явищ.

Як відомо, акція випомповування збіжжя з України на потреби «общего советского котелка» в біжучому році скінчилася повним крахом: український селянин збіжжя в передбачених нормах не достарчив. Не дав збіжжя селянин – «адіночка», не дали також і «колгоспи».

У Москві закипіло як у котлі: «саветское атечество в апасности», «все на фронт барьби с вредітелямі» і т. ін.

Фронт цей збудовано в ударному порядку: 24 січня б. р. зібрано Центральний Виконавчий Комітет РКП і ухвалено застосувати як найсуворіші репресії у відношенні до... українських комуністів.

Зясувалося, що акція видушення продналогу з українського села на всій лінії віднесла поразку з тієї причини, що опір українського селянства підтримано було через повну солідарність членів української компартії з місцевою людністю.

Річ зрозуміла, зараз, негайно, в ударному порядку починено заходи, аби привернути лад, аби зламати небезпечний опір українських комуністів і змушити їх до безоглядної слухняности у відношенні до «Матушкі Маскви».

Для зреалізування цього плану виделеговано до Харкова праву руку Сталіна – Постишева, котрий офіційно має виступити під фірмою другого секретаря Української Комуністичної Партії. Його попередника українського комуніста Хатаєвича пересунено до Дніпропетровська на місце секретаря місцевого округового відділу компартії Строганова. Строганова звільнено з

посади й віддано під суд, закидаючи йому акцію саботажу. Одночасно звільнено секретарів комуністичної партії: в Харкові – Терехова та Одесі – Майорова. Крім того звільнено цілу низку відповідальних совітських робітників – членів «УКП»,⁸⁹ заміщаючи їх московськими комуністами з безпосереднього оточення Джугашвілі – Сталіна.

Чистка ця ще триває й має характер масовий.

Недобитків з шеревів «УКП», що чудом утрималися на посадах, змушено до офіційного покаяння на спеціально для цього зібраній партконференції в Харкові.⁹⁰

Між іншим прилюдну покуту відбув другий секретар Харківського району УКП Булат.

Новий директор б. сов. України Постишев виступив на цій партконференції з «громовою» промовою, заповідаючи нечувані репресії проти «глитаїв, петлюрівців і білогвардійців», котрі, мовляв, «піднесли голови й пробують використати труднощі совітської влади для своїх зрадницьких цілей».

У всьому вищенаписаному немає, властиво, жадної сенсації.

Що Москва давно скасувала навіть тінь самостійности радянської України, про це знає навіть мала дитина.

Що українське село було, є й буде вороже всім радянським екпериментам, це також є загально відомо: боротьба українського народу з окупаційною московською владою триває невинно від 1918 р. і джерела цієї волі до боротьби шукати треба в героїчній епопеї УНР.⁹¹

Ще інша «деталь» звертає на себе увагу: *ніколи ще сама совітська влада Московщини не визнавала відверто, що радянські органи України мають виразний нахил до співділання з українським народом.*

Як видно, у товщі народніх мас України відбувається глибокий процес емансипації народньої психіки від наркозу комуністичних доктрин.

Цей процес, цей новий і страшний для «Рикапи»⁹² український «уклон» є грізне «memento mori»⁹³ для московського стану посідання на Україні. Він

свідчить, що всі перфідні «планетарні» політичні провокації Московщини на Україні, як «українізація», колективізація etc.,⁹⁴ не змогли розкласти української народньої душі, не здегенерували її психіки.

Народня, *національна* стихія оказалась сильнішою від пропагандової отрути комуністичної доктрини й охоплює вона не тільки сіру масу пересічної хліборобської людности України, *але й самих українських комуністів.*

Хто знає, – чи в процесі цього пристосування української комуністичної партії до впливів народньої стихії не відбувається найглибша містерія відродження великої української демократії.

І хоч не час ще на ставлення стислих прогнозів (хто може знати дні й терміни!), але... але для глибокого аналітика сучасних політичних течій на Великій Україні вже сьогодні не може бути сумніву:

Час відродження Української Демократії наближається!

П. Карий.

Українська Нива.– 1933.– 20 берез.

**Інформація газети «Українська Нива» про голодний бунт
робітників у Катеринославі і придушення його чекістами⁹⁵**

м. Луцьк, 16 квітня 1933 р.⁹⁶

У совітському «раю»

Як повідомляє преса, в Катеринославі виникла кривава бійка між робітниками та чекістами. Делегація від робітників звернулася до ісполкома з вимогою видати голодуючим робітникам і їх родинам хліба. Черезвичайка заарештувала цю делегацію.

Коли довідалися про це робітники, кинули на заводах і фабриках працю, висипали на вулицю, вишикувались рядами й пішли походом до ісполкому з криками: «Звільніть наших товаришів! Дайте нам хліба! Досить нас годувати п'ятилітками!»

Члени ісполкому викликали чекістів, яких натовп робітників зустрів грізними криками та градом каміння. Хтось вистрілив з натовпу. Почалось страшне побоїще. Площа перед будинком ісполкому вкрилася трупами забитих і тілами ранених.

Арештовано декілька сот людей; між ними більше половини жінок, які особливо гаряче відбивалися від чекістів. На другий день черезвичайка розстріляла головних «зачинщиків» демонстрації, себ-то, делегацію робітників у повному складі.

Українська Нива.– 1933.– 16 квіт.

Стаття П. Крижанівського «Новий курс» на Україні»,
опублікована газетою «Українська Нива»⁹⁷

м. Луцьк, 1 червня 1933 р.⁹⁸

«Новий курс» на Україні

Флірт по-між Московщиною та Україною скінчився.

Усі ми добре памятаємо еру «українізації»⁹⁹ УССР, пригадуємо собі епоху «автономної УССР», коли Україна була зовсім таки «справжньою незалежною республікою».

Авжеж... Мала навіть свого власного атташе у Варшаві (в готелі Вікторія) і Раду Народніх Комісарів у Харкові з Раковським¹⁰⁰ на чолі.

Але московське шило вилізло таки з українського мішка.

Дуже добре обміркований у Москві план знищення України українськими-ж руками не вдався. Московщина після 5 років українізаційного експерименту зі здивованням спостерегла, що вся її шаленна акція обезсилення української душі трапила в порожнечу. Український нарід на селі замкнувся у ворожому нейтралітеті, всі свої сили (скоріше, решту сил) керуючи до заховання хоч у мінімальній мірі свого стану посідання.

Колективізація знищила індивідуальне господарство, знищила разом з куркулем і середняка, *та не в стані була знищити власницької – державницької – психіки українського селянина*, не зєднала його з комуністичною доктриною. Українське навіть і сколективізоване село так само залишилося ворожим до всього московського, як було ворожим до нього за часів Непу,¹⁰¹ за часів Керенщини, за часів царизму.

Це було величезною поразкою большевизму на Україні. Зясувалося, що український нарід у самій істоті своїй є ворожий до комунізму.

Ця національна ідіосинкразія до московського комунізму виявилася на Україні такою стихійною, що навіть не ощадила саму комуністичну партію

України. З'ясувалося, що навіть серед українських комуністів є багато людей з чисто націоналістичним нахилом. Більш за це, – доходженням українського ДПУ¹⁰² стверджено було, що отрутою націоналізму заражене було навіть тіло самого українського Совнаркому. Ми памятаємо, як це все скінчилося. Памятаємо, як переведено в компартії України стислу «чистку», розстріляно багато ех-комуністів, заслано до Сибіру кількох членів «українського уряду».

На Україні після цього настав Постишев.

Постишевський режим на Україні...

Ми вже писали про «Постишевський курс» на Україні. Курс цей – це хвиля кривавого терору проти всього, що є українське. Це – перманентний український погром. Це – знищення самої назви «Україна». Це звіряче нищення всіх вартостей української культури.

Постишев – це московська гра у відкриті карти. Це повернення московщини до її традиційних методів політики на Україні. Методів Репніна,¹⁰³ Меншікова,¹⁰⁴ Бібікова,¹⁰⁵ Валусєва¹⁰⁶...

Після делегування Постишева на Україну розпочалася нова ера. Україна знову перестала існувати навіть у її совітському виданні. Жадних ілюзій уже не може бути. Московщина рішучо ступила на шлях денаціоналізації України, більш за це – *на шлях помосковлення українського народу.*

У цій акції відкинено на бік усі фігові листочки.

Як повідомляє преса, в Харкові розпочався процес («показовий процес») проти кількох професорів Української Академії Наук *за те, що вони відважилися в країнському словнику вміщати слова й поняття шовіністичного характеру.*

У зв'язку з відродженням національних течій на Україні, в Харкові відбулася мобілізація комуністів до боротьби з українським націоналізмом.

На спеціальній конференції, що відбулася в Харкові, шеф «совітського відділу національностей» відверто заявив, що націоналістичні елементи опанували культурні й господарчі інституції й дозволяють собі навіть

одверто проклямувати «сепаратистичні гасла». Так само й совітський комісар освіти Затонський¹⁰⁷ піддав гострій критиці систему українського шкільництва, зазначаючи, що провадить воно до відродження націоналістичних мрій.

Одночасно зі шпальт совітської преси не сходять відомості про саботаж продовольчої акції на Україні, про переховання селянами запасів хліба, про опір владі при збиранні продподатку і т. ін.

Немає сумніву, що на Україні розпочався як що не повний кінець, то принаймні вступ до кінця панування большевиків. Чи так, чи ні, – але в кожному разі **розпочалася епоха підведення підсумків.**

Історія ще не зробила білянсу.

Тимчасом на одному боці у великій книжці Долі Нації по стороні «пасивів» виписано: «знищено навіть тінь самостійности». Але на другому боці (залитому кровію багатьох поколінь!), там, де вписано актив, з-під густої кривавої плями виглядають вічні слова: «Нація не занастила віри у свою культуру й державність. Ще не вмерла Україна!»

Якою б страшною не була акція Куйбишева,¹⁰⁸ все рівно її згори засуджено на банкруцтво, бо терором не знищити державницькі інстинкти Нації.

Терор викликає опір. Терор нищить сотні бойців, але кличе до життя тисячі местників.

«Новий курс» на Україні вказує, що, на щастя, український нарід знайшов у своїй душі *досить відпорности, щоб рішучо відгородитися від огидних залищянь московщини.*

Отже це – головне.

А відверта боротьба з москалем, символом якої є акція з Куйбишевщиною, не є новиною для України.

Не переможе її червона Москва, як не дав собі з нею ради й московський царат.

П. Крижанівський.

Українська Нива.— 1933.— 1 черв.

№33

Заява члена Безпартійного блоку співпраці з урядом, мешканця м. Луцька Юрія Добровольського до Луцького повітового староства щодо надання дозволу на читання лекції про події в Радянському Союзі¹⁰⁹

м. Луцьк, 16 червня 1933 р.

До повітового староства

в Луцьку

Єжи Добровольського, який мешк[ає]

в Луцьку по вул[иці] Шевченка 33

члена Б[езпартійного] Б[локу] С[півпраці з]

У[рядом]¹¹⁰ і Дирекції державної залізниці у Вільно

Заява

Найлюбезніше прошу надати дозвіл на проведення лекції

«Правда про Радянську Росію» 22.VI. в Цумані, 23. VI. в Ківерцях і 24.VI. в Рожищах.

У своїй лекції буду обговорювати виключно стосунки, що панують в радянській Росії, такі як голод, злидні і безправність радянського громадянина.

Юрій Добровольський

Луцьк

16 червня 1933 р.¹¹¹

ДАВО. Ф. 36. Оп. 14. Спр. 7. Арк. 61. Рукопис. Оригінал.

Інформація газети «Нова зоря» про виступ американського професора Ричарда Селета у Берліні щодо кількості жертв голодомору в СРСР та його заклику організації допомоги голодуючим в Радянському Союзі.¹¹²

м. Львів, 16 липня 1933 р.¹¹³

Жахливі вісти з «раю». 10 мільйонів людей погинуло з голоду

“Дейли Телеграф” повідомляє: Американський професор Річард Селлет сказав у Берліні: За останніх 6 місяців в Полудневій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі погинуло з голоду до 10 мільйонів людей. В декотрих селах, по словам проф. Селлета, погинуло до 80 проц. населення. Проф.Селлет взиває американські церковні круги й організації Червоного Хреста до зорганізування з іншими країнами допомоги для голодуючих в СРСР.

Нова зоря.– 1933.– 16 лип.

Odezwa episkopatu grecko-katolickiego.

Dzisiejsze „Dilo“ zamieszcza na naczelnem miejscu odezwę grecko-katolickiego episkopatu w sprawie sytuacji na Ukrainie. Po przedstawieniu tej sytuacji odezwa m. in. powiada:

„Wzywamy naszych wiernych, aby modłami, postami, ogólną narodową żalobą i wszelkimi dobrymi środkami wyprosili pomoc Nieba, skoro na ziemi niema żadnej nadziei na pomoc ludzką.

Przed całym światem protestujemy przeciwko prześladowaniom małych, ubogich, słabych i niewinnych, a gnębicielei oskarżamy przed sądem Najwyższego.

Wszystkich chrześcijan całego świata, wszystkich wierzących w Boga, a w szczególności robotników i włościan prosimy przyłączyć się do tego protestu.

Wszystkie radjostacje prosimy, aby rozniosły nasz głos całemu światu. Może dotrze on do ubogich chat konających z głodu wieśniaków“.

Odezwa podpisana jest przez metropolitę A. Szeptyckiego, biskupa stanisławowskiego Chomyszyna, biskupa przemyskiego Kocyłowskiego oraz czterech biskupów-sufraگانów.

Інформація польськомовного волинського тижневика «Wołyń» (Волинь) про відозву греко-католицьких єпископів із закликом до християн усього світу протестувати проти голоду в Україні.

Wołyń.— 1933.— 30 lipca.

**Інформація польськомовного волинського тижневика «Wołyń»
(Волинь) про відозву греко-католицьких єпископів із закликом до
християн усього світу протестувати проти голоду в Україні¹¹⁴**

м. Луцьк, 30 липня 1933 р.¹¹⁵

Відозва греко-католицького єпископату

У сьогоднішньому номері газети «Діло» на першому місці розміщено відозву греко-католицького єпископату в справі ситуації на Україні. Після представлення ситуації, у відозві між іншим йдеться:

«Закликаємо наших вірних, щоб молитвами, постами, загальною національною жалобою і всілякими добрими засобами випросили допомогу Неба, якщо на землі немає жодної надії на людську допомогу.

Перед цілим світом протестуємо проти переслідування малих, вбогих, слабких і невинних, а гнобителів оскаржуємо перед Найвищим судом.

Усіх християн цілого світу, усіх хто вірить в Бога, а особливо робітників і селян просимо приєднатися до того протесту.

Просимо усі радіостанції, рознести наш голос по цілому світі. Може досягне він вбогих хат конаючих з голоду селян».

Відозву підписав митрополит А. Шептицький,¹¹⁶ єпископ станіславівський Хомишин, єпископ перемишльський Коциловський а також чотири єпископи-суфрагани.¹¹⁷

Wołyń.– 1933.– 30 lipca.

**Витяг з місячного ситуаційного звіту Львівського воєводського
управління за липень 1933 р.¹¹⁸**

м. Львів, 9 серпня 1933 р.

[...]

Відозва гр[еко] кат[олицького] єпископату про ситуацію у радянській Україні.

Укр[аїнський] гр[еко] кат[олицький] єпископат оголосив відозву такого змісту:

«Укр[аїнський] гр[еко] кат[олицький] єпископат Галицької церковної провінції в справі подій у Великій Україні до всіх людей доброї волі. Україна у передсмертних конвульсіях. Населення вмирає голодною смертю. Побудована на несправедливості, шахрайстві, безбожництві, безправ'ї людоджерча система державного капіталізму призвела донедавна багатий край до повної руїни. Три роки тому Глава католицької церкви Святий Отець Папа Пій XI енергійно протестував проти усього, що у більшовизмі суперечливе з християнством, Богом і людською натурою, застерігаючи перед страшними наслідками таких злочинів весь католицький світ, а разом з ним і ми долучилися до того протесту. Сьогодні бачимо наслідки діяльності більшовиків: положення з кожним днем стає все страшнішим. Проти таких злочинів німіє людська натура і кров холоне у жилах. Безсилі, аби надати будь-яку матеріальну допомогу конаючим браттям, закликаємо наших вірних, аби молитвою, постом, загальною жалобою, пожертвами і всіма можливими добрими вчинками християнського життя благали допомоги з неба, коли на землі немає жодної надії на людську допомогу. Перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування маленьких, убогих, слабких і невинних, гнобителів же оскаржуємо перед Найвищим Судом.

Кров робітників, котрі голодними орали чорнозем України взиває небо про помсту і голос зголоднілих женців дійшов до Господа Бога.

Усіх християн цілого світу, всіх віруючих в Бога, зокрема всіх робітників і селян, а передусім усіх наших співвітчизників просимо приєднатися до того голосу протесту і донести його у найдальші краї світу. Усі радіостанції просимо рознести наш голос по цілому світі, може дійде до вбогих хат конаючих з голоду селян. Нехай перед страшною смертю, серед важкого терпіння голоду буде бодай мала втіха, що їх браття знали про їх страшну долю, вболівали за них, терпіли і молилися за них.

А ви, потерпаючі, голодуючі і конаючі браття, благаючі Милосердного Бога і Збавителя нашого Ісуса Христа: жорстоко терпіть муки, приймаючи їх за свої гріхи, за гріхи свого народу і повторюючи за Ісусом Христом: «Нехай буде Воля Твоя Отче, що на небесах». Смерть, прийнята з волі Божої, є свята пожертва, котра поєднана з жертвою Ісуса Христа, принесе нам Царство Небесне, а цілому народу спасення.

Надія наша в Богові. Видана у Львові в день Святої Ольги 24 липня 1933 [р.] Митрополит Андрій Шептицький. Єп[ископ] станіславський Григорій Хомишин. Йосафат Коциловський єпископ перемишльський. Микита Будка¹¹⁹ єпископ, Григорій Лакота вікарний єпископ перемишльський, Іван Будка єпископ, Іван Латишевський вікарний єпископ станіславський».

ДАВО. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 984. Машинопис.

№ 37

**Інформація газети «Українська Нива» про голод в радянській
Україні¹²⁰**

м. Луцьк, 11 серпня 1933 р.¹²¹

Голод на Україні

Українська, польська та закордонна преса подає вісти про страшний голод на Україні. Населення України терпить не лише моральні муки та страждання, але й масово гине від голоду.

Українська Нива.– 1933.– 11 серп.

**Інформація газети «Українська Нива» про голод в радянській
Україні¹²²**

м. Луцьк, 30 серпня 1933 р.¹²³

Голод на Україні

Як нарешті подають самі совітські газети, вся Правобережна Україна й Північний Кавказ охоплені катастрофою голоду. Селянська людність залишає колективи та йде в світ, шукаючи рятунку від голодної смерті. Але в совітських умовах «світ клином зійшовся».

Совітський уряд дуже енергійно ділає, коли треба руйнувати, але виказує повну нездібність до дійсно творчої праці. Злочинна акція колективізації, продиктована з «іскані абщіннай» Московщини, протягом 2 років цілком знищила віковичний уклад рільничого життя на Україні. Загинув не тільки куркуль і середняк, але взагалі «упразднено» українського селянина, обертаючи його в пасивного совітського кріпака колхозника.

Акція колективізації на Україні підтвердила, що повну рацію мали ті, які розшифровували скорочення РКП (б) не як "Російська Комуністична Партія (большевиків)", але як "Російське Крепостне Право (барщина)".

І сталося те, що давно можна було передбачити. [...]

Не вдалося з діда прадіда вільного українського селянина до невольницької праці на чужій не своїй землі.

«Мудрий» совітський уряд потрапив зробити все, що від нього було залежним, щоб переорати «власницьку психіку» українця-господаря. І не його вина, що це йому не вдалося.

І тепер совітський уряд став перед тяжкою ділемою: мовчати й робити «bonne mine»¹²⁴ перед Європою? Не можна!..

Кров жертв злочину взиває про помсту до неба. На вулицях Київа, Харкова, Ростова на Дону падають люде з голоду і вмірають на очах зніяковілої людности.

Цілі села стоять покинені. Тисячі «безпризорних» знову мандрують, як голодні собаки, по Україні, шукаючи кавалка хліба.

Звернутися до Ліги Народів з проханням за міжнародною допомогою?

Просити капіталістичну Європу підтримати на 17 році комуністичної господарки?!...

Чи не це значить відверто признатися в повній дискредитації утопій ленінізму й сталінізму?

Треба визнати, що совітський уряд уже давно не рахується з opinio¹²⁵ Європи. Не раз і не два на великих просторах ССРСР вибухав голод і до самарських степів виїздили рятівничі відділи Гувера¹²⁶ та інших клясових ворогів.

І це якось не знищило політичної марки московського комунізму. Світ є великий. Світ людських злиднів та нещастя ще більший. Ніколи не забракне для агентів 3-го інтернаціоналу темних, прибитих бідною людиною, що готові йти за фальшивим слайвом порожніх обіцянок.

Значно гірше стоять справи на внутрішньому фронті. У совітах ніхто вже не вірить совітським брехням.

Зрештою чи можна вірити владі, вірити партії, що для усправедливлення страшної катастрофи голоду не знайшла інших аргументів, як твердження обер-паразита Постишева – правої руки Сталіна:

– Нещастя голоду доткнулося лише тих колективів, члени яких працювали не досить витривало. Голод – то кара за власну вину...

– Чию вину?

Це питання, здається нам, скоро буде нарешті розв'язане.

І Україна передасть своїм катам великий рахунок.

Рахунок за голод, за опроститування душі, за дегенерацію молодого покоління, за знищення цвітучих сел, за всі кривди, за кров і сльози.

Бо 30 мільйонів українського народу нарешті зрозуміли:

Чия вина...

Українська Нива.— 1933.— 30 серп.

З БЛОКНОТУ

„Товарищ Урожай“

Мабудь ніколи ще ситуація СРСР не була більш таємничою, ніж сьогодні.

У газетах читаємо: 1) Цьогорішній врожай СРСР перевищує всі припущення. Совіти матимуть збіжжя не тільки до внутрішнього вжитку, але навіть у величезній кількості на експорт" (з французької прес). 2) "...На Україні панує страхіття голоду. Лінія залізниці Харків—Одеса обсаджена цілими громадами виснажених від голоду дітей і жінок. Земля лежить облогом—необроблена. У зв'язку з колективізацією цілі повіти перебувають у стані хронічного голодування. Уряд у 1933 році, не дивлячись на сумні наслідки колективізаційного переділу землі, застосував страшні податкові репресії. Від селян вбрано *весь хліб*, як тепер висловлюються на Україні, "под метьолку". А у зв'язку з цим людність почала масово вмирати.

Згідно даних, розміщених у Польсько-Українському Бюлетені, в одній Калінінській окрузі зменшення людности вносить: село Закванщина на 3.500 населення за один рік стратила 2.000 людей; село Неминиче в 1932 р. мало 700 мешканців, тепер залишилося в живих 4 чи 5 родин; село Куманівка з 3.000 мешканців зійшла на 1.900; Мончинці з 1.800 мають тепер 1.300 мешканців.

Не краще діло стоїть у Козятинській окрузі: село Губенка з 600 мешканців за рік стралило 500; Сашинск з 1.500 дійшов до 800; Зозулінецький колектив *згинув увесь* майже до останньої людини.

Совітський уряд не дозволяє ховати мерців, доки вони не почнуть розкладатися, бо людність викопує свіжо похованих небіжчиків і з'їдає їх.

Кинена в обійми голодної смерті українська людність перебуває в стані повільного конання й не має навіть сили приступити до збирання нового врожаю.

Отже велике питання: не має сили фізичної, чи не має воли ще й далі працювати не на себе, а на московських окупантів?

Що з того, що „товарищ урожай“ тепер вдавня? Що з то-

го, що на ланах зійшло буйне море збіжжя?

Та українська пшеничка не для українського народу...

Та українська земелька не для українців...

Бо українському народові вільно на українській землі працювати, вільно голодувати й вільно в темній могилі спочивати. Але не вільно користати з праці рук своїх, не вільно дітям своїм дати того хліба, що засіяно було його власними руками.

Старенька баечка про дурного „хохла“, що таку умову мав з хитрим кацапом: тобі бублик, а мені дірка.

А може не остільки дурний, оскільки покривджений „усім культурним світом“. Осамотнений у своїй чорній долі, проданий за 30 юдиних срібняків—концесій, нафти, поставок. Може, не історичний „недорайда“, а герой, лицар, закутий у кайдани, що все стратив, не згубив тільки одного національного гонору та віри у своє майбутнє.

Нарід, що ще прокинеться, встане і

„гляне, як хазяїн домовитий, по своєму полі і своїй хаті“.

Чи не варто, щоб про це пригадав перебуваючий на Україні значний подорожник месьє Ерію, якому большевицькі окупанти показують „Патьомкінські деревні“.

А варто пригадати. Бо український нарід ніколи не заакцентує актів купівлі-продажу українських натуральних багатств, переведених окупаційною московсько-комуністичною владою. Жадний уряд український—України, що надходить,—не контрастигне гандлю тілом України.

Про це не зашкодить знати месьє Ерію.

Шкода й праці, й мільйонів франків, з яких залишиться рівно стільки, скільки залишилося від французьких позичок 1891 року.

Бо, сподіваємося, майбутня Україна раз назавжди визволиться з туману політичного сентименталізму й добре навчиться від шляхетної Франції її національної тактики: „Кожний сам за себе“.

П. Крижанівський.

Замітка П. Крижанівського «Товарищ урожай» в газеті «Українська Нива» про голод в радянській Україні.

Українська Нива.— 1933.— 13 верес.

**Замітка П. Крижанівського «Товаріщ урожай» в газеті
«Українська Нива» про голод в радянській Україні¹²⁷**

м. Луцьк, 13 вересня 1933 р.¹²⁸

З БЛОКНОТУ

«Товаріщ Урожай»

Мабуть ніколи ще ситуація ССРСР не була більш таємничою, ніж сьогодні.

У газетах читаємо: 1) Цьогорішній врожай ССРСР перевищує всі припущення. Совіти матимуть збіжжя не тільки до внутрішнього вжитку, але навіть у величезній кількості на експорт» (з французької преси). 2) «...На Україні панує страхіття голоду. Лінія залізниці Харків – Одеса обсаджена цілими громадами виснажених від голодухи дітей і жінок. Земля лежить облогом – необроблена. У звязку з колективізацією цілі повіти перебувають у стані хронічного голодування. Уряд у 1933 році, не дивлячись на сумні наслідки колективізаційного переділу землі, застосував страшні податкові репресії. Від селян вибрано *весь хліб*, як тепер висловлюються на Україні, «под метьолку». А у звязку з цим людність почала масово вмірати.

Згідно даних, уміщених у Польсько-Українському Бюлетені, в одній Калинівській окрузі зменшення людности виносить: село Закванщина на 3.500 населення за один рік стратила 2.000 людей; село Неминиче в 1932 р. мало 700 мешканців, тепер залишилося в живих 4 чи 5 родин; село Куманівка з 3.000 мешканців зійшла на 1.900; Мончинці з 1.800 мають тепер 1.300 мешканців.

Не краще діло стоїть у Козятинській окрузі: село Гебенка з 600 мешканців за рік стратило 500; Свашинск з 1.500 дійшов до 800; Зозулінецький колектив *загинув увесь* майже до останньої людини.

Совітський уряд не дозволяє ховати мерців, доки вони не почнуть розкладатися, бо людність викопує свіжо похованих небіжчиків і з'їдає їх.

Кинена в обійми голодної смерті українська людність перебуває в стані повільного конання й не має навіть сили приступити до збирання нового врожаю.

Отже велике питання: не має сили фізичної, чи не має воли ще й далі працювати не на себе, а на московських окупантів?

Що з того, що «товаріщ урожай» тепер вдався? Що з того, що на ланах зійшло буйне море збіжжа?

Та українська пшеничка не для українського народу...

Бо українському народові вільно на українській землі працювати, вільно голодувати й вільно в темній могилі спочивати. Але не вільно користувати з праці рук своїх, не вільно дітям своїм дати того хліба, що засіяно було його власними руками.

Старенька баєчка про дурного «хохла», що таку умову мав з хитрим кацапом: тобі бублик, а мені дірка.

А може не остільки дурний, оскільки покривджений «усім культурним світом». Осамотнений у своїй чорній долі, проданий за 30 юдиних срібняків – концесій, нафти, поставок. Може, не історичний «недорайда», а герой, лицар, закутий у кайдани, що все стратив, не загубив тільки одного національного гонору та віри у своє майбутнє. [...]

П. Крижанівський

Українська Нива.– 1933.– 13 верес.

**Інформація газети «Українська Нива» про безгосподарне
відношення до зберігання збіжжя в радянській Україні¹²⁹**

м. Луцьк, 30 вересня 1933 р.¹³⁰

У совдепії гниє хліб

Телеграфічне агенство «РАТ» повідомляє, що в середнє-волжській окрузі в Самарі, Саратові та Царицині відбуваються масові процеси, на яких обвинувачують керівників хлібних елеваторів у тому, що вони своєчасно не підготувалися до прийомки зерна, яке звозили на пункти селяне. Це зерно згнило під дощем, а частину його розібрали околичні селяне.

У минулому році подібно загинуло біля 220 мільйонів пудів зерна на Україні. Така колхозна господарка на Україні: хліб гниє, а населення гине від голоду.

Українська Нива.— 1933.— 30 серп.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ

Як повідомляють з України, там страшний голод охопив величезні простори. Кількість померлих од голоду доходить до 6 мільйонів, себ-то, 15 відсотків загальної людности. Біля 9 мільйонів людности покинули свої оселі і вирушили шукати щасливіших місцевостей у краю. Околиці Винниці і Чернигова майже цілковито опустіли. Совітський уряд виділив спеціальну комісію, яка порожні околиці має заселювати росіянами й жидами. Урядові совітські джерела подають, що у звязку з голодом померло біля 2 мільйонів осіб.

Українська Нива.– 1933.– 27 жовт.

**Інформація газети «Українська Нива» про становище в радянській
Україні в зв'язку з хлібозаготівельною кампанією¹³³**

м. Луцьк, 27 жовтня 1933 р.¹³⁴

Селянські бунти на Україні

Румунський часопис «Наша реч», що виходить у Букарешті,¹³⁵ повідомляє, що в совітських селах над берегом Дністра чути останніми днями сильну стрілянину.

Українські селяне, – пише «Наша реч», – що втікали з тих сел на румунський бік, оповідають про цю стрілянину слідує: «У прикордонних совітських селах Білаївка, Яска, Незавертайлівка, Галинна, Калаглія, Чобручі, Слобода та інших під час цюгорічної молотьби забрали большевики все зерно у селян, яке вони цього року зібрали. Зерно це звезено до спеціальних шпихлірів,¹³⁶ побудованих для цієї цілі в кожному селі.

Останніми днями большевики почали перевозити це зерно до Одеси, щоб звідтіля перевезти його за кордон, на продаж. Але ще перед тим селянам обіцяно, що з тих запасів вони дістануть призначений совітами пайок на цілий рік. Тепер большевики не тільки що не виконують своєї обіцянки, але й, не зважаючи на протести селян, зерно вивозять. І селяне, бачучи, що самі погрози не помагають, починають чинно перешкоджувати перевозці. Вони нападають на транспорти зерна, яке більшовики перевозять фірами і вантажними автами, а то й потягами, вбивають варту та відвозять назад зерно в село.

Останніми днями прибули до згаданих сел військові відділи з Одеси, щоб втихомирити селян та полекшити перевозку нагробованого у селян зерна.

За найменший спротив ці військові відділи розстрілюють селян. Але українські селяне чинно протестують далі»

Українська Нива.— 1933.— 27 жовт.

№ 43

Витяг із місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі за січень 1933 р.¹³⁷

м. Луцьк, 10 лютого 1933 р.

[...]

Вол[инське] Укр[аїнське] Об'єднання

Пов[іт] Любомль

31.X.[1933 р.] У залі «Польського Дому» в Любомлі з подачі ВУО¹³⁸ відбулися організаційні збори з метою створення повітового комітету допомоги голодуючим в Україні. На зібрання прибуло близько 20 осіб. Після обговорення створено комітет, котрий одразу після затвердження розіслав до окремих осіб у повіті заклики приступити до організації гмінних комітетів.

[...]

Комітет допомоги голодуючим в Україні

Пов[іт] Здолбунів

25.XI. н[инішнього] р[оку] у Острозі відбулося організаційне зібрання за участю 18 осіб. На зібранні було прийнято рішення про створення в Острозі Комітет допомоги голодуючим в Україні при Укр[аїнському] тов[аристві] добр[очинності] в Острозі, як філію луцького Комітету допомоги голодуючим в Україні. Правління Комітету було попереджене, що до часу його затвердження Центральним комітетом допомоги голодуючим в Україні у Луцьку, він повинен затримати свою діяльність.

[...]

ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3080. Арк. 37, 43. Машинопис

Відозва Українського громадського комітету рятунку України «До культурного світу» із закликами протестувати проти поневолення і фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою¹³⁹

м. Львів, 14 вересня 1933 р.¹⁴⁰

До культурного світу.

Заклик Українського Громадського Комітету Рятунку України

Вимирає з голоду на очах Європи великий, багатоміліоновий український нарід. Вимирають доведені до краю насильницьким визиском завойовника — червоної імперіялістичної Москви — Радянська Україна й інші південні області Радянського Союзу — як Кубань і Донщина, які творять тепер т. зв. Північно-Кавказський край, а заселені також переважно українцями.

У результаті насильного вивласнювання землі й інвентаря колись самостійним хліборобам, у наслідку заведення державної панщини, в формі т. зв. колективізації рільного господарства, і безжалісного забирання збіжа від новітніх білих невільників для прогодування московської півночі, навістив Радянську Україну і Північно-Кавказський край нечуваний, невиданий ніде в світі голод. Населення колишнього шпіхліра Європи конає в голодових муках. Вимирають цілі села. Трупи голодних валяються по вулицях міст і на дорогах сіл. Прокидається людоїдство. А більшовицька влада, замість помочі, без жалю стягає останнє збіжа з краю і вивозить до Московщини та нечуваним терором заглушує великий протест.

Урядова преса в Радянському Союзі, — а іншої там нема, — про голод населення і знущання над ним, розуміється, мовчить. Навпаки, більшовицька влада заявляє, що ніякого голоду нема, що це вигадка контрреволюціонерів та інтернаціоналістів. Але одночасно та сама влада забороняє кореспондентам закордонної преси виїздити на Україну і Північний Кавказ на тим самим

потверджує, що там дійсно творяться страшні речі, про які всеж попадають останніми часами вістки і до європейської преси.

Насаджуючи примусом колективізацію в країні селян-хліборобів, північні насильники – російські більшовики, не здрігнулися перед фізичним винищенням мільйонів міцних, працюючих селян за спротив чужій їм системі, що накладає на них пута рабства. Одних нищать на місці воєнною силою, інших гонять сотнями тисячів у далекі північні сторони, де вони гинуть масово з голоду і холоду, в тяжких умовах каторжних робіт, рубаючи дерево у тайзі, копаючи біломорський канал, виконуючи під батогами чекістів інші примусові роботи. Так майже цілком викорінено хоробру людність Кубанщини, в Північно-Кубанському краю, так здесятковано населення цілих округ Радянської України, а одночасно спроваджують на українські землі поселенців з російської півночі. Робить це більшовицька Москва систематично і пляново, щоби стерти з лиця землі український нарід і зліквідувати українську проблему.

З тією метою московська диктатура почала останніми часами нечуваний похід проти українського національного життя, ліквідуючи рештки назверхньої самостійности Української Соціалістичної Радянської Республіки, русифікуючи адміністративний апарат і культурне життя на українських землях. Тисячі інтелігентних працівників українців, навіть комуністів, ліквідують безсудними розстрілами та засланнями поза межі України, як контрреволюціонерів і ворогів славетної п'ятилітки та колективізації, що повернула богату країну в голодову пустиню.

Між „контрреволюціонери” попав навіть найвизначніший український більшовик, заступник голови Ради Народніх Комісарів і комісар народньої освіти УСРР М. Скрипник,¹⁴¹ та на знак протесту проти екстермінаційної політики Москви на українських землях покінчив самогубством.

Такий стан у Радянській Україні й у інших південних областях більшовицького царства. Він мусить потрясти совістю культурного світу і той культурний світ мусить підняти голос протесту проти нечуваного варварства,

якого допускається більшовицька Росія супроти українського народу, що хоче жити власним національним життям.

В столиці Галицької Землі у Львові, повстав Український Громадський Комітет Рятунку України, зложений з представників українських послів у законодавчих установах Польщі й центральних українських економічних та культурних установ і організацій.

Комітет звертається з закликом до суспільностей культурних народів світу, протестувати проти грабiжi, поневолення і фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою та має надію, що культурний світ прийде нам, що мешкаємо поза межами більшовицьких страхiть, з помічю для полекшення долі голодуючих наших братів під московсько-більшовицьким пануванням.

Львів, дня. 8 вересня 1933.

Дiло.— 1933.— 14 верес.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про організацію загального дня протесту проти репресивної політики радянського уряду в Україні¹⁴²

м. Варшава, 13 жовтня 1933 р.¹⁴³

Загальний день протесту проти московсько-більшовицької диктатури у Радянській Україні

Спільний комітет УСРП і УСДП¹⁴⁴, проводячи акцію протесту проти окупаційної московсько-більшовицької влади на Великій Україні та проти нищівної імперіалістичної голодової політики, ухвалив видати до всіх організацій та прихильників такий наказ:

«Усі підпорядковані організації мають застосувати свій вплив для інформування найширших українських мас про дійсну політику московсько-більшовицької диктатури на Великій Україні і для подолання таємних та явних деморалізуючих впливів тієї диктатури на усіх українських землях та за кордоном. Обов'язком усіх підпорядкованих організацій є проведення в цій справі цілої низки віч, нарад, конференцій та виголошення рефератів. Нагадується усім організаціям, що основним днем загального протесту і боротьби з московським гвалтом вирішено визначити день 5 листопада 1933 р. В той день, котрий передує 16-ій річниці більшовицького перевороту (6 і 7.XI.1917) усі організації УСРП мають провести в тій справі збори, наради, конференції і віча.

На всіх тих зібраннях потрібно, як символічний знак протесту і співчуття до жертв більшовицького насилля, виділити три хвилини мовчання, протягом яких українські працюючі маси мають подумати про подальші способи боротьби і оборони своєї землі і свободи».

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 13 paździer.– S. 1–2.

WU**Wiadomości Ukraińskie**

CODZIENNY BIULETYN PRASOWY

WYCHODZI NA PRAWACH REKOPISU

WARSZAWA, UL. CHMIELNA 26 m 8 · TEL. 278-08 i 278-55

OPŁACONO RYCZAŁTEM

ADRES TELEGR. „LUBLIPRESS“

1-W Rok IV. Nr. 18/426/1316

str.1

Warszawa, dn. 14 października 1933

Dzień żałoby narodowej i protestu

/WU/ **Ukraiński Komitet Obywatelski Ratunku Ukrainy** we Lwowie podaje do wiadomości całego społeczeństwa ukraińskiego poza granicami Związku Sowieckiego, że dzień 29 października 1933 r. będzie dniem narodowej żałoby i protestu z powodu głodu i innych straszliwych wydarzeń na ziemiach ukraińskich Związku Sowieckiego. W dniu tym we wszystkich kościołach na ziemiach ukraińskich w Polsce odbędą się, za pozwoleniem i zgodą władzy kościelnej nabożeństwa na intencję ludu ukraińskiego, który bytuje pod dyktando komunistyczną, a prócz tego - nabożeństwa żałobne /panachidy/ za zmarłych skutkiem ucisku bolszewickiego i głodu. W czasie nabożeństwa wygłoszone będą odpowiednie kazania o złym losie Ukraińców w Związku Sowieckim. Tego samego dnia po nabożeństwie mają się odbyć zebrania i zgromadzenia we wszystkich innych instytucjach społecznych w miastach i wsiach i na nich wygłoszone będą referaty i odczyty o położeniu na Ukrainie Radzieckiej. W większych miastach, w których dotychczas jeszcze nie było zebrań protestacyjnych ani wieców, mają odbyć się tego dnia zebrań publiczne i wieco, na których trzeba omówić wszechstronnie politykę wyniszczenia narodu ukraińskiego. We wszystkich zgromadzeniach i wiecach w miastach i wsiach trzeba uchwalić rezolucje z protestem przeciwko gwałtom bolszewickim i rujnowaniu narodu ukraińskiego. - Powiatowe komitety ratunku Ukrainy, a tam, gdzie ich niema - inne ukraińskie instytucje społeczno wspólnotni siłami i wysiłkami troszczyć się mają o to, by dzień żałoby narodowej wypadł jak najlepiej. Dzień żałoby narodowej 29 października spędzić ma społeczeństwo ukraińskie przy zachowaniu postu, a w kościołach, na zgromadzeniach i wiecach - składać dobrowolnie datki na organizację akcji pomocy. Datki te odsyłać należy do Ziemskiego Banku Hipotecznego we Lwowie, ul. Słowackiego 14 - dla Komitetu. - Po odbyciu dnia żałoby narodowej powiatowe komitety ratunku Ukrainy, a gdzie ich niema - inne instytucje społeczno zbiorą dokładne dane o przebiegu dnia żałoby i wyślą sprawozdania do ukraińskiego komitetu społecznego ratunku Ukrainy we Lwowie, Podwale 7.

Komunikat podpisał - jako prezes: redaktor Wasyl Mudryj i jako sekretarz - dr. Iwan Gyza.

Jednocześnie zapowiedziano ukazanie się w druku broszury red. Wasyla Mudrego p. t. „Lycholittja Ukrainy“, która stanowić ma compendium dla referentów przy wystąpieniu odczytów w dniu żałoby narodowej. /WU/

Echa procesu samborskiego

/Poczta pospieszna/ „Diło“ z daty 15 b.m. zajmuje się zeznaniami Baranowskiego, złożonymi na policji, które nie były ujawnione na procesie, a z których urywok za miesiąc „Gazeta Warszawska“. Dziennik podkreśla, że jeszcze większą zgodką niż istota tych zeznań jest stanowisko „Nowego Czasu“ do nich, i przypomina oświadczenie adw. dr. Szuchiwycza oraz doniesienie endeckiego „Kurjera Lwowskiego“, że rzekomo „U.N.D.O.“ kolportuje zeznania Baranowskiego, wykorzystując je przeciwko O.U.N.“

Wraz z pisze „Diło“ - to same zarzuty za prasą polską podkreśla i „Nowy Czas“, oczywiście nie było intencją endków „bronić“ O.U.N. przed U.N.D.O., tylko zwyciężając „puścić Rusina na Rusina“, lecz intryga udaje się cudownie. Znalaziono sojusznika w „Nowym Czasie“. Otóż „Diło“ stwierdza, że największy interes w ujawnieniu zeznań policyjnych Baranowskiego winna mieć sama O.U.N. oraz ci wszyscy, o których mowa w tych zeznaniach, aby mieć możność oczyszczenia się z zarzutów. Na tom stanowisko stał adw. Szuchiwycz, gdy pytaniem wyciągnął na sali sądowej zarzut przeciwko dr. H. Łużnyckiemu: aby ten mógł się bronić. Jednakże „Nowy Czas“ powinien znać technikę procesów politycznych: domagać się odczytania zeznań policyjnych Baranowskiego mógł jedynie dr. Kreutzenauer. Inne wnioski trybunał odrzucił. Jednakże ten adwokat, jak sam się wyraził, nie mógł się eksponować, nie wiedział, czy prokuratura będzie zadowolona z ujawnienia wszystkich zasług Baranowskiego wobec policji i jak ustosunkują się do tej sprawy Ukraińcy... Oto prawdziwa przyczyna, dlaczego

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про оголошення Українським громадським комітетом у м. Львові дня 29 жовтня 1933 р. днем національної жалоби і протесту усього українського суспільства за межами СРСР проти голоду в радянській Україні.

Wiadomości Ukraińskie.- 14 paźd.- S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про оголошення Українським
громадським комітетом у м. Львові дня 29 жовтня 1933 р. днем
національної жалоби і протесту усього українського суспільства за
межами СРСР проти голоду в радянській Україні¹⁴⁵**

м. Варшава, 14 жовтня 1933 р.¹⁴⁶

День національної жалоби і протесту

Український громадський комітет порятунку України у Львові інформує все українське суспільство за межами Радянського Союзу, що день 29 жовтня 1933 р. буде днем національної жалоби і протесту у зв'язку з голодом та іншими страшними подіями на українських землях Радянського Союзу. У цей день в усіх церквах на українських землях в Польщі з дозволу та за згодою церковної влади відбудеться богослужіння за покращення долі українського населення, котре перебуває під комуністичною диктатурою. Окрім того, відправлятимуться жалобні богослужіння (панахиди) за померлих внаслідок більшовицьких утисків і голоду. Під час богослужінь будуть виголошені відповідні проповіді про злу долю українців в Радянському Союзі. Того самого дня після богослужінь мають відбутися зібрання і мітинги в усіх інших громадських установах. У містах і селах будуть виголошені реферати і доповіді про положення в Радянській Україні. У більших містах, де ще досі не було ні протестаційних зібрань, ні віч, в той день відбудуться публічні зібрання та віча, на яких всесторонньо обговорюватиметься політика винищення українського народу. На усіх зібраннях та вічах у містах та селах потрібно приймати резолюції з протестом проти більшовицького насилля і знищення українського народу. Повітові комітети порятунку України, а там, де їх немає, інші українські громадські інституції спільними силами і стараннями мають турбуватися про те, аби день жалоби пройшов якнайліпше. В день національної жалоби 29 жовтня

українська громадськість має дотримуватися посту, а в церквах, на зібраннях і вічах скласти добровільні пожертвування для організації акції допомоги. Ці пожертвування потрібно надсилати до Земського Гіпотечного Банку у Львові, що на вул. Словацького, 14 – для Комітету. Після дня національної жалоби комітети порятунку України, а якщо їх немає, інші суспільні інституції, зберуть детальну інформацію про хід дня жалоби і надішлють звіти до Українського громадського комітету порятунку України що у Львові на вул. Підвальній, 7.

Комунікат підписав – голова – редактор Василь Мудрий, секретар – д[окто]р Іван Гижа.

Одночасно оголошено про вихід з друку брошури ред[актора] Василя Мудрого п[ід] н[азвою] «Лихоліття України» котра має стати посібником для референтів при виголошенні промов у день національної жалоби.

Wiadomości Ukraińskie.– 14 paźd.– S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про вихід у світ брошури Василя
Мудрого «Лихоліття України»¹⁴⁷**

М. Варшава, 21 жовтня 1933 р.¹⁴⁸

З'явилася брошура п[ід] н[азвою] «Лихоліття України»

Уже вийшла з друку брошура редактора Василя Мудрого п[ід] н[азвою] «Лихоліття України», видана за кошти Українського громадського комітету порятунку України. Брошура має 132 сторінки. Її зміст складають такі розділи: Недоля України; Як більшовики опанували Україну; Як більшовики робили з України соціалістичну державу; Як повстав Союз Соціалістичних Радянських Республік; Як організована влада на Україні; Національна політика комуністів в Україні; Радянська політика господарської експлуатації і руїни в Україні; Якою була земельна політика більшовиків в Україні і до чого вона привела; Джерела; Анекси: 1) Голоси ворожої преси про голод на Україні; 2) Більшовицькі документи про стосунки в Україні; 3) Розповіді втікачів про голод; 4) Листи з України... Це посібник для виступаючих на вічах протесту і нарадах. [...]

Wiadomości Ukraińskie.– 21 paźdz.– 1933.– S. 1.

№ 48

**Повідомлення клубу «Рідна хата» для Луцького повітового
староства про заплановане організаційне зібрання з метою створення
Волинського товариства допомоги голодуючим в Україні¹⁴⁹**

м. Луцьк, 12 жовтня 1933 р.

До повітового староства в Луцьку

Цим листом маю за честь повідомити, що 17 жовтня н[инішнього] р[оку]
о 7 год[ині] ввеч[ері] в приміщенні Українського клубу «Рідна хата»¹⁵⁰ в
Луцьку на вул[иці] 3 травня № 28 відбудуться організаційні збори членів
«Рідної хати» з метою створення «Волинського товариства допомоги
голодуючим на Україні».

Голова клубу «Рідна хата»

[підпис]

/—/ П. Певний¹⁵¹

Посол до сейму

Секретар клубу

[підпис]

М. Тележинський

Посол до сейму¹⁵²

ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 20. Переклад з польської.

Волинський Клуб
«РІДНА ХАТА»

До

Волині

паździern. 19 33 р.

ул. 3 Мая № 22

48

STAROSTWA

POWIATOWEGO

20
w Łucku.

W. Zytan

Niniejszem mamy zaszczyt zakomunikować, iż w dniu 17 października r.b. o godz. 7 wiecz. w lokaku Ukraińskiego Klubu "Ridna Chata" w Łucku, przy ul. 3 maja Nr. 28 odbędzie się Organizacyjne Zebranie członków "Ridnej Chaty" celem założenia "Wołyńskiego Towarzystwa pomocy głodującym na Ukrainie".

Prezes Klubu "Ridna Chata"

Prez. Klubu

Teleszyn
Wołyński
Sejm.

Pewnyj
/-/P. Pewnyj,
poseł na Sejm.

STAROSTWA

17. PAZ. 1933

ok opt. stampi.

Повідомлення Українського клубу Рідна хата про проведення у м. Луцьку зборів щодо заснування Волинського товариства допомоги голодуючим в Україні.

ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 20

21

ПРОТОКОЛ

Зборів українського громадянства, що відбулися в помешканні Українського Клубу "Рідна Хата" 17 жовтня 1933 року, в справі організації Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні.

Посол П.Певний одчиняє Збори о год.19 зв.30 і стверджуючи, що на Зборах є присутніми представники всіх українських інституцій, що мають осідок на Волині, повідомляє, що всі присутні, які записалися на листі, що до цього долучається, становлять Волинський Громадський Комітет допомоги голодуючим на Україні. Справа остільки ясна, що можна без зайвих слів перейти до праці, пропонуючи обрати Президію Зборів в складі: Голови - протопресвітера П.Пашевського й Секретаря - Лавника О.Ковалевського, що Збори й приймають одногласно.

Протопресвітер П.Пашевський, обіймаючи головування, пропонує розпочати працю молитвою. Присутні співають "Царю Небесний". Після того, протопресвітер Пашевський оголошує порядок денний:

- 1/ Обрання Управи Волинського Громадського Комітету;
- 2/ Заслухання проєкту відозви;

Збори порядок денний зацятують.

До п.1.

Посол П.Певний пропонує прийняти таку засаду: Збори обирають Управу Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні в складі 25 осіб, при чому 5 осіб буде становити Президію Управи. До Управи мають увійти автоматично, яко члени, голови Повітових відділів Волинського Громадського Комітету.

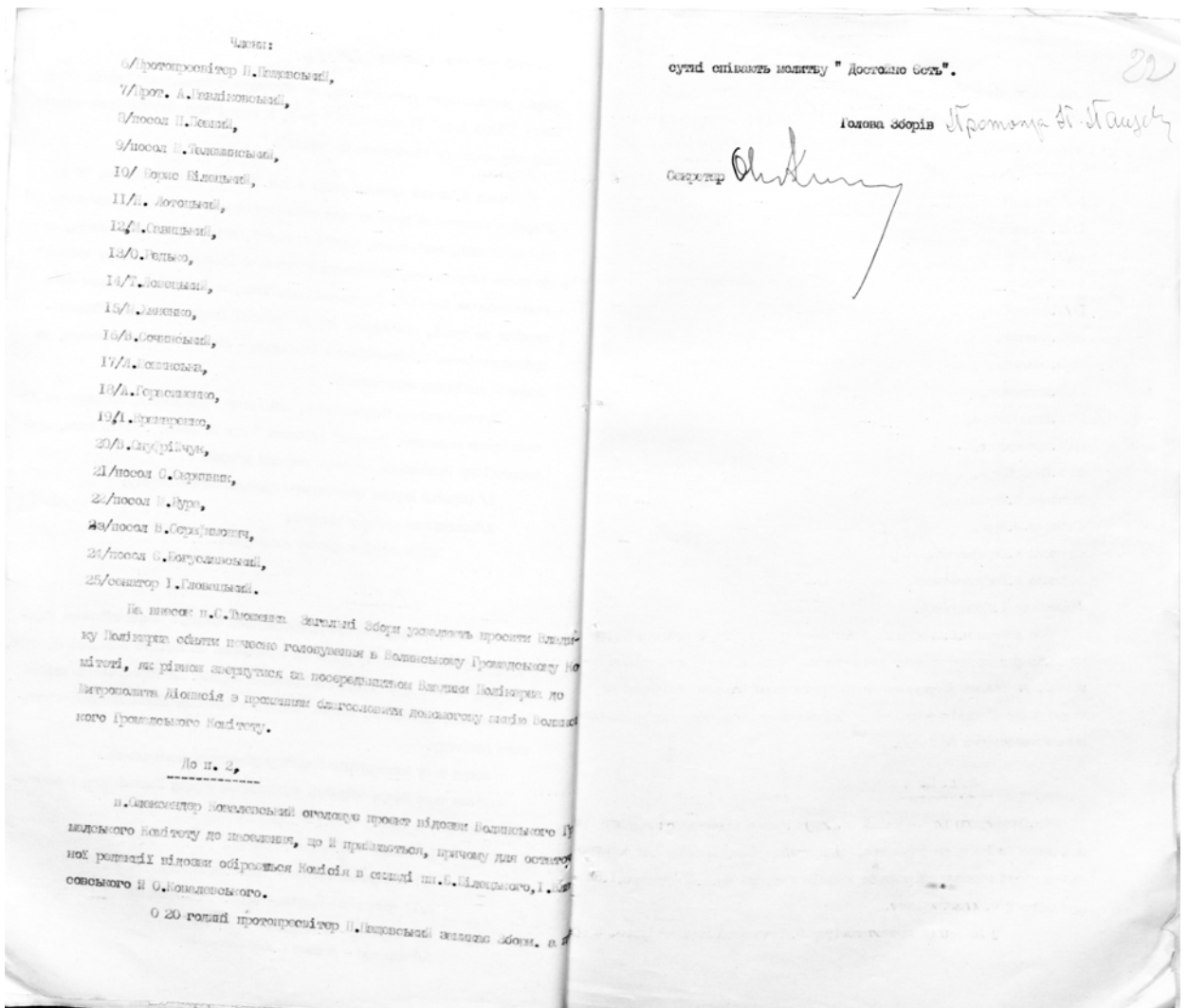
Збори таку конструкцію Комітету узвельють одногласно.

Після того Збори обирають одногласно Управу Волинського Громадського Комітету в такому складі:

- 1/ Голова - М.Маслов, сенатор.
- 2/І заступник Голови - інж.С.Тимошецько
- 3/II заступник Голови - проф.І.Власовський
- 4/ Скарбник - О.Алмазів
- 5/Секретар - Лавник О.Ковалевський

Перша сторінка протоколу зборів української громадськості Волині щодо організації Громадського комітету допомоги голодуючим в Україні.

ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 21

Друга і третя сторінка протокоу зборів української громадськості щодо організації Громадського комітету допомоги голодуючим в Україні.
ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 21 зв., 22

**Протокол зборів української громадськості щодо організації
Громадського комітету допомоги голодуючим в радянській Україні¹⁵³**

м. Луцьк, 17 жовтня 1933 р.

Протокол

Зборів українського громадянства, що відбулися в помешканні
Українського Клубу «Рідна Хата» 17 жовтня 1933 року, в справі організації
Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні.

Посол П. Певний одчиняє збори о год[ині] 19 хв[илин] 30 і стверджуючи, що на Зборах є присутніми представники всіх українських інституцій, що мають осідок¹⁵⁴ на Волині, повідомляє, що всі присутні, які записалися на листі,¹⁵⁵ що до цього долучається, становлять Волинський Громадський Комітет допомоги голодуючим на Україні. Справа остільки ясна, що можемо без зайвих слів перейти до праці, пропонуючи обрати Президію Зборів в складі: Голови – протопресвітера П. Пащевського¹⁵⁶ й Секретаря – Лавника¹⁵⁷ О. Ковалевського,¹⁵⁸ що Збори й приймають одноголосно.

Протопресвітер П. Пащевський, обіймаючи головування, пропонує розпочати працю молитвою. Присутні співають «Царю Небесний». Після того протопресвітер Пащевський оголошує порядок денний:

- 1) Обрання Управи Волинського Громадського Комітету;
- 2) Заслухання проекту відозви

Збори порядок денний акцептують.¹⁵⁹

До п[ункту] I.

Посол П. Певний пропонує прийняти таку засаду: Збори обирають Управу Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні в складі 25 осіб, при чому 5 осіб буде становити Президію Управи. До Управи мають увійти автоматично, яко члени, голови Повітових відділів Волинського Громадського Комітету.

Збори таку конструкцію Комітету ухваляють одноголосно.

Після того Збори обирають одноголосно Управу Волинського Громадського Комітету в такому складі:

- 1) Голова – М. Маслов,¹⁶⁰ сенатор .
- 2) 1 заступник Голови – інж[енер] С. Тимошенко¹⁶¹
- 3) II заступник Голови – проф[есор] І. Власовський¹⁶²
- 4) Скарбник: – О. Алмазів¹⁶³
- 5) Секретар – Лавник О. Ковалевський

Члени:

- 6) Протопресвітер П. Пащевський,
- 7) Прот[оієрей] А. Павліковський,
- 8) Посол П. Певний,
- 9) Посол М. Тележинський,
- 10) Борис Білецький,
- 11) Н. Лотоцький,
- 12) М. Савицький,
- 13) О. Редько,
- 14) Т. Ловецький,
- 15) М. Ханенко,
- 16) В. Сочинський,
- 17) Л. Мощинська,
- 18) А. Герасименко,
- 19) І. Крамаренко,
- 20) В. Онуфрійчук,
- 21) Посол С. Скрипник,¹⁶⁴
- 22) Посол М. Бура,¹⁶⁵
- 23) Посол В. Серафимович,¹⁶⁶
- 24) Посол С. Богуславський,¹⁶⁷
- 25) Сенатор І. Гловацький.¹⁶⁸

На внесок п[ана] С. Тимошенка Загальні збори ухвалили просити Владику Полікарпа¹⁶⁹ обняти почесне головування в Волинському Громадському комітеті, як рівно ж¹⁷⁰ звернутися за посередництвом Владики Полікарпа до Митрополита Діонісія¹⁷¹ з проханням благословити допомогую акцію Волинського Громадського Комітету.

До п[ункту] 2.

П[ан] Олександр Ковалевський оголошує проект відозви Волинського Громадського Комітету до населення, що й приймається, при чому для остаточної редакції відозви обирається Комісія в складі пп[анів] В. Білецького, І. Власовського і О. Ковалевського.

О 20 годині протопресвітер П. Пашевський замикає Збори, а присутні співають молитву «Достойно Єсть».

Голова Зборів [підпис П. Пашевського]

Секретар [підпис О. Ковалевського]

ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 21–22. Машинопис.

Допомога Україні

Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні

17 жовтня ц.р. в помешканні „Рідної Хати“ в Луцьку відбулося засідання Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні. На засідання прибули представники всіх українських установ, які мають центральні на Волині.

Збори відкрив посол П. Певний і запропонував на голову протопресвитера П. Пащевського, а на секретаря—лавника О. Ковалевського.

Після інформаційної доповіді посла П. Певного вибрано Управу Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні у складі 20 осіб і ухвалено просити Владика Полікарпа обняти почесне головування Громадським Комітетом.

До Управи вибрано наступних осіб: 1) Президія в складі голови—сенатора М. Маслової, заступників голови—інж. С. Тимошенка і проф. І. Власовського, секретаря—О. Ковалевського і скарбника—генерала О. Алмазова; 2) Члени Управи—посли П. Певний, С. Скрипник, М. Тележинський, М. Бура, В. Серафимович, Є. Богуславський і сенатор І. Гловацький, протопресвитер П. Пащевський, прот. А. Павлюковський, проф. Б. Білецький, Н. Лотоцький, М. Савицький, прсф. О. Редько, Т. Ловецький, В. Сочинський, Л. Мошинська, А. Герасименко, І. Крамаренко та В. Онуфрійчук.

Управа Комітету організує в найближчому часі в повітових містах відділи, а по селах—гуртки Комітету, які переведуть на місцях збірку грошей та збіжжам. Збірка розпочалася від 29 жовтня. Управа Комітету міститься в Луцьку, вулиця Т. Голувки (б. 3 мая),

помешкання „Рідної Хати“.

Наприкінці Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні затвердив текст відозви до населення, яку і друкуємо окремо.

Кожний мешканець Волині повинен прийти з допомогою Комітету й виконати свій громадський обов'язок, даючи свою датку чи то грошима, чи збіжжам на голодуючих братів-українців.

Просвітянські Хати ВУО та інші українські організації на Волині повинні прийти з широкою допомогою в працях Волинського Громадського Комітету на місцях через його повітові відділи.

Волинський самоуряд, треба думати, через гмінні зібрання в'їтів та солтисів, візьме також широкий уділ у допомозі голодуючим на Великій Україні, щоб акція Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні закінчилась успішно.

Громадяне! Памятайте, що збірка дасть тоді свої результати, коли всі мешканці Волині піддержать Громадський Комітет. Лише та організація дасть добрі результати, яка є під громадським контролем! Тому в справі допомоги нашим голодним братам на Україні не місце сепаратним виступам!

Єдиною організацією, яка керує збірками на допомогу голодній Україні на терені Волині, є Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні.

Про це передавайте з хати до хати! Хай у день збірок, що їх встановить Президія Комітету на Волині, не буде байдужих! Усі організовано поспішимо з допомогою нашим братам на Великій Україні!

Інформація газети «Українська Нива» про засідання в м. Луцьку Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні.

Українська Нива.— 1933.— 9 лист.

**Інформація газети «Українська Нива» про засідання в м. Луцьку
Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні¹⁷²**

М. Луцьк, 17 жовтня 1933 р.¹⁷³

ДОПОМОГА УКРАЇНІ

Волинський Громадський Комітет

Допомоги Голодуючим на Україні

17 жовтня ц[ього] р[оку] в помешканні «Рідної хати» в Луцьку відбулося засідання Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні. На засідання прибули представники всіх українських установ, які мають центральні на Волині.

Збори відкрив посол П. Певний і запропонував на голову протопресвитера П. Пащевського, а на секретаря – лавника О. Ковалевського.¹⁷⁴

Після інформаційної доповіді посла П. Певного Вибрано Управу Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні у складі 20 осіб і ухвалено просити Владика Полікарпа обняти почесне головування Громадським Комітетом.

До Управи вибрано слідуючих осіб: 1) Президія в складі голови – сенатора М. Маслової, заступників голови – інж. С. Тимошенка і проф. І. Власовського,¹⁷⁵ секретаря – О. Ковалевського і скарбника – генерала О. Алмазова; 2) Члени Управи – послы П. Певний, С. Скрипник, М. Тележинський,¹⁷⁶ М. Бура, В. Серафимович, Є. Богуславський і сенатор І. Гловацький, протопресвітер П. Пащевський, прот. А. Павлюковський, проф. Б. Білецький, Н. Лотоцький, М. Савицький, Л. Мошинська, А. Герасименко, І. Крамаренко та В. Онуфрійчук.

Управа Комітету організує в найближчому часі в повітових містах відділи, а по селах – гуртки Комітету, які переведуть на місцях збірку грошима та збіжжям. Збірка розпочалася від 29 жовтня. Управа Комітету

міститься в Луцьку, вулиця Т. Голувки (б. 3 мая)****, помешкання «Рідної хати».

Наприкінці Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні затвердив текст відозви до населення, яку і друкуємо окремо.¹⁷⁷

Кожний мешканець Волині повинен прийти з допомогою Комітету й виконати свій громадський обов'язок, даючи свою датку чи то грошима, чи збіжжям на голодуючих братів-українців.

Просвітянські Хати ВУО¹⁷⁸ та інші українські організації на Волині повинні прийти з широкою допомогою в працях Волинського Громадського Комітету на місцях через його повітові відділи.

Волинський самоуряд, треба думати, через гмінні зібрання вїтїв¹⁷⁹ та солтисів,¹⁸⁰ візьме також широкий уділ у допомозі голодуючим на Великій Україні, щоб акція Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні закінчилася успішно.

Громадяне! Памятайте, що збірка дасть тоді свої результати, коли всі мешканці Волині піддержать Громадський Комітет. Лише та організація дасть добрі результати, яка є під громадським контролем! Тому в справі допомоги нашим голодним братам на Україні не місце сепаратним виступам!

Єдиною організацією, яка керує збірками на допомогу голодній Україні на терені Волині є Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні.

Про це передавайте з хати до хати! Хай у день збірок, що їх встановить Президія Комітету на Волині, не буде байдужих! Усі організовано поспішимо з допомогою нашим братам на Великій Україні.

Українська Нива.— 1933.— 9 лист.

До українського громадянства Волині

Громадяне! На Великій Україні, що завжди була славною зі своїх натуральних багатств, яка справедливо носить назву житниці Європи, наші брати — українські селяне, робітники та інтелігенція переживають страшні часи. Там шаліє лютий ворог — голод, що все більше й більше забірає жертв. Від голоду вмірають цілі села. Люде їдять відпадки. Трапляються випадки людоїдства.

Серце від болю горить, коли чуєш про той страшний голод, про лихоліття на Україні. А як же почувають його ті, хто той голод переносить? Як почуває себе матір, коли бачить, що в корчах мучиться її немовлятко від голоду, бо голодною є й матір? Як почуває себе родина, коли бачить, що єдина її опора — господар конає страшною голодною смертю?

Кров леденіє, страх огортає, коли читаєш вістки про те лихоліття на Великій Україні. Та тож від голоду вмірають наші брати, та тож нищиться нашу націю, нищиться православних християн!

Не можемо допустити до винищення нашої нації! Одніми лише протестами не врятуємо голодних. Їм потрібна негайна допомога. Голодного в першу чергу треба нагодувати, зміцнити його сили.

Допоможімо ж їм громадою! Хай серед нас не буде байдужих!

У цілях організованої допомоги голодуючому населенню на Україні, Загальні Збори всіх українських організацій, що мають свій осідок на Волині, створили **Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні** і вибрали Управу цього Комітету. Цій Управі доручено провадити акцію допомоги на цілій Волині, засновуючи для цього відділи по містах та філії по селах.

Громадяне! Станьте всі, як один, навколо Волинського Громадського Комітету, допомагаючи йому в організованій спосіб перевести збірки від Волинської Землі на користь голодуючого українського населення на Великій Україні.

*Управа Волинського Громадського Комітету
Допомоги Голодуючим на Україні*

Президія: Сенатор *М. Маслов* — голова, інж. *С. Тимошенко* й проф. *І. Власовський* — заступники голови, генерал *О. Алмазів* — скарбник, лавник *О. Ковалевський* — секретар.

Члени: Посол *П. Певний*, посол *М. Тележинський*, посол *С. Скрипник*, посол *Є. Богуславський*, посол *В. Серафимович*, посол *М. Бура*, сенатор *І. Гловацький*, протопресвітер *П. Пащевський*, протоіерей *А. Павлюковський*, проф. *Б. Білецький*, дир. *Н. Лотоцький*, *М. Савицький*, *І. Крамаренко*, ред. *Т. Ловецький*, *Л. Мошинська*, *В. Онуфрійчук*, кооператор *А. Герасименко*, проф. *О. Редько*, кооперат. *В. Сочинський*.

Відозва Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на
Україні до українського громадянства Волині.

Українська Нива.— 1933.— 9 лист.

**Відозва Волинського громадського комітету допомоги голодуючим
на Україні до українського громадянства Волині¹⁸¹**

м. Луцьк, 17 жовтня 1933 р.¹⁸²

ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА ВОЛИНИ

Громадяне! На Великій Україні, що завжди була славною зі своїх натуральних багатств, яка справедливо носить назву житниці Європи, наші брати – українські селяне, робітники й інтелігенція переживають страшні часи. Там шаліє лютий ворог – голод, що все більше й більше забирає жертв. Від голоду вмірають цілі села. Люде їдять відпадки. Трапляються випадки людодїдства.

Серце від болю горить, коли чуєш про той страшний голод, про лихоліття на Україні. А як же почувають його ті, хто той голод переносить? Як почуває себе матір, коли бачить, що в корчах мучиться її немовлятко від голоду, бо голодною є й матір? Як почуває себе родина, коли бачить, що єдина її опора – господар конає страшною голодною смертю?

Кров леденіє, страх огортає, коли читаєш вістки про те лихоліття на Великій Україні. Та тож від голоду вмірають наші брати, та тож нищиться нашу націю, нищиться православних християн!

Не можемо допустити до винищення нашої нації! Одніми лише протестами не врятуємо голодних. Їм потрібна негайна допомога. Голодного в першу чергу треба нагодувати, зміцнити його сили.

Допоможімо ж їм громадою! Хай серед нас не буде байдужих!

У цілях організованої допомоги голодуючому населенню на Україні, Загальні Збори всіх українських організацій, що мають свій осідок на Волині, створили **Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні** і вибрали Управу цього Комітету. Цій Управі доручено провадити акцію допомоги на цілій Волині, засновуючи для цього відділи по містах та філії по селах.

Громадяне! Станьте всі, як один, навколо Волинського Громадського Комітету, допомагаючи йому в організований спосіб перевести збірки від Волинської Землі на користь голодуючого українського населення на Великій Україні.

Управа Волинського Громадського Комітету

Допомоги Голодуючим на Україні

Президія: Сенатор *М. Маслов* – голова, інж. *С. Тимошенко* й проф. *І Власовський* – заступники голови, генерал *О. Алмазів* – скарбник, лавник *О. Ковалевський* – секретар.

Члени: Посол *П. Певний*, посол *М. Телєжинський*, посол *С. Скрипник*, посол *Є. Богуславський*, посол *В. Серафимович*, посол *М. Бура*, сенатор *І. Гловацький*, протопресвітер *П. Пащевський*, протоієрей *А. Павлюковський*, проф. *Б. Білецький*, дир. *Н. Лотоцький*, *М. Савицький*, *І. Крамаренко*, ред. *Т. Ловецький*, *Л. Мошинська*, *В. Онуфрійчук*, кооператор *А. Герасименко*, проф. *О. Редько*, кооперат. *В. Сочинський*.

Українська Нива.– 1933.– 9 лист.

Лист Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні до Товариства імені митрополита Петра Могили в Луцьку¹⁸³

м. Луцьк, 21 жовтня 1933 р.

До Т[оварист]ва ім. Петра Могили в Луцьку¹⁸⁴

Президія Управи Волинського Громадського Комітету допомоги голодуючим на Україні на своєму засіданні 17 жовтня б[іжучого] р[оку] ухвалила створити організаційний фонд, що дав би можливість урухомити акцію акцію допомогову, накладаючи [обов'язок]¹⁸⁵ на кожну українську національну організацію, що має осідок¹⁸⁶ в Луцьку, внести до каси Комітету 10 зл[отих], при чому ця сума буде записана як пожертва на голодуючих.

До громадського обов'язку внесення цієї офіри¹⁸⁷ притягнуто такі організації:

- 1) Волинське Українське Об'єднання,
- 2) «Рідна Хата» в Луцьку,
- 3) Луцьке Чесно-Хресне Брацтво,
- 4) Т[оварист]во ім[ені] Лесі Українки,
- 5) Т[оварист]во ім[ені] м[итрополита] Петра Могили,
- 6) Українське Театральне Товариство,
- 7) Українбанк в Луцьку,¹⁸⁸
- 8) Український Кредитовий Банк,
- 9) Редакція «Українська нива»
- 10) Союз Україн[ок] громад[ської] праці¹⁸⁹

Внести ці гроші належить на руки сен[атора] Алмазова, або сен[атора]

Маслова

Голова

[підпис]

/-/ М. Маслов, сенатор

Секретар

[підпис] О. Ковалевський.

ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 266. Машинопис.

Інформація газети «Діло» про відправу в Харбині в українській Свято-Троїцькій церкві служби Божої і панахиди за жертви радянського комуністичного режиму¹⁹⁰

м. Харбін, 22 жовтня 1933 р.¹⁹¹

День жалоби і протесту

Харбін (Манджурія)¹⁹²

З українського тижневика «Мандж[урський] Вісник» (ч. 39) довідуємось, що в далекому Харбині в день протесту проти виголоджування України комуністичною владою обєдналась уся тамошня наша кольонія і гідно та грімко висловила свій протест. Ранком 22 жовтня (ст. ст.) відбулась в українській Свято-Покровській церкві Служба Божа і панахида за жертви червоного насильства. О. Микола Труфанів, настоятель церкви, виголосив зворушливу проповідь, а біля церкви роздавали відозву, що її видала згадана вище газета.

Вечором того самого дня в «Громадському Зібранні» відбулось велике віче, на якому виступив ряд бесідників, місцевих діячів. Говорили: Кулябко-Корецький, Самарський, Паслевський (галичанин), д-р Д. Барченко, Попович, Кушнаренко, д-р Мілько, Донченко, Гальченко, Пештич та інші.

Дуже цікава була промова п. Поповича, що недавно втік із радянського раю. Він оповів у ній про жахливе положення українського селянства, про те, що наше селянство вже свідомо добивається самостійности, що воно вірить в кінцеву свою перемогу і що бажає чути віж еміграції слово моральної підтримки.

Прості слова п. Поповича, що сам є селянином, зробили велике вражіння.

Серед гостей були представники грузинської кольонії, а Грузинська Громада м. Харбіна прислала спеціальний лист.

Діло (Львів).– 1933.– 17 лист.

**Інформація газети «Діло» про відправу в Луцькому соборі
богослужіння та панахиди за жертви радянського режиму в Україні¹⁹³
м. Луцьк, 29 жовтня 1933 р.¹⁹⁴**

Відправа у православному соборі в Луцьку

У Луцьку відправив дня 29 жовтня торжественне Богослуження разом з панахидою за померших наслідком голоду Преосв[ященний] еп[ископ] Полікарп. У Богослуженні взяли участь великі маси народу. В часі відправи була виголошена відповідна проповідь про голодові страхіття на Україні.

Діло (Львів).– 1933.– 1 лист.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня
«Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про відправу
богослужінь у церквах Волині і Полісся присвячених жертвам голоду в
Україні¹⁹⁵**

м. Варшава, 30 жовтня 1933 р.¹⁹⁶

Богослужіння за голодуючих на Великій Україні

29 н[инішнього] м[ісяця] з ініціативи Українського громадського комітету порятунку України і з дозволу митрополита Діонісія, були відправлені на Волині та Поліссі урочисті богослужіння, присвячені жертвам голоду на Україні.

У Рівному в соборі богослужіння відправив св. прот. Сайкович у супроводі численного духовенства та багатьох вірних. Також було виголошено проповідь українською мовою. На богослужінні був присутній представник Центрального комітету УНДО пан Дмитро Великанович, а також українські послы з ББСУ¹⁹⁷ – Скрипник і Бура. [...]

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 30 pazdziern.

День жалоби і протесту.

ВІДПРАВИ БОГОСЛУЖЕНЬ В УСІХ ЛЬВІВ-СЬКИХ ЦЕРКВАХ.

В неділю 29. жовтня ц. р. відправлялися в усіх львівських церквах торжественні богослуження на інтенцію наших ~~гомосинів~~ голодом братів над Дніпром та панахиди за померших наслідком голоду.

У 10. год. ранку в архикатедральній церкві св. Юра відправив Архієрейську Службу Богу в асисті крилошан і духовенства Преосв. еп. Іван Бучко. Пастирський Лист усіх наших владик відчитав після св. Євангелії о. д-р Костельник. Він же виголосив і відповідну проповідь про страхітливе положення наших братів над Дніпром. У часі Богослуження співав архикатедральний хор під диригентурою п. Охримовича. В Богослуженні взяли участь представники Громадського Комітету Рятунку України і пред-

ставники наших центральних установ. Церква св. Юра була переповнена вірними. А крім того величезні маси народу слухали Богослуження на дворі.

В усіх інших львівських церквах рівночасно відправились торжественні Богослуження, на яких відчитано Пастирський Лист і виголошено відповідні проповіді. Всюди були маси громадян на Богослуженні. Всі церкви були переповнені.

ВІДПРАВА У ПРАВОСЛАВНОМУ СОБОРІ В ЛУЦЬКУ.

У Луцьку відправив дня 29. жовтня торжественне Богослуження разом з панахидою за померших наслідком голоду Преосв. еп. Полікарп. У Богослуженні взяли участь великі маси народу. В часі відправи була виголошена і відповідна проповідь про голодові страхоття на Україні

Інформація газети «Діло» про відправу у львівських церквах богослужінь та панахид за жертви радянського режиму в Україні

Діло (Львів).– 1933.– 1 лист.

Інформація газети «Діло» про відправу у львівських церквах богослужінь та панахид за жертви радянського режиму в Україні¹⁹⁸

м. Львів, 1 листопада 1933 р.¹⁹⁹

День жалоби і протесту

Відправи богослужень в усіх львівських церквах.

В неділю 29 жовтня ц[ього] р[оку] відправлялися в усіх львівських церквах торжественні богослуження на інтенцію²⁰⁰ наших томлених голодом братів над Дніпром та панахиди за померших наслідком голоду.

У 10 год ранку в архикатедральній церкві св[ятого] Юра відправив Архієрейську Службу Божу в асисті крилошан і духовенства Преосв[ященний] еп[ископ] **Іван Бучко**. Пастирський Лист усіх наших владик відчитав після св[ятої] Євангелії о[тець] д[окто]р Костельник. Він же виголосив і відповідну проповідь про страхітливе положення наших братів над Дніпром. У часі Богослуження співав архикатедральний хор під диригентурою **п[ана] Охримовича**. В Богослуженні взяли участь представники Громадського Комітету Рятунку України і представники наших центральних установ. Церква св[ятого] Юра була переповнена вірними. А крім того величезні маси народу слухали Богослуження на дворі.

В усіх інших львівських церквах рівночасно відправились торжественні Богослуження, на яких відчитано Пастирський Лист і виголошено відповідні проповіді. Всюди були маси громадян на Богослуженні. Всі церкви були переповнені.

Діло (Львів).– 1933.– 1 лист.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про відправу митрополитом Діонісієм у Почаївській Лаврі панахиди з приводу трагічних подій в радянській Україні²⁰¹

м. Варшава, 4 листопада 1933 р.²⁰²

Жалобне богослужіння в Почаївській Лаврі з приводу подій в радянській Україні

29 жовтня, який став днем жалоби з приводу подій в радянській Україні, з благословення митрополита Діонісія відбулося жалобне богослужіння (панахида) з приводу подій в радянській Україні. Відправляв її св[ященик] архімандрит Пантелеймон в присутності чисельного духовенства та натовпу вірних. /WU/

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 4 list.– S. 1.

№ 58

**Витяг з місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського
воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі
за жовтень 1933 р.²⁰³**

м. Луцьк, 10 листопада 1933 р.

[...]

УСРП²⁰⁴

пов[іт] Кременець Діячі УРСП, згідно з отриманим з центру розпорядженням, намагаються провести зібрання у деяких місцевостях і прийняти на них резолюції з протестами у зв'язку з тяжким становищем українців за східним кордоном. У Кременці така акція була започаткована спільно з УНДО²⁰⁵. Зібрання пройшло спокійно. Запланована організаторами урочиста панахида не відбулася.

[...]

ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3080. Машинопис.

**Інформація газети «Українська Нива» про організацію і склад
повітових комітетів Волинського громадського комітету допомоги
голодуючим в Україні²⁰⁶**

м. Луцьк, 22 листопада 1933 р.²⁰⁷

Допомога голодуючому населенню на Україні

23 листопада б[іжучого] р[оку], заходами Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні, відбудеться в Міському Театрі в Луцьку вистава пєси В. Винниченка²⁰⁸ «Гріх». Пєсу відіграє Волинський Український Театр під дирекцією М. Пєвного.

Волинський Громадський Комітет Допомоги Голодуючим на Україні, що zorganizувався в Луцьку, як уже повідомлялося, для матеріальної допомоги жертвам голоду на Україні, має на увазі в найближчому часі приступити до широкої організації збору пожертв для голодуючих своїх братів. Ці пожертви мають зібратися як в готівці, так і в натурі – ріжного роду продуктами.

Для переведення збірки в ширшому масштабі потрібною є правильно поставлена як організація збору цих пожертв, так і запис їх, рівнож контролю цієї справи. Тому Громадський Комітет приступить до переведення збірки лише по закінченні цілої організації всього апарату для збору, перерахування та пересилки пожертв.

У кожному повітовому місті Волинського Воевідства організуються повітові комітети, які організують гмінні комітети. Останні, за вказівками Волинського та повітових комітетів, розпочнуть акцію збору пожертв.

Уже організовано повітові комітети в таких повітах: Луцькому, Ковельському, Сарненському, Любомльському й Володимирському.

До складу Повітового Комітету в Луцьку ввійшли слідуочі особи: В. Маслова, О. Левицька, М. Герасименко, М. Чирко, інж[енер] П. Ерастів, проф[есор] Федоренко, проф[есор] Кисличенко, Ст. Гудемчук, Н. Лотоцький

і Є. Петриківський. Крім того, до складу Повітового Комітету входять голови гмінних комітетів.

Президію Луцького Повіт[ового] Комітету становлять: Н. Лотоцький – голова, В. Маслова і В. Федоренко – заступники голови, інж[енер] П. Ерастів – скарбник і Ст. Гудемчук – секретар.

До складу Повітового Комітету в Ковлі ввійшли слідуючі особи: М. Крат, М. Кушнірук, п[ан]-о[тець] І. Губа, п[ан]-о[тець] П. Бублій, П. Данілевич, Х. Рижко, І. Мартинюк, І. Любченко та голови всіх гмінних комітетів.

Президію Ковельського Повітового Комітету становлять: М. Крат – голова, п[ан]-о[тець] І. Губа, п[ан]-о[тець] П. Бублій, М. Кушнірук, І. Любченко.

До складу Сарненського Повітового Комітету ввійшли слідуючі особи: інж. Гурандо, І. Савчук, інж. І. Доброніченко, Н. Балабушка-Малецький, Л. Хижняк, Т. Молдованенко, А. Молдованенко, П. Шаламай, І. Добровольський, Б. Александрович, М. Бережнюк, П. Грабовецький та голови всіх гмінних комітетів.

Президію Сарненського Повітового Комітету становлять: А. Гурандо – голова, П. Шаламай і Т. Молдованенко – заст[упник] Голови, інж[енер] І. Доброніченко – скарбник і І. Савчук – секретар.

До складу Повітового Комітету у Володимирі ввійшли слідуючі особи: прот[оіерей] В. Романовський, п[ан]-о[тець] М. Шероцький, диякон К. Іващенко, В. Білий, В. Залуцький, М. Запорожченко, І. Камінчукова та Е. Залуцька.

Українська Нива.– 1933.– 22 лист.

№ 60

Інформація газети «Українська Нива» про ініціативу Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Україні щодо постановки українським театром вистави В. Винниченка «Гріх» для збору коштів на допомогу голодуючим в Україні²⁰⁹

м. Луцьк, 30 листопада 1933 р.²¹⁰

**Допомога голодуючим
на Україні**

З ініціативи Волинського Громадського Комітету Допомоги Голодуючим на Україні, в Міському Театрі в Луцьку Волинський Український Театр під орудою М. Певного виставив пєсу «Гріх» В. Винниченка. Театр був повний.

Українська Нива.— 1933.— 30 лист.

№ 61

**Витяг із місячного ситуаційного звіту відділу безпеки Волинського
воєводського управління для Міністерства внутрішніх справ Польщі
за грудень 1933 р.²¹¹**

м. Луцьк, 10 січня 1934 р.

[...]

Ком[ітет] доп[омоги] гол[одуючим] в Укр[аїні]

пов[іт] Сарни

18.XII. н[инішнього] р[оку] у Сарнах силами місцевого українського комітету відбувся вуличний збір на користь «Голодуючих на Україні».

Ком[ітет] Доп[омоги] Гол[одуючим] в Укр[аїні]

Пов[іт] Любомль

18.XII.[19]33 р. Повітовий комітет допомоги голодуючим в Україні провів у м. Любомлі вуличний збір пожертвувань.

[...]

ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3080. Машинопис.

Коментар газети «Діло» щодо поїздки Е. Еріо²¹² до СРСР²¹³м. Львів, 27 серпня 1933 р.²¹⁴

Паломництво до пекла

„Еріо, колишній французький прем'єр, виїхав сьогодні на пароплаві “Чічерін” зі Стамбулу до СРСР”. Таку коротку телеграму принесли вчорашні часописи. Ніби маловажна справа — а скільки рефлексій вона викликає! Еріо, попередник нинішнього прем'єра Франції і його партійний товариш, лідер французьких соціалістів-радикалів, кількакратний міністр різних ресортів у різних кабінетах, славний бурмістр м. Ліону і т. д. і т. д., є одним із найчільніших державних діячів Франції з одною з наймаркантніших її індивідуальностей. Річ ясна, що до СРСР він не поїхав як „приватний турист”, ані для особистого відпочинку, ані для якихось наук. цілей, ані теж навіть з такої цікавості, з якою ідеться оглядати менажерію. Не може бути двох думок, що це неофіційний висланник і посередник французького уряду і що та його подорож тісно звязана з останніми франко-сРСРськими залицянками [...]

Не знаємо, чи про зворот передвоєнних позичок говоритиме Еріо у Москві, чи про перспективи нових позичок, таких страшенно нині потрібних більшовикам. Але всі розмови будуть напевне вестися у надзвичайно сердечній атмосфері. Нема ніякого сумніву, що витатимуть скрізь достойного французького гостя з великими почестями і що надовго заздальгідь пущено в рух той весь спеціальний апарат при Інтуристі, Наркомінделі чи якійсь іншій установі, який постійно займається аранжуванням прийомів закордонних гостей [...]

За весь час своєї подорожі по сРСРській „РСР” (як кажуть телеграми), від “російської” Одеси чи іншого „російського” порту над Чорним Морем починаючи та кінчаючи на Москві чи Ленінграді — скрізь показуватимуть Еріотові розквіт краю і добробут населення — супроти якого патьомкінівські дома, що обдурювали Катерину II., були дитинячою забавкою.

А треба це конче зробити! Бо Еріо це не лише державний діяч, політик, в даному менті представник французького політичного русофільства. З іменем Еріота звязана ще фірма одного з керманічів „Ліги оборони прав людини”, пацифіста й гуманіста! І тому Еріо, якого ледви чи повезуть аеропляном з Одеського порту на Червоний Майдан перед Кремлем (це був би найлекший спосіб!), в ніякому разі не може по дорозі побачити опухлих трупів, не закопуваних до часу повного розкладу тому, щоби їхні свояки їх мерщій не викопали і не зіли. Ніяк не вільно ставити діяча „Ліги оборони прав людини” в незручну ситуацію, нпр. перед вияснення сучасного невільництва в СРСР, супроти якого аракеївщина була філіантропією, — бож Еріотові нині, як політикові Франції, **не вільно** протестувати проти совітського пекла, а навпаки — він напевне щиро хоче по повероті до краю опрокинути тенденційні злобні брехні, розсіювані по світі ворогами російського і міжнароднього пролетаріяту. Тому вже краще повести французького гостя надпрограмово до ще одного діточого притулку і показати йому зворушливий момент, коли перед кожною дитиною буде пишатися глечик з молоком, а в малі рученята будуть встромлені яблука (яблука звичайно після від'їзду захопленого гостя відбирають, але цього він уже не бачить). Не маємо теж ніякого сумніву, що бачитиме Еріо таке знамените „ястівіє і пітіє”, що балачки про голод на Україні будуть йому видаватися найпоганішим наклепом [...]

У подорожі Еріота маємо не лише доказ, що захід Європи не дозрів, ще до свідомости, що найбільшим злом сучасного світа й людства є московський більшовизм і що першим імперативом цілого культурного світа є здусити те зло. Ця подорож є ще яскравим причинком розкладу, в якому знаходиться весь соціалістичний табор.”

Діло.— 1933.— 27 серпн.

№ 63

**Витяг з відгуку газети «Нове село»²¹⁵ щодо поїздки Е. Еріо до
радянської України²¹⁶**

м. Львів, 10 вересня 1933 р.²¹⁷

Більшовики возять Еріо по Україні

Французького політика Еріо возять тепер більшовики по Україні та хваляться своїми „здобутками”. Возили до Київа, Харкова, на Дніпрельстан, на пару радгоспів. Розуміється, що возили і показували лише те, що хотіли показати, закриваючи перед ним правду: голод і руїну на українських селах.

Нове село.– 1933.– 10 верес.

Інформація газети «Українська Нива» про перебування в Україні колишнього прем'єр міністра Франції Е. Ерріо та заходи радянського уряду щодо приховання голоду в Україні²¹⁸

м. Луцьк, 15 жовтня 1933 р.²¹⁹

Московська імпреза на Україні

Недавно вертали з ССРСР на свою батьківщину ріжні європейські специ, яким не під силу було дальніше перебування в большевицькому «раю». Оповідання їх про життя в тому раю, а особливо про події на Україні це – одне страхіття.

Поминаємо те, що десяток картоплі в Москві коштує 10 рублів, а який небудь безпартійний слюсар отримує всього лише 60 руб. на місяць. Бо й таких щасливих дуже мало можна здибати.

Але нас більше цікавить імпреза московського уряду під час перебування Ерріо²²⁰ на Україні та те, що робилося для того, щоб затерти сліди жахливого голоду в цій колишній житниці Росії.

Передусім московський уряд розпорядився виселити з усіх тих місцевостей, де мав переїздити Ерріо, місцевих українських селян.

Далі змобілізовано було кількасот московських акторів, завданням яких було переїздити з місця на місце, згідно виробленому московським урядом маршруту, й там на місцях, під час побуту Ерріо, грати роль «благодарних малоросов».

Ці московські актори возили з собою й потрібну костюмерію, переодягались за автохтонних мешканців і тут-же на очах у Ерріо продавали виноград, помаранчі та ріжні пундики й кричали: «Нехай живе!»

Вони то, очевидячки, й запевнили Ерріо, що всі відомості про голод на Україні – буржуазні видумки.

У цей спосіб московський уряд збивав з пантелику всіх чужоземних гостей. Коли-ж що небудь не вдавалося замаскувати, то просто заборонявся візд на Україну з причин, мовляв, небезпеки.

Оце передали очевидці цілої імпрези прийняття московським урядом б[увшого] французького премера Ерію.

Подібні імпрези відомі нам ще з часів російського царату. Пригадаймо хочаб візд цариці Катерини на Україну та Потьомкинські «поселенія». Але нинішні московські правителі, як бачимо, перевищили їх своїми імпрезами.

Невже європейські мужі й справді повірять у ці московські імпрези на Україні?

Українська Нива.— 1933.— 15 жовт.

Wiadomości Ukraińskie

CODZIENNY BIULETYN PRASOWY

WYCHODZI NA PRAWACH REKOPISU

WARSZAWA, UL. CHMIELNA 26 m 8 TEL. 278-08 i 278-55

ADRES TELEGR. „LJUBLIPRESS”

Lw Rok IV, Nr. 2/370/1260

Warszawa, dn. 2 września 1933 r.

W redakcji "Diła"

/WU/ Dn. 1 września powrócił z urlopu wypoczynkowego redaktor naczelny "Diła" p. Wasyl Mudryj; powrócił również z urlopu redaktor dr. Michał Rudnicki. /WU/

Z prasy

O akcji europejskiej w sprawie głodu na Ukrainie.

/WU/ W prasie ukraińskiej coraz więcej ukazuje się wiadomości z różnych stron świata zainteresowaniu zwłaszcza europejskiej opinii publicznej wobec głodu na Ukrainie Sowieckiej. Szerog poważnych dzienników, w tej liczbie "Le Matin", "Journal de Geneve" i wiele dzienników niemieckich zamieszcza korespondencje nacocznych świadków, opisujących katastrofę głodową.

"Diło" z daty 3 b.m. poświęca artykuł wstępny tym głosem, stwierdzając, że do rozszerzenia wiadomości o głodzie na Ukrainie Sowieckiej najbardziej przyczyniła się prasa niemiecka, zresztą dlatego, że na południu Ukrainy znajdują się liczne kolonie niemieckie. W Berlinie W. 35 przy Corneliusstr. 4 b powstała centralna organizacja pomocy pod nazwą "Brüder in Not", która wysyła paczki żywnościowe do Niemców, przy czem okazuje pomoc również Ukraińcom sowieckim wznosi protestanckich i należącym do niektórych sekt. W "Journal de Geneve" ukazał się artykuł p.t. "Ukraina - to punkt niewralgiczny", który wyjaśnia jaskrawo podkład narodowo-polityczny obecnego głodu na Ukrainie. Z szeregiem enuncjacyj wystąpił również Związek walki z III. Międzynarodówką, który publikuje mapy głodowe p. Obora, z których wynika jasno, jak dalece "sieć głodu" pokrywa się z rozsiadaniem ludności ukraińskiej. Mapy te reprodukuje wiele dzienników europejskich. "Diło" żąda, aby ujawniono tej "niebываłej w dziejach zbrodni wyniszczenia milionów ludzi, kołbi i dzieci przez rząd moskiewski na Ukrainie przyczyniło się bodaj do organizacji poważniejszej międzynarodowej akcji pomocy dla nieszczęśliwej Ukrainy" i ubolewa, że ludność Ukrainy choruje na brak energii i zupełny bezwład, że nie może okazać należytego oporu władzy moskiewskiej i obronić należycie ostatniego kęsa chleba. Jeśli chodzi o zręby tej akcji międzynarodowej - donosi "Diło" w konkluzji artykułu o utworzeniu w Brukseli stowarzyszenia ukraińskiego Czerwonego Krzyża, który będzie współdziałał z Międz. narodowym Czerwonym Krzyżem. /WU/

Jeszcze przeciwko nowemu stanowisku Ukraińców w sprawie Talerhofu

/WU/ "Zemlia i Wola", organ Starorusinów, w dalszych swych numerach znnowu poraca do zagadnienia Talerhofu, przy czem stara się w obszernym artykule zbić argumenty p. Andrusiaka, dotyczące prześladowań, jakim w obzbie koncentracyjnym ulegali rzekomo nietylko Starorusini, ale i Ukraińcy. Autor repliki stwierdza, że już przed wojną cała galicyjsko-ruska społeczność wyznająca narodowość ruska, należała do zwolenników Rosji, jako tego państwa, które naród ruski wytworzył, naród ruski wspólny z nami we krwi i kulturze. O tej prawdzie policja austriacka nie miała potrzeby dowiadywać się z broszury poufnej, wydanej przez rosyjski sztab główny, świadczy o niej bowiem wszystkie książki i czasopisma, wydawane przez Starorusinów w Galicji. Co się tyczy postawy prasy ukraińskiej w dobie wojny, to sam p. Andrusiak przyznaje, że "Diło" popełniło w sierpniu 1914 roku niełaski, i usiłuje dowodzić, że kiedy indziej ujmowało się za uwięzionymi. Otóż "Zemlia i Wola" stwierdza, że "Diło" ujmowało się tylko za przez omyłkę uwięzionymi członkami ukraińskiego obozu narodowego. Natomiast wobec Starorusinów zajmowało postawę delatorską, nie kryło nienawiści i radości z powodu aresztowań pośród nich. Tak samo uważa "Zemlia i Wola" za fałsz i kłamstwo twierdzenie p. Andrusiaka, jakoby posłów ukraińscy do parlamentu austriackiego interwenjowali na rzecz skazanych na śmierć: dr. Markowa, dr. Czerlunczakiewicza, Kuryłowicza i towarzyszy, przypomina, że działacze ./.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про поширення в світі відомостей про голод в радянській Україні.

Wiadomości Ukraińskie.- 1933.- 2 września.- S. 1.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про поширення в світі відомостей про голод в радянській Україні²²¹

м. Варшава, 2 вересня 1933 р.²²²

З преси

Про європейську акцію в справі голоду в Україні

В українській пресі щоразу більше з'являються відомості з різних країн світу про зацікавленість європейської громадськості щодо голоду в радянській Україні. Низка поважних газет, в тому числі «Le Matin», «Journal de Geneve» і багато німецьких видань поміщають кореспонденцію свідків, які описують голодну катастрофу.

«Діло» від 3 числа н[инішнього] м[ісяця] присвячує їм вступну статтю, стверджуючи, що до поширення відомостей про голод в радянській Україні найбільше спричинилася німецька преса, зрештою, тому, що на півдні України знаходиться численні німецькі колонії. У Берліні [...] була створена центральна організація допомоги під назвою «Bruden in Not», котра висилає продуктивні посилки для німців, причому надає допомогу також радянським українцям протестантських віросповідань і тим, що належать до деяких сект. В «Journal de Geneve» з'явилася стаття п[ід] н[азвою] «Україна – це пункт невралгічний», котра яскраво висвітлює національно-політичну підопіку нинішнього голоду в Україні. З низкою енуціяцій виступило також Об'єднання боротьби з III Інтернаціоналом, котре публікує карти голоду п[ана] Обера, з яких ясно випливає, як далеко «мережа голоду» покривається з розселенням українського населення. Ці карти передрукувало багато європейських видань. «Діло» прагне, щоб виявлення того «небувалою в історії злочину знищення мільйонів людей, жінок і дітей московським урядом в Україні викликало хоча б організацію поважної міжнародної акції допомоги нещасній Україні і турбуючись за народ України вболіває, що

народ України хворіє недостатністю енергії та неорганізованістю, бо не може дати належного відпору московській владі і належно захистити останній кусок хліба. Якщо йдеться про основу тієї міжнародної акції, «Діло» на завершення повідомляє про створення в Брюсселі Товариства українського Червоного Хреста, котре буде співпрацювати з міжнародним Червоним Хрестом.

[...]

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 2 września.– S. 1.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про зібрання в Парижі «Української громади», присвячене голодомору в Україні²²³

м. Париж, 29 жовтня 1933 р.²²⁴

Акція протесту в Парижі проти голоду в рад[янській] Україні

29 жовтня в Парижі в приміщенні бібліотеки ім. Семена Петлюри відбулося зібрання «Української громади»²²⁵, присвячене протесту проти голодової політики радянського уряду в Україні. Після відкриття зібрання головою «Громади» п[аном] Шумицьким²²⁶, промовляли: глава уряду Української Народної Республіки В'ячеслав Прокопович²²⁷, далі виголосив реферат п[ан] І. Косенко²²⁸. Вкінці, після промови міністра закордонних справ УНР проф[есора] Олександра Шульгина²²⁹, зачитано пастирську відозву до вірних української парафії у Франції пробоща тієї ж парафії св[ященника] І. Бриндзана. Одноголосно ухвалено протестаційну резолюцію.

Wiadomości Ukraińskie.– 16 list.– 1933.– S. 3.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про проведення Об'єднанням
українських студентів «Основа» в м. Гданську дня жалоби і протесту²³⁰**

23 листопада 1933 р.²³¹

День жалоби і протесту в Гданську²³²

Силами Об'єднання українських студентів «Основа» Гданської політехніки 29 жовтня проведено день жалоби і протесту. В той день о 11-й год[ині] в церкві при Віденгассе (Маріонкаполло) відбулося богослужіння, яке відправляв св[ященик] д[окто]р Вергун, який спеціально прибув з Берліна. Приміщення було заповнене українськими студентами та представниками німецької громадськості. Св[ященик] Вергун виголосив проповідь німецькою мовою і торкнувся в ній подій на Великій Україні. Потім в залі Німецького національного клубу відбулося студентське віче, після якого проведено збір пожертв на користь українського Червоного Хреста.

Wiadomości Ukraińskie.– 23 list.– 1933.– S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про акцію Центрального комітету
допомоги Україні²³³**

м. Варшава, 23 листопада 1933 р.²³⁴

**Акція українських голодових комітетів у
Сполучених Штатах**

Термінова пошта. Приєднуючись до акції американсько-українських організацій порятунку, Центральний комітет допомоги Україні надіслав до президента Сполучених Штатів Рузвельта²³⁵ лист в справі допуску окремої комісії для з'ясування дійсної ситуації в Україні, а також в справі гарантій, що комуністи не будуть надалі морити голодом українське населення. В тій же справі надіслано депешу до президента Сполучених Штатів з підписами парижського, бруклінського, горлинського і пражського комітетів. Бруклінський комітет навіть висловив готовність до організації і фінансування подорожі такої міжнародної комісії з метою визначення, з огляду на поширення страшних звісток про голод в Україні і висловив згоду на всі умови, які висуне радянський уряд за дозвіл на проведення таких досліджень.

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 23 list.– S. 3.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про статтю «Нова руїна»
опубліковану в газеті «Соціал-демократ» про голод в Україні²³⁶
м. Варшава, 23 листопада 1933 р.²³⁷**

**Український соціал-демократичний голос
про ситуацію в Україні**

«Соціал-демократ» в номері 13/14 розмістив редакційну статтю «Нова руїна», в якій стверджується, що Україна під більшовицьким пануванням стала жертвою голоду і смерті— як би не парадоксально це могло виглядати — внаслідок вищого рівня культури свого населення і внаслідок щедрості природних багатств. Москва бачить свою користь в моренні українців голодом, що вже мало місце в 1921–1922 роках. І зараз московська політика не зазнала змін. При цьому вона має відповідну закордонну нагоду: радянська преса переповнена тривожними статтями про плани Розенберга²³⁸, котрий хоче відірвати Україну від «комуністичної вітчизни». В Москві відомо, чого варті ті плани, коли Сталін і Гітлер відновили передусім договір про дружбу між СРСР та фашистською Німеччиною.²³⁹ Але чому ж не використати як привід легенду про плани Розенберга щодо зміцнення імперіалістичного натиску на Україну. Нові процеси проти філологів в справі мовного сепаратизму в Україні, нове морення голодом українського народу, нові заслання на Соловки, нові спроби колонізації України ветеранами російської армії. Все це робиться для того, щоб зробити з України географічне поняття без національно-політичного змісту. Хоч стане вона спочатку дикою пустелею, хоча б і шляхом людодства. Не можна відмовити такій політиці в певній логіці і послідовності. Якесь незапам'ятне феодальне минуле проглядає з тієї політики світових революціонерів. Польський кордонний обозний Андрій Потоцький у 1653 р. в своєму листі радив королю

фізично ослабити Україну за допомогою татарської орди і Москви. «В той час Польща, тепер Москва, але суть політики щодо знищення України залишилася та сама. І причини, значною мірою, також ті самі».

Wiadomości Ukraińskie.– 21 list.– 1933.– S. 2.

Інніцер (Innitzer) Теодор (1875 – 1955), авст. церк. діяч, з 1932 архиеп. Відня, з 1933 кардинал; ординарій українців католиків у Австрії, для яких призначив 1945 ген. вікарієм о. М. Горникевича. Вже в 1920-их рр. допомагав укр. еміграції через Укр. Рел. Комітет у Відні; в 1933 р. організатор міжнар. допомоги для голодуючого населення в УССР; опікун укр. втікачів і духовенства.

**Інформація польського щоденного краєвого бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про прес-конференцію
міжконфесійного та наднаціонального комітету допомоги голодуючим
України²⁴⁰**

м. Відень, 1 грудня 1933 р.²⁴¹

**Подальша акція комітету кардинала Іннітцера²⁴² в справі
голодуючих в Україні**

1 грудня у Відні відбулася пресконференція міжконфесійного та наднаціонального комітету допомоги голодуючим України, до якого входять представники всіх релігійних організацій, визнаних державою. Кардинал д[окто]р Іннітцер виголосив промову, в якій зазначав, що справа є акцією суто гуманітарною і не має нічого спільного з політикою. Найближчим часом у Відні збереться конференція комітетів порятунку з різних країн. Виступив також заступник голови Червоного Хреста Р. Мітлегнер а також генеральний секретар Конгресів меншості др. Амменде. /WU/

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 6 grud.– S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про комунікат Гетьманської управи
Павла Скоропадського у справі голоду в Україні²⁴³**

м. Варшава, 11 грудня 1933 р.²⁴⁴

Гетьманська управа в справі допомоги голодуючим в Україні

Гетьманська Управа²⁴⁵ видала у листопаді [1933 р.] об'ємний комунікат до організованих гетьманців у справі голоду в Україні. Голод в Україні є одним із способів московського урядового терору щодо українського населення. Трагедія України полягає в тому, що небувалим насиллям не можна протиставити силу і опір. Методи української політичної акції, такі як пропаганда та агітація, сьогодні не можуть вплинути на зміну жорстокого московського режиму. Щоб врятувати життя бодай частини наших сестер і братів в Україні, Гетьманська управа вважає необхідною добродійну акцію допомоги жертвам більшовицького терору голодом. Більшовики, потребуючи іноземної валюти, дозволяють надсилати на Україну гроші окремим людям, які потерпають від голоду. За ті гроші голодні зможуть купити в торгсинах²⁴⁶ продукти харчування. Гетьманська Управа усвідомлює, що цим не можна запобігти голодній катастрофі в Україні, але така акція може врятувати багатьох від голодної смерті. Ставимо до відома про створення Комітету допомоги голодуючій Україні під керівництвом я[сно]в[ельможної] дочки гетьмана Єлизавети Павлівни. Гетьманська Управа закликає усі гетьманські організації до створення добродійних комітетів на зразок берлінського. До добродійної акції можна також залучити іноземців. Окрім того комітети можуть збирати адреси людей в Україні, котрі потребують матеріальної допомоги, а також відомості про голод в окремих місцевостях. [...]

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 11 grud.– S. 2.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про скликання міжнародної
конференції представників комітетів допомоги голодуючим в радянській
Україні²⁴⁷**

м. Варшава, 16 грудня 1933 р.²⁴⁸

Міжнародна конференція в справі допомоги голодуючим України

Львів (Телефон Агенції WU). З Відня повідомляють: Й[ого] Е[кселенція] кс[ьондз] кардинал Іннітцер, як голова Об'єднаного міжнародного комітету допомоги голодуючим на Великій Україні, скликав на 16 і 17 грудня н[инішнього] р[оку] у Відні конференцію представників усіх комітетів допомоги. В тій конференції візьмуть участь українці, а також росіяни, німці і євреї.

Зі Львова вислав свою делегацію Й[ого] Е[кселенція] кс[ьондз] Митрополит Шептицький та Громадський комітет допомоги. Зі сторони кс[ьондза] митрополита виїжджає до Відня кс[ьондз] єпископ д[окто]р Будка, а зі сторони Громадського комітету пос[ол] Мілена Рудницька,²⁴⁹ пос[ол] д[окто]р Поленський,²⁵⁰ директор «Центросоюзу»²⁵¹ Марцюк, д[окто]р Мармаш і радник Віточинський.

В конференції також візьме участь зі сторони українців священник уніатської парафії у Відні Горникевич. Громадські комітети у Чернівцях, Празі Чеській і Брукліні уповноважили депутатів зі Східної Малопольщі²⁵² на їх представництво. Варшавський комітет делегував д[окто]р[а] Чикаленка, з Берліна та Лондона теж виїдуть делегати.

«Діло» від 17 н[инішнього] м[ісяця] присвячує багато місця конференції, надаючи їй великого значення в справі організації допомоги голодуючим на Великій Україні. /WU/

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 16 grud.– S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про звернення митрополита
Російської православної церкви за кордоном Антонія (Храповецького)
про надання допомоги голодуючим в радянській Україні²⁵³
м. Варшава, 18 грудня 1933 р.²⁵⁴**

Про допомогу голодуючим на Україні

Керівник Св[ященного] синоду Російської православної церкви за кордоном св[ященик] митрополит Антоній (Храповецький) звернувся від імені Св[ященного] синоду до всіх зверхників Церкви, уряду і добродійних товариств, а також населення усього світу з гарячою відозвою, аби прийшли на допомогу голодуючим в радянській Україні.

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 18 grud.– S. 3.

Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości Ukraińskie» (Українські відомості) про звернення греко-католицького єпископа у Філадельфії Константина Богачевського до всіх священників і вірних про відправлення 24 грудня 1933 р. богослужіння та проведення збору пожертвувань для голодуючих в радянській Україні²⁵⁵

м. Варшава, 18 грудня 1933 р.²⁵⁶

**Американський день милосердя і
допомоги голодуючим в радянській Україні**

З приводу голоду в Радянській Україні греко-католицький єпископ Константин Богачевський видав у Філадельфії звернення до усіх священників своєї єпархії та до всіх вірних, аби присвятили неділю 24 грудня 1933 р. молитвам та збору пожертвувань для голодуючих в радянській Україні. Капелани мають в той день відправити відповідні богослужіння і виголосити принагідні проповіді.

Wiadomości Ukraińskie.– 18 grud.– 1933.– S. 1.

**Інформація польського щоденного пресового бюлетеня «Wiadomości
Ukraińskie» (Українські відомості) про завершення роботи міжнародної
конференції у Відні в справі голоду в радянській Україні²⁵⁷**

м. Варшава, 22 грудня 1933 р.²⁵⁸

**Закінчення міжнародної конференції у Відні в справі голоду на
Україні**

17 грудня у Відні закінчилася робота міжнародної і міжконфесійної конференції усіх організацій, які беруть участь у акції допомоги голодуючим в Радянському Союзі. Конференцією керував Й[ого] Е[кселенція] кс[ьондз] кардинал д[окто]р Теодор Іннітцер. Одноголосно прийнято таку резолюцію: «Міжнародна і міжконфесійна конференція представників усіх організацій, котрі беруть участь у допомозі голодуючим в Радянському Союзі, яка працювала під керівництвом Його Екселенції кардинала архієпископа Т. Іннітцера в архієпископському палаці у Відні 16 і 17 грудня 1933 р. на підставі достовірних звітів та матеріалів, м. ін. чисельних фотоматеріалів, стверджує наступне: Всупереч всіляким намаганням заперечити катастрофічне лихо голоду, яке загострилося останніми днями в Радянському Союзі, стверджуємо і наголошуємо, що протягом року померли голодною смертю мільйони невинних людей, навіть на найбільш врожайних землях Союзу, таких як Україна і Північний Кавказ. Не підлягає сумніву і те, що у зв'язку з таким масовим вимиранням людей, з'явилися певні жахливі побічні явища, навіть канібалізм. Тих жертв можна було уникнути. Коли та трагедія розігралася в Радянському Союзі, заморські землі, які вирощують збіжжя, мали цього зерна мізер. Світові конференції займалися питанням обмеження виробництва збіжжя. Знищено величезні запаси продуктів харчування – факт, який суперечить звичайним підставам розуму і людяності. При використанні транспортних засобів, які були у розпорядженні (великі кораблі, які стоять без використання), можна було в накоротший термін привезти ті надлишки

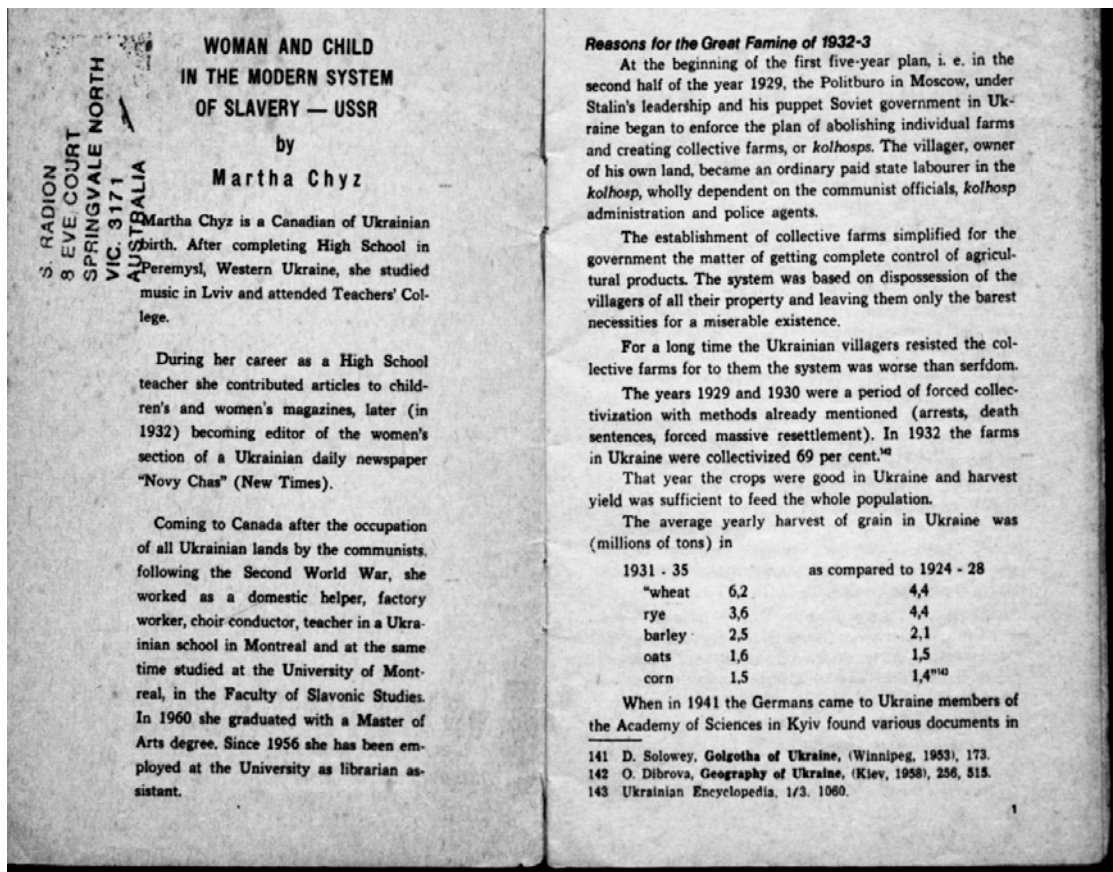
до портів голодуючих земель, таких як Одеса, Ростов та інші. Ми бачимо подальший зріст голодного лиха. Навіть відносно добрі тогорічні жнива могли дати лише тимчасове полегшення. В особі мільйонів, чиє життя знаходиться під загрозою, конференція звертається до світової громадськості і потужно закликає його, щоб з усією силою взялися до надання активної допомоги нещасним». [...]

Wiadomości Ukraińskie.– 1933.– 22 grud.– S. 2.

Титульна сторінка брошури «7 мільйонів померлих в Україні від штучно створеного голоду червоною Москвою. 1932–33».

ДАВО. Науково-довідкова бібліотека. Фонд Степана Радіона
(Австралія).

Стаття Марти Чиз «Жінка і дитина в сучасній системі рабства в ССРСР»
ДАВО. Науково-довідкова бібліотека. Фонд Степана Радіона
(Австралія).

**Інформація газети «Діло» про засідання Головного уряду
Об'єднання Українських організацій в Америці²⁵⁹ в справі організації
допомоги голодним в Україні²⁶⁰**

м. Джерсі Сіті, 27 жовтня 1934 р.²⁶¹

**«Об'єднання» відкликується до амер[иканського] Уряду
В справі допомоги голодним України**

У суботу 27 жовтня відбулося в Джерсі Сіті річне засідання головного уряду Об'єднання Українських Організацій в Америці. Д[окто]р Л. Мишуга подав подробиці діяльності організації за минулий адміністраційний рік. «Об'єднання» видало в цьому році книжку про голод на Україні, а тепер викінчує вже друк книжки «Спирит оф Юкраїн» (Дух України).

Зі звіту головного фінансового секретаря, Дмитра Галичина, показалося, що за минулий рік зібрано для рідного краю 17 000 дол[арів], угже сума допомоги на рідний край за час існування «Об'єднання» винесла 233.328.15 долярів.

Засідання обговорило низку важних справ, як: справу військового вишколу, справу летунства, справу фермерських осель, справу розвою музичної культури, справу молоді, то-що.

Засідання постановило вислати відклик до департаменту стейту, щоб він вплинув на совітський уряд не забороняти вести далі допомогу голодуючим на Україні. Подібний заклик рішено вислати до Ліги Націй. Постановлено заложити протест проти румунського уряду, що забороняє святкувати ювілей Федьковича на Буковині.

Діло.– Ч. 307 (13. 852).– 1934.– 15 лист.

Інформація газети «Нова зоря» про голодні бунти в Одесі²⁶²

м. Львів, 14 січня 1934 р.²⁶³

Голодові заворушення на Україні

Російський “Експрес”, що виходить в Кишеневі, доносить: В Одесі дійшло недавно до великих заворушень на тлі голоду і нужди. Мешканці Одесси розбивали державні споживчі склади і забирали всі припаси живности. Наочний свідок Грігорієв, який втік до Кишенева, оповідає, що військові відділи стріляли до товпи і вбили багато осіб. Частина війська перейшла на сторону товпи, пішла з нею за місто і заложила під Одессою повстанський табор. Сей табор знищено артилерійським огнем червоних військ.- Таке діється в “раю” вже тепер. А що буде на переднівку?

Нова зоря.– 1934.– 14 січ.

Інформація газети «Діло» про оголошення меморіалу Об'єднання українських організацій в Америці під назвою «Голод на Україні»²⁶⁴

м. Нью-Йорк, 26 червня 1934 р.²⁶⁵

Меморіал у справі голоду на Україні

по англійськи

НЮ ЙОРК, 26. червня. (Вл[асний] кор[еспондент]). Накладом Об'єднання Українських Організацій в Америці появився сьогодні меморіал під наз. «Голод на Україні», як умотивування резолюції в справі голоду, винесеної в американському конгресі 28. травня ц[ього] р[оку] Меморіал призначений до масового поширення, друкований на доброму папері і в гарній формі. Він обіймає 32 сторінки вісімки²⁶⁶ і складається з таких частин: А. Резолюція, внесена конгресменом Г. Фішером у палаті послів у Вашингтоні; Б. Представлення голоду, оперте на відповіді на лист Літвінова, висланий до конгресмена Кпелмена із запереченням голоду та інших закидів, поміщених у меморіалі українських товариств з Нью Йорку до Білого Дому у Вашингтоні в грудні 1933 р. Теперішній меморіал доказує існування голоду на підставі заяв таких чинників, як: генеральний секретар Конгресу Національних Меншин д[окто]р Аменде; Рада Ліги Націй у Женеві, а після того наведені прикладово голоси преси з цілого світу. Для повної ілюстрації голоду подана в цілости стаття Гвайтінга Віліямса льондонських «Ансера» 4 з лютого ц[ього] р[оку] а після того повторено домагання конгресу Об'єднання з 3-го вересня 1933, щоб на Україну вислати з Америки окрему комісію для перевірки тамошніх відносин. У частині Ц. подана нецензурна стаття Генриха Чемберліна, московського кореспондента газети «Крищен Сайенс Монітор», написана після його виїзду з Радянщини і видрукована 29. травня 1934 р., а на кінці, в частині Д., поміщена редакційна стаття газети «Ди Бостон Повст» з 31. травня ц[ього] р[оку], в якій редакція обговорює дописи Чемберліна і дивується, як можна було цілий рік мовчати про винищення чотирьох мільйонів українців голодом.

Меморіал зладжений у відповідній формі і тому можна ним легко зацікавити чужинців.

Діло.– 1934.– 11 лип.

122

Рівне, дня 2 вересня 1934р.

До
СЕКРЕТАРІАТУ ЛІГИ НАЦІЙ
у ШЕНЕВІ.

МЕМОРАНДУМ
Української політичної еміграції
Рівненського повіту на Волині в Польщі.

Чотирнадцятий рік минає, як прийшлося Армії Української Народньої
Республіки аложити зброю, якою боронила свою Батьківщину, а заразом
і весь Європейський Світ перед червоним московським імперіалізмом.
Зброю довелось аложити головню через непоінформованість про суть
проблем Східно-Європейської політики, що спричинилося до байдужої
постави майже всіх тогочасних урядів до Українського визвольного
руху. Дня 21 листопада 1920р. Уряд Української Народньої Республіки
примушений був припинити воєнні операції з причини утрати власної
території окупованої Московським червоним військом та інтернуванням
Української Армії на території сусідніх держав. Боротьба-ж Українсь-
кого Народу продовжується й тепер, проти окупаційного Московського
Уряду, що в 1918р. визнав Українську Державу де-юре і де-факто, а опі-
сля без відповідження війни її окупував і утримує під своїм пануван-
ням нечуваним терором.

Московським урядом на Україні розстріляно до мільйона душ, вис-
лано на Соловки і Сибірські тундри більше двох мільйонів, а остато-
чно в минулому році пляново заморено голодом поверх п'яти мільйонів.

Визначчи в теорії засаду самовизначення народів Московський
більшовицький уряд на практиці становчо і безоглядно переводить фі-
зичне винищування Народу Українського та всіх тих 97 окремих націо-
нальностей, що заселяють територію сучасної Росії.

Безприкладні насильства над всіма тими 97 націями, а особливо
Українською, що є найбільшою з усіх поневолених москвинами націй ви-
кривають нечуваний в історії людства цинізм, що кермує Московським
Урядом в його прагненнях увійти в осередок Найвищої Організації Ку-
льтурних і Вільних Народів Світу.

Оскільки кат ніколи не буває прийманий у ніякому товаристві,
остільки той уряд що по суті утотожнює себе з Московським Комінтер-
ном, а навіть ідеологічно підпорядковує себе його витичним, не може
бути допущеним до уділу в Шляхотній праці СМРЗУ НАРОДІВ, що стремить
до здійснення і утривалення серед людскости незабутних кличів під-

Перша сторінка меморандуму української політичної еміграції
Рівненського повіту Волинського воєводства для секретаріату Ліги Націй.

2 вересня 1934 р..

ДАВО. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 122-123.

123

несених на прапорі Французської Революції і 14 пунктів Вільсона.

Не можна погодити напрямних діяльності ЛІГИ НАЦІЙ з намірами і бажаннями Московського Уряду, бо разяча суперечність цілої суті московського більшовизму у відношенні до підстав політичної і соціологічної ідеології, що на них опідається весь Культурний Світ, а ЛІГА НАЦІЙ зокрема, стає непоборимим перешкодом допусту Московського Уряду до ЛІГИ НАЦІЙ, оскільки ВОНА має і на майбутнє затримати характер Найвищого Арєопагу дійсно Культурного Світу. Праця того уряду, що допровадив до нечуваних розмірів політично-економічний гніт - підкреслимо! - не якихось клас, а головню і виключно поневолених націй, а в першій мірі цілої поневоленої 35 мільйонної Нації Української; праця того уряду з натури речі на терені ЛІГИ НАЦІЙ може і мусить бути провокаційно-руїнницька.

Тому апелюємо в імя засад людскости до всіх Культурних Народів Світа, представлених у ЛІГІ НАЦІЙ - зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів Українців пляново вимордованих Московитами в цілі фізичного винищування опозиційної до Московського націоналістичного імперіалізму, Української Нації!

Протестуємо проти посягань москвських катів на гідність і повагу Найвищої Установи Культурних Народів - ЛІГИ НАЦІЙ!

Заиваємо всі народи рішуче відкинути провокаційні зазіхання Москви і не допустити до зганблення ЛІГИ НАЦІЙ, через присутність у НІЙ кровавих москвських дуногубів!

З оригіналом згідно -

С. Голішман
Секретар

Голова Відділу
Ван Сун Вейсінкоф

Друга сторінка меморандуму української політичної еміграції Рівненського повіту Волинського воеводства для секретаріату Ліги Націй.

2 вересня 1934 р..

ДАВО. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 122-123.

**Меморандум української політичної еміграції Рівненського повіту
Волинського воєводства для секретаріату Ліги Націй²⁶⁷**

м. Рівне, 2 вересня 1934 р.

До Секретаріату Ліги Націй у Женеві

МЕМОРАНДУМ

Української політичної еміграції

Рівненського повіту на Волині в Польщі

Чотирнадцятий рік минає, як прийшлося Армії Української Народної Республіки зложити зброю, якою боронила свою Батьківщину, а разом і весь Європейський світ перед червоним московським імперіалізмом. Зброю довелось зложити головню через непоінформованість про суть проблем Східно-Європейської політики, що спричинилося до байдужої постави майже всіх тогочасних урядів до Українського визвольного руху.

Дня 21 листопада 1920 р. Уряд Української Народної Республіки* примушений був припинити воєнні операції з причини втрати власної території окупованої Московським червоним військом та інтернуванням Української Армії на території східних держав. Боротьба ж Українського Народу продовжується й тепер, проти окупаційного Московського уряду, що в 1918 р. визнав Українську Державу де-юре і де-факто, а опісля без wypowiedження війни її окупував і утримує під своїм пануванням нечуваним терором.

Московським урядом на Україні розстріляно до мільйона душ, вислано на Соловки і Сибірські тундри більше двох мільйонів, а остаточно в минулому році пляново заморено голодом поверх п'яти мільйонів.

Визнаючи в теорії засаду самовизначення народів Московський більшовицький уряд на практиці становчо і безоглядно переводить фізичне винищення Народу Українського та всіх тих 97 окремих національностей, що заселяють територію сучасної Росії.

Безприкладні насильства над всіма тими 97 націями, а особливо Українською, що є найбільшою з усіх поневолених москвинами націй викривають нечуваний в історії людства цинізм, що кермує Московським урядом в його прагненнях увійти в осередок Найвищої Організації Культурних і Вільних Народів Світу.

Оскільки кат ніколи не буває прийманий у ніякому товаристві, остільки той уряд що по суті утотожнює себе з Московським Комінтерном,²⁶⁸ а навіть ідеологічно підпорядковує себе його витичним,²⁶⁹ не може бути допущеним до уділу в Шляхетній праці СОЮЗУ НАРОДІВ, що стремиться до здійснення і утривалення серед людскости незабутних кличів піднесених на прапорі Французької Революції і 14 пунктів Вільсона.²⁷⁰

Не можна погодити напрямних діяльності ЛІГИ НАЦІЙ²⁷¹ з намірами і бажаннями Московського уряду, бо разяча суперечність цілої суті московського більшовизму у відношенні до підстав політичної і соціологічної ідеології, що на них опирається весь Культурний Світ, а ЛІГА НАЦІЙ зокрема, стає непоборимою перешкодою допусту Московського уряду до ЛІГИ НАЦІЙ, оскільки ВОНА має і на майбутнє затримати характер Найвищого Ареопагу²⁷² дійсно Культурного Світу. Праця того уряду, що допровадив до нечуваних розмірів політично-економічний гніт – підкреслюємо!– не якихось кляс, а головно і виключно поневолених націй, а в першій мірі цілої поневоленої 35 мільйонової Нації Української; праця того уряду з натури речі на терені ЛІГИ НАЦІЙ може і мусить бути провокаційно-руїнницька.

Тому апелюємо в імя засад людскости до всіх Культурних Народів Світа, представлених у ЛІЗІ НАЦІЙ – зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів Українців пляново вимордованих Московитами в цілі фізичного винищування опозиційної до Московського націоналістичного імперіалізму, Української Нації!

Протестуємо проти посягань московських катів на гідність і повагу Найвищої Установи Культурних Народів – ЛІГИ НАЦІЙ!

Взиваємо всі народи рішуче відкинути провокаційні зазіхання Москви і не допустити до зганблення ЛІГИ НАЦІЙ, через присутність у НІЙ кровавих московських душогубів!

З оригіналом згідно

[підпис нерозбірливий]

Секретар

Голова Відділу

[підпис: Іван Литвиненко]

ДАВО. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 122–123. Машинопис.

РОЗДІЛ 2.
СВІДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ
ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.,
ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

СВІДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ
ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.,
ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

**Ананієва (дів. Левченко) Любов Семенівна, 1925р.н., с. Переходовка
Куликівського р-ну Чернігівської обл., мешк. в с. Шклинь Горохівського р-ну.**

Батько, Левченко Семен, помер, коли мені, наймолодшій донці, було 6 років. У матері, Єлизавети Семенівни Левченко, (дівоче прізвище Ярмоленко), на руках залишилося семеро дітей: Микола, Олександр, Дмитро, Тетяна, Оксана, Галина та я, Люба.

Сім'я жила бідно. Хатина була невелика, дерев'яна, із солом'яною стріхою. Село було розташоване біля лісу. Земельні наділи селян були не великі. Зерно хоч і вродило, та треба було здати державі. Пам'ятаю, що 1932–1933рр. в нашій Переходовці люди голодували, пухли з голоду, помирали. До сьогодні в пам'яті сумні очі сусідських діток, опухлих від голоду. Вони збирали якесь зілля, лободу, їли млинці з лободи. Наша сім'я врятувалась тим, що у нас була корова, хоч мама дуже переживала, щоб худоби не забрали. Брати мої часто переховували корову в лісі.

Уповноважені від влади ходили по дворах, робили обшук, збирали зерно, все, що родило на городі. Одного дня прийшли і до нас на двір. Мати заховала зерно в клуні. Ми, всі діти, стали поряд з матір'ю, не пускаючи до клуні непроханих гостей. Було страшно, ми малі дуже плакали. На щастя, зерна в нас не забрали. А старша сестра Тетяна повідомила про це брата Олександра, що в цей час служив в Чернігові в лавах Червоної Армії. На сільську раду прийшло розпорядження з військової частини, щоб хліба в нашої сім'ї не забирали. Ось так чудом ми і врятувалися від страшної, годної смерті. Не доведи Господи нікому і ніколи пережити таке, яке було в 33-му.

Свідчення записала Долонська М. В.

Андріюк Марія Максимівна, 1926 р. н, с. Тростянка Бордянський р-н, Чернігівська обл., мешк. в с. Щедрогір Ратнівського р-ну.

[...]Зараз пам'ятаю як хотілося хлібця, але не було. Найчастіше хліб пекли з полови, то з проса, цей дуже гіркий. Із квітів, трав варили борщі. Сім'я Марії Максимівни невелика: батько, мати, брат, сестра. Голодомор пережили всі, більше людей вмирало у містах, у селах було легше хоч щось знайти із зелених трав, дерев. У кого сім'я велика – було дуже важко. [...]

Неводнічик Т., Андріюк Ж. Гіркий спогад // Ратнівщина – 2004.– 16 берез.

Бірюк Олена Федорівна, 1924 р. н., мешк. в смт Стара Виживка

– Іду в школу, а назустріч їде гарба. Біля неї двоє чоловіків. Вони заходять у хату, виносять померлих, кладуть одного на другого, як дрова, і везуть на цвинтар у задалегідь викопану яму. Доки яма не заповнена – не закопували.

Одного разу прибігає в школу хлопець: „Павлика зарізали“. Ми побігли туди, де він жив. А зробила це його рідна мати, у якої від голоду розум потьмарився. Дивимось, а вона вже й сама нежива. Вимирали цілими сім'ями. Пам'ятаю, як наша сусідка баба Юрчиха не раз казала: „Не ходіть, діти, до тієї хати, бо там усі вимерли. Там їхні душі плачуть і голосять.”[...]

Легка Н. Українська Голгофа // Сільські новини.– 2005.– 3 груд.

Блоха Галина Іванівна, народилася в Решетилівському р-ні Полтавської обл. З 1944 р. мешк. у Волинській обл. Померла 2006 р.

Господи, помилуй! Ці слова я повторюю дванадцять разів кожен ранок після того, як прокажу "Отче наш". Господи, помилуй: мене, мого чоловіка, моїх дітей, рідних, всіх людей України і Віктора Андрійовича Ющенка.

Так, саме нашого Президента. Які б почуття не викликала у вас ця особистість, але я його поважаю хоча б за одне – за те, що він на увесь світ заявив про геноцид українського народу, української нації у 40-ві роки ХХ століття. Бо голодомор справді був геноцидом.

Хоча я народилася у 1950 році, але той страх, той голод й донині переслідує мене. Я його успадкувала від своєї мами, уродженки Полтавської області Решетилівського району Полтавської області Галини Іванівни Блохи. У п'ятнадцять років вона виглядала на всі тридцять. Голод, страх і тяжка праця. Страх за себе, за свою родину та невідомість: а що буде після голодної осені та зими 1932-1933 років?

Не раз я запитувала маму: "А що таке голод? Що таке голодомор? Розкажи мені". Але доти, поки її пам'ять забрала цю біду, вона була небагатослівна. У пам'яті – велика дерев'яна ступа, в якій вона, чотирнадцятирічне дівча, товче полуку і макуху, щоб її мама, а моя бабуся, могла спекти в печі із цих відходів хліб (якщо це можна було назвати хлібом). У сім'ї забрали все збіжжя, до останнього зернятка, навіть маленький мішечок з квасолею, який висів під стріхою хліва. Казала, що тоді „доводили план до двору”. Навіть не дивлячись на те, що в сім'ї було багато дітей та ще двоє старих людей – дідусь та бабуся.

– Мамо, а що врятувало вас від смерті? – запитувала я. – Що?

І вона відповідала, що та полука і макуха, й корова, яка всю зиму давала молоко, та вівці. Вони давали по двоє-троє ягнят приплоду. Гарні решетилівські вівці, з яких носили радянські генерали папахи. Ото приїжджав з Полтави єврей-заготівельник і забирав шкури ягнят, а за них привозив крами і ще дещо. М'ясо з'їдала сім'я, зі шлуночків ягняти молока бабуся готувала в печі кляцанку.

Старша мамина сестра Векла працювала у колгоспі, де годувала свиней. Кожен день брала із собою найменшу сестричку Варку (1929 року народження), щоб там зі свинячої юшки вихопити гарячу варену картоплину і віддати малій.

Один з найстарших маминих братів – Степан, після закінчення педагогічного інституту в Полтаві у ті голодні роки служив у Радянській армії в Росії офіцером. Коли Степан прийшов додому і дізнався про ту біду, що спіткала сім'ю, то сказав: „Тату, якби Ви написали мені, я б вислав Вам свій атестат (документ, по якому офіцер отримували пайок), і ви б мали хліб”. А батько на це відповів: "Сину, якби я написав тобі про це, то ні тебе, ні нас всіх не було б на цьому світі".

– Мамо, а як інші люди в селі жили у цей час? – цікавилася я.

– Погано. Хто не мав корови-годувальниці та такого батька, як у нас, вмирав, – казала мама. –Поряд з нами жила жінка з дочкою. Хоч я їй носила молоко, яке давала мама, але вони все одно померли без хліба.

Мама в 1938 році закінчила Полтавський землевпорядний технікум. Була направлена на роботу в Одеську область, де працювала перед війною землевпорядником. Ось вона на фото зі своєю подругою Фанею перед від'їздом на роботу в Одеську область. Ще раз їй доведеться голодувати під час війни в евакуації під Сталінградом перехворіти тифом. Та зовсім чужі люди ділились з нею останньою крихтою, що їй допомогло вижити. У 1944 році за наказом Міністерства сільського господарства України її направили на роботу у Волинську область, де вона знайшла свою половинку, мого батька, народила двох дітей, де вийшла на пенсію. А в цьому році заспокоїлись її душа і серце навіки.

Хай земля буде пухом всім тим людям, які пережили і не пережили голод, знуцання і пряження у своєму житті. Ось такий був геноцид.

Дочка Алла Бойко мешкає в м. Луцьку.

Бойко А. Дітей годували картоплею, вкраденою у колгоспі зі свинячих корит // Вісник. – 2006. – 14 груд.

Бодюк Антоніна, 1928 р. н., с. Ново-Бєлая, Луганська обл., мешк. в с. Сереховичі Старовижівського р-ну.

Народилася я в 1928 році в селі Ново-Бєлая Луганської обл., яке в 1935 році разом з іншими селами від'єднали від Луганщини і передали Воронезькій обл Росії.

Моя мама Міщук Наталія Іванівна, яка народилась у селі Мизове, була в Першу світову війну разом з братовою жінкою евакуйована на Луганщину. Будучи неповнолітньою сиротою, вона не змогла повернутись додому, тим більше, що після громадянської війни Волинь відійшла до Польщі.

Там мама підросла і вийшла заміж за мого батька, Вальянікова Івана Васильовича, місцевого селянина. У них було три дочки: Надія, Тамара і я. А в 1933 р. народився ще й син Володя.

Це були страшні часи для жителів України. З 1928 р. почалась колективізація, а за нею і голод. ЇЗгадка про голод 1932–1933 років – це данина пам’яті мільйонам українців, які загинули з голоду в ці роки через жорстоку сталінську політику – виморити голодом український народ, який не сприймав покійрно колективізацію, не хотів перетворюватися на рабів. Нечувано, щоб у раніше заможних селах, де на тучних чорноземах селяни завжди збирали високі врожаї зернових і овочів, радянська влада штучно створила страшний голод. Під час колективізації їх пограбували повністю, вивезли все, як казали, «на поставку». А від людей теж відбирали все до останньої зернини і картоплини. Створені бригади з приїжджих і місцевих активістів шастали з двору в двір, вишукували все, що можна їсти, забирали навіть соняшникове і гарбузове насіння, квасолю, горох, сушені фрукти. Щоб не померти з голоду, люди сушили листя з дерев, лободу, перетирали все на «муку» і пекли з цього коржики. У тата була заміжня менша сестра. У них була хороша хата, то їх виувезли в Сибір, як куркулів. Але по дорозі тітці Галі вдалося втекти і вона жила в нас, пізніше померла з голоду в 1933 році.

Мені було 5, сестрі 3 роки. Нас водили у колгоспний садочок, де давали раз на день суп, там плавало 1–2 пшонини, ще – шматочок хліба з сірникову коробку. Та це тільки назва – хліб. Він був спечений з просяної полови і висушених, а потім зварених картопляних обрізків.

Голодні діти йшли весною в садок і живились зав’яззю яблук величиною з квасолину. Животи боліли і пухли від голоду. А ще знаходили в болоті пагони очерету, які називали «шпичками», гризли їх солодкувату білу речовину. Надя, старша сестра, вже вважалась дорослою для дитсадка. Їй було 7 років і вона голодувала вдома. Коли відчула, що вже несила далі терпіти, пішла в гущавину нашого садка і лягла вмирати, що батьки не бачили її мук. Але пізно увечері, як огляділись батьки, що її немає, разом із сусідами відшукали її геть знесилена і понесли додому.

Мати влітку цього року народила нам братика Володю. Він з’явився на світ кволим і синім від голодної матері. В колгоспі з цієї нагоди виписали 0, 5 кг муки, щоб батько зміг чимось підгодувати породіллю. Він спік 5 коржиків і поставив у

мисочці на табуретку перед маминим ліжком. Почувши хлібний запах, ми, малеча, зібрались всі біля маминого ліжка і голодними очима «поїдали» коржики. Мама не витерпіла, роздала всім по коржику і один з'їла сама, бо ж треба чимось годувати дитину.

Одного разу мама покликала нас до себе, погладила по голівці кожного і просила берегти один одного, бо вже вона завтра не проснеться. Ми перелякались, бо бачили, як із сусідніх хат вивозили щодня померлих дорослих і дітей, тай наша тітка недавно померла з голоду. Я вирішила будь-що врятувати маму. Пішла в наш садок, де росла старезна яблуня, в дуплах якої водилось різне птаство. Вилізла на дерево, витягла в пазуху троє пташенят і там же, в садку, на цеглині, якимсь попоравши, зварила бульйон. Принесла до хати.

– Мамо, я вам вечерю принесла, – мовила п'ятирічна господиня, – ви тільки не вмирайте.

Пізніше мама згадувала цей епізод і казала:

– Хіба можна покинути таких дітей, вони не дкадуть загинути.

В тому селі будували хати з крейди і глини – саману. Спорожнілі після голоду садиби від негоди завалились. Де-не-де ще стояла обжита оселя, а розвалені хати, немов могили, виднілись і тут і там. Мертвих селян вивозили не на цвинтар, а скидали в яр, вимитий весняними водами в крейдянному ґрунті. Скидали, трохи присипали ґрунтом, а завтра знову скидали...

Біля нашої хати була колгоспна вівчарня. Сторожили кошари добрі сусіди. Вночі, як стемніє, вони умудрялись ловити там горобців. Приносили і просили маму зварити бульйон. Хоч і самі голодні були, а потроху давали і нам цієї їжі.

Вівчарня нам врятувала і новонародженого братика. Вранці жінки-доярки намагались зібрати пляшечку овечого молока і давали мамі для малюка. Деякі з тих доярок не вижили. Хай Господь нагородить їх на тому світі за святу доброту!

Бодюк А. Спогади про голодомор і до сьогодні ятрать душу // Сільські новини. – 2007. – 24 лист.

Бондар Петро Максимович, 01.09.1921 р. н., с. Гатна Деражнянського р-ну Хмельницької обл., мешк. у Горохівському р-ні.

Під час голодомору проживав разом з батьками, братом та сестрою. У 1932 році був великий врожай, але в людей забрали все. Люди закопували картоплю, зерно, та все знаходили і забирали. Багато повмирало від голоду. Наша сім'я врятувалася тільки тому, що батько ходив у ліс, збирав гриби та коріння. Пам'ятаю, як бригада "нікудишників", що ходила по хатах в 1932 р. по хлібозаготівлі, нічого в хаті не знайшла і забрали останню склянку квасолі. А смак цвіту акації, коріння лепехи, пам'ятаю ще й досі. І не можу пройти біля акації, щоб не зірвати цвіту і кинути в рот.

Бондаренко Іван Карпович, 1924 р. н., с. Громи, Уманський р-н, Черкаська обл., мешк. в смт Локачі.

...Швидше підпирайте драбиною двері миттю мені на піч. І щоб звуку вашого не чути було – Ганна сполошено від вікна до середини хати.

– Що сталось, матусю? Зляканими горобенятами четверо діток метнулися виконувати мамин наказ.

– Чи ж не бачите, знову свитники дворами нишпорять.

– А ви куди ж, мамо?

– Залишайтеся самі, а я в поля подамся. Це порятує.

В двері загнукали кулаками, аж шибки забряжчали.

– Знову Бондаренчиха ховається, – промовив хтось сердито.

Ввечері Ганна Романівна Бондаренко повернуся до своєї хатини.

І на цей раз, діти, пронесло. Ой чує моє серце, не дадуть вони нам спокою. Як у воду дивилася жінка. Зранку двері рвучко розкрилися і чоловік десять, запускаючи клуби морозного повітря ввалились в хату.

Вітай гостей Ганно. Чи не рада? – мовив Устим. Давай домовимося, що не будеш клеїти з себе жebraчки. Показуй де заховала від Радянської влади зерно. Все одно знайдемо.

– Що ви, людоньки, яке в мене зерно. В одному селі живемо, знаєте, яка . Аж четверо сиріт з голоду пухнуть, – глянула Ганна на піч.

Хата наповнилася тупотом людей. Заплакали діти, на причитанн матері ніхто уваги не звертав, Шукали хоч щось їстівне, щоб тут же конфіскувати. ули й печі, позганяли звідти дітей.

– Ось вона де сховок зробила. На піч засипала й дітей наверх посадила.

– Заберете це останнє зерно, чим дітей годуватиму, що робитиму? – голосила мати.

Так у Ганни Бондаренко було конфісковано останні два відра ячменю, її надія вижити і вберегти від голодної смерті дітей.

Так жителю Локач Івану Карповичу Бондаренку згадується його дев'ята зима від народження. Йшов страшний і голодний 1933 рік. Не минув голод і його рідного села Громи, що в Уманському районі на Черкащині. Батько, інвалід імперіалістичної, помер у двадцять шостому році. Залишився Іван на руках у матері з одною старшою і двома молодшими сестрами – від чотирнадцяти до шести років.

– Не знаю, як ми вижили тоді, – пригадує Іван Карпович. – Це тільки завдяки тому, що вдалося таки матері від тодішніх сільських активістів, яких у нас називали „хапсвитниками”, приховати мішок жита і два мішки картопель. З цього «скарбу» ще й на насіння треба було залишити. Якби не корова – загинули б з голоду, як багато моїх ровесників та односельчан. На грані смерті був я. Стали пухнути ноги. Прокидаюся ранком – очей не можу розкрити. Візьму пальцями, розважу повіки, походжу трохи, ніби пухлість сходить. Не знаю, як і вижив.

– Наступила весна, стало трошки легше, – продовжуй Іван Каспович. – Стали листе з липи їсти, корінь з лопуха. А коли збіжжя почало наливатися, то колоски запікали в печі і їли. Небезпечна то страва. Ті, хто не чув міри, пішли зі світу.

Людині на життя дається багато випробувань. Кому більше, кому менше. До І. К. Бондаренка доля не була матір'ю, а як мачуха висівала на його стежках малі й густі терни. [...]

І. Мельник. Неспокійна молодість // Колгоспна правда.– 1990.– 21 лип.

Бондарук Ганна Тихонівна, 1923 р. н., с. Вільхова Одеська обл., мешк. в с. Мар'янівка Горохівського р-ну.

Тяжко ми пережили голод. Нас було 5 дітей та батьки. Люди паслися наче худоба – їли траву. У 1932 році померли батьки, згодом брат і сестра. Було в нас 3 коней, 2 корови, барани, реманент – все позабирали. Коли спухла від голоду сестра, ми поїли її таппою водою і ловили малесеньку рибу. Весною їли кропиви, варили з неї юшку. Згодом сестра потроху почала одужувати і почала ходити на роботу, аби хоч щось заробити на прожиття.

Бочарова-Дричик Олена Іванівна, 08.09.1928 р. н., м. Ахтирка Сумської обл., мешк. у м. Ковель.

Голод 1933 р. пам'ятаю, хоча була ще маленька. Прийшли військові – забрали поросю, корову, розпороли всі подушки.. Зерно, яке знайли, висипали на подвір'ї, облели бензином і підпалили. Після того, як вогнище погасло з брато і сестрою збирали вцілілі від вогню зернятка. Пам'ятаю, що на вулицях, під заборами лежали люди.

Батько ловив і приносив нам ворон. Ноги були опухлі, не влазили в черевики, обмотували ганчір'ям.. Ходили копати мерзлу картоплю, буряк, моркву, які перезимували на колгоспному полі. Мама їзди в Харків вимінювати речі на муку, крупи. Дуже шкода було дерев у садку, які вирубували для зігрівання під час зими. Тяжкі були роки. Смак мерзлого буряка, моркви, лободи і кропиви, з якої варили юшку, пам'ятаю і зараз.

Булавка Ольга Василівна, 1921 р. н., с. Михівка Немирівського р-ну Вінницької обл., мешк. в м. Володимирі-Волинському.

В людей забирали все. Зерно вишукували навіть в землі, протикаючи залізними заточеними штирями. Місцеві бригади шукачів ходили впереміж з заїжджими москалями. Забирали все, що тільки знаходили. Тим, хто раніше

записався в колгосп, залишали корову, якщо вона була. В основному і вижили ті сім'ї, які мали корову. Жорна побили. Люди пухли з голоду і вмирили.

Дець Константин – у нього померли: Катя – 7 років, Маруся – 5 років, Дуся – 3 роки. Четверо старших дітей вижили.

Кулик (по-сільському Калениха) – у неї було троє дітей, дочка виїхала, двоє хлопчиків зникли, чоловік помер з голоду. Голова сільської ради покликав Даця Макара Васильовича 1916 р. н., і ще одного хлопця, як понятих і вони троє пішли до Каленихи. Вона сиділа і дивилася нічого не бачачи і не реагувала на слова. Почали оглядати хату. Коли відкрили заслонку печі, то побачили горщик, з якого виглядала дитяча ручка.

Варили все, що можна було варити і їсти. Весною 1933 р. було дуже багато равликів, їх їли. А ще було багато грибів. Їх теж їли і багато хто помер від недоварених, або отруйних. Варили листя липи та акації, до нього домішували м'якину з проса і з цього пекли млинці. Коли весною посіяли горох, то дітей відправляли в колгоспне поле, щоб закопували зернята в землю. Діти ховали зорбухлі зернята і приносили додому, де їх сушили, перемелювали і варили суп. З 10 зернин виходив цілий баняк супу. Але такий харч не рятував від голоду. Спершу голодна людина починала пухнути, потім тіло тріскалося і з цих ран текла сукровиця. Село наше було дуже великим і майже в кожній хаті померла одна або декілька людей. Після голоду залишилося ціле кладовище. Так воно є і до сьогоднішнього дня.

Спогади записав Ярослав Царук, мешк. м. Володимир-Волинський.

Васюта Микола Тимофійович, 1926 р. н., с. Великий Кобелячок Новосанжарський р-н, Полтавська обл., мешк. в м. Луцьк.

Я був уже в тому віці, коли пам'ять чіпкіша від реп'яха. І все, що в 1932–1933 роках бачив, як тепер перед очима. Звісно, мені, малому, тоді ніхто не говорив, чому раптом в нашому селі не стало їжі, а від хати до хати посунули жебраками страшні, висушені на тріску чи розпухлі від голоду люди з інших сіл. І не раз бачив, як від хати до хати їздила хура з активістами. Четверо на ній було чи п'ятеро. Один із

зброєю, інші з довгими залізними прутами, загостреними, наче шило. Прощтрикували тими прутами в дворах землю, шукали, що, може, в ній де закопано.

Приїхали і до нас. Обнишпорили в дворі, взялися шукати в хаті. Незадовго перед тим мати сховала під піч півтора мішка кукурудзи. Заклала чимось отвір у підпічок, зверху замазала, що їй не видно. Та, мабуть, від когось іншого у підпічку можна було що сховати, але не від тих. Знайшли, кинули мішки з кукурудзою на воза, поїхали. А скільки погроз та глумливих слів, скільки лайки мати від них при тому вислухала, то не сказати!

Сім'я наша бідно жила. Але батько був хороший столяр, тесляр, стельмах. Їздив кудись на заробітки. Привозив коли булку хліба, коли кілограм-другий зерна. Не знати вже як з тим зерном ховались. Торбину пшона мати поклала в колиску, де спав мій брат Гриша. Йому тоді третій рік ішов. Мати поклала пшоно під нього. А знов та хура з активістами, знов усе в хаті перетрусили. Вийняли Гришу з колиски, забрали і теє пшоно. Третього разу, як зерно шукали, то не знаю, чи знайшли, бо вже, здається, і не було. А комина геть розвернули. Комин у нас був плетений з лози і обмазаний з обох боків глиною. То його тими піками по прощтрикували під саму стелю.

Одна підвода від хати до хати їздила і забирала продукти, які, чув, називали чомусь „ізлишками”, а друга час від часу проїжджала вулицею і підбирала трупи тих людей, що від голоду падали і вмирили. Сам бачив, як чоловік край дороги впав, а потім хура його забрала. Багато людей тоді в нашому селі вимерло від голоду. У батьковій родині теж чоловік п'ять. Одного разу бачив, як закопували померлих. Без трун. Хіба в рядно кого замотають, бо вже й замотати в іншій хаті умерлого не мали у що. Все на харчі промінювали. Ну, тих закопували, а чоловік, що зверху стояв, хитнувся, упав і теж мертвий. Від недоїдання ледве на ногах тримався.

Біля нас десь за півкілометра інша хата стояла. Почали говорити, що пропадають там люди. Потім від батька чув, що двоє міліціонерів переодяглись у жіноче і пішли туди, як прощачки. Так підтвердилося, що, як хтось із прощаків прийшов до тої хати, або, як заманили кого, то там його зарізали і з'їли. Страшно про таке говорити... Ми вижили, бо мали корову. Батько забрав її з хліва і поставив у

комору. Отак через сіни – комора. Іншого входу, як до хати, в сіни нема, і Корову стерегли, як самих себе. Батько лягав спати, а сокиру тримав напохваті. І вила завше в кутку стояли. Одного разу якісь пробували підкопуватися під комору знадвору. Ми почули. Батько, кричить: „Не лізьте, у мене сокира в руках!“. Перестали... Тепер дехто каже, що голод був через неврожай. Але коли так, то чого влада посилала отих з підводою забирати в людей останнє?..

– Оговталосся після того ваше село?

– Нє. Тих, що багатші, розкуркулили і прирекли на смерть, інших загнали в колгосп. Куркульські хати розібрали на колгоспні кошари, а щоб нову хату в селі побудував, то ні до війни, ні після неї такого не пам'ятаю. Минулого року, писали мені, там тільки двоє старих доживали ще віку.

– Це ж і голодомор 1946–1947 років свій відбиток там залишив?

– Ой-йой... Та він, мабуть, тяжчим був би від голодомору тридцятих, аби не те, що мільйони східняків знаходили собі підмогу й рятунок в Західній Україні. Добирались сюди, як могли. У нас були колгоспи. З колгоспів знов увесь урожай вимели. А тут, у Західній, колгоспів ще не було, і господарі мали хліб.

– Не так давно трапилося почути, що, мовляв, східняки їхали в Західну Україну шукати рятунок від голоду, а тут гинули від рук бандерівців. Що ви на це скажете.

– В 1946-ому я працював заступником начальника пошти у Свинюхах (тепер – Привітне), потім – начальником пошти в Шельвові Локачинського району. Від 1948-ого три роки був дільничним інспектором міліції. У Пустомитах, тепер Горохівського, а, тоді Локачинського району, в Кутах. Ну і потім – в органах Міністерства внутрішніх справ. Одне слово, робив на таких ділянках і на таких посадах, що, аби трапилося подібне десь в Локачинському чи Горохівському районах, то знав би. Але й чути не доводилося, аби в цих чи інших районах області хто забив прошака. Вони ж на дорогах, що від села до села, ходили більше, як місцеві. Часом думаю, а де було місцевим людям набратись харчів, щоби кожному з них щось дати? Але давали. Хто що міг і| хто скільки міг. Пригадую, до Костянтина Трохим'юка в Свинюхах прийшла прохачка. Була вагітною і в нього народила

дитину. Коли окрепла, пішла. Як її доля склалась, не знаю. А Трохим'юка потім було відправлено де Сибіру за те, що син ніби мав зв'язки з бандерівцями. Десь там, в Сибіру, і помер він, У 1947 році батько мій сюди приїжджав. Ну, як майстер, найнявся в одного господаря у Свинюхах, в другого. За якихось днів десять чи трохи більше заробив у них два центнери зерна і один з тих господарів сам відвіз його кіньми у Звиняче на станцію, до поїзда. Знаєте, якщо із прощацьких мандрів люди не повертались, то гинули не через те, що тут націоналісти вели свою боротьбу, а від того ж голоду. З останніх сил добрався котрийсь до жаданого прохарчунку, переївся після тривалого недоїдання і нема вже на то ради. Ось такі випадки були. А ще, коли в 1946 році на Волинь їхав, то в Шепетівці (це ж територія, яка вже східняцькою називалась) на станції сам бачив, як тамтешні якісь бандюки гаками-, „кішками” на ходу стягували і мішки з напрошеним, і людей з тими мішками із поїзда, який рухався на Схід. Люди на дахах вагонів сиділи. Зачепить кого „кішкою” – падає. Звісно, що гинули, але західняки-націоналісти тут не винні. Зрештою, хто би що не казав, а я знаю, що в 1946–1947 роках західні українці спасли від голодної смерті мільйони східняків. Я теє сам бачив.

Боярчук П. Від голодомору Східну Україну рятували західники // Волинь.– 2003.– 27 лют.

Волобуєва Ніна Михайлівна, 27.12.1932 р. н., с. Пліски Бахмачський р-н Чернігівська обл., мешк. у Горохівському р-ні.

У 1932 році я тільки народилася. Мама розповідала мені, як страшно голодувати тоді люди, хоча врожай був хороший.. Я в сім'ї на той час була шостою дитиною. У нас забрали всі харчі. Люди пухнули від голоду. Багато повмирало, багато отруїлося тим що змушені були їсти. Мене мама ховала від людей, бо траплялися випадки людоїдства.

Галабурда Анастасія Володимирівна, 03.05.1930 р. н., с. Благоданка Дніпропетровської обл., мешк. в с. Новий Двір Турійського р-ну.

Пам'ятаю, що у моєї мами було маленьке горнятко, в яке вона збирала колоски. З них робила млинки, і так мене рятувала від голоду.

Галімук (Ангелова) Марія Павлівна, 1927 р. н., с. Коропчино Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., мешк. в с. Щедрогір Ратнівського р-ну.

У шість років пережила страшні події. Від голоду померли батько і брати (8 і 4 роки). Помирали один за одним, через декілька хвилин. Ховали всіх в одній могилі. На поминальний обід спекли три коржі з домішками листя. Мене на похорон не взяли. А коли прийшли до хати після поховання, то від коржів залишилися тільки крихти. Щоб вижити люди їли здохлі коні, свіжозакопані трупи, котів, мишей, листя, коріння дерев. В селі вимерла половина людей, а в багатьох, хто залишився живий, була розладнана психіка.

Герасименко Марія Павлівна, 1927 р. н., с. Щурівка Чернігівської обл., мешк. в м. Горохів.

[...] Багато нівчому невинних людей у нашій рідній Щурівці, що в Чернігівській області, забрав той зловіщий 33-й. – Розповідала Марія Павлівна. – На це були свої політичні і соціально-економічні причини. Кожен, хто був свідком цієї жахливої трагедії, повинен донести про це іншим. Потрібно широко розкривати історію, розповідати правду в ім'я того, щоб непоправні помилки більше не повторилися.

– Чому я залишилася живою?– Продовжує М. П. Герасименко. – Мабуть, пощастило. Того часу у нашій сім'ї квартирував родич. Імені його вже й не пам'ятаю, прізвище – Гордієнко. Працював у сільській школі вчителем. Мені тоді було шість. В школу ще було зарано, адже навчатися починали з восьми років. Але коли голодне лихоліття посунуло на наше село, Гордієнко допоміг мені піти вчитися. Це для багатьох дітей було справжнім спасінням. За його допомоги не одне дитя врятувалося. Розкажу чому. Коли в сім'ях односельчан не тільки шматка хліба,

ще й картоплини жодної не було, у школі дітей двічі на день годували. Давали кашу і суп.

Батько, як і багато інших чоловіків, був тоді у війську в При. Там також з голоду померти не дали. Коли він зрідка навідувався додому, то приносив нам сухарів, цукру, що вдалося „зеконмити" на собі. Дуже цьому раділи.

Пам'ятаю, мама Серафима Омелянівна – вона працювала на колгоспній фермі – приносила додому із свинарника кожного разу у відрі трішки макухи, щоб нагодувати мене із молодшою сестрою Ніною. Цю макуху, чорну як земля, товкли у ступі і їли. Правда, по чуть-чуть, а не скільки хотіли.

У маминої сестри було семеро дітей. Усі ми разом навесні ходили на луг і збирали там дикий щавель і латаття. Із них варили борщ.

...Рятувалися як могли. Із липи дерли кору, сушили її, дробили, а тоді пекли, ще там щось добавляючи, так званий хліб.

Сім'ї до війни були великі. Чим більше дітей – тим тяжче доводилося у ці страшні дні. Голод мучив малюків. Запам'яталося: в одній родині обірвалося життя матері, а тоді одну за одною дитину підкошувала смерть. Їх батько, не витримавши цього, розпалив у хаті грубу і закрив комина, щоб не мучитись більше разом із малюками...

Таким, як наша співрозмовниця, ще раз після пережитого 33-го довелося рятуватися від голодної смерті. Забрала життя багатьох загребуща рука німецько-фашистських окупантів. Скошені ворожою кулею, з голоду гинули люди...

Більш скупим на розповіді виявився Василь Андрійович. Не тому, що бракувало слів. Просто не хотів давати волю своїм почуттям. Він по-чоловічому вмів свій біль „стискати в кулак".

– Запам'яталося, – пригадував Василь Андрійович, - як ранньою весною рвали з мамою березові бруньки. Вона їх сушила, а потім пекла так званий хліб. Він був чорний-чорний. Бачив, як батько його їв. Коли я спробував, то не зміг – дуже гіркий.

У мене був молодший брат Володимир. Вижити моїй сім'ї вдалося завдяки тому, що батько був хорошим кравцем. І він нам за свою працю міг роздобути дещо

з продуктів. Пережив голодомор – загинув разом із чотирма своїми братами під час Великої Вітчизняної.

...Відразу за нашим городом, що був біля хати, знаходилося кладовище. Там хоронили мертвих – плакали ще живі. Та як хоронили! Щодень по селу їхала підвода і від хат ті, що ще в силі були, виносили уже холодні тіла, загорнуті в рядна. Ось так і закопували без труни. Жахливо було бачити це.

У селі людей все меншало й меншало. Стогін було чути тільки то тут, то там...

Василь Андрійович вмить замовкає. Згадалося, видно, найвразливіше, найболючіше із того часу, коли лихоліття голодного року досягло свого найтрагічнішого апогею. І враз крізь тугу, ніби й втративши відчуття часу і як сім десятків років тому, промовив:

– Шкода Саньку: подружка у мене була. Незадовго до її смерті померла сестра. Поховали біля неї.

Не раз вийду за город, зайду на цвинтар. Постою на її могилі. Пригадаю...

Діти в першу чергу помирили і старі... Найслабші вони.

Минуло вже піввіку як Марія Павлівна і Василь Андрійович віднайшли свою пристань у Горохові. Цього року святкували золоте весілля. Все свої життя вони віддали благородній праці вчителя у Горохівській середній школі №1.

Крошук І. А Василь Андрійович по-чоловічому свій біль «стискає в кулак // Горохівський вісник.– 2004.– 27 лист.

Герасимук Любов Степанівна, 09.12.1927 р. н., с. Дубова Київської області Розважівського району, мешкала в с. Заброди Ратнівського р-ну. Померла.

Про життя своєї покійної нині дружини розповідає Сава Данилович Герасимук: «Моя дружина Любов Степанівна народилася 9 грудня 1927 р. в, в сім'ї колгоспників. Сім'я складалася з 4 чоловік: мати – Мельниченко Марія Олександрівна, батько – Мельниченко Степан Іванович та діти – Люба і Андрій.

В 1933 р. голод дійшов і до їхнього села. Почав пухнути менший братик. Через 2 місяці, не доживши до 2 років – помер. В колгоспі, а мати і батько записалися в колгосп, щоб врятувати сім'ю, давали харчів лише на дорослих, щоб

могли ходити на роботу. Закінчувався хліб. Мати дала деякі речі, і відправила батька в Київ на ринок, щоб виміняв на хліб. Через ніч він повернувся ні з чим, речі вкрали... Мати з горя, рвучи на собі волосся вибігла з хати і зникла...

Малій Любі нічого не залишалось, як ходити по селах і просити милостиню. Пізня осінь... на вулиці моросить дощ, а мала Люба з батьком на ринку в Києві. Що, чи кого вони чекали, Любі було невідомо. Від холоду вся посиніла, дівчинка і не зогляділася, як пропав батько. Добрі люди завезли до бабусі в сусіднє село.

Настраждалася і з бабусею. Але вижили, бабуся зберегла клуночок зерна і клуночок квасолі. Так пережили зиму, а весною варили кропиву, жолуді, листя і тим харчувалися».

Свідчення записав Андрій Миколайович Дудка.

Глух (Головач) Ганна Петрівна, 19.10.1928 р. н., с. Донців Веселівського р-ну Запорізької обл., в 1933 р. проживала в с. Богданівка Мелітопольського р-ну Запорізької обл., мешк. в с. Мокрець Турійського р-ну.

Сім'я складалася з шести чоловік: батько, мати, два брати і дві сестри. Батько був хворий, а мати працювала дояркою, вміла робити все. З нашої сім'ї вижили всі. Мама приносила буряки, молоко. Брати стріляли з рогаток горобців і ворон. З нами по сусідству жила вчителька. Дітей у неї не було, а їй давали пайок – то вона з нами ділилася. Старшого брата бабуся забрала в м. Мелітополь. Вона працювала на заводі і теж отримувала пайок. Там було легше вижити.

Головченко Євдокія Артемівна, 09.03.1923 р. н., с. Маслівка Чугуївського р-ну Харківської обл., мешк. в с. Мокрець Турійського р-ну.

Люди паслися, наче тварини. Виручала річка. Рятувало близьке місто, де можна було на щось цінне виміняти пшона чи борошна. Адже в той час було поставлено завдання забрати в голодного населення золото, срібло, на яке можна було одержати якийсь кілограм борошна в особливому магазині – “торгсин” (торг с иностранцами). Тож мати брала царські монети і йшла в цей магазин міняти їх на щось їстівне. Я з братом Андрієм в річці рвали коріння рогозу, шпикачки очерету.

Мама брала борошно, додавала ці знахідки і пекла млинці. Ось так і виживали. Інколи вдавалось піймати рибу. Одного разу мати привезла торбиночку з пшоном – тут же її забрали. Після цього харчі почали ховати в постіль під лежачого тата. Теж знайшли і конфіскували. Доведена до відчаю мати взяла мотузку і пішла в Печеніжський райвиконком. Зайшла в кабінет до голови і сказала: “Ось у вас є гвіздок на стіні, я тут повішусь, а ви годуйте моїх дітей”. Більше нас не чіпали.

Горкавчук Борис Дем'янович, 05.01.1927 р. н., м. Харків, мешк. в с. Мельниця Ковельського р-ну, українець, освіта середня спеціальна, інженер. Помер 29 листопада 1994 р., похоронений на кладовищі с. Поворськ Ковельського р-ну.

З 1929 до 1934 р. мої батьки навчалися в Харківському економічному університеті. В роки голоду мені було 5–6 років, але я добре пам'ятаю ті страшні часи. Батькам, як студентам, видавали картки на 50 грамів хліба щоденно, це нас рятувало. Одного разу мені дали картки і послали за хлібом. Коли я повертався додому, якийсь дорослий чоловік вирвав хліб у мене з рук і я повернувся ні з чим. Батьки мене не сварили, розуміли, що я не винен. Щоб втамувати голод ми пили воду, але це не допомагало, тільки тіло опухало. У сусідньому будинку жила сім'я: мати і четверо дітей, найменшому було 2 роки. Ми разом з тими дітьми гралися на дитячому майданчику. Деякий час я їх не бачив, а потім почали виходити тільки троє. Від батьків я почув, що найменшого хлопчика мати згодувала іншим дітям. Мене на вулицю майже не випускали – боялися. Одного разу мама принесла кишки з якоїсь тварини, їх ділили і варили цілий тиждень. Іноді варили юшку з шматочків шкіряного взуття.

Спогад записала дочка Демчук (Горкавчук) Наталія Борисівна 10.03.1993 р.

Грес Варвара Аврамівна, 21.10.1926 р. н., с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл., мешкає в смт Луків Турійського р-ну.

Сім'я складалася з семи чоловік: тато, мама, бабуся, 3 дочки і син. Батько служив на флоті в м. Одеса. Весна 1932 р. була дуже голодною, зовсім не було що

їсти. Одного разу прийшли 5 чоловік, один з них був моряком. Вони всюди шукали їжу: на городі, на печі, під підлогою. Моряка послали з батьком на горище, а там була бочка проса. Моряк залишив ту бочку, не сказавши нічого своїм соратникам. Раз на тиждень мама із сестрою ходили до Звенигородки, де давали 0,5 кг хліба. Варвара з молодшим братиком ходили в ясла. Там їм давали їжу, а вони її приносили додому і ділили на всіх порівну.

Гуртовий Григорій Олександрович, 26.12.1924 р. н., Гуртовий Григорій Олександрович, с. Корніївка Веселівського р-ну Запорізької обл., мешк. в м. Торчин Луцького р-ну, вчитель історії, краєзнавець.

Пережив голод 1933 року в рідному селі Корніївці, яке на третину вимерло.

Пам'ятаю, як на початку 30-х років розкуркулювали наших селян. Тягнули корів, коней, свиней, навіть курей половили, весь реманент забрали.

Страшна і сумна картина до цього часу стоїть перед очима – вивозили розкуркулених. За що? За те, що то були справжні, роботящі, розумні і кмітливі господарі, можна сказати, цвіт українського селянства, еліта його, хлібороби з діда-прадіда.

Серед дітей в сім'ї я був найстарший, менша Марійка, зовсім маленька Віра. А їсти вже не було чого. Мати висохла зовсім. Батько переховувався.

Настала весна 33-го. Ми опухли. Для Віри мати тримала у глечичку трохи зерна. Брала його потрошки, перетирала і тим годувала маленьку донечку, бо в грудях молока не було. Прийшов знову комнезам : "Де ховаєш зерно?" Обнишпорили, обштрикали щупали скрізь, та нічого не знайшли. Бо його й не було. Побачили глечик, він ще був наполовину з зерном. Забрали, висипали в мішок.

Вмерла маленька Віра. Мати поклала її у свиняче корито і відвезла на кладовище. Я з Марійкою не мали сили навіть провести її туди.

Як потепліло, пішли на городи. Шукали торішню перемерзлу картоплю. З неї пекли коржики. Це було щастя і така смакота! А в степ, в поле висипало багато людей. Вишукували ховрашків, бо собак, котів давно не було.

Вимерла вся наша вулиця. Вимерли б і ми. Але тут з'явився батько. Посадив нас на тачку і повіз кудись. Зупинялись ми на хуторах, невеликих селах, де всі вимерли. Пам'ятаю, зайшли в одну хату. Один мрець на підлозі, інший у ліжку, а піч ще тепла. В горщику варена лобода. З'їли, пішли далі. В дорозі ще зупинялись. Отак обрались до Дніпра. Вода подекуди викидала здохлу рибу. Ловили щурів, видирали пташок. Там і харчувались. В селі Водяне батько влаштувався в радгосп, мати в дитсадок. А ми, опухлі, ходили просили милостиню. Матері не можна було признаватись, що має дітей, бо нас би не взяли в дитбудинок. От Марійка стала біля входу і плаче. А завідуюча тьотя Дора питає, де її батьки. Марійка йпоказала на маму. Та все ж Марійку взяли. Потім вона прибігає і каже : "Йди, Гришо, може й тебе візьмуть." На щастя, так і сталося. Майже місяць я не міг ходити. А потім оклигав...

Того великого мого села Корніївки, яким воно було колись, нема. За числом жителів тепер воно лише третина колишнього. Багато сіл, хуторів щезли взагалі. Немало сіл, які вимерли, залюднювались приїжджкими, переважно росіянами.

Пам'ятаю, у ті роки у себе ми не чули ніякої мови, крім своєї, рідної української. Тепер же Запорізький край – колиска українського козацтва, зросійщився. Болить в мені біль мого села. І сумно, що про трагічну цю історію молоде покоління мало, що знає ...

Свідчення записали Кудин Катерина і Бородчук Ольга.

Дем'яник (дів. Ковальська) Марія Яківна, с. Нова Гребля Золотоніський р-н, Черкаська обл., мешк. в с. Осівці Камінь-Каширського р-ну.

Кожного разу у дні вшанування пам'яті загиблих в роки голодомору учні запрошують до школи очевидця цих подій Дем'яник Марію Яківну (дівоче прізвище Ковальська). Вона уродженка с. Нова Гребля Золотоніського району Черкаської (колись Київської) області. Хоча у 1932–1933 рр. вона була школяркою, але багато чого з того часу назавжди закарбувалось у пам'яті. Розповідає Марія Яківна, що то були дуже важкі і страшні роки. Від голоду пухли, вмирали, убивали. Щоб вижити, люди в пошуках їжі йшли на злочин. Правда, не всі. Одні намагались відшукати рештки рослин на полях, інші ходили жебракувати. У їхньому селі працював цукровий завод. Бурти буряків пильно охоронялись, але, коли завершувалась

переробка, люди на тих площах у землі знаходили гнилякі, варили їх і так рятувались. На перших порах люди допомагали один одному, ділились, чим могли. Запаси вичерпувались. А гірше те, що майже щоденно ходили по хатах державні службовці у шкірянках і забирали до зернини усе, що хтось приховав на харчування або на посів (Марія Яківна і сьогодні не може дивитись спокійно на людей, одягнутих у шкіряні куртки). У їхній сім'ї був такий приклад. Бабуся, татова мама, тяжко захворіла. Її поклали на лежанку під піч, а в матрац під неї сховали торбинку зерна. Прийшли до хати виконавці, шомполами проткнули усе, що могли проткнути і нащупали під хворою пшеницю. Грубо скинули бабусю на долівку і відібрали останнє зерно.

Серед людей уже поширювалися чутки, що в інших селах почали від голоду вмирати люди. З'явилося багато ходаків, які просили милостиню, а місцями крали. Дійшло до того, що навіть викрадали дітей і з'їдали їх. Правда тому була чи ні, але люди почали стерегтись і застерігати дітей. Дуже швидко переконались у справедливості чуток, бо така ж біда прийшла і в їхнє село. Почали масово хворіти, пухнути, умирати люди. Легше було діткам-школярам, бо їх у школі, хоча і дуже погано, але годували. Ось одного разу не прийшла до школи дівчинка Оля, однокласниця Мані (так я буду називати Марію Яківну. Це її домашнє ім'я). Вчителі дуже контролювали відвідування і не пропускали повз увагу жодного пропуску дитини. Тому і на цей раз послали Маню в'яснити причину відсутності подруги. Коли та увійшла до хати, то мати Ольги поралась біля печі. На запитання, де Оля, подивилась туди-сюди і показала на чавунець, який скипав. Маня з криком і слізьми прибігла до школи. Учителі з працівниками сільради пішли в'ясняти справу. Найстрашніше підтвердилось.

Інший випадок. У сім'ї було багато дітей. Мати бачила, що вже не зможе їх усіх врятувати. Найгірше себе почувало найменше. Вона прийняла рішення: найменшою дитиною нагодувати старших. Так і зробила. Відразу про це дізнались люди і матір було заарештовано. Потім, казали, вона повернулась, але уже несповна розуму.

Щодня у селі помирали люди. Від сільради їздили об'їждчики фурманкою і збирали покійників, звозили до однієї могили. Одного разу навантажили віз, поклали зверху дівчину, яка була в дуже тяжкому стані, але ще живою (так робили часто, щоб не їхати другий раз). По дорозі зустрівся їм другий об'їждчик. Зупинились, перекинулись кількома словами. І той помітив ще живу дівчину, забрав її до себе додому. Разом із дружиною вони її виходили. Так вона залишилась живою.

...Під час одного об'їзду кинули у могилу помираючого чоловіка на прізвище Коржанівський. Уночі пішов дощ. Він очуняв, виліз із могили і присунувся додому. У роки Вітчизняної війни ще був на фронті...

Довго розказувала Марія Яківна, перериваючи розповідь через клубок гіркоти спогадів, що стояв у горлі. А сльози все лились і лились. Але вона хотіла розказати учням все, що знала і бачила, з тією метою, щоб діти знали ціну кусочка хліба, щоб ніколи і ні при яких обставинах не допустили того, що пережили наші люди у голодних 1932–1933 р.

Дем'яник Л. Свідок голоду і смерті // Полісся.– 2003.– 14 січ.

Дем'янюк Михайло Семенович, 1923 р. н., Житомирська обл., мешк. у м. Любомль.

Михайло Семенович Дем'янюк приїхав вчителювати на Волинь у 1946 році за направленням педінституту. І вибрав Любомльський район. Працював спочатку у школі села Скиби, де його просто зачарувала місцева природа. А через рік призначили завучем Римачівського дитячого будинку. І довелося молодому педагогові наводити лад у закладі, доведеному до запустіння – матеріальна база напівзнищена, а вихованці виглядали голодранцями. Але порядку, на жаль, хотів тільки він, директор, та ще кілька чесних працівників.

Була осінь, а вікна вибиті, діти голі, та ще й тікали, бо воліли краще бути безпритульними, вільно жити на станції, що була поряд. Дисципліни не хотіли. Скільки-то сил і терпіння довелося докласти, аби їх прилучити до дитбудинку. Паралельно вирішували ще одну проблему: бракувало їжі. І це у той час, коли на продукти держава достатньо виділяла коштів. Виявилось, що до дитячої їдальні

були „приписані” і всі працівники дитбудинку, та ще й додому брали для сім'ї. А дітям лишалася якась пісна бурда, і не в тарілках, а у консервних банках. Суворо стежили тоді за порядком видачі їжі, і хоч як усі бунтували, а таки відучили красти те, що належить дітям, які в цей повоєнний час були майже всі сиротами. Відбили від чужого і виховательку, яка безсоромно крапа новий дитячий одяг і возила продавати аж в Одесу, де жила її сестра. Мало-помалу, витративши чимало сил та енергії, а головне переживань за юних громадян держави, таки вдалося навести лад і у господарській, і у виховній роботі, стати на рівень із кращими дитбудинками. Все це тому, вважає Михайло Дем'янюк, що працювали на совість, думаючи про дітей.

Потім Михайло Дем'янюк понад 9 років був директором Вишнівської школи. А коли важко захворів, працював інспектором райвно, головою райкому профспілки працівників освіти. Ці сторінки своєї біографи Михайло Семенович, якому незабаром виповниться 80, відносить все ж до щасливих. Адже у ці молоді роки спізнав тут всю насолоду життя, красу праці – і вчительської, і хліборобської, створив сім'ю, виховав і вивів у життя разом з дружиною двох дітей. І хоча нині зір став на заваді, та все ж переконаний, що поки живий-здоровий, цуратися фізичної праці просто гріх. Він залюбки рубає дрова, працює на власній ділянці, допомагає в усьому дружині...

Є у житті Михайла Семеновича і така гірка сторінка, яку нині змушений відкривати перед юними і старшими на зустрічах і яка болить йому гірше фізичного болю – голодомор 1933 року, який він пережив у десятирічному віці з родиною у Житомирській області.

Не так давно Михайла Степановича запросили до Зачернецької школи на урок пам'яті. Страшну картину трагедії діти відтворили художнім словом – поетичним, прозовим, драматичним, зуміли осмислити, осудити, передати біль, відчай, страх, безвихідь, приречення. Озвучення правди викликало у них сльози. А у Михайла Семеновича – хлипала душа, бо він це бачив на власні очі, пережив серцем. Бо сам був дитиною і просив: „Мамо, їсти...” А мати опухла від голоду...

Болісним була для моїх односельчан організація колгоспів. Вони добре розуміли, що до гурту вступають різні люди і багато таких, які пиячили, не хотіли

працювати. На вагання отримували відповідь, мовляв, якщо хтось буде ледарювати, то його за спільним рішенням можна буде виписати з колгоспу. Порадилися селяни, – розповідає Михайло Семенович, – і вирядили мого батька як грамотного до Харкова в ЦК на прийом до Петровського. Він прийняв батька, вислухав сумніви і заспокоїв, мовляв, добре вам на місцях радять, ледарів будемо звільняти. Тоді й написали люди заяви у колгосп. Це був 1932 рік. А потім прийшли до нас посланці, коли був зібраний урожай, і забрали все, навіть насіння. Люди жили переважно тільки на картоплі. Перед новим, 1933, роком вже не було що їсти: зерно вимели, картопля скінчилася, поїли корів, собак, котів. Добре, що зима була блага, снігу мало, то викопували що хто міг: гнилу картоплю, все, що зеленіло, пили солону воду і пухли. Наш батько будував мости, їм давали щодня чвертку хліба, то приносив мені і сестрі. Батько ще їздив у Хмельницький, возив міняти одяг то на ячмінь, то на шолуху від гречки. А як настала весна, то варили гичку з буряків, а в діда була корова. Я жив у нього, і так вижили.

Щодень дві підводи збирали мертвих, вмирили по 10-12 душ. Один мій знайомий вів облік, то потім розповідав, що з нашого села тільки у 1933 році померло із 2500 чоловік – 750, – згадує Михайло Дем'янюк. – Були чутки, що в Бердичеві, за 20 кілометрів від нас, заманювали в хати людей повнотілих, вбивали їх, готували страви і продавали. Найбільше терпіли села, вимирали масово. Діждуться колосочків, змелють, поїдять хлібця і вмирають. На кладовищі виростили братські могили, про які заборонялося пам'ятати. Минулого літа на могилах мами і брата ставив пам'ятники і бачив, як ті братські могили позаростали кущами, зовсім забуті. Адже на слово „голодомор” довго у нашій країні було накладено табу. Але тепер треба відновити пам'ять, впорядкувати поховання безневинно убієнних нелюдською політикою тодішньої влади.

Я ж не боявся ніколи розповідати про ці страшні часи, коли було створено штучний голод. Якось у Любомлі ми з Андрієм Григоровичем Постілом, також ветераном, виступали на мітингу-реквіємі, то чулися голоси місцевих скептиків, навіть поважного віку, мовляв, який там голод у східних областях, то все видумка. Але ж я там жив, те страхіття пережив, то чому моїм словам не вірити? Мій дядько

помер на печі, а його дітки – в садку, під кущами. То був суцільний жах. Голод був і на Кубані, і на Дону – там, де жили українці. Сталін їх не любив і намагався знищити націю. Тепер навіть точної цифри немає, скільки людей забрав голод – 8 чи 12 мільйонів. Треба всім розповідати, що то був жорстокий штучний голод, бо рік тоді був урожайний, – вважає Михайло Семенович.

Лютик В. Михайло Дем'янюк: „Мій дядько помер на печі, а його дітки – в садку під кущами...” // Просто життя.– 2003.– 5 черв.

Дорош Євдокія Миколаївна, 14.01.1924 р. н., с. М'яколовичі (нині Миколаївка) Ємельчинський р-н, Житомирська обл.

...У 1929 році почали нас у колгосп «заганяти». Тато противився, не хотів лишатися без нічого. Його тоді зачинили у сільській раді на 12 діб без їжі. А згодом нашу сім'ю мали відіслати у Сибір, як „куркулів”. Вже й комісія спеціальна прийшла, викидали з хати маму й малих дітей. Речей, ніяких не давали брати. (Батько тоді після „сільрадівської тюрми” лежав ледве живий у хаті своєї сестри). Але Бог змилювався над нами. Один чоловік з комісії – Степан Сергійчук (вічна йому пам'ять) переконав начальників, що наш батько не „куркуль”, а „батрак”, бо довгий час працював у наймах, а на нього ні одна людина не робила...

Євдокія Миколаївна витирає сльози. Важкі їй ті спомини про початок радянського „раю”:

– От тільки став вже колгосп, не встигли позабирати в людей землю, худобу, клуні порозбирати, як почалася „викачка” хліба – так у нас називали те горе. Забирали від людей останнє зерно. „Уполномочені” шукали його всюди – по горищах, у погрібах, землю штиками „перещупували”. Забирали все, що бачили, – квасоллю, кукурудзу... Із горшків викидали на землю кашу. Діти її руками хапали, а солдати не давали, розгрібали ногами...

Немало натерпілася й наша сім'я. Жили ми на хуторі. Кругом були болота. Десь там, у трясовині непрохідній, тато й закопав трохи зерна. Його допитували, катували по кілька разів, перетрясали все в хаті та кругом неї, але хліба так і не

знайшли. Той батьків сховок врятував нас усіх у страшному 33-ому році. Мали ми ще, правда, полову, яку заготовили для свиней, то й вона виручила добре. Збирали кору з дуба, в'яза, берези, мох, верес. Перемелювали те все в жорнах, додавали трішки борошна і пекла мама „ліпляники” – коржі такі. Борщ варили теж з різного листя. А ще хлопці ловили рибу. Їжу мама кожному дитяті окремо в мисочці подавала, щоб старші менших не від'їдали. А найбільше завжди вдіяли батьков. Говорила: «як пропаде батько, то й ми всі пропадем...». Він і справді рятував нашу сім'ю. Мав ще конячину. Підвозив нею часто євреїв з села на залізничний вокзал. За це отримував якусь жменьку зерна чи щось інше. А пізніше довелося татовій своїм коником і тіла мертвих збирати. Так розпорядилися у сільраді.

Велике було наше село, дуже велике... І в кожній хаті – купа дітей. Вони й гинули найперше. В нашого сусіда семеро в один день померло...

Відразу померлим ще робили труни, а потім вже так – накладали на віз, як поліна, і відвозили на кладовище. Два-три дні звозили і хоронили в одній братській могилі. А в сусідньому від нас селі (за три кілометри) був випадок, коли сестра сестру з'їла. З голоду вона не тямала, що робить. Сусідка побачила, як та нещасна смалила на холодець людську голову. Коли вона відійшла і усвідомила, що сталося, то збожеволіла і померла, казали, що від розриву серця.

Це було справжнє пекло... Я те пам'ятаю. А молоді, можливо, і не захочуть мені вірити...

Багато людей померло, коли знесилені, зголоджені наїлися першого хліба врожаю 1934-го. Але селян ніби й природа рятувала. В лісі вродили щедро ягоди, гриби – це теж була підмога.

Світлана Голотюк. І згадлося пережите // Народне слово.– 2004.– 4 берез.

Жирновий Петро Денисович, 1921 р. н., са. Копані Знам'янський р-н Кіровоградська обл., мешк. в с. Мар'янівка Горохівського р-ну.

Нас у сім'ї було 5 дітей, мама і тато. Згодом мама померла і ми жили з татом. Від голоду нас врятували батько і корова. Тато їздив товарними поїздами на Північний Кавказ і привозив додому по 10–15 кг зерна. Мати, доки була жива,

варила потрошку молочну кашу. Ще м'їли зернята з колосків. Весною, коли цвіла акація, з її цвіту варили суп. Зимою батько заколов поросю і закопав м'ясо у сніг. А ще батько працював конюхом, приховував потроху проса чи ячменю. У кожній хаті помирали люди, щодня похорони. Хоча людей, які помирали від голоду навіть не хоронили у трунах, закопували просто так.

**Жукалюк (Чхало) Марія Дмитрівна, 1928 р. н., с. Валява
Городищенського р-ну Черкаської обл., мешк. у м. Маневичі.**

Народилася я на Черкащині у сім'ї бухгалтера і колгоспниці. Дитинство пройшло в селі, де ми пережили страшні роки голодомору. Пригадую, як після збору урожаю його конфісковували у сімей, вимітали все до зернини. Масове вимирання в селі почалося вже на початку зими. Місцеві органи влади організовували харчування дітей. Пригадую велику хату посеред якої стояла залізна пічка, а ми стояли круг неї з дротиками в руках на які нанизували листочки з дерев і сушили, потім їх розтирали в руках, їли і запивали водою.

Неподалік нашої хати була викопана велика яма, куди взимку скидали померлих. І сусіди до цієї ями привезли своїх рідних, скидали їх штабелями, як дрова. По селі також їздила колгоспна підвода, яка збирала трупи, вивозила їх на цвинтар. Багато хат стояли пустками з забитими вікнами і дверима. У сусідній хаті жила моя тітка, мамина сестра, в якій від голоду помер чоловік Барабаш Дмитро, йому було 35 років, син Барабаш Андрій – 13 років, бабуся померла слідом за онуком. Похоронили всіх біля хати, бо вивезти не було кому. Тітка з дочкою Оленою (1925 р. н.), моєю двоюрідною сестрою, вижили.

Мій батько Чхало Дмитро Євгенович працював у райцентрі на залізниці. Він розповідав, що хліб привозили з сіл, зсипали у приміщенні. Яке слугувало за комору, стіни підпирали великими колодами, щоб не розвалилося під вагою зерна. Кругом того приміщення стояла озброєна варта. Потім цей хліб вантажили у вагони і відправляли. Пояснювали, що цей хліб для голодуючих Росії.

Тато іноді приносив жменю проса або якогось іншого зерна, більше взяти не міг. Мама змішувала те зерно з висушеним листям і перетирала на жорнах, з такої муки пекла млинці.

У мене був старший брат Чхало Іван 1926 р. н., він був дуже худим, лише кістки та шкіра, а я від недоїдання опухла. Пам'ятаю, тіло наче суцільна рана, так боліло, що не можна було доторкнутися.

Влітку, перед жнивими до тієї хати, де годували дітей привезли з поля ще не дозрілої пшениці, перемнули, зварили юшку і поналивали нам у чашки. Ми, голодні, не їли, а просто ковтали те вариво. Після цього двоє дітей померло. Потім стали варити суп з кропиви, щавлю, лободи. Лише коли вже зібрали врожай хліба, люди почали потрошку оживати.

Здохлій Тетяна Євдокимівна, 2.03.1922 р. н., с. Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., мешкає в смт Луків Турійського р-ну.

В сім'ї було четверо дітей, всі вижили. Батько, Терещенко Євдоким Дмитрович, на той час був на заробітках в Росії, і звідти привозив хліб. Брат, Терещенко Йосип Євдокимович, працював на шахті і теж передавав хліб. Хрещена мати була дружиною мельника, і інколи приносила нам хліб чи трішки муки. Але були й такі часи, коли їли лободу, кропиву, будяки.

Зінчук Іван Захарович, 01.01.1925 р. н., с. Хотень Плужнянського р-ну Хмельницької обл., мешкає в м. Ковель.

Під час голодомору жив разом з батьками. В сім'ї було ще семеро дітей і бабуся. Пережили голод завдяки тому, що поблизу був ліс. Збирали гриби, ягоди, жолуді, трави, ловили птахів і звірів. Пам'ятаю, як бабуся сховала мішечок зерна в коморі, але прийшли представники місцевої влади і почали зривати замок з комори. Бабуся взяла сокиру і кричала: "Хто підійде, того порубаю". Тоді чоловіки повернулися і пішли геть.

Касянчук (Калініцька) Ганна Василівна, 1927 р. н., с. Коропчино Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., мешкає в с. Щедрогір Ратнівського р-ну.

В сім'ї було шестеро дітей. Від голоду померли менший брат і мама (у 1932 р.). Три сестри працювали в колгоспі. Батько опух від голоду, але сестри його виходили. Врожай у колгоспі зібрали хороший, але давали лише по 100 грам хліба. Не можна було взяти навіть жменьки зерна, так як за це саджали в тюрму. Люди закопували у глечиках квасолу, але її теж знаходили. Їли все, що можна і не можна. Хати після років голодомору залишилися пустками.

Кисло Тетяна Петрівна, 1932 р. н., с. Русанівка Липоводолинський р-н, Сумська обл., мешк. в с. Любохини Старовижівського р-ну.

Страшні розповіді, жахливі спогади... Мимоволі вони спливають на думку, не дають спокою. І так уже багато років, вважаю, все життя, бо тоді, у 1933-му, Тетяна Петрівна Кисло, єдина сьогодні з любохинців – живий свідок тих подій, була ще зовсім дитиною. Але трагедія Голодомору, котру пережили її близькі, односельчани закарбувалася у пам'яті і серці на все життя.

– Тетяно Петрівно, розкажіть, будь ласка, про край, де народилися і пройшло Ваше дитинство.

– Моя мала батьківщина – село Русанівка Липоводолинського району, що на Сумщині. Народилася 8 лютого 1932 року на хуторі за вісім кілометрів від Русанівки, який налічував тоді 25 дворів. В гарній місцині пройшло моє босоноге дитинство. Кругом ліс, діброва... Хоча сьогодні на місці хутора не лишилося жодної живої душі. Лише невеличке кладовище...

– Як правило, тодішня українська сім'я – багатодітна, а головне її заняття – сільське господарство...

– Так, моя родина – не виняток. В сім'ї було четверо дітей: два братики і дві сестрички. На жаль, залишились в живих лише та брат Григорій. Батьки все життя працювали на землі. Тато був бригадиром у створеному колективному господарстві, загинув на фронті. Мама – проста колгоспниця, робила все, аби поставити нас,

напівсиріт, на ноги. Померла в далекому 1956... Земля була основою життя нашої селянської сім'ї.

– Таке явище, як колективізація, не було раніше відоме у світі. Вперше з'явилося в СРСР. Чи торкнулося воно вашої рідної і Русанівки, прабатьківського хутора?

– Віками селянин був господарем на власній землі. Радянська влада дала йому цю землю. Але через деякий час почали відбирати і змушували працювати на ній колективно. Не стала винятком і Русанівка. До колгоспу забирали все: реманент, велику рогату коней, птицю. З 25 сільських господарств нашого хутора лише 2 господарі залишилися одноосібними. Не знаю, з яких причин, але їх так ніхто і не силував вступати до колгоспу. Правда, згодом вже їхні діти все-таки приєдналися до колгоспного будівництва. Наша родина, хоч і не вважалась заможною, хазяювала справно. Забрали корову, всеньке зерно. А zostалися ні з чим. Як жити-виживати? Невдовзі мій тато став бригадиром (бригада об'єднувала 25 хуторських дворів) і корівку повернули назад, у наше господарство. Проте голоду не вдалось уникнути нікому.

– Розкажіть, як Ваша сім'я, односельці пережили ці страшні роки.

– Без війни чи стихійного лиха вмирили люди: сім'ями, кутками, хуторами, селами. Восени ще сяк-так можна було миритись: їли кропиву, качани з кукурудзи товкли в ступі, пересіювали на решето, а потім розмочували в окропі і ліпили оладки, пекли хоч і щось трошки схоже до хліба, але на деякий час голод вдавалось цими коржиками вгамувати.

Мені запам'яталися на все життя жолуді, наші, русанівські. Вони були рятівниками людей. Сама природа старалась допомогти – поряд із селом шуміла велика діброва й там багато хто знаходив порятунок від загибелі. Вигрібали з-під перегнилого листя жолуді і вдома сушили їх, лузали, мололи в жорнах і пекли з такого „борошна” перепічки. Страшніше було весною. Неоціненним скарбом тоді була картопля, яку діти босоніж наввипередки збирали. У кожній хаті рецепт приготування борщу був однаковий: у горщик з водою кидали одну картоплину і півбуряка. Про той борщ ходила і приповідка: „Насипала мати у миску дітям їсти та

й каже: „Беріть, діти, ложки і їжте борщ”. А вони дивляться в миску, бачать там тільки свої личка і відказують: „Де ж той борщ, мамо, як там сама ляля!”

– Далеко не всім судилося вижити в умовах лихоліття... Пекло Голодомору поглинуло в кого батька чи матір, в кого – брата чи сестру...

– Горе спіткало чи не кожную родину. Не обійшло воно і нас, Людних (це мов дівоче прізвище). Вийшло так, що на той час я з братом і батьками жила на хуторі, а дід та баба (по батьковій лінії) мешкали в селі Русанівка. Як тільки могли, допомагали вони, дітям і внукам. Діставали зі скринь свій „ужиток“ – домоткане полотно, скатертини с вимінювали на буряки, які доставляли нам на хутір. Одне рядно вимінювали в навколишніх селах аж... на 4 буряки. Так хотілось бабусі і дідусю, аби ми не померли голодною смертю. Ми вижили завдяки діду Дорофію і бабі Прісці. Рятуючи нас, не зберегли себе, померли від голоду.

– Але, незважаючи на масштаби трагедії, життя продовжувалося. Були в ньому і радощі, і печалі... Розкажіть про це.

– Моя Русанівка після трагічних подій – це зовсім інше село. За територією і кількістю жителів воно нагадує мені Любохини. Діяли там в 30-ті роки велика лікарня, семирічна школа, сільський клуб. Та от хворих у лікарні майже не було, дітей у школі зовсім, небагато, а хто з молоді вижив – було не до гулянь. Але, як ви доречно сказали, життя продовжувалося... Закінчивши семирічку, поступила я в Глухівський учительський інститут, який закінчила в 1953 році. Ліпшої перспективи годі було й шукати, бо весь час мріяла вчителювати. Доля розпорядилась так, що як молодий спеціаліст потрапила на Волинь, в Любохини.

Спочатку прийняли на роботу на посаду вчителя природознавства, а з 1965 року – вчителя географії Любохинської середньої школи. 1985 року вийшла на заслужений відпочинок. В Любохинах знайшла свою долю – вийшла заміж за вчителя історії Пилипа Григоровича, з яким вже майже 50 років ділимо радощі і печалі, радіємо кожному приїзду дітей і внуків. Син Олександр і дочка Людмила здобули вищу освіту, мають свої сім'ї, але при кожній нагоді стараються приїхати, переступити батьківський поріг. Отаке воно, життя...

– Тетяно Петрівно, чи підтримуєте зв'язки з родичами? Як там почувається сьогодні ваша маленька, батьківщина Русанівка, рідний хутір?

– Найріднішу мені людину, маму, я втратила ще в далекому 1956 році. Після переїзду брата Григорія на проживання в райцентр Липову Долину вона жила на хуторі одна. Немає вже Гриші. З найближчої рідні залишились двоюрідна сестра Герасименко Тетяна Луківна, братова Людмила Тамара Олексіївна, котрі проживають в Липовій Долині. Двоюрідний брат (до речі, колишній військовий), Білоус Іван Лукич, мешкає в Ковелі.

Останній раз у рідній стороні були ми з чоловіком 20 років тому. Від рідного хутора нічого не залишилось, лише невеличке кладовище за садком крайньої хати. Старші повмирали, молоді переселились. На хуторі поховані мати і баба.

– Все життя Ви присвятили школі. З якими словами хотіли б звернутися до сучасної молоді?

– Жертвами голодомору стали мільйони невинних українців. Ми повинні винести з цієї трагедії певні уроки. Кажуть, що історії властиво повторюватись. Коли ми усвідомимо, що було з нами колись, ми зможемо не допустити жахливих повторень у майбутньому, яке будувати вам, молодим. Не може бути справедливості та щастя на муках і смерті.

Правда про голод потрібна не лише тим, хто пережив його, а й вам, молодому поколінню, бо ви творите й творитимете історію для наших нащадків, а це – пам'ять народу.

– 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, за яким визнано, що Голодомор є геноцидом українського народу. Яке Ваше ставлення до цієї події?

– Я вважаю, що таке рішення парламенту є правильним, і визнати голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу потрібно було раніше. А то виходило так: парламенти іноземних держав визнають на законодавчому рівні геноцид в Україні, а ми мовчимо. Думаю, правда восторжествувала, і це рішення Верховної Ради України я підтримую. Адже протягом десятиліть правда про голодомор 1932–1933рр. замовчувалась, нічого про цю подію не говорилось в

шкільних підручниках. Мільйонні жертви є, а ніякої трагедії не було. Але ж так не буває.

Остаточно нез'ясованою залишається кількість загиблих, так як ніякої офіційної, державної статистики жертв голодомору не велось. Хоча є всі підстави стверджувати, що загинуло 7-10 мільйонів осіб. Прийшов час сказати правду про геноцид і добре, що український парламент зважився на такий крок.

– Якби з чисельних побажань Вам треба було вибрати лише одне-єдине...

– Щастя, коли є хліб. Кожного дня. Вдосталь. Хай завжди, в усіх буде така можливість. Цінуймо хліб, бо він святий. Возрадуймося його присутністю. Це одвічне, як життя, мірило на всі віки. Адже історія вчить: коли хліб зникає зі столу, неодмінно приходить біда, трагедія цілого народу.

Стрільчук С. Коли хліб зникає зі столу – неодмінно приходить біда // Сільські новини.– 2007.– 24 листоп.

Клеутіна (Щербина) Марія Іванівна, 03.12.1929 р. н., с. Перемога Баришівського р-ну Київської обл., українка, освіта вища, вчитель української мови та літератури., мешк. у с. Поворськ Ковельського р-ну.

В той страшний час мені було 3 роки і про всі ті події знаю з розповідей матері. Дітей в нашій сім'ї було троє: я і двоє молодших братів. Одного разу бабуся десь роздобула шматок макухи, сховала в кишеню і разом з онуком пішла полоти город. Онук помітив, що в бабусі щось є і почав діставати. Щоб він не забрав макуху бабуся прив'язала його паском до соняха. Люди пухли від голоду. Бабуся теж опухла і померла. На вулиці не можна було вимовити і слова про їжу. Наша сім'я вижила лише завдяки тому, що у маминого брата була пасіка. Він продавав мед. Купував зерно і допомагав нам.

Коваль Іван Вікторович, 1931 р. н., с. Матяшівка Обухівського р-ну Київської обл., мешкає у с. Туличів Турійського р-ну.

В родині було 12 осіб, серед них 8 дітей. Був страшний голод. Вмирили щодня люди, віддаючи останнє дітям. На вулиці не було ні одного собаки. Люди їли все

живе. Збирали траву, і з неї варили окроп. В хатах було дуже холодно, палили соломую з стріхи, так і грілися. З перетертого сіна та картопляних лушпайок, мати пекла хліб і виділяла кожному по шматочку, завбільшки з п'ять копійок. З тієї ж муки варили суп. Багато людей йшли з дому у пошуках їжі і помирали просто неба. Їх збирали на підводи і звозили у яри, де закопували. Люди були дуже худі: з тоненькими ногами і великими опухлими животами.

Ковальчук Наталія Ільвіна, 28.08.1923 р. н., с. Делтївка Дмитрівського р-ну Чернігівської обл., мешкає в с. Бобли Турійського р-ну.

Мені було на той час 10 років. Сім'я наша складалася з чотирьох чоловік. Батько був інвалід, без пальців на руці. Він був змушений відправитись на роботу в Донбас, там робітникам давали поїсти, і так він вижив. Мамі з нами (я і молодша моя сестричка) було дуже важко. З тих далеких часів найбільше пригадую те, що дуже хотілось їсти. Ми весь час шукали їжу: рвали щавель, листя з конюшини, збирали жолуді. Вчилася я дуже добре. Кому з дітей допомагала, за це отримувала дещо поїсти. У школі, за однією партою сиділа з єврейкою, батько якої працював у магазині. Вона часто брала у батька для мене якісь харчі. Ще у однієї подруги батько працював у майстерні, і вона теж дещо давала мені з продуктів. Я кожен день у школу носила чорнильницю, діти у мене її випрошували за півкружки гороху. Були такі випадки, що діти просто крали їжу один в одного, передивлялися кишені у верхньому одязі. Пізніше, в школі почали давати так звані "гарячі обіди", а це була просто вода з картоплею. Бувало, поїмо з моїм братом Павликом (син маминої сестри) цей суп, і далі знов декілька днів голодні. Мені весь час ввижалось, що зараз буде їхати в двір машина з хлібом чи мукою. Ще мені добре запам'яталось, що коли ми повертались додому із школи, то на вулиці завжди лежали мертві люди. Пізніше в колгоспах почали давати жито. В муку додавали якусь траву і пекли буханці. Завжди в думці було те, що на світі є десь хліб.

Козуб Івана Григоровича, 1924 р. н., с. Станіславчик Вінницької обл., мешкав у с. Зимне Володимир-Волинського р-ну, помер у 1997 році.

Коли почали організовуватися колгоспи, була спеціально створена бригада, яка ходила по хатах і збирала все зерно, яке тільки було в хаті, в клуні, у хліві. Довгими залізними штирями шукали збіжжя заховане у землі, а знайшовши, забирали, нічого не залишаючи господарям. Тих, хто не хотів іти у колгосп, обкладали податком.

Так в Заставного була пара сірих коней. Один раз він виконав податок, а одразу через кілька днів знову податок. Вишкріб усе що можна було, але розрахувався. А тут ще один податок. Розраховуватися не було чим, забрали коні. Його два сини (він був для них вітчимом) Петро і Іван разом з ним у 1932 році померли з голоду.

Мій двоюрідний брат Штопко Микола і його рідна сестра Ганна померли з голоду восени 1932 року.

Ще я бачив, як у місті Рівному міліція скидала людей з вагонів, так званих мішочників, які їхали на Західну Україну, де не було голоду, щоб вимінити, чи випросити хліба. Поряд стояв ешелон з солдатами. Червоноармійці, спостерігаючи за цим, не витримали і з пружками кинулися на міліцію, яка вмить розбіглася. «Можливо, моя мама десь просить хліба, а ви тут за ними полюєте» – кричали вояки-червоноармійці.

Спогад записав Ярослав Царук, мешк. м. Володимир-Волинський.

Колодюк Ганна Никодимівна, 1924 р. н., с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл.

Тодішня влада забирала в селян все: зерно, картоплю, буряк, худобу. На полі не можна було підняти жодного колоска. Податки були дуже великі, люди не могли їх сплачувати. Багато людей працювало в колгоспі. Влітку серед поля ставили великий казан і варили макуху (толоку з соняшників). Кожному наливали по черпаку такої юшки. Батьки мої, Никодим і Віра копали канаву біля шосейної дороги. Їм давали по 100 г хліба вдень. Вони у двох з'їдали сто грам, а решту – давали трьом дітям. Люди не мали що їсти, все до останньої зернини було забрано. Люди їли траву, котів, собак, коріння дерев. Вони вмирили з голоду. Одного дня

пішовши до однокласниці, Фурман Альбіни, я побачила лавку на якій лежала мертва дівчинка, років десяти. Мати прикрила рядом тіло дитини, і повезла на цвинтар. Тачку на цвинтарі просто перекинула, скинула дівчинку в яму і повернулася назад. Не було сили, щоб закопати її. Таких випадків було безліч. Батьки різали на куски своїх дітей і їли. Одна жінка, яка жила по сусідству, втопила свою дитину в бочці з водою, відрізала руки і ноги, та їла. Голод це страшно! На дровах лежали мертві люди, не було кому завести їх на цвинтар. Люди пухли з голоду і помирали. В с. Сокилець (сусіднє село) такого голоду не було. Люди носили туди хустки, спідниці, одяг і міняли на хліб.

Колядюк (Баранюк) Олександра Андріївна, 1925 р. н., с. Соломія Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., мешкає в с. Щедрогір Ратнівського р-ну.

В нашій сім'ї було четверо дітей. З початком колективізації батьки вступили до колгоспу. Середня сестра опухла від голоду, менша – наїлася солі, щоб втамувати голод, але ледве вижила. В селі їли собак, котів, були випадки людоїдства. А ще всі ходили до Південного Бугу, де збирали і їли черепашки. Діти бігали до хатинки-їдальні, щоб чимось поживитися. Кукурудзяні качани обмотували нитками, ніби мотки для прядева, але і їх знаходили.

Кондратюк Марія Савівна, 1926 р. н., с. Біловід Сумської обл., мешкає в смт Турійськ.

З семи членів сім'ї померли з голоду 5, в тому числі батьки, бабуся, брат і сестра батька. Батько – ветеран громадянської війни, інвалід другої групи, помер в 1934 р. Сім'я після смерті батька не одержала жодної підтримки. Влада забирала останню склянку пшона. Врятувалась Марія і сестра, яка проживає зараз в Одеській області. Врятувались за рахунок квасолі, схованої на печі. В один день померли бабуся і трирічний братик.

Короц Катерина Іванівна, с. Ганівка Улянівський р-н Сумська обл., мешк. в с. Кримне Старовижівського р-ну.

– Іди, доню, в берег. Там росте липа. Назривай листочків, насушимо. Пляцків напечемо, – просила мати Катю, пораючись по хаті. Дівчинка не могла не послухати, бо дуже вже хотілося їсти. Борщ з лободи ситим не робив. А картопля того року не вродила. Іде Катруся селом, попід тином сидять люди. Чи живі, чи вже мертві, важко сказати. Їхнього виразу обличчя і досі не може забути Катерина Іванівна Короц.

– А жили ми в багатющому краї, в селі Ганівка Улянівського району Сумської області, – пригадує жінка. – Навколо чотири цукрових заводи. Та в основному люди працювали у колгоспі. У 1932-му була посуха. Отож і лишилися ні з чим. Більшовики вигребли останню зернину. Пам'ятаю, як по сусідству в жінки забрали останні 7 качанів кукурудзи. Як вона, бідолашна, плакала. Все примовляла, що якби Сталін те все бачив, то обов'язково покарав би кривдника. Де було їй, сердешній, знати, що то сталінська воля прирекла її родину на страшну голодну смерть.

Катерина Іванівна зі сльозами на очах розповідає про те, що по Ганівці годі було відшукати собаку чи kota. Вони знаходили свою кончину в казані з їжею для дорослих та дітей. А восени, коли на баштані з'явилися кавуни, батько приніс одного для Катерини.

– Тридцять шість років пропрацювала я у школі. І жодного разу не розповідала дітям про голокіст, – говорить Катерина Іванівна. – Боялася. Думаю, мене зрозуміють ті, хто пережив це страхіття і знайшов у собі силу протистояти долі.

Легка Н. Український Апокаліпсис тридцять третього // Сільські новини.– 2003.– 22 листоп.

Короц Катерина Іванівна, нар. В. с. Ганівка Улянівського р-ну Сумської обл., мешк. в с. Кримне Старовижівського р-ну.

...– Іди, доню, в берег. Там росте липа. Назривай листочків. Пляцків напечемо, – просила мати мене, пораючись по хаті. Я не могла не послухати, бо дуже хотілося їсти. Борщ з лободи ситим не робив. А картопля того року не вродила, іду селом, попід тином сидять люди. Чи живі, чи мертві, важко сказати.

Пам'ятаю, як в жінки, що жила по сусідству, забрали останні сім качанів кукурудзи. Як вона, бідолашна, плакала. Все промовляла, що якби Сталін усе те бачив, то обов'язково покарав би кривдника. Де було їй, сердешній, знати, що то сталінська воля прирекла її родину на страшну голодну смерть. [...]

Легка Н. Українська Голгофа // Сільські новини.– 2005.– 3 груд.

Костенко Тетяна Тихонівна, 25.12.1919 р.н., с. Чернеча (нині Крива Руда) Семенівський р-н Полтавська обл., мешк. в . Ковель.

Від голоду в нашій сім'ї помер батько Костенко Тихін Єремійович 1889 р. н., а по сусідству вимерла ціла сім'я з 6 осіб, їх називали Мотренки. Нам вдалося вижити, дякуючи маминому брату Литвину Івану Гавриловичу, який працював у магазині і чим міг допомагав нам. Жили біля річки варили суп з очерету, мати товкла гречану полову і варила юшку. Напоїть нас і на піч – не випускала з дому, щоб хто не з'їв.

Кочубей (Шиманська) Таїса Станіславівна, 05.12.1928 р. н., с. Троянів Троянівського р-ну Житомирської обл., мешкає в смт Голоби Ковельського р-ну Волинської обл.

Коли напстав голод, їли бур'ян, коріння, всіляку гніль. Все зерно забирали на поставку. Більше 10 моїх родичів померли голодною смертю. Наше село було невеликим, то ж в живих залишилися одиниці.

Кравченко Клавдія, 1923 р. н., с. Торговиці, Підвисоцький р-н, Київська обл., мешк в м. Ново-Волинську.

Народилась я в селі Торговиці Підвисоцького району Київської області (нині Новоархангельський район Кіровоградської області). У 1932 році мені було дев'ять років, і я прекрасно пам'ятаю, як цілими сім'ями вмирили з голоду люди, як слабкодухі, наче звірі, ловили, різали і їли дітей. Пам'ятаю, як мої батьки наказували мені, щоб я не йшла ні на які приманки з боку старших. Бо дуже часто дітей заманювали шматком хліба, і потім вони зникали безслідно. Таким чином у нашому селі кудись поділося кілька десятків діточок.

Знаю про це з достовірних джерел. Мій двоюрідний брат Олександр (він працював учителем) одержав завдання підібрати групу надійних чоловіків і зайнятися пошуками людоїдів.

Їх не довелося довго шукати. Активісти враз натрапили на чоловіка і жінку, які ловили дітей, заганяли їх у льох, різали, солили дитяче м'ясо і складали в бочку. Це був нечуваний в історії голодоморівський м'ясокомбінат і одночасно пантеон комуністичного каніболіму.

П'ятеро у моїй родині померло з голоду. І сама я пухла від недоїдання. Напевно, врятувалась тим, що їла лоблоду, будь-яку траву, яку взагалі можна було їсти.

А коли дозрів хліб 1933 (урожай був такий, якого не пам'ятають старожили), то його нікому було збирати – половина села померла.

Я рятувалась і тим, що крадькома зривала жменю колосків, м'яла в долонях і їла. Та коли помітить голова колгоспу, то по моїй худенькій спині шмагав нестерпно-жрстокий батіг.

Як розповідає мій чоловік, його дві сестри (одній було п'ять, другій – три роки) зірвали у полі кілька колосків і були спіймані на гарячому активістом сільради Давидом Кулішем, який потім верхи на коні приганв їх до контори колгоспу. Та ще й протокола склав. Закінчивши цю „праведну” акцію, ті кілька колосків згодував своєму жеребцеві на очах у переляканих сестер. Діти повернулися додому, а за ті колоски чотири роки відсиділа в ув'язненні мати.

Ось вона та комуністична справедливість, за якою ще й сьогодні крокодилячі сльози номенклатурні коритники і окремі засліплені ними. Вони ще й сміють стверджувати, що ніби ніякого голодомору не було.

Саме для них хочу навести ще кілька конкретних трагедій з часів створеного сталінськими режимом геноциду.

Мій чоловік, 1925 року народження, уроженець с. Палянецьке Уманського району Київської області (тепер Чернігівської області), був у 1932–1933 роках вже зовсім дорослою людиною і добре пам'ятає той страшний голод. У його родині голодною смертю померли дядько Сиваченко Андрій і його двоє синів – Левко та Іван, другий дядько – Кравченко Микола, третій дядько – Кобрин Федотот.

Клавдія Кравченко. Болять спогади про чотири колоски // Волинь.– 1999.– 16 лист.

Крупка Ганна Петрівна, 1925 р. н., с. Синява Рокитнянський р-н, Київська обл., мешк. в с. Мар'янівка Горохівського р-ну.

В нашій сім'ї було 7 дітей. У 1931 році помер батько. Від смерті нас врятувала корова. Ще вимінювали тютюн на зерно, яке ховали у стріху. З нього мати варила затирку. Старша сестра ходила на роботу на лиман і приносила додому те, що насиплеться у калоші. Люди їли мишей, щурів, собак голубів, траву, кору з дерев. А найстрашніше було навесні 1933 року – почалося людодіство.

Куделя Микола. ВІДЛУННЯ НА ВОЛИНІ ГОЛОДУ 1932–33 РОКІВ

Про голод на Великій Україні 1932–33 років наші люди довідувались одночасно від втікачів яким вдавалось перебратись через річку Збруч і найбільше із газет і журналів, які дуже широко описували, висвітлювали неймовірні події.

Втікачів люди дуже приймали милосердно співчутливо, допомагали чим могли. Правда, що отим втікачам польські адміністративні власті не дозволяли залишатися у Волинському воєвідстві, вважаючи цей терен прикордонною зоною, тому таких через п'ять днів відправляли за Буг, де вже була по-адміністративному трактуванню Корінна Польща.

Про страшний голодомор на Україні писали всі газети, як: “Українська нива” ред. П. Певний, “Українська громада” редактор Гр. Гладкий, які виходили в Луцьку як тижневі видання і багато львівських, щоденник “Діло”, “Новий час”, тижневики “Народна справа”, “Наш прапор”, “Свобода”, “Громадський голос”, і багато інших українських газет правого крила, які представляли українську парламентську репрезентації в Польському Соймі і Сенаті. Характерно було в той час одне: газети лівого спрямування, як “Сельроб”, “Сила”, “Вікна” та інші такого ж толку не тільки мовчали про голод, а навпаки, плювали в очі всім хто зважувався говорити про ту голодову трагедію. Всі оті безвідповідальні люди, мало свідомі агенти з під крила КПЗУ, криками доказували темному прибитого лихом волинському селянинові особливо на Полісся, що голоду на Україні немає, це видумка куркулів, буржуазії.

Отже, оці сельробівці багато прислужилися до того щоб правда про дійсний стан на Україні голоду не мала ходу. Тому був такий скептицизм серед населення до акції допомоги голодуючого люду.

Але помимо всього жак голодомору на Україні пронизував серці наших людей на Волині, говорили про це немало. Організовували в багатьох місцевостях комітети для допомоги голодним, хоча в загальному наслідки значимі не були, в цьому відзначалось і негативне ставлення Польської адміністрації яка буцімто “нічого не знала” про цю трагедію. В окремих випадках навіть застерігала людей, щоб не дражнили могутнього сусіда, а коли акція збору пожертв почала діяти, то були окремі випадки коли якийсь пшедовнік поліції чи урядовець погрозив пальцем уповноваженій особі і акція переставала діяти.

Пам’ятаю як на Різдво Христове у 1933 році наш священик отець Іван Сиротинко у своїй проповіді до парафіян розповідав людям страшні жахи про голод і зойк мільонів наших братів і сестер по той бік Збруча, як вимирають села, як люди їдять людей. Зачитував уривки із газет і журналів, розповідав розповіді очевидців, які йому вдавалось зустрічати. Люди плакали, молились, ставили свічі за душі померлих від вмисного сталінського голодомору на нашій нещасній Україні.

Того ж дня був організований комітет допомоги, якій очолив отець Іван, до комітету включили і кілька молодих хлопців куди попав і я. Мені було доручено

фіру одним селянином, щоб об'їхати свій футір села Буянь “Протириб”, де мешкало 11 сімей і футора “Синожаті”, де жило понад двадцять заможних господарів. Люди щедро жертвовали хто що міг, шматок сала, миску муки, кварту пшона, крупи, а то кусок шинкі, давали дехто навіть і ковбаску, а найбільше білого хліба.

Зібрані продукти відвозили до Луцька, де находився повітовий допомогівий комітет, який був створений із громадських організацій. Як відомо, що вже на той час товариство “Просвіта” була закрита польською владою. Останнім закриттям читалень “Просвіт” було у Луцькому повіті в місяці квітні 1932 року, а філій товариства “Просвіти” по селах повіту на день закриття було 146. Це був великий удар по українському національному відродженню, після цього заіснували за ініціативою Петра Певного просвітянські “Рідні хати”, але це вже зовсім був не той стиль та “хат” цих була, як кажуть, жменька – тільки в поодиноких місцевостях.

Натомість більше інтенсивно по селах Луччини після закриття “Просвіти” почали відкривати кружки “Сільського господаря”, якого філія находилась у Луцьку, на чолі якої був головою відомий письменник, громадський діяч, посол до польського сейму від блоку УНДО (Укр. національна демократична об'єднання) Володимир Островський.

Завдяки цим кружкам по свідоміших селах, зокрема настоятелів православних церков зі щирим українським серцем і були створені комітети допомоги голодаючим. Люди від душі виявляли свою щедрість по вірі християнській допомогти ближньому своєму, але практично все це благодійство стало безнадійного мрією, як і кому було передати через “границу на замке” всі оті блага людські на такі благородні цілі тим хто помирав від нестачі харчів?..

Адже домовленості у такій справі ні з ким не було. При всіх стараннях і заходах по всіх компетентних і станціях ніхто не міг добитись передати допомогу на радянську Україну помираючим з голоду, так як уряд радянської України заперечував, що ніякого голоду на Україні немає, до того і агенти з-за Збруча на всі заставки гарчали що вся ця “затія” булла випадковою української контрреволюції. Все це, як можна було передбачити, було приречено на невдачу. Так воно і сталось,

після багатьох благородних починань рідних братів на нашій Волині й Галичині потихенько заглохло, а пізніше і “вийшло з моди”. Така доля...

Треба визнати, що подіям голодомору на нашій обездоленій Україні співчували не лише “Українська контрреволюція”, а й люди інших національностей – зокрема російської, єврейської, польської, чеської, німецької і др.

Все що було зібрано в допомогу голодуючим знаходилося в розпорядженні громадських організацій і як все це розподілилось конкретно не можна сказати, певне одне, що частина тих продуктів мусіла зіпсуватися.

В українській персі того часу було чимало застережень бути обережними в “подаєнні”, рекомендувалося добре пильнувати, щоб не все те попало в руки людей не уповноважених до такого діла. На Волині, як відомо з офіційних джерел, частина зібраних пожертв була передана фондові опіки над політичними в’язнями, у фонд сиріт і вдів (як от у Галичині) або в більших містах – у сиротинці. Чи так воно достеменно важко стверджувати.

У всякому разі дія милосердя була і походила вона від щирого, закрівавленого всенаціонального народного зболеного серця.

Мені особисто приходилось зустрічатись з очевидцями тих страшних лихоліть, гонінь, незаконних судів, розстрілів, заслано голодомору на Україні.

У 1943 році наша кооператива “Добробут” споживчих товарів належала до Ревізійного союзу українських кооператив у Львові. Із цього центру до нас прибув інспектор-ревізор на перевірку, був це відомий на той час автор спогадів “Соловки”, “В кігтях ГПУ”, “Пекло на землі” Віталій Юрченко, була це дуже ерудована освічена людина, йому вдалось втекти із Соловок на Західну Україну. Ми, молодь, горнулось до нього серцем і душою слухаючи вечорами його спогади страшні неймовірні легендарні. Я його запрошував до своєї хатини, мама угощала варениками із сиром і сметаною, пампушками і опеқанцями.

Наш “Аматорський гурток” в селі Буянах при кружку “Сільського господаря”, був навіть розучив п’єсу Віталія Юрченка Блудний син, яка щойно була вийшла друком у видавництві “Червона калина” у Львові. П’єса мала великий успіх правди

на Україні про червоного Чортополоха і всіх його злодіяннях над невинним народом.

15 вересня 1940 року в неділю мене першого із села схопило енкаведе і запорторили у Луцьку тюрму № 1, попав я у 19 камеру що на другому поверсі. До мене зразу пристав мені здавалось підозрілий сильної будови юнак, він був босий і обдертий, зразу його запитанням було до мене звідки я, коли я сказав з якого села, він точно окреслив мою місцевість, сказав, що у нашому селі є два водяних млини, люди живуть заможнo, його там добре кормили як він за Польщі ходив по селах як безробітний.

З дальшого нашого знайомства довідаюсь про надзвичайну його долю про яку коротенько розповім.

Ім'я і прізвище його Михайло Собчак. Народився 1920 році Житомирської області, не пам'ятаю якого села, у них була велика сім'я, жили заможнo. Коли почалась ота вакханалія колективізації і грабування всіх продуктів, в них забрали все, навіть понаходили те, що було заховане-закопане. Почали всі пухнути з голоду, першими померли дід, батько і менша його сестричка. Покидають домівку блукають по полях і мстах, при звичаїлись їсти все що попадало під руки, їли слимаки, жаби, миші, жуки, хрущі, комахи, мухи, корінці всяких рослин, одного разу сестра наїлася досхочу таких корінців і в муках померла.

Михайло остався сам у лісі і завжди пам'ятав слова свого батька, який помирав і завжди говорив, що там на захід, де заходить сонце, там нема такої душогубної власті, нема голоду, там люди не вмирають з голоду, мають що їсти. Я, пам'ятаючи слова батька, все тягнувся в ту сторону, де заходить сонце, по лісах, по теренах, обдерся так, що осталося тільки кілька ганчірочок прикрити місця свого грішного тіла.

Одного разу темного вечора я дійшов до річки. Перебрів через неї пройшов трохи і перед мною забовваніли на обр'ю чималі забудівлі. Як пізніше з'ясувалося це був жіночий монастир міста Корець, який був вже на території Польщі. Коли я опинився на подвір'ях монастиря саме монашки (черниці) йшли з доїння корів. Одна з них коли побачила мій скелет майже нагого, скрикнула до безтятими страшним

зойком, випустила з рук відро з молоком, яке полялося біля моїх ніг. Те молоко так запахло мені, що я просто істерично впав на нього і став сьорбати, ковтати молоко. При цьому мене оточили цікаві люди, стали розпитувати, я їм розповідав усю правду. Забрали мене, помили, одягнули у чисту білизну і під наглядом лікаря відкормлювали деякий час. Коли я дійшов принаймі до нормального вигляду, представник монастиря відвіз мене до Варшави у приют для бездомних. Там було добре, одягали, кормили, а коли мені виповнилося 18 років видали довод особіст (паспорт) і направили на біржу праці на роботу, оскільки на той час було у Польщі багато тисяч безробітних. На біржі праці видали мені документ безробітного і я мав право ходити по всій Польщі від кордону до кордону.

Безробітний Польщі заходив до будь якої гміни по своїй дорозі, де йому виплачували по два злоти допомоги із соціального забезпечення. Потім він йшов на село до Солтиса, який зоставляв у себе паспорт, а йому давав записку до десятника, щоб той по черзі завів безробітного до господаря якій обов'язаний накормити переночувати, врано дати ще поснідати і безробітний йшов в дальшу дорогу.

Отак Михайло ходив до самої війни по селах Волині де він казав було найкраще, де люди найдобріші.

Визволення 17 вересня 1939 року його застало в районі Луцька, де був схоплений спритними енкаведистами як шпiон. Не було в нього як такого слідства і суда, просидів він до самої війни 22 червня. Був на східному подвір'ю і остався живий, брав участь у похоронені розстріляних, розірваних гарматами тисяч в'язнів у всіх чотирьох великих ямах-могилах.

Після вже німецької окупації десь незадовго прийшов до мене, погостював певно з місяць і подався в дальші мандри. Про дальшу його долю мені нічого не відомо до сьогодні.

25 червня 1990 року

Кулик Павло Якович, 1928 р. н., с. Велика Березянка Таращанського р-н, Київська обл., мешк. в с. Воля Ковельська Ковельського р-ну.

Наша сім'я складалася з батька, матері, брата Івана (1922 р. н.), бабусі по матері, на початку 1922 року народилася сестра Марія.

Перші мої дитячі спогади відносяться до 1931 р., коли брат Іван навчався в першому класі. Він вчив напам'ять вірш, який я запам'ятав назавжди:

У нашій комуні «Червоній зорі»

Неначе буруни, гудуть трактори.

Все спільне в комуні: і коні, й земля... іт. д.

Тоді ж, зимою 1931 р., як зараз пам'ятаю, я сидів на лежанці, коли у хату зайшла заплакана мати і розповідала, що з Теращі приїхали комісари, один з них, з наганом при боці, сів на плечі священикові і, взявши його за бороду, їздить на ньому, як на коні. Мені було шкода того священика. Декілько днів перед цим мати брала мене з собою до церкви і мені дуже сподобався церковний спів та краса храму.

Священика забрали в Теращу в тюрму і там закатували. Церкву пограбували сільські активісти-комсомольці. Мати часто згадувала того священика, молилася і плакала. Люди дивилися та те, що робиться і зі страхом говорили, що настає кінець світу. Та, як виявилось пізніше, то були лише квіточки того горя, яке прийшло невдовзі. Плоди достигали в 1932 та 1933 роках. Страшні плоди.

До 1931 р. ми мали три гектари поля, хату, клуню, коня, корову. З самого початку 1931 р. пам'ятаю, не раз приходили до нашої хатим зграї сільських активістів (КНС – комітет незаможних селян). Це були сільські нероби, п'янюги та злодюги організовані владою, яка використовувала їх у своїх справах. З ними завжди приходив комісар «з центру», присланий з Росії. Він завжди ходив з наганом. Завданням цих людей було: заможніших людей пограбувати і вивезти до Сибіру, а в усіх інших забрати хліб і зігнати їх у колгосп.

Одного дня знову прийшли до нас – агітували, вмовляли, погрожували, лякали, старалися що було сили, аби затягнути батька в колгосп. Але батько стояв твердо, мовляв «не піду у ту вашу колотнечу». Тоді до батька підійшла одна

активістка і каже: «Дядьку Яків, доки ви будете слухати куркулів, які не хочуть колгоспу? Записуйтеся добровільно у наш колгосп. Ось до нас незабаром привезуть машину, яка коситиме пшеницю, а викидатиме за собою вареники в маслі». А батько їй: «Ну коли я побачу, як ти наїсишся тих вареників, тоді вже і я запишуся у ваш колгосп».

Однієї ночі, коли вже всі ми полягали спати (а спали ми посеред хати на долівці, застеленій соломою), раптом почули стукіт у двері та крик: «Відчиняй!». Батьки мовчали і не відчиняли. Нічні «гості» почали виламувати двері. Мати злякалася і відкрила. До хати ввалилося близько 10 активістів, всі з берданками, а комісар з наганом. Криком та брудною лайкою наказали батькові вставати та одягатися. Батько не вставав. Тоді підбігли двоє, схопили батька і поставили на ноги, заставили одягатися. Ми не знали куди його повели. Вранці мати пішла у сільську раду, дізнатися про батька. Їй відповіли, що нашого батька заарештували як злісного куркуля, який не хоче вступати у колгосп. Його посадили в льох. Мати прийшла додому, взяла хліба і понесла батькові, але передати не дозволили, відповіли: «Ворогів не годуємо!»

Увечері, як стемніло, в ліску за селом почулися постріли. Мати почула і каже: «Це, діти, мабуть, батька розстрілюють. На ранок мати знову пішла до сільської ради. Активісти накинулися на неї з лайкою, мовляв, розстріляють батька як ворога-куркуля, якщо він добровільно не піде у колгосп. Знову увечері було чути постріли. Це батька і ще декількох таких, що не хотіли записуватися до колгоспу, активісти разом з комісаром виганяли з льоху і вели за село, де ставили на коліна, казали, що будуть розстрілювати і стріляли по верх голів. Один з заарештованих не витримав і пообіцяв, що піде у колгосп, тоді його відпустили. Усіх інших знову зачинили в льосі, аби «одумались».

Так трималаи батька майже тиждень, аж доки усі не «одумались» і не вирішили «добровільно» записатися у колгосп. «Одумався» і батько, його відпустили, прийшли до нас і забрали воза, коня, весь реманент. Корову не забрали, бо справжній куркуль повинен був мати хоча б 5 га землі, а у батька бузло лише 3 га. Він був «підкуркульником». Тих хто мав 5–10 га розкуркулювали – у одних

забирали все а сім'ю вивозили до Сибіру, інших тільки грабували, виганяли з хати. Куркулів у колгосп не приймали, їх ліквідували як клас. Такі сім'ї стали першими жертвами голодомору.

Навесні 1931 року батьки вже «добровільно» працювали у колгоспі. На зароблені трудовні восени видавали біля двох мішків житнього посліду. На городі у нас гарно вродила картопля. Ми надіялися якось прожити. Але під Новий 1932 рік прийшла «червона мітла» і вимела усе до зернини. Ми залишилися без хліба. Добре. Хоч картоплю не забрали, нею ми харчувалися всю зиму і весну, засадили на весні город і ще залишилося щось на їжу. Восени знову був багатий врожай. Мати радо говорила: «Ну, діти, хліба може і не дадуть у колгоспі, та на картоплі якось проживемо». До того ж ми мали корову, а на трудовні батькам знову вділили близько центнера житнього посліду. Та не так сталося, як гадалося. У грудні 1932 року отримали наказ здати весь хліб державі. Людей попередили, якщо хтось не здасть, отримає 10 років тюрми. Визначили термін здачі. У нас в хаті збіжжя стояло в двох мішках. Батько не хотів віддавати, але й заховати боявся. Так і стояли ті мішки, доки по селі не почала знову гуляти «червона мітла». Вночі батько відніс один мішок подалі від хати і закопав у сніг, а другий висипав у суху занехаяну криницю. Термін здачі минув і якби у нас знайшли зерно, батько не уникнув би тюрми.

А «червона мітла» вимітала все, хто що мав, а заодно вимелі з села на Соловки і «саботажників» – тих, у кого знайшли захованим хоча б кілограм зерна.

По всьому селі чувся плач та лемент. От і до нашої хати ввалилися активісти з комісаром. У кожного в руках штир. Батько в той час був у колгоспі на роботі. Коли та банда зайшла до хати, я вискочив на піч. Почали довбати долівку, зігнали мене з печі, з однієї сторони розвалили піч. Нічого не знайшовши, вийшли з хати і почали перекидати все, що було на подвір'ї: розкидали купу гною, розтрусили вирваний бур'ян. Та нічого не знайшли. Тим часом комісар виліз на горище і закричав: «Є! Знайшов!». Злазить з горища і в руках тримає відро з квасолею і до матері: «Казала, що немає, а це що, не хліб?». Мати почала просити, щоб він не писав протокола, бо тоді могли б заарештувати батька. Комісар «роздобрів» і наказав матері віднести

квасолі у сільську раду, а йому принести квитанцію про здачу. А активісти шукали далі, знову повернулися у хату, один з них підійшов до колиски, вийняв дитя і почав нищпорити у соломі, намощеній в колиску. Нічого не знайшовши, з брудною лайкою покинули вони хату. Мати здала квасолі і ми залишилися ні з чим.

Коли шукали хліб, побачили жорна, почали їх бити. Верхній камінь розбився легко, а з нижнім довго вовтузились, наказали матері принести сокиру, били сокирою, але так і не здолали.

Через два чи три дні до нас знову прийшли, наказали відкрити льох і на дві підводи звантажили всю картоплю – до однієї. Після цього надію на виживання ми покладали лише на корову. І от тепер тим, що я живу і пишу ці спогади, я зобов'язаний нашій корові-годувальниці, яку не раз намагалися в нас вкрати, але батьки все-таки її вберегли.

В 1932 році в нашому селі люди ще не вмирили масово. А померлих ще хоронили в окремих ямах і домовинах. У 1932 році з'їли останнє, що не відібрали: собак, котів. Хто мав золоті чи срібні прикраси, несли в магазин і міняли на кілограм чи два пшона. Та у 1932 р. з голоду помирали в основному ті «куркулі» та їх сім'ї, в яких забрали все, і повиганяли з хатів. Особливо багато ходило бездомних дітей, які шукали щось їсти. Вони були жертвами голодної смерті і людодів уже в 1932 році.

На січень 1933 року люди залишилися без зернини хліба. Почався **ЗАПЛАНОВАНИЙ ТОТАЛЬНИЙ ГОЛОДОМОРІЩЕ**. Люди почали вмирати так, що влада була змушена виділити три підводи і шість робочих для зведення трупів. В селі було три колгоспи і від кожного колгоспу виїжджала підвода з двома чоловіками, які їздили поселі, заглядали у хати, шукали померлих в бур'янах і відвозили на цвинтар, де була викопана глибока яма. Туди складали трупи, коли яма була повна, її загортали і викопували іншу.

Якось у січні 1933 р. мати зайшла плачучи до хати і розповідала, що наш недалекий сусід Гриша Б. вирубав сокирою всю сім'ю: матір, сестру, братову дружину і її грудну дитину. Всі, хто мав сили йшли туди, побачити побитих. Людей

зійшлося багато. Жінки голосно плакали. Тіта порубаних витягли з льоха, куди покидав їх убивця, і вони закривавлені лежали біля хати на снігу.

Порубавши рідних, Гриша забрав все, що було у скрині і поніс на базар продавати. Там його спіймали, побили і він помер. Признався, що дуже хотів їсти, тому повбивав усіх, аби на заважали взяти зі скрині одяг і обміняти на їжу.

Я сидів у матері на руках, одна жінка підійшла і голосно плачучи сказала: «Киньте його, бо виросте, то й вас зарубає, як той Гриша матір». Я перелякався, обхопив маму за шию і закричав: «ой не кидайте! Не зарубаю!».

Коли людина вмирала голодною смертю, рідні не плакали голосно, бо смерть від голоду була мосова і неначе природня. А над порубаними стояв страшний плач.

Ранньою весною 1933 р., коли лише розтав сніг, ми з б ратом ходили по городу і шукали в землі торішню картоплю. Що знаходили, несли додому, мати пекла з неї пляцки. Їх важко було їсти. Картопля зимою змерзла, а весною зогнила і смерділа нестерпно. Рятувала нас корова. Коли почали проростати бур'яни, мати кришила кропиви, лободу, цвіт акації, заливала молоком і варила, а ми їли.

Батько працював у колгоспі на свинарнику. В колгоспі були свині та коні. Коней багато гинуло від голоду. Їх рубали на шматки і варили свиням. Пам'ятаю, якось батько приніс додому шматок конини. Це були жили та кістки замороженої голодом коняки. Мати довго її вимочувала, а ми дивилися і все чекали, коли вже мати варитиме «м'ясо». Мати порубала той шматок на маленькі і довго варила. Нарешті покуштувала і почала плакати. Я почав просити, аби і мені дала покуштувати. Вона довго не давала, а тоді мовила: «Синочку, хіба ж я для тебе шкодую, я ж боюся, щоб ти від нього не помер». Вона дала мені шматочок того варива. Воно смерділо. Я покинув його і заспокоївся.

Коні гинули дуже часто, люди накидалися на трупи і роздирали їх на шматки. Тоді влада, щоб не допустити того, наказала, коли гинув кінь, рубати його на шматки, пересипати хлоркою і закопувати. Але вночі голодні люди розкопували землю, забирали те м'ясо, з'їдали і всі гинули.

У квітні 1933 р. ми з братом ходили коло хати Явтуха К., який був активістом і ходив з «червоною мітлою». Брат заглянув у вікно, в якому не було скла, і

відсахнувся. Я також заглянув – страшна картина відкрилася перед моїми очима: на печі, на лежанці, на тапчані, під піччю – вся сім'я Явтуха лежали мертві. Самого явтуха між ними не було. З хати нестерпно несло смородом.

Ми прийшли додому і розповіли батькам про те що бачили. Батько пішов до конюшні, взяв коні і ще з одним чоловіком поїхали до тієї хати. Трупи виносили вилами, бо вони вже були розкладені. Очевидно, померли вони вже давено, але ж Явтух був активістом, тому люди обходили його хату.

Я просив батька дозволити піти з ним на кладовище, щоб побачити, як будуть ховати померлих. Насилу вмовив. Батько йшов за кіньми, а коні насилу тягли воза навантаженого трупами, які лежали як снопи і мало вже були подібні до людей. Віз зупинили біля ями, я заглянув у ту яму, там вже було багато трупів, які лежали безладно – як впали. Батько разом з напарником взялися за віз, натужились, віз перевернувся набік і трупи полетіли в яму. Я знову заглянув туди. Явтухів син Петро, який часто приходив до мене гратися, впав у яму головою вниз, а ноги стирчали догори. Мені було його шкода. Бо він був хорошим хлопцем. Яма ще не була повна, то її не загортали, одразу поїхали додому. Вночі мені снилося що трупи простягають до мене руки з ями, хочуть мене туди затягнути. Я кричав у ві сні.

Прошло небагато днів після того. Мати налила мені склянку молока і почала поратися по хаті. Раптом у хату зайшов Явтух. Побачив мене, кинувся і вирвав склянку з моїх рук. Тремтячи всім тілом, одним духом випив те молоко, а тоді впав на підлогу і почав страшно плакати. То був не плач, а якесь нелюдське виття. Мати йому каже: «Чи ви думали, що таке буде з вами, коли ходили по хатах і забирали все до зернини?» Коли вони ходили і грабували, то не думали, що колись це закінчиться так сумно. Влада використала тих людей, а потім покинула на призволяще. Люди ж в селі пам'ятали ті чорні діла і ненавиділи їх. Явтух мав до колективізації 8 га землі, але працювати на ній не хотів, частину віддав на відробіток з половини, а решта заростала бур'янами. Тому його і записали в бідняки і разом з подібними йому послала розкуркулювати інших. Вони пиячили і грабували доки було кого і що грабувати.

Неподалік від нас жила одна сім'я. Господар мав 8 чи 10 га землі, 5 дітей, дружину, батька та матір. Жили вони дружно і працювали. Одного дня приїхали активісти, посадили всю сім'ю на підводу і, в чому були одягнуті, відвезли на залізничну станцію Ольшаницю за 40 км від села. Більше про них ніхто не чув. Господарство розграбували і пропили, а хату та господарські будівлі розібрали і відвезли у колгосп.

У 1941 р. до села повернувся один хлопець з тієї сім'ї. Він розповідав, що не доїжджаючи до станції членів тієї родини почали розстрілювати. Він же зіскочив з воза і по снігу побіг від дороги, навздогін стріляли, але не влучили. Вся сім'я була розстріляна. Він пішов служити в німецьку поліцію, а пізніше люди говорили, що його вбили радянські партизани.

Кінець Явтуха був сумним. Через декілька днів прийшов бригадир і сказав батькові, що Явтух лежить біля ставка і його потрібно відвезти на кладовище. Так і скінчилася його діяльність.

По сусідству з нами жила сім'я (по-вуличному Видиш) – Степан з дружиною і дочкою Женею, якій було 10 років. Степан помер з голоду зимою 1933 р., а жінка жила з дочкою. Женя була весела дівчинка, часто приходила до нас їсти акацію. Ми з нею гуляли біля хати. Мати пригощала її молоком.

Я звик, що вона щодня приходиться вранці. Одного дня я прокинувся і виглядаю у вікно, чи не йде Женя. Але прийшла вся в сльозах її мати звернулася до нашої матері: «Мою Женю хтось вбив уночі, ходіть, нарядимо». Мати пішла і я за нею. На подвір'ї, недалеко від порога лежала дівчинка., руки вимазані землею. Її занесли в хату, роздягнули: на спині було 4 колотих рани – хтось вдарив вилами в спину, зубці вийшли аж на грудях. Виявилось, що вона вночі пішла в чийсь город викопати картоплі, а господар спіймав її і проколов вилами, приніс до хати і так залишив. Мати вранці вийшла з хати, а біля порога лежить мертва дитина. Це було в травні. Дівчина пішла на той город, що був посаджений. Города ж садили тільки комуністи, бо в інших людей забрали все, вони не мали чим садити. Люди знали, хто вбив Женю, її мати теж знала, але всі мовчали.

Женю нарядили і її мати прийшла до мого батька, почала просити, щоб завіз дівчинку на кладовище, але не кидав у загальну яму, а викопав хоча б маленьку ямку і туди поклав дитину. Батько погодився. Женю загорнули в ряденце, поклали на віз і відправили назавжди. Я довго згадував її і потайки плакав. Невдовзі померла її мати, її теж відвезли на кладовище, та вкинули у велику яму, бо вже не встигали збирати і звозити померлих.

Одного дня мати прала білизну, а я сидів і радів, що можу бути на вулиці. Була весна, тепло, гарно, а я мусив сидіти у хаті, аби мене не вкрали. Бабуся прив'язувала мене за ногу біля печі, аби я міг вилізти на піч та ходити по хаті. Попоравшись, вона виводила мене на прогулянку. В той день мати була вдома і дозволила гуляти на подвір'ї, але нікуди не відходити – город біля хати не був засаджений і бур'яни вирорсли високі та буйні, в них часто чатували на маленьких дітей людоїди.

Город біля хати не був посаджений і бур'яни вигнали високі, розкішні. Часто в бур'янах на дітей чатували людоїди.

Якось на вулиці до матері підійшла дівчинка років 8–9, постояла мовчки, а тоді вихопила з рук матері шматок мила і почала жадібно їсти, з'їла і побігла за хлів. Десь через годину мати вийшла за хлів, повернулася і каже: «Та дівчинка, що з'їла мило лежить за хлівом мертва». Ми пішли глянути – лежить те дівча ниць, мати повернула її і я побачив покусані в ранах рученята. Дитина з голоду гризла собі руки.

А якось весною мати поралася біля хати, а я сидів на призьбі. Десь взялася дівчинка років 10, худесенька, з довгою косою. В руках тримала яйце. Підійшла до матері, дає їй те яйце і просить зварити. Мати каже, що я зараз не топлю печі, піди, мовляв, у сусідню хату, може там зварять. Дівчинка пішла і більше ми її не бачили. У жовтні 1933 року та хата, куди попрямувала дівчинка, вже стояла пустою, влітку вимерла вся сім'я. Сільрада заселила туди інших людей. Нова господиня почала вибирати з грубки попіл і прибігла до нас із криком: «Ой-ой! Я вигорнула з грубки голову!». Ми пішли подивитися. То була голова тієї дівчинки, що просила зварити яйце.

Людоїдство було розповсюдженим. Якось моя мати продала подушку і купила миску холодцю. Та не встигла відійти, як її настигла міліція. Холодець відібрали, а тих, хто продавав заарештували. Холодець був з людини. В Таращі у підвалі магазину викрили цілий розбійний комбінат. Там різали людей ці робили ковбасу та холодець. Якось до того магазину зайшла жінка, а подруга чекала її на вулиці. Жінка довго не виходила і подруга викликала міліцію. Отоді міліція і викрила той підвал.

Мій дядько Іван Комашко мав велику сім'ю і 10 га поля. Сім'я була працююча, господарство гарне. У 1932 р. владопограбувала все його майно. Дядька разом з сином Юхимом посадили в тюрму. Хату закрили і заборонили жити в ній. Сім'я розійшлася – хто куди. Найменшу доньку Василю ми потайки взяли до себе і вона ніколи не виходила з хати. Василина була «куркульською дитиною» і якби хтось доніс, що ми прихистили «куркуленья», нашу сім'ю спіткала б така сама доля. Дружина дядька Оляна якось відкрила власну хату і лежала на холодній голій лежанці, пухнучи від голоду. Вона була вагітна і вже незабаром мала родити. Нам заборонили її відвідуватим. Якось ми з бабусею сиділи біля хати, коли бачимо, їдуть трьома підводами активісти, завернули у дядьків двір і зупинилися. Зайшли у хату, але швидко повиходили. Серед них ми побачили і дядькового зятя, чоловіка найстаршої дочки Явдохи. Він записався в комуністи і влада наказала йому, аби він довів, що не пристосуванець, а справді бореться за ідею. До хати приставили драбину і дядьків зять першим поліз зривати дах із хати. До вечора розібрали і вивезли у колгосп покрівлю хати, клуню, хлів, комору, в криницю накидали гною. Тітка Оляна лежала в тій безверхій хаті. Ввечері того ж дня вона вродила хлопчика. Коли стемніло, мати крадькома навідала її. Тітка почала просити, щоб мати забрала дитя, аби їй не бачити смерті своєї дитини. Мати разом з сусідкою ще до сходу сонця понесли те дитя за 20 км в Таращу. Дійшовши до лісу, вони поклали хлопчика біля дороги, а самі заховалися в кущах, аби впевнитися, що дитину підібрали. Невдовзі їхала машина, зупинилася і дитя забрали. Діждавшись вечора мати знову пішла до Олени і сказала їй, що дитину забрали. Олена дякувала матері, казала, що тепер може померти спокійно. Через день її не стало. Відразу ж приїхали активісти, розібрали і вивезли в колгосп рештки хати.

Активісти вступали в колгосп, ставали бригадирами, об'їздчиками, які вдень і вночі пильнували і ловили тих, хто рятуючись від голодної смерті зривав кілька колосків на когоспному полі.

В липні 1932 року дружина батькового брата Онофана, маючи п'ятеро голодних дітей, пішла на когоспне поле назривати колосків. Її спіймали, засудили на 10 років тюрми та 5 років заслання. В тюрмі вона не прожила і року – померла. Всю сім'ю – чоловіка та дітей, вигнали з хати. Всі вони повмирали, крім Меланки 1921 року народження, яка зараз мешкає в селі Федюківка Лисянського району Черкаської області.

В 1933 році люди почали вмирати масово, сім'ями. Діти йшли в світ за очі, щоб щось знайти, чи випросити їсти. Людоїдство ставало дедалі частішим явищем.

Якось мій 11-річний брат ішов додому зі школи, коли з бур'янів вискочили два чоловіки і кинулися за ним. Але він зміг втекти, прибіг додому і розповів батькові. Батько взяв сокиру і побіг на те місце, та там вже нікого не було. Після цього батько почав виходити назустріч братові, коли той повертався додому, а мати щораз попереджала, щоб він нікуди не заходив по дорозі.

Запам'яталися ще події червня 1933 року. Стояв теплий сонячний день. Мати запитала мене: «Хочеш, синку, підемо відвідаємо одну тьотю?». Я з радістю погодився, бо мені набридало сидіти в хаті, коли на вулиці все зеленіє та квітне. Пройшли миселом близько кілометра, поки дійшли до тієї хати. Мати спробувала відкрити двері, не відкривалися. Постукала. Тихо. Обійшли кругом хати, стукали в усі вікна, ніхто не озивався. Тоді мати каже: «Підімо до сусідів, запитаємо де ці господарі». Мати відчинила двері сусідської хати. З сіней війнуло смородом – біля стіни лежали дві мертвих дівчинки семи-восьми років. Лежали рядочком, обличчя були худі і чорно-сині. Великі зелені мухи роїлися над ними. Ми зайшли до хати. З правої сторони від дверей на лежанці лежала людина, вкрита рядом з головою. Біля лежанки стояв тапчан, на ньому сиділа жінка, вона ропухла так, що не видно було очей. Мати почала щось її питата. Пам'ятаю її розповідь: «У нас забрали хліб і все, що ми мали. Що було з одягу, все збули. Не залишилося нічого. Тоді ми вирішили повмирати разом, всією сім'єю, аби нас поховали в одній ямі. Ті дві доньки, що

лежать в сінях, померли тиждень тому. Вони все просили, щоб я дала їм щось їсти. А перед смертю, коли я запитала, чи хочуть вони їсти, вони відповідали: «Ні, нам так добре». Мертвих дітей я витягнула в сіни. Тоді ще мала трохи сили. А три дні тому помер чоловік, так і лежить, вкрила його ряденцем, бо мухи не дають спокою. А я вже не маю сили і від себе їх відігнати. Мій старший хлопчик Василько вже три дні як пішов з дому і не повертається. Я його просила, щоб не йшов, хай би ми всі разом померли, хоч би поховали нас вкупі. Та він не послухав, все плакав, що дуже хоче їсти. Може, ви десь побачите його, то накажіть, щоб ішов додому. Я вже також їсти не хочу. Одне моє горе, що немає Василька з нами. Дуже прошу вас, не кажіть нікому, що бачили в нашій хаті мертвих, бо прийдуть і заберуть, а я ще жива і вже не вкинуть мене в одну яму з моїми дітками та чоловіком. А може ще й Василько прийде. Для мене то вже буде найбільше щастя, коли ми всі будемо разом.»

Мати почала плакати, а я собі за нею. В тій хаті було страшно: троє мерців і одна жінка присмерті, і рої великих зелених мух, сотні мух, нестерпний сморід. Ми вийшли з хати і пішли додому понад полем, де цвіло колгоспне жито, а людські городи стояли зарослі бур'янами.

Не знаю, чи забрали тіла з тієї хати, чи діждалися, коли помре і мати, чи повернувся додому Василько. Тоді можна було з впевненістю сказати, що якщо дитина не повернулася через три дні, її вже не було серед живих. Прошло багато років, а я все згадую ту жінку, яка бажала для себе «найбільшого щастя» – бути вкинутою в одну яму всією сім'єю. Який широкий діапазон цього поняття «щастя»!

Через хату від нас жив мій троюрідний брат Сергій. Батька в нього не було, мати –інвалід жила в Києві в монастирі. Хлопцеві було 19 років, неодружений, роботящий. В 1932 році він виробив у колгоспі найбільше трудоднів. Його ім'я красувалося на дошці пошани, його згадували на кожних колгоспних зборах, ставили в приклад.

Якось весною 1933 року мати пішла відвідати Сергія, а я за нею. Сергій сидів серед хати і щось тер макогоном у макітрі. На запитання матері, що він тре, хлопець відповів: «Поліз на горище, знайшов там трохи просяної полови тай, думаю, потру, бо вже так їсти хочеться, що сил немає терпіти». «А де ж той хліб, що ти отримав у

когоспі?» – питає мати. Себргій гірко посміхнувся: «Забрали, тітонько, все. Я вже й на роботу в колгосп не ходжу, бо сили не маю.» Взяв він ложку, зачерпнув тої половини і поклав у рот, та одразу ж виплюнув і заплакав. Наступного дня вранці мати взяла кварту молока і понесла Сергієві. Він лежав посеред хати на соломі. Мати погукала: «Сергію! Я принесла тобі молока.» Він нічого не сказав, лише похитав головою, мовляв, не хочу. Мати залишила молоко, а ввечері, коли навідалася туди знову, Сергій вже був мертвий, а на столі так і стояла кварта з молоком. Батько поїхав і відвіз тіло на кладовище у яму.

Якось, ідучи вранці на роботу в свинарник, батько взяв мене з собою. Додому ми поверталися в обідню пору. Бачимо, біля дороги лежить людина. Ми підійшли і батько впізнав, що то була та сама комсомолка, яка так агітувала його вступати у колгосп. Вона була опухла від голоду. Побачила нас і промовила: «Дядьку, я вже вмираю, дайте хоч щось в рот вкинути.» А батько їй каже: «Вареників вже наїлася і ще чогось хочеш?» Слабким голосом крізь сльози відповіла: «Простіть. Мене обманули, самі живуть, а я вмираю.» Через кілька днів прийшов бригадир і наказав батькові: «Поїдь і відвези у яму оту, що вас у колгосп записуватись агітувала». Так сумно закінчилося її життя.

Наближалися жнива, але голод забирав все більше і більше жертв. Тим, хто ще мав сили вийти на колгоспне поле прополювати буряки, на обід давали окрайчик хліба і черпак якогось варева «шліхти». Але це мало допомагало. Часто батько їдив по полях, збирав померлих.

Нарешті діждалися жнив. Багато людей одразу накинулися на їжу. Голод у жнива збирав для себе страшний врожай – наївшись, люди вмирали в жахливих муках. В одному лише селі Велика Березянка під керівництвом Комуністичної партії в 1932–1933 роках від голоду померло близько 750 людей.

Ранньою весною 1933 року вночі, коли ми вже спали, хтось тихенько потукав у двері. Мати встала, спитала, хто стукає, і впустила в хату чоловіка, який прийшов з Федюківки. Це був наш родич по батькові. Ми почули від нього сумну розповідь.

Зимою його сім'ю вигнали з хати, розграбували все майно і він з дітьми, яких було шестеро, поселився у хліві. Їсти в них не було нічого – забрали все. Діти

почали пухнути з голоду. Він вирішив прийти до нас і просити, аби мизяли до себе його найменшу дворічну донечку. Пам'ятаю, як він говорив крізь сльози: «У нас все відібрали і ми голодуємо. Немає надії, що виживемо. Я хотів би, щоб хоч моя найменша дитинка залишилася жива. Прошу вас, візьміть мою Галинку, врятуйте її від голодної смерті. У вас є корівка, тут вона може якось виживе, бо ми вже почали пухнути. Мені важко бачити, як наближається смерть моїх діток. Я цього не переживу.» Він почав гірко плакати, мати також. Потім мати сказала: «Ми з дорогою душею взяли б до себе дитя, але нас попередили, що якщо візьмемо якесь «куркулєня», то нам зроблять те, що й куркулям.» А в той час в нашій хаті на печі за занавіскою вже тихо сиділо одне «куркулєня» – Василина, дочка маминої рідної сестри та Івана Комашки, який в той час сидів у тюрмі за куркульство. Тоді їй було 14 років. Зараз вона живе в Дегестані. Вона жила в нас таємно, з хати виходила пізно вночі, щоб ніхто не бачив. Коли розбирали її батьківську хату і все з подвір'я вивозили в колгосп, вона дивилася на це з вікна нашої хати і гірко плакала. Нам, дітям, було суворо наказано нікому не обмовитися, що Василина переховується в нашій хаті.

Нічного гостя мати напоїла молоком і налила пляшку. На сході сонця він пішов. Мати провела його, а повернувшись до хати, стала навколішки перед образами, довго молилася і плакала.

Прошло чимало часу. Батьків рідний брат, який жив у Федюківці, переказав нам, що той чоловік, який просив забрати його Галинку, повернувшись додому, виліз на горище і повісився. А дружина і шестеро дітей повмирали і лежали в тому хліві. Коли їх знайшли, тіла вже не можна було винести. Сусіди загорнули їх в льосі біля хліва.

Невдовзі прийшла до нас Федюківська дівчина Ганя 18 років з подругою. Вона була з нашої рідні по батькові. Розповідала, що сім'я вимерла, вона залишилася сама і тепер вони з подругою хочуть піти в сусіднє село в радгосп, можливо, там буде якась робота за шматок хліба. Мати напоїла дівчат молоком ці вони пішли. А через тиждень нам передали, що Ганю зарізали. Дівчата прийшли у радгосп, директор поговорив з ними і велів прийти на наступний день, для оформлення на роботу..

Дівчата пішли шукати, де переночувати. Зайшли в одну хату, господиня сказала, що для двох місця немає, а одна може залишитися. Ганя залишилася, а подруга пішла далі шукати місце для ночівлі. Наступного дня вранці подруга зайшла за Ганею, але господиня увідповіла, що дівчина вже прокинулася і пішла. Гані ніде не було і подруга звернулася до міліції. В тій хаті зробили обшук і знайшли відрубану голову Гані і все тіло, порубане на шматки і засолене в бочці.

Якось прийшла до нас тітка Марія – батькова сестра. Вона розповідала, що недалеко від них жила жінка з двома синами 12 і 16 років, а по сусідству від них жила сім'я, яка мала корову. Ті хлопці приходили до них брати молоко. Приходили то один, то інший. Згодом почав приходити тільки один, коли його питали, де брат, він мовчав.. Одного дня жінка наготувала молоко, та за ним ніхто не прийшов, і вона вирішила віднести сама. Прийшла до хати, двері зачинені. Постукала, але ніхто не відповів. У щілину біля вікна жінка побачила, що в хаті хтось і поклікала міліцію. Коли приїхала міліція, вибили двері то побачили страшну картину: посеред хати сиділа закривавлена жінка – мати тих двох хлопців, яка рубала і складала в бочку тіло свого сина. Зробили обшук і в грубці знайшли голову другого хлопця. Голод відібрав у жінки розум.

Коли на вулиці вмирили люди то часто вночі їх тіла обрізали голодні. Мій батько, збираючи і звозячи у яму трупи, часто розповідав, що когось вночі обрізали.

Якось прийшов до нас Дорофей Комашко (рідний брат Явтуха Комашка) і почав плакати перед матір'ю і жалітися, що його дружина і діти (в нього було 2 сини і дочка, всі дорослі) перестали давати йому їсти, а все, що знайдуть, їдять самі, мовляв, ти вже нажився, вмирай. Амати дала йому склянку молока. Він випив, тремтячи всім тілом, і пішов. Його хата стояла від нашої десь через 20 метрів. Наступного дня до батька прийшла його дружина Фрося і сказала: «Заберіть Дорофея, він отам на городі лежить». Сім'я його вся вижила, лише Дорофей помер. Такі випадки траплялися і в інших сім'ях, коли не давали їсти комусь одному і він помирав.

Якось мати йшла в магазин і мене взяла з собою. Біля магазину жив один чоловік, по-вуличному Шевель. Коли ми підійшли до магазину, той Шевель біля

своєї хати смалив підвішеного за лапи kota і шкріб його ножем, а потім відрізав шматок і почав їсти. Наступного дня бригадир прийшов до батька і звелів відвезти на цвинтар тіло Шевеля. Батько зі своїм напарником поїхали до його хати. Це було неподалік від нас і я вирішив побачити того чоловіка, якого ще вчора бачив живим. Він лежав на тому ж місці, де вчора смалив kota. На дереві ще висіла задня частина тварини, голови і передньої частини не було. Шевель лежав з відкритим ротом, все обличчя і руки були чорні від сажі. Але опухлим він не був, навпаки – сухий, як жердина. В селі говорили, що що його сім'я теж не давала йому їсти.

Весною 1933 року, коли цукрові буряки були вже оброблені, до нас прийшов бригадир Тимофій Лифенко і наказав матері іти в поле і обкопувати площу з буряками ловчими рівчачками. По периметру площі копали рівчачки шириною 25 см і довжиною 25–30 см, в них потрапляли жуки-довгоносики, потім люди збирали їх і знищували.

Ми прийшли на поле на сході сонця, знайшли своє місце – стовпчик, на якому було зазначено прізвище, ім'я і відстань, яку потрібно пророкати. Мати почала працювати, а я дивився в небо і слухав спів жайворонків. Я звернув увагу на те, що неподалік кружляють і кричать ворони. Люди на буряковому полі вже не працювали. Ми з мамою пішли подивитися. Там лежала мертва жінка, а біля неї зняте зі стовців порожнє корито з-під малясу. Жінці було близько 40 років. Худа – шкіра та кістки, рот широко відкритий і в ньому кишіли мухи та мурахи. Очі теж відкриті і заліплені всякою мошкарнею. Тіло покрите рваними ранами – ворони вже почали обідати.

Ми одразу ж пішли додому. Мати хотіла сказати батькові, що поїхав забрав мертву, доки птахи її не пошматували. Батька вдома не було. Він повіз на цвинтар чергову партію мерців, але яма вже була заповнена і довелося копати іншу. Додому батько повернувся вже надвечір, вкрай знесилений. Забирати ту жінку він поїхав на наступного ранку, розповідав, що все її тіло було розкльоване птахами до кісток, обличчя роз'їжене мурахами. Мені було страшно навіть слухати це, а батько вже не боявся, чого лише він не набачився.

Страшні то були часи. У 1932–1933 рр. в нашому селі Велика Березянка Таращанського району на Київщині голодною смертю змороно було 750 людей.

Спогад записав Петро Вільчинський, мешк. м. Ковель.

Левицька Євгенія Федорівна, 1914 р. н., с. Борівка Чернівецький р-н, Вінницька обл., мешк. в смт Локачі.

Сумна дата на календарі – 25 листопада – бодем озивається в серці мешканки Локач Євгенії Федорівни Левицької. Тоді, в тридцять другому, який став найтрагічнішим періодом в житті українського народу, їй було всього вісімнадцять. Про голодомор жінка знає не з книг та розповідей очевидців – це трагічні сторінки її власного життя, життя рідного села Борівка, що на Вінниччині, села, в якому голодна смерть викосила дві третини жителів.

Бабуся, якій нещодавно виповнилось 92 роки, перш ніж розповісти про події 73-літньої давності, кілька хвилин мовчить, намагаючись відтворити в пам'яті пережите. Поволі страшні картини виринають з минувшини...

У 1932 році Євгенія закінчила 7 класів і вступила в педагогічний технікум. Але провчилась недовго: в один із осінніх днів з гуртожитку, в якому проживали учні, вітром зірвало дах. Коли мати приїхала відвідати доньку, то вжахнулася: в кімнаті була така температура, як на вулиці.

Женя з матір'ю повернулася у село. А там... Продзагони НКВС після того, як вивезли все зерно із колгоспних комор, почали нищпорити в господарствах селян. Після їх візиту ті сім'ї, які не хотіли ділитися продуктами із державою, відправляли у Сибір, а ті, хто віддав добровільно все до останньої зернинки, були приречені на загибель.

Дівчині пощастило влаштуватися вчителькою початкових класів у село Бабчинці. Але ніхто із місцевих жителів не захотів взяти її на квартиру, бо всі голодували. Спати доводилось у класі, схилившись на парту. Весною покинула вчителювати і повернулася у рідне село, перекваліфікувалася на бухгалтера.

– Іду на роботу, – пригадує Євгенія Федорівна, – а на вулицях – трупи. Люди падали і вмирили на полях, дорогах. Цілі сім'ї лежали опухлі від голоду.

Моя співрозмовниця здригається від пережитого жаху, пригадуючи, як їхня сусідка, збожеволівши від горя, коли померли двоє її дітей, порізала їхні трупики і підсмажувала на сковорідці...

– Коли зійшов із полів сніг – стало легше. Люди копали перемерзлу гнилу картоплю, розтирали її на мучичку, додавали відшукані у полі цукрові буряки або лободу і пекли млинці, – мовить далі бабуся. Гіркий смак тієї їжі пам'ятає і досі.

Весною Євгенія Федорівна разом із сестрою Ганною подались на бурякокомбінат в поле, бо там давали працюючим пайок: 60 грамів хліба і миску юшки в обід. Тоненькі скибочки ховали для мами, яка вже почала пухнути з голоду. Так, дякуючи Богу, і вижили.

Романюк І. Цього забути не можна // Селянське життя.– 2006.– 25 листоп.

Левчанівська Ірина. ВІДЛУННЯ НА ВОЛИНІ ГОЛОДУ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ В 1933 році

Недавно запитав мене один знайомий, молодий ще чоловік: “Чи ваш батько знав за Польщі про голод на Україні в 1933 році?”

Мій батько не лише знав, але дуже переживав цю трагедію нашого народу: голод на Україні і виселення українців з рідної землі. Він казав: “Як страшно! Подумай – буде Україна, а українців на ній не буде”.

Він безумовно приймав участь в організації збірки коштів на допомогу голодуючим “по тому, боці греблі”, як тоді казали, бо він завжди приймав участь в усіх громадських справах.

На жаль, у мене нема ніякої газети чи документа з 1933 р., але це відбувалося так, як написано в повідомленні громадським організаціям під час повіні в Галичині. Подаю дослівно: “На зібранню своєму П.ІХ ц. р. Луцьке українське громадянство організувало Луцький Український Громадський комітет допомоги жертвам повіні в Галичині в складі 16 осіб.

Зі свого складу зібрання обібрало в комітет 6 осіб (пані Чирко, п. Лебідь-Юрчика, Пилипчика, Критика, Горбенка і Левчанівського), десять же місць постановило зарезервувати для представників Українських Гром. Організацій “Луцька Просвіта – 2 предст., Український банк – 2 предст., коопер. комітет – 1 предст., Укр. гімназія – 1 пр., Батьківський комітет Укр. гімназії – 1 пр., Чесно-Хресне Братство – 2 пр., часопис “Громада” – 1 пр.

Оповідючи про це прошу делегувати своїх представників на засідання Л.У.Г. Комітету, котре відбудеться в суботу 17 вересня б. р. о 7 год. вечора для обрання президії комітету і обговорення плану діяльності Комітету. З доручення членів комітету.”

Напевно так само було і в зв'язку з голодом на Вел. Україні. Президія Комітету вирішувала в який спосіб збирати кошти, чи влаштувати благодійний концерт, або виставу, чи речеву, безпрограшну лотерею, яка мала завжди великий успіх (а речі на неї жертвували громадяни Луцька від листівки, чи книжки до поросятка або телятка) чи збирати гроші на вулиці? Це проводилося так: по всьому місту (найкраще в неділю) на перехрестях вулиць, біля церкви, біля кінотеатру стояли пари: хлопець держав зв. “карнавку”, або “кружку” (металеву запечатану скриньку з прорізом зверху), а дівчина – кошичок з квітами, або щит з начепленим на нього шпильками з кавалочком стрічки) в 20-тих роках можна було робити жовто-блакитні розетки з стрічок). Тому, хто кидав гроші в карнавку давали квітку, або чіпляли стрічку.

От як писав про такі збори, пожертви тижневик “Волинська Неділя” від 4 березня 1934 р. “На поміч жертвам голоду на Вел. Україні”. 30 м.м. українська молодь в Радивиліві (Дубенський повіт, Волинська обл. – примітка І. Лев.), перевели збірку в користь голодуючих братів на Вел. Україні, ходили пари з карнавками, зібрали 50 зол. 2 сот., не дивлячись на те, що був будний день, бо на неділю місцевий комендант не дозволив. Переводилася така збірка і на передмісцях Радивилова – Опарипса, Богаївка та Батьків. Хоч тим ми не зліквідуємо голоду, але це доказ, що нас болить доля наших нещасних братів “по тому боці греблі”.

25 березня 1934 р. “Волинсь Неділя” писала: “Гурток української молоді в Антонівці влаштував дня 19 м.м. в с. Печалівці Костопільського повіту виставу п. н. “У кожного розум є, хто горілки не п’є”. Виставу попереджував реферат про голод на Вел. Україні. Весь дохід призначений був для голодуючих “по тому боці греблі”. Не сподобалооь це печолівському “Кулку Млодзежи”, що складається виключно з самих українців... В той час, як кращі люди в цілому світі співчують біді наших братів в Наддніпрянщині, коли навіть деякі поляки прийшли на виставу, щоби й свою лепту дати на голодуючих, – печалівська молодь рішила краще дати жидові за помешкання і за горілку, аби тільки перешкодити виставі, що мала на цілі зібрати гріш на хліб вмираючим від голоду братам. Сором!”

У мене є лише кілька номерів “Волинської неділі” і то не за 1933 р., а за 1934 р., але в кожному номері згадується про голод на Великій Україні. 18 лютого 1934 р. “В. Неділя” писала про вечір під Новий рік у Ковлі, засуджуючи пиятику на ньому. А далі “Дасть Бог і в нас колись буде краще ... замість балів, забав та пиятики зложить лише жертви ... на допомогу голодуючим братам та в поважному, тверезому і свідомому настрої злучилися з загальною жалобою українського народу і в той спосіб зі співчуттям віднеслися до тих мільйонів страждуючих і конаючих в неволі наших братів “по тому боці греблі”.

Чи знали ми про голод на Вел. Україні? Польські газети писали про нього. Українські – передруковували з зарубіжних. Наприклад та ж “В. Неділя” писала 04. 02. 1934 р.: “Голод на Україні; від якого загинуло вже до 5 мільйонів людей підтвердив знову кореспондент ньюйоркського “Нейшеп Бізнес” п. Вікінг, що м. ін. побував кілька місяців на Донеччині й говорив з сотнями українців-робітників”.

Моїй знайомій вдалося якось “виписати” чи може “викупити” з Радянської України свою сестру з родиною. Таких людей – аж прозорих мені не доводилося більше бачити. Чоловік, років 35, скоро помер, занадто був виснажений, а жінка і дві дівчинки поправилися. Адже ми чули розповіді людей, які пережили той голод. Жажливі розповіді...

Писали про нього в усьому світі і на Волинь попадали газети і книжки, в яких згадувалося про голод. Наприклад збірка поезії “Настрої” І. Наріжної. Хто авторка –

не знаю, надрукована була збірка в Празі у видавництві “Дніпрові пороги”. У збірці є такий вірш:

Голодний жах.

“... мати вбиває дитину і їсть її”

(лист з України)

“Не дивіться на мене мамо,

Ой заплющіть, заплющіть очі!

Вони знов пломеніють ... так само,

Як тоді ... Як тієї ночі?

Кола вмерла мала Гануся

і ви їли її .., Ой, леле!

Не дивіться ж! Я так боюся ...

Не підходьте, не йдіть до мене!

Нащо ніж берете ви, мамо?

Це ж той самий, той самий –

гострий...

Мамо?! – Гляньте, голубко мамо,

Це ж під шкірою – тільки кости,

Самі кости, без крихти м’яса! ...

Ой не ріжте! Йдіть геть від мене!

Бліда кров з-під ножа полилася

на тремтячі руки нені.

22. IV. 1933 р.

А ви питаєтесь? чи знали ми на Волині про голод на Наддніпрянщині?!

26. IV. 1990 р.

Ленський Федір, 1905 р. н., мешк. в м. Луцьк.

...Часто випадали дощі, а які були дорідні колоски пшениці. Але все те не було дано нам на трудодні, місцеві активісти забирали все до останньої зернинки.

Пам'ятаю, у нас залишився десь пуд жита під причілкою. 19 лютого 1933 року прийшли і його забрали. Ми до нового врожаю не лише не їли, а навіть не бачили хліба.

Мати плакала, на коліна ставала перед тими активістами, молила, щоб не забирали.

Між іншим, це було в той день, коли Сталін виступав на з'їзді колгоспників-ударників, де він сказав, що найголовніше наше завдання – зробити всіх колгоспників заможними. Як же їх можна зробити заможними без хліба? А ми ж були найбіднішими в селі. Але й бідних тоді не обминали, забирали все до зернини. Причому, забирали хліб не комуністи, а односельчани, які, напевно, хортіли прислужитися владі.

Коли помирав з голоду мій найстарший брат Іван, пам'ятаю, як він просив, щоб я хоча б лущинку картоплі або шматочок макухи приніс. Але й цього тоді ніде не можна було віднайти. І він помер на моїх очах у страшних голодних муках.

Я бачив, як помирав батько мого шкільного товариша у сусідньому селі – Сталін нищив усіх підряд.

А чи був хліб тоді у колгоспній коморі? Був. Щоправда, не багато. Другий мій брат працював у колгоспі бухгалтером. Він знав, скільки хліба лежало у колгоспній коморі. Пшениці не було, а жита трохи залишилось після осінньої сівби, трішки гречки, проса і навіть борошна. Але все це знаходилося за сімома замками. В районі казали, що у жодному випадку не брати цього хліба і не давати колгоспникам, бо то, мовляв, «НЗ».

Для мене голод на весні і влітку 1933 року не закінчився. Він продовжував мучити ще з більшою силою. З 1 жовтня 1933 року я поступив на тримісячні педагогічні курси при Кременчуцькому педагогічному технікумі. Приїхав на навчання босий, бо не було за що купити взуття. А вчитися дуже хотілося. Пам'ятаю (ніби то було сьогодні!), мені видали хлібну картку, на яку я мав право купити тільки 200 грамів хліба. А стипендію пообіцяли виплатити через три місяці, після закінчення курсів. Гуртожитком не забезпечили і я перші два тижні жив на вокзалі. Там, стоячи, готувався до занять, а під вікном прямо на цементній підлозі

лягав спати (бо всі лавочки були зайняті пасажирами). Серед ночі нас усіх виганяли. В середині жовтня вже були заморозки. А я босий йшов на заняття, вірніше не йшов, а біг, щоб ноги примерзли до асфальту.

Почав шукати квартиру.

Мене гнали з квартир, з дворів, цькували собаками, бо я був схожий хтозна на кого: босий, в жіночому поношеному пальто, на голові страшна шапка.

А пальто дала сестра, коли їхав на навчання. То хто ж мене міг взяти такого, та ще й без грошей? І я вирішив пошукати квартиру в передмісті. Хазяйка, до якої я постукав, довго дивилася на мене і сказала: «Залишайся, живи». А потім ця жіночка на горищі відшукала старі калоші і дала мені. Яка ж це була радість! В той же день на вокзалі я знайшов 5 карбованців, яких мені вистачило майже на місяць (200 грамів хліба коштували 18 копійок). Між іншим, навчаючись на педагогічних курсах, я протягом трьох місяців не знав, що таке снідати, обідати, вечеряти. Після занять у магазині проковтну 200 грамів хліба і чекаю наступного дня, що знову з'їсти чергову порцію. І так щодня. А інколи хліба не привозили, доводилось два-три дні перебиватися.

Після закінчення курсів мене направили у віддалене село вчителювати. Це було на початку 34-го. Там становище було ще гіршим. Коли навчався, то мав хоч 200 грамів хліба, а тут і цього не було. Харчувати мене ніхто з селян не хотів, ні за які гроші. Я жив у невеликій кімнаті при школі. Протягом перших шести-восьми днів в мене ані крихітки в роті не було. Потім поцікавилася моїм життям завідувача школою Зінаїда Петрівна. Коли про все довідалася, сплеснула руками і пішла до голови колгоспу.

Мені виписали пуд якогось житнього борошна. Я замішував його у мисці і їв сире тісто два рази в день: вранці і ввечері. І так жив більше місяця, доки не одержав зарплату. А потім поїхав у Полтаву, накупив собі продуктів. [...] Ті голодні страшні часи в моєму житті ніяк не забуваються.

Федір Ленський. 33-ій забути не можу // Вісник.– 1998.– 8 жовт.

**Лещук (Гензелко) Варвара Семенівна, 1925 р. н., с. Валява
Городищанського р-ну Черкаської обл., мешк. в м. Володимирі-Волинському.**

Село наше було велике, багато будинків стояли криті бляхою і ці сім'ї поступово були вивезені у Сибір. Уже в 1929 році в селі почали організовувати комуни, до яких, як правило, входили бідаки, п'яниці та нероби. Почали колективно обробляти поля і там же, в комуні, готували сніданки, обіди та вечері. Їжу готували з продуктів забраних у виселених. Їсти приходило завжди набагато більше, ніж потім виходило до роботи. Продукти швидко закінчились і тоді комунари почали розкуркулювати заможних селян. Майно забирали, людей викидали з будинків, або знову вивозили до Сибіру. Так почали створювати колгоспи. Якщо селянин увступив у колгосп, його майно усуспільнювалось. На всіх селян накладався величезний податок, виконати який не було змоги.

Восени 1932 року у селян було забрано все збіжжя. В нашому селі було організовано два колгоспи і в кожному створено спеціальні бригади, які люди називали «Червона мітла». До них входили голови колгоспів та сільської ради, дільничний, виконавець і ще декілька осіб з нероб. Ці бригади ходили від хати до хати і забирали все що можна було забрати, витрушували торби, висипали з глечиків горох і квасоллю і всяке насіння, грузили на підводу, яка їхали слідом за бригадою. Ще до цього тато з мамою закопали в саду засік пшениці і за садом бочку з зерном. «Червоні мітли» залазними штирями винайшли той засік в саду і забрали, а бочку таки не знайшли.

Голод почався вже восени 1932 року.

Мій тато Ганзелко Семен Архипович 46 років і його двоюрідний брат померли від голоду в один день. Їх поховали на Стрітення 15 лютого 1933 року в саду в одній могилі.

Через місяць помер мій дідусь по татові Ганзелко Архип 73 років.

Весною 1933 року вимерла вся сім'я Бевз – Федір – 25 років, його дружина Марія (дівоче прізвище Ганзелко) – 22 роки, їхні діти – трирічний Петя і однорічний Мишко.

Наш недалекий сусід дідусь Карпо повільно йшов дорогою і замертво впав. Коли зайшли до нього в хату, то виявилося, що вся сім'я була мертва: дружина, син, невістка, троє дітей. У хаті не можна було дихати від страшного запаху. Люди думали, що дідусь Карпо ішов до сусідів, просити, аби поховали його рідних, але не дійшов, сам помер по дорозі.

Моя мама, Ганзелко Галина Михайлівна, якось намочила білизну в попелі і забарилася на роботу. Тут як тут прискакав на коні бригадир, порозкидав білизну, лаявся і бив маму батогом та погнав поперд себе в колгосп на роботу. Тих хто працював у колгоспі підкормлювали, кожен ішов на роботу з каструлькою. Наша мама ввечері приносила в тій каструльці якогось супу чи баланди і в запазусі шматочок хліба. Сама була опухла від голоду, а нам за кілька кілометрів несла хліб і суп, бо вдома чекало троє теж попухлих дітей: син Вася – 14 років, дочка Наталя – 11 років і я – Варвара – 7 років.

Коли почала достигати пшениця то я з сестрою Наталею пішли на колгоспне поле і почали зрізати колоски. Наче з-під землі з'явився об'їздник, записав наше прізвище, забрав колоски і прогнав нас з поля. Через декілька днів маму викликали у контору і жорстоко побили. Вона ледве приповзла додому і злягла. Тоді у колгосп почали гонити брата Василя і сестру Наталю. Я була коло мами. У мене не було сили принести відра води, та й з криниці не могла витягнути, то я брала коромисло і йшла до джерела. Наберу в кожне відерце по трошки води то якось донесу додому. Наллю воду у горщик, всиплю туди чогось, що можна було вважати їстивним, це приносила мамина сестра Олександра, і засуну той горщик у піч. А з печі дістати вже не можу.

Мама говорила: «ось я одужаю і буду варити сама і ти доню не будеш надриватися». А сама лежала страшенно опухла. Вона не одужала. Померла. Прийшли мамині сестри Олена та Олександра, нарядили маму в що було і поховали в саду біля тата без труни – не було сили, не було кому робити труну, не було з чого.

Залишилися ми круглими сиротами. Брат Вася залишився жити в батьківській хаті, ходив колгосп на роботу, бо там хоча б раз в день давали щось їсти. Так і жив,

бідував. Уже перед війною він одружився, але з нужди так і не вибрався і хворий та бідний помер у 1947 році.

Мене і сестру Наталю забрала тітка Олена. Вона не пішла у колгосп, то у неї забрали все і хату розкидали. Ми не мали де жити і пішли у хату далеких родичів, що стояла пустою, бо вся сім'я вимерла з голоду. Наталя пішла працювати в колгосп, а я у найми і де і пробула до війни, а потім мене відправили на роботу у Німеччину, звідки повернулася у 1945 році. Знову злидні і голод, так і бідувала, поки у 1947 році не виїхала на Волинь.

Спогад записав Ярослав Царук, мешк. м. Володимир-Волинський.

Лиманюк Віра Елізарівна, с. Синиця, Хрестинівський р-н, Черкаська обл., мешк. в с. Кримне.

Віра Елізарівна Лиманюк, як і Катерина Іванівна Короц, нині мешкає у Кримному. Вона землячка відомого українського драматурга Олександра Корнійчука. Її маленька батьківщина – в селі Синиця Хрестинівського району Черкаської області. А дитинство глибоко сягає своїми коренями в далекий пекельний тридцять третій, коли комнезамівці витрушували чужі горшки, замуrowані в глиняні стіни осель, а попід тинами валялись скоцублені постаті померлих від голоду українців. Люди поїдали одне одного, бо голод робив з них хижих звірів.

– Яюсь у сусідньому селі ми зустріли жінку, про яку сестра розповіла страшну історію. Під час голодомору мати вкинула маленьку Аню в колодязь, щоб та згинула (несила було дивитись, як дитя пухне з голоду). Дівчинка застрягла в криниці і почала тихенько пищати. Це почули люди і витягнули немовля з того світу.

Батько Віри Елізарівни бригадирував у колгоспі. Одного разу його пригостили тушкованою капустою. Страва видалась дуже смачною. Може, через м'ясо, що потрапляло деінде в ложку. Коли пізніше він довідався, що то були воронячі „ласощі”, то надовго спротивив качанисту.

– На так званий податок відбирали усе: одяг, продукти харчування, – говорить Віра Лиманюк. – В горнятка ховали просо, квасолю, горох, закопували в землю. Коли знайдуть комнезамівці, а коли й ні. Померлих від голоду возили підводами, скидали на гурт і закопували. Почасти не було кому їх хоронити. Більшовики закрили в селі церкву і зробили у ній комору. Мій дід був церковним старостою. Він забрав на збереження з храму ікони. І лише з приходом німців у ньому відновилося богослужіння. Та після війни церкву розібрали і до цього часу нової в селі не з'явилося.

Півсела вимерло у Синиці у лиховісному 1932–1933 роках. А на вустах живих на довгі десятиліття лягла печать мовчання. Лише ті сім'ї, де трапились факти людоїдства, продовжували називати людоїдами.

Легка Н. Український Апокаліпсис тридцять третього // Сільські новини.– 2003.– 22 листоп.

Лиманюк Віри Єлізарівни, мешк. в Старовижівському р-ні.

Голод робив з людей хижих звірів. Якось у сусідньому селі ми зустріли жінку, про яку сестра розповіла страшну історію. Під час голодомору 1933 року мати вкинула маленьку Аню є колодязь, щоб та загинула, бо несла було дивитись, як дитя пухне з голоду. Дівчинка застрягла є криниці і почала тихенько пищати. Це почули люди і витяти дитину з того світу.

Тоді на моїй батьківщині в селі Синиці Черкаської області вимерла половина жителів. А на уста живих на довгі десятиліття лягла печать мовчати. Лише ті сім'ї, де трапились факти людоїдства, тих продовжували називати людоїдами. [...]

Легка Н. Українська Голгофа // Сільські новини.– 2005.– 3 груд.

Лицман-Куценко Лариса Андріївна, 1931 р. н., м. Білопілля Сумської області, мешк. в с. Радехів, Любомльського р-ну.

Я народилася 1931 року, але протягом всього свого дитинства чула страшні розповіді про голодомор. Говорили у місті, у селі, на залізничних станціях. Аби

лише десь зібрався гурт людей ,заводили розмову про голод, який прийшлося пережити.

У те, що ввійшло у мою дитячу пам'ять про ті страшні роки, важко повірити. У місті люди за хліб міняли дуже дорогі речі :одяг , прикраси. Вони не мали ціни. Найціннішим був хліб.

Сусіди розповідали, що і в місті, і в селі під парканами завжди сиділи знесилені, худі діти, люди з протягнутими руками, просили хліба. Міліція їх проганяла ,а зовсім знесилених ,не ходячих спеціальними вozами вивозили у смертні ями ,де вони помирали на трупах своїх односельчан. «Ідуть ! Ідуть!» - кричали діти, коли бачили ці вози, що їхали вулицями сіл і підбирали напівмертвих дітей, дорослих. Але ще живих ! Люди ховалися бо боялися, що і їх можуть заживо засипати землею у цих ямах.

Мама моя, Лицман Антоніна Данилівна, ходила часто у село до батьків. Вона теж не раз у кущах ховалася від тих страшних возів .Начальство на брничках селами їздило у кожаних куртках .Вони у хати, хліви, погребі заходили і штиками (гострими залізними прутами)пробивали стіни, підлогу .Шукали заховане зерно.Подвір'я проштирхували, може щось закопане. Коли знаходили ,то забирали все. У діда землі було прикуплено трохи ,то його куркулем називали. У хаті і в інших приміщеннях усе перештирхали і забрали все, що було їстівне.Дідового хліва спалили , бо куркульський .

Але дідуня не вивезли у Сибір .Декого саджали у тюрму за приховування зерна, а декого закатовували і закопували, так щоргіхто не знайшов .

Біля привокзальної площі у Білопільлі росли цукрові буряки. То діти з усіх усюд бігали сюди і крали примерзлі цукрові буряки. То була спасенна їжа. Але донести все це додому не всім вдавалося, бо їх переловлювали, били, а буряки забирали.

Люди їли бруньки із липи ,лободу ,кропиву. Мій тато, Лицман Андрій Іванович ,казав моїм старшим братам і сестра: «їжте, дітки, кропиву, то не повмираєте.» А дітей у нашій сім'ї було шестеро .

Коли вдавалося знайти мерзлу картоплю на полі, то було щастя. Збирали колоски на вже обмолоченому полі, але за це теж карали і все відбирали. Тато втік із сім'ї, бо його переслідували , як сина куркуля. Тато жив далеко від нас.

Після голодомору почалось розкуркулювання .Але і після 1933 року люди страждали від голоду . То не правда ,що голод був два роки, він був вісім років !

Бодай цього, дітки, ніколи нікому вже не знати!

Свідчення записали Кудин Катерина і Бородчук Ольга.

Максимчук (дів. Хвисак) Ганна Феофанівна, нар. в с. Лука Таращанського р-ну Київської обл., мешк. в м. Маневичі.

Родом я із Таращанського району на Київщині, є там таке – Лука називається. А в Маневичах живу одразу після війни. Приїхала сюди на роботу, вийшла заміж, а що люди тут добрі, привітні – то й залишилась назавше.

Землю, де суворе дитинство минуло, навідую неодмінно Аджє, це і моя батьківщина, де залишилось трохи рідні. Взагалі ж всі лувківчани здаються мені кровними братами і сестрами, бо міцно поєднала їх пам'ять про жахливий голод у 1932-1933 роках. Півсела, якщо не більше, мешканців – від грудних діточок до збожеволілих, висохлих на скелети бабусь – забрав він. Село, до речі, великим було. Діяв у нїм цукровий завод, згодом тут аж три колгоспи утворилось.

Могла б і я опинитись серед сотень жертв злочинної затїї, спланованої на залякування селян і, таким чином прискорення колективізації. На згадку часто спливають спогади про односельців, які ледве здужали зайти сусід до сусіда і на вулицях з'являлися рідко, мов привиди, про мерців, яких ніхто не оплакував і не хоронив. Але особливо моторошно робиться на серці, коли пригадую один епізод. Пошкандибали ми, знеможені, з подружкою до колгоспного саду, з потугам спромоглися вилізти на яблуню, аби хоч трохи плодами-зав'язями вгамувати шлунок. Дивимось – аж дибцяють до нас дві жінки, з ногами опухлими і важкими, мов колоди. Зупинились під деревом і благально просять:

– Злазьте, діточки, в нас трохи хлібчика є, вам дамо...

Перша навіть почала шпортатись у мішку, та ненароком випав звідти і покотився з горбочка великий ніж. З переляку ми звалились з гілля, оскільки селом ходили чутки, що доведені до відчаю, здичавілі люди вже полюють на чужих дітей, ріжуть на шматки і варять їх у баняхах. Не відаю, звідки сила взялася (може,

Господь поміг), але ми з подружкою хутенько вибрались на ближчу гірку і, перевівши дух, оторопіло озирнулися назад. Жінки навкарачки дерлися до нас, ослабленими голосами закликаючи:

– Почекайте ж бо, хлібця дамо...

Під горою обидві й попадали, захлинаючись істеричним плачем, чи реготом.

Аби насильно загнати чоловіків і жінок у колгосп місцеве начальство з числа комуністів на чолі з головою сільради взялось вилучати в домівках продукти. Витрушували з мішків, торбинок усе до зернини, не лишаючи й пилиночки, виливали й перевертали усе до краплини з горшків, вимітали з полиць. Незабаром і одягу стали забирати. У моїх батька й матері незважаючи на слізні вмовляння, вирвали з рук дві кожушини, свитку. Грабіжники обчистили від картоплі всенький льох, лише де-не-де по закутках залишилося трішки дрібненької, за якою ліньки їм було нагинатися. Оця мізерія бульбочок та діжечка квашених буряків виявились нашим головним харчовим багатством.

Старша сестра Федора працювала на цукровому заводі приносила звідти мелясу, якою раніше поливали січку худобі, і ми вмочали буряки в той нудотний до нестерпності продукт, щоб хоч чимось здобрити нехитру їжу Зрідка скуштувати маленьку картоплину було нечуваним святом. Лушпинки дбайливо пересипали попелом. В нім вони не псувалися, не гнили, тож тішились надією, що коли доживемо до весни – матимемо щось на насіння.

Згодом на горищі виявили новий харч – просяну та вівсяну полову. Її ретельно пересушували, товкли в ступі, замішували на тій же тягучій мелясі. Жадібними очима дивилась виснажена дітлашня, як згорьована мати саджала глевкі зліпки в піч. До весни того нужденного наїдку не стало. Довелось дерти кору з липи, подрібнювати на шматочки, подальшого виготовлення „борошна”. Виходило воно вельми пахучим, аж запаморочливим, і моментально, хилило кволий організм на сон. А скільки не жуєш коржів із нього – ковтнути несила. Стоїть, наче вата, в горлі. Однак доводилося обманювати себе, ніби чогось-таки поїв.

Ледве розпустилися на вишнях листочки – дійшла черга й до них. Загорнеш дрібочку солі в хустину і плентаєшся в пошуках не зайнятого іншими людьми

дерева. Пережуєш з десяток листочків – і на цілу добу засинаєш зомлілою, радіючи опісля, що не довелося за той сумний перепочинок думати про їжу.

Односельці пухли з голоду, тіла малих і дорослих набрякали водянками. Не раз впадало в очі жахливе видиво: шкандибає людина і раптом валиться на землю, шкіра тріскається, волога збігає з ран і чоловік чи жінка поволі конає. Ніхто не зважав на покійників, лежать – хай собі лежать. Мовчки обминали їх або переступали через тіла мучеників. А валялися мертві і на вулицях, і коло хат, і в городах, і на пустирищах – де застане рокова мить. І ніякі комісії не навідувалися, ніхто з лікарів не рятував. Злочинна акція на винищення народу, видно, благословлялася вищими властями.

З нами по сусідству мешкала з трьома дітками Уляна Коберник. Її старшенька дочка Настуся мені ровесницею доводилась і частенько заходила до нас попросити ложечку якоїсь баланди, бо самі Коберники абсолютно нічого не мали. Як зараз бачу: сестра напарила лободи з кропивою, налила в черепочок, щоб схолонуло, і ледь на секундочку відвернулася – Настуся не втрималась встромила худющі рученята за шматочком бур'яну і страшно обпеклася. Однак не стільки зойки Настусі досі ятрять душу, як те, що сталося далі. Увечері ослабла дівчинка нездужала навіть відчинити двері власної хати. Відгукнулися ми з сестрою їй на поміч. Заходимо в сусідню оселю – і закам'яніли: мама Настусі неживою лежить на купочці соломи з одного боку, з другого, на блаґенькому ряденці – донька найменша теж із застекленими очима, поруч, у лахмітті – хлопчик, як і сестричка – холодний. Нестерпний трупний запах свідчив, що мукам Коберників настав кінець уже не перший дань. І ось, знаючи це, Настуся усе ж лягала коло мертвих мами, братика і сестрички і спала поруч з ними.

Вимирали цілими сім'ями. Так і знай: де хата відчин навстіж – там годі угледіти живої душі. Худоребрих корівок (хто не дорізав) підв'язували ремінями до стелі, аби здоїти краплиночку молока для немовлят. Очманілі від голодомору люди, забувши смак бульйону з собак, котів, мишей, творили страхіття.

Поблизу голови колгоспу марка Водного проживала з онучкою і дочкою бабця Федуля. Дочка з відомих причин занемогла, впала з ніг, н підводилась і, певно,

відчула жорстоку неминучість. Чи заповідала вона рятувати кровне дитинча, чи бабця вирішила, що дочці все одно остання година – зараз судити важко. Федуля зтягла дочку і сокирою порубала на частини. Тим зловісним варивом підгодувала онучку Марійку.

Баба Федуля поступово втрачала глузд. Після вбивства рідної дочки заманила в домівку малолітню донечку голови колгоспу, зарізала її і розчленувала. Юшки однак не встигла наварити. Дружина Марка забила на сполох:

- Людоньки, моєї Антосі не бачили?!

На лемент обізвався безпритульний хлопчик із будяків (мабуть, Федуля його не запримітила, інакше першим порішила б):

-Із бабою Федуле вона...

Прибігає стривожений Марко на подвір'я, а назустріч йому з сокирою баба Федуля:

- Ти що, хотів собі Антосю забрати?! Моя вона, моя, моя!!!

З допомогою кількох представників сільради вдалося вибити сокиру з рук Федулі, скрутити руки несповна розуму жінці. Кинулись в льох, знайшли там серед котячих потрохів голівку нещасної Антосі. А бабі Федулі вчинили самосуд: наглухо закрили в тому ж льосі.

Ой, не переповісти усіх страждань... Божечку милий, чого Ти й досі не покарав наших мучителів?! Я в Германії на каторжних роботах надривалась, ал звірств, подібних до тих, що діяли в пору насильницького створення колгоспів,Ю не відчувала, не спостерігала. Відходили й ми, каторжани, передчасно на той світ. Та хоронили нас усе ж по-християнськи. Не в ямах від жому, не в рівчаках і канавах, як тварин...

Нерідко помічаю, як рожевощока, пишно тіла молодиця перебирає наманікюреними пальченнями буханці в хлібному магазині, невдоволено кривить губи: „Черствий...” – і серце ладне вирватись з грудей. Не їла ти цвіту акацій (а ми в голодівку зривали його навіть з деревна кладовищі), не коштувала „пирогів” з остюків ячменю, вівса – не знаєш і справжньої ціни крихти насущного. Мені ж і дотепер наймилішим є смак першого спеченого після голодівки материнського

хліба. Хліба-рятівника і, на жаль, хліба-скорботника. Бо ж десятки односельців, похапцем наївшись його, розпрощалися з білим світом...

Романюк І. Голод // Вісник.– 1996.– 30 трав.

**Малюх Касінія Філімонівна, 1926 р. н., с. Жолоби Томашпільського р-ну
Вінницької обл., мешк. в с. Дтинь Ратнівського р-ну.**

Крім мене в сім'ї було ще дві старших сестри і брат. У 1928 р. тата зняли з роботи, сім'ю «розкуркулили» і вигнали з хати. Ми жили в чужій невеличкій хатинці. Коли розпочалася колективізація, батька в колгосп не прийняли, як «ворога народу». Стали жити дуже бідно. Тато був дуже гарним столярем, продавав свої дерев'яні вироби за декілька картоплин, жменю пшона. Мама шила одяг по хатах, плату теж брала харчами. Під час голодомору одна із сестер змушена була піти в найми (там і харчувалася), а друга сестра пішла пасти корови. Я ходила до школи, де дітям давали гарячі сніданки, але мене не годували, тому що я була дитиною «ворога народу». Подруга по партії ділилася їжею, завдяки чому і вижила.

**Міхнюк Пелагія Миколаївна, 25.10.1920 р. н., с. Матвіївка Чигиринський
р-н Черкаська обл., мешк. у Горохівському р-ні.**

Спогад: Коли настав голод, мені було 12 років, моїй сестрі Дусі 7 років. Братику Івану 9 років, сестрі Сані півтора року. Тоді був багатий врожай, та людям не лишили нічого, все відібрали. Люди намагалися заховати хоч дещо на прожиття, але уповноважені копали землю, нищпорили в печах, збирали в мішки останнє, залишаючи людей на голодну смерть. Люди почали пухнути і вмирати. Хто мав ліпше здоров'я, протримувався довше. Мої батьки теж були попухлими, бо якщо і знаходили щось їстівне, то віддавали дітям. Згодом батьки вже не могли піднятися. Я знайшла у саду закопану картоплю, вона була висохла, я вигрібала її сушила і варила юшку. Ще ходила у ліс за листям. Наше село мало близько 1200 дворів. Людей не встигали вивозити на цвинтар. Помер і мій братик Іван. Мама наказала мені, щоб я одягнула його в чисту сорочку і штанці. Так він лежав в хаті ще декілька

днів. Сестра Саня сиділа на печі і все просила шматочок хліба. Її було дуже шкода. Вона теж померла.

У сусіда теж померло двоє дітей, ми повезли хоронити своїх рідних. Я насилу йшла, так попухли ноги. Сусід заліз у велику яму і підкопав збоку ямку, туди ми і поклали мертвих. Потім скільки не ходила, так того місця і не знайшла.

Потім я збирала житні колорсочки, переминала їх і пекла пляцки. Завдяки цьому ми вижили і тато з мамою почали вставати на ноги. Але тато все ж помер.

**Мовчан Феодосія Петрівна, 1920 р. н., с. Єлизаветівка Диканського р-ну
Полтавської обл., мешк. в с. Рокині Луцького р-ну.**

В родині було десятеро чоловік. В часи голодомору 1932–1933 рр. померли від голоду всі, в живих залишилась найменша, я – Мовчан Феодосія Петрівна.

Пам'ятаю, як забирали зерно, картоплю. Солдати ходили з гвинтівкою із штиком по городі, клуні, і проколювали землю, шукаючи продукти. У 12 років допомагала бригадиру збирати мертві тіла по селі на віз і відвозили хоронити в загальну яму.

Мочичук Ганна Іванівна, мешк. в с. Мильці Старовмижівського р-ну.

– Так склалася доля, що в той час мені довелося жити в Самарській губернії. У 1921 році розумні хазяї, передбачаючи неврожай, старалися приховати зернові запаси на зиму. Але все частіше в наше село стали приїздити червоні комісари і вигрібати із засіків останнє зерно. Чи можна було протистояти людині з наганом? Відібраний хліб вивозили в Самару. Довго десь його тримали, а потім висипали у Волгу, від чого на річці утворилася справжня загата. [...]

Легка Н. Українська Голгофа // Сільські новини.– 2005.– 3 груд.

Нечипоренко А., 1921 р. н., с. Булаї Погребищанський р-н, Вінницька обл., мешк. в с. Новосілки Володимир-Волинського р-ну.

Однією з трагічних сторінок у писаній українським народом книзі „Голод-33” може стати й доля людей села Булаї Погребищанського району Вінницької області, де я народився в 1921 році.

Село складалося приблизно із 280 дворів. Колгосп там почали організовувати в 1930 році. Не хотіли булаївці в нього йти. Безперестанні збори, агітація не допомагали. І тоді почалося залякування людей. Їх обклали великими податками, а далі селом пішли спеціально організовані продзагони. Ходили вони від хати до хати і забирали всі продукти, які тільки знайшли.

Моя бабуся зашила в подушку, може, з кілограм гороху і ми четверо дітей (11, 9, 7 і 5 років), сиділи на подушці на печі. Продзагонівець заліз на піч та підняв подушку. Відчув, що вона важча, розпоров, побачив вузлик і ним почав бити бабуся, примовляючи: „То ти, шлюхо, ховаєш горох від Радянської влади?”. Пір’я – повна піч. Ми, діти, ледь не задихнулись в ньому. В льоху, в бочці, було відро гречки, засипаної попелом (зола для вибілювання полотна). Знайшли. Мама не давала, кричала, чим я буду дітей годувати. Там же в льосі маму сильно побили.

З осені 1932 року до весни 1933 року пройшло через село чотири продзагони. Вимели все дочиста, і по ночах ходили, трусили. Долівка в хатах була глиняна. Сусід, Афанасій Лукич Лесик, під нарами (ліжок тоді ніхто не знав) викопав ямку, всипав туди кілька відер пшениці, закрити дошкою, засипав землею, втрамбував, помазав глиною, як і всю долівку. Знайшли. Побили до півсмерті. Ходили по хлівах, по городах з довгими загостреними залізними штирями, ходили в ряд ланцюжком і простромлювали землю. Забирали все, навіть насіння льону, коноплі, ріпака, маку, ріжика (на віники).

До початку організації колгоспу майже в кожній сім’ї була корова, в багатьох – воли і коні. Під час колективізації все це, а також сільгоспінвентар насильно усуспільнювали. На 5 дворів залишили одну корову. Коли почався голод, то корів різали і ділилися м’ясом. Різали поросят, а під весну 33-го – вже й собак і котів.

Весною пішла гуляти селом малярія. Виділили кілька підвід для завезення трупів на цвинтар. Багато померло в хатах на нарах, на долівці. Їх нахромлювали вилами вдвох-утрьох витягували на двір, на підводу. Багато трупів були голі, бо все, що тільки можна було, віддавали тим, хто міг ходити, і ті йшли міняти на хліб у Курську губернію, Як зараз пам'ятаю, звозили рябою кобилою. Мама завжди просила, щоб не ходили близько рябої кобили, бо ці душогуби, що їдуть на підводі, забирають і живих та вивозять на кладовище. Цим, що звозили трупи, і тим, що копали могили, міліція привозила їсти один раз на тиждень. І коням теж привозила.

Коця Іван, 15 років йому було, ішов та знесилений сів відпочити. А йшов на Курськ. Ми, троє хлопчаків, йдемо повз нього в ліс по листя липи. Воно вже відросло за три дні, відколи ми там не були. Ото наїмося його. Нічого. Солодке. Назад йдемо з лісу, несучи штанці в руках, бо не тримається воно. Так-от, обіцяємо Івану також листя принести, як вертатимось з лісу. Коли, дивимось, їде підвода, оця, з рябою кобилою. Ми повтікали. Коця не мав сили і відійти. Під'їхали ці, на підводі, беруть його та кидають на підводу, де вже повно трупів. Він проситься, що я ще живий, що житиму, ось тільки доберусь до Курська. „Ти помреш тут, і що нам, завтра ще за тобою приїздити?“ Повезли на кладовище. Там були покопані ями довжиною 10, глибиною 2, шириною 2 метри. Спеціально під колеса викопані ямки, щоб легше перекидати підводу. На цей час яма була майже повною. Викинули трупи, перекинувши воза. Випав і Іван Коця. Зразу ями не закидали. Десь під ранок Коця виповз із неї. Добрався до Курської області. Там одна бабуся взяла його, підгодувала, і аж на осінь ноги стухли, почали наливатися силою. Вже звідти пішов він в армію, в 1939-му визволяв Західну Україну. Був поранений під Тупорином. Підбрала одна бідна молодиця з села Боблів. Жив всю окупацію в Боблах, десь у 1980 році виїхав в Херсон, а нині живе в Кустанайській області, селище Зарічне, вулиця Садова, 22. Нажив дітей, має онуки. Така ось доля.

Посеред села тече річка Рось. В тихих заплавах, у калюжах весною почали з'являтися пуголовки. Серед нас, 5 – 7 дітлахів, командиром Іван Грудь, старший на кілька років. Ото кожному по калюжі. Кожний береже свою калюжу. Щавух поїли, листя поїли. Чекаємо, поки „достигнуть” пуголовки. Коли вони підросли, то

наловиш їх жменею, сам поїсиш, ще й додому мамі принесеш. А мама вже поділить між братиками і сестричкою. Сестра не могла їх їсти, не лізло в горло. Мама відверталась і плакала. Спали на нарах на соломі голі, бо весь час текла жижка. Вона не пахла.

Якось десь хлопці дістали (знайшли чи вкрали) суку з малими цуценятами. Суку віддали батькам цуценят поїли самі, здерши шкурку та дещо витряхнувши з нутроців. З'їли неварених. А тут трава почала рости, листя на деревах розвивалося.

З осені була посіяна озимина. Весною ніхто не сіяв, не орав. Не було кому і не було чим. Влітку 33-го появились колоски. Ще не зерно, а молочко. Хто його поїв, чи сирим, чи вареним, то тут же смерть. Не поїв – смерть, поїв – теж смерть. Коли зерно достигло воскової стиглості, то вкрадеш кілька колосків, висушить мама в печі, змеле на жорнах і зварить юшки. Ох і смачнюща! Нічого смачнішого не їв: Кого зловили з колосками, то тюрма. Хоч один колосок – 2 рок Трохи більше колосків – 5 років.

На нашій вулиці з 7 хат вимерло повністю дві, в інших померли 1 - 2 людей. Говорили, що тоді вимерло півсела. Було людодїдство. Жах один.

Ще пам'ятаю, влітку 1933 року ходили по хатах та били і забирали жорна. Це, щоб не мав де змолоти оцих кілька крадених зернин. Трохи легше стало в 1934 році, хоч з голод вже не мерли люди. Пригадую, як ми, хлопчаки, ловили кобликів. Висушить мама, а потім варимо юшку. Без солі, лише вода, щавель кінський або простий та кілька штук козликів (така маленька риба). Якщо ледь більша рибка, то її на шнурочку опускали в кип'яток, дораховувала мама до 25 і витягувала назад, щоб ще декілька разів юшку зварити.

І розтривожив я свою пам'ять, написав тому, що нині де-не-де в пресі з'являться публікації про те, що буцімто люди добровільно йшли в колгоспи і що голоду не було. Так, були й добровольці. Але одиниці. А в загальній масі колгоспи в тридцяті роки організовувалися не переконанням, а насильно. Не витравити з пам'яті людської ті страшні часи. Хай же ніколи не повторяться. Долю народу повинен рішати народ, а не диктатор.

Нечипоренко А. Пам'ять // Слово правди.–1990.– 10 січ.

Свідчення записали Корецький Сергій, Козак Людмила.

Нечипорук Інна Назарівна, 15.09.1932 р. н., Вінницька обл., Хмельницький р-н, с. Великий Остріпсок, мешк. у с. Мирків Горохівського р-ну.

Я народилася на Вінничині. Там чинилися страхіття. Всього того я не бачила, а що бачила, то не запам'ятала – була ще малою. Але моя мама багато вистраждала і мені про це розповідала. Нас тоді було двоє дітей: я і старша сестра Женя. Ми якось вижили. Мама розповідала, що це були жахіття. Порівняно з війною це ще страшніше. Іде, іде людина і впаде замертво. Лежить маленька дитина, сховає мама під подушечку дитячу їжу і ту знайдуть і заберуть. Люди їли все, що бачили: собак, котів, навіть одні одних. Мала дитина не могла вийти на вулицю, її одразу ж зловили і з'їли. Не дай Бог таке пережити. Не знаю, як можна було вижити батькам та ще й дітей вигодувати. Але Бог допоміг і ми вижили.

Обушенко Софія Михеївна, 1925 р. н., м. Бобровиця Чернігівської обл., мешкає в смт Турійськ.

В період голодомору сім'я проживала в м. Бобровиця Чернігівської області. Сім'я складалася з семи чоловік, з них п'ятеро дітей. Брат Сергій і сестра Катерина померли від голоду у 1933 р. Брату Леоніду у 1933 р. було 4 роки. Він захворів, мати не спала, бігала по сусідах, просила щось поїсти для нього, але ніхто нічого не давав. На другій вулиці дали два млинці і баночку молока, і це спасло його від смерті. Мати возила у Київ, який був одяг, щоб купити їсти. Люди вмирали по дорозі, їли все що могли, шукали лободу, кропиву, дикий щавель, листя з липи було як шоколад.

Оксентюк Віра Михайлівна, 16.03.1928 р. н., м. Дніпропетровськ, мешк. в м. Ковель, вул. Герцена, 9.

Крім мене в сім'ї зростало ще троє дітей Мій тато здогадався зірвати підлогу і сховав туди пшеницю. З цього сховища ми щодня по жменці брали зерно. Замочували на ніч, щоб не довго кипіло. Вночі між хатами ходили люди і наглядали, хто варить їсти. Коли вони виявляли оці мізерні запаси, то забирали все. Голодними були і дорослі, і діти. Їсти хотілося завжди. Збирали всіляке зілля, бур'яни, приносили додому варити, або їли сирим. Ми дуже повисихали, а мама опухла з голоду, бо хотіла більше дати нам, дітям. Тато, хоч і не мав чого їсти, ходив на тяжку роботу, на завод, тоді він називався «Краний профінтерн».

Сім'я Середа, наші сусіди, складалася з 7 чоловік. Від голоду повмирали всі, крім одного хлопчика Василя. Він прийшов до нас. Але пробувши у нас тиждень, пішов у дитячий будинок, адже в нас теж не було чого їсти. Але й там його чекала важка доля – на дитячий будинок держава не виділила ні коштів, ні харчів. Той хлопчик помер, йому було 9, чи 10 років.

В ці голодні роки мені було 5 років. Хоча я була маленька, але пам'ятаю, що були випадки, коли люди їли людей. Про це нам розповідали мама з татом. Прізвище тієї сім'ї не пам'ятаю. Про це говорилося дуже таємно. Знаю лише, що мені боляче було дивитися, як ті діти пухнуть з голоду. Тоді мати їм сказала: «Заріжте мене, будете варити, може хоч ви виживете...» Але чи так сталося, чи ні, я не знаю.

Про голодомор цих років заборонялося говорити доки живий був Сталін і доки існував Радянський Союз. За розмови про голод могли вислати до Сибіру, або запроторити за ґрати.

Остапчук Марія Тихонівна, 22.01.1926 р. н., с. Слов'янка Мижівського р-ну Дніпропетровської обл., мешк. в с. Кульчин Турійського р-ну.

У 1932 р. маму засудили на 5 років за збирання колосків. Я і мій 18-річний брат лишилися з бабусею, яка теж померла у 1933 році. Ми їли цвіт акації, лободу. Те, що було вдома їсти, забирали активісти. Залишили 1 мішок квасолі. Хліба не було зовсім. Всі були голі і босі. По сусідству жила сім'я: мати, 3 сина і бабуся. Всі повмирали з голоду, вижила тільки бабуся.

Пашук Степанида Дмитрівна, 09.03.1925 р. н., с. Вікнена Жулинський р-н, Вінницька обл., мешк. у с. Гораймівка Маневицького р-ну.

На час голоду мені було 8 років. Багато про той час знаю від мами Мазур Настасії Авксентіївни, яка, як і я була вчителькою. Коли мама закінчила 7 класів, батько відвіз її за 60 км від дому в 10-річну школу, де вона навчалася 2 роки. Розпочалася громадянська війна, навчання припинилося, мама вийшла заміж. Народилося двоє дітей, яких мамі довелося виховувати самій, чоловік перед колективізацією захворів і помер. Мама віддала все в колгосп і сама працювала там 2 роки. Про голод 1933 р. я добре пам'ятаю. Щоб якось пережити голод наша мама продала свою обручку за 25 кг рису. Той рис висипали на піч, але прийшли «деруни», побачили і забрали, ми з'їли тільки одну жменьку. Жахливий випадок стався з моєю тіткою, яка мало не втрапила до рук людоїдів, які спіймали її на вулиці і вели до старих запустілих будинків, але по дорозі зустрівся їй вчитель, який відібрав її у тих людей і привів безпам'ятну додому. Ті людоїди ловили багато людей, в основному дітей. Набідувалися ми, веселого пригадати нема чого.

Піддубний Нечипор Микитович, 1919 р. н., с. Зеленки, Миронівський р-н, Київська обл., мешкав у м. Володимирі-Волинському, виїхав у м. Санкт-Петербург.

По обидва боки невеличкої тихоплинної річечки Росави розкинулись широкі левади, а за ними на підвищеннях лежало село Зеленьки. Землі в нас добрі, родючі, і тому родило на них все – від зернових до овочів, і садки вишневі коло кожної хати. Ото як зацвітуть вишні, зазеленіють луки, то село наче прибралось в білі шати, бджілки гудуть, сяє на сонці банями церква, а річка голубенька, як змійка в'ється поміж зелених берегів і вартових водного спокою – пишних верб. Повітря чисте-чисте та п'янке, і як вдихнеш його, то – в грудях млосно, аж біль відчуваєш. Природа дарує людині свою красу, диво життя, тільки вмій жити, тішся, радій, люби її і не марнуй.

Але весною 1933 року люди не помічали ні весни з її красою, ні чарівності життя. Не чути було задушевних українських пісень, ні сміху, тільки сльози і голос з помираючих вуст:

- Їсти! Хліба!

Та хліба не було, як і не було хоча б чогось, що можна їсти. Московські комуністичні загарбники разом з місцевими лакузами забрали увесь хліб, збіжжя, картоплю і все, що може споживати людина в харч, забирали навіть з каструль, те, що варилося в них, і то викидали. Не чути було запаху вишень квітучих, запаху молодих трав, а чути смертний запах. Бригади з 6 – 10 чоловік з довгими залізними штирями, в нас їх звали ковіньками, ходили одна за одною через день-два і все вишукували, штрикаючи землю, в садках, хаті, коморі, хлівах, і що знаходили, то забирали і вантажили на підводу, яка їздила за ними, і на якій були червоний прапор та щит, а на ньому напис: „Виконаємо і перевиконаємо план хлібоздачі!”

Ліжок тоді не було, вся сім'я спала на дошках, лопатами звалися, а на день дошки зсувались в один куток, так збільшувалась площа в хаті. Я сидів на цих дошках, а позад мене були подушки і рядна, в яких мама заховала поливаний горщик з квасолею. Отой, з штирем, комнеземевець, скинув мене з полат, розкидав подушки і рядна та знайшов цей горщик з квасолею, грубо вилаявся і забрав.

Вже в селі голод настав, вмирили люди, а ці комнеземівці все їздили та шукали, і все, що знаходили, забирали і виривали з рук умираючих. Люди їли все, що бачили: полову з гречки, лушпиння з кукурудзи, кору дерев, давно поїли собак і котів. В колгоспі сіяли цукрові буряки, то привезли патоки для боротьби з буряковим жучком. На полях вилляли її в дечки (ємкість, подібна на бочку), а голодні, помираючі люди накинулись на цю патоку і давай їсти. Всі, хто наївся, в страшенних муках померли через день. В один день тоді померло до 50 чоловік.

Цвіли сади білими хмарками, буяла життям природа весною 1933 року. Наша сім'я складалася з 12 людей. Уже від голоду помер наш добрий і такий красивий тато Микита Якович, який мав всього 56 років від роду, його син, а мій брат Тарас, 20 років від роду, менший мій брат, Ігор, 16 років, сестра Степанида, 23 років. Двоюрідний брат Степан жив в Краматорську і працював на будівництві машзаводу.

Він знав, що в нас вичерпались запаси продуктів, що померли рідні, і написав листа, аби я приїхав до нього, і він зустріне на вокзалі. Мама десь виміняла за кожуха 10 картоплин і зварила їх, та 6 картоплин дала мені на дорогу. Строго наказала, щоб я з'їдав одну картоплину в день і одну - на ніч. Сили не було йти, і голова була велика, ледве переступав повними, опухлими ногами. Ледве вистачило сил доїхати до Краматорська, вийти з вагона та добрести до вокзалу. На сходах впав. Все, не слухались ноги, не було думки, стало все далеке-далеке від мене, жив і неначе не жив. Лежу й чую:

- Піддубний!

Наче крізь сон.

- Я! – ледве знайшлося сили відповісти. Зіпершись на руку, сів, розплющив очі. Примарилось чи справді мене кликали?

- Піддубний, Ничипоре! - ясно чую, близько.

- Я тут! - кричу, що є сили. Десь взялися сльози, пробуваю встати, борсаюся, але піднятися на ноги не вистачає сил. Допомагає брат Андрій підвестися, дивиться на мене, не впізнає, перепитує і впізнає по голосу. Це вже пізніше він розповість, що, коли побачив мене, то перелякався - голова велика-велика, вуха, а очі неначе в ямах, і сам я був дуже вже роздутий. Він мене всю дорогу підтримував, і так ми дійшли до нього. І тільки зайшли в кімнату, як він наказав дружині: все, що можна їсти, надійно заховати і мені не давати. Тут я подумав, що дуже недобре робить брат, бо я ж сподівався, що він мене нагодує досхочу. А тим часом братова подала склянку теплої і перевареної води, в яку влила малесеньку ложечку молока. Тоді вони мене роздягнули, одягнули в якусь братову одіж, поклали на тапчан. Десь через годину мені знову подали перекип'ячену воду в склянці, куди теж влили ложку перекип'яченого молока, а ще через годину до склянки води з молоком додали кілька грамів цукру. Так мене кормили вдень і вночі, все збільшуючи молоко, цукор, а потім давали по склянці якогось молочного супу. Може, через тиждень я звівся на ноги, сам умив лице, вийшов на вулицю. Страшенно хотілось їсти, та так, що не було сили терпіти. Здається, що раніше так їсти не хотілось, як тепер. Десь через

місяць почав худнути, тіло поступово набирало нормального стану і вигляду. Все ніяк не вірилось, що є люди, які не голодні, що вони не хочуть їсти.

Коли я посеред літа повернувся додому, в село, то з нашої сім'ї залишились лише мама Пелагея Корніївна, 1683 року народження, сестра Олена Микитівна, 1915 року народження, і я – Ничипір Микитович, 1919 року народження. А померли голодною смертю – тато, Микита Якович Піддубний, віком 56 років, зять, теж Піддубний Данило (29 років), мої сестри Домка Микитівна (25 років) і Степанида Микитівна (23 роки), брати Єфрем, Тарас, Климко, Кузьма, Ігор (22, 20, 18, 17, 16 років). Отак постраждав рід славетного нашого родича Івана Піддубного.

Тільки з нашої вулиці, яка складала четверту частину села, загинуло більше 200 людей в страшних 1932 - 1933 роках. А скільки загинуло в селі – невідомо. Сохрани Боже було колись комусь заїкнутись про голод. Про те, що їли люди не тільки кору, шолуху чи собак, а поїдали і людей, своїх близьких. Страхіття залякування, безправ'я, депортацій, голодоморів так вплинуло на людей мого села, що ще й досі вулиця села носить назву найкровожерливішого чудовиська протягом усієї історії людства – Леніна. А створеній ним комуністичній партії, яка зробила могилу з квітучої, найбагатшої країни світу – України, хай не буде прощення ні на небі, ні на землі.

Царук Я. Цвіт і смерть // Слово правди.– 2003.– 20 лист.

Петриченко Григорій Никифорович, нар. в с. Сонцева Устинівського р-ну Кіровоградської обл.

У кожного і нас житті – свій хліб, кожен по-своєму його добуває, цінує. І стосунки з хлібом у кожної людини свої.

Хліб – це життя. Про нього кажуть: „Славиться він першим на землі, ставиться він першим на столі”. І я не здивувався, коли розмову з Євгенією Мусіївною і Григорієм Никифоровичем Петриченками ми розпочали в їхній квартирі за столом, на якому лежав рум'яний буханець хліба. Бо дещо вже знав з життя цих двох людей,

як пережили вони голод 1933 році на Кіровоградщині. І того лиха їм ніколи не забути. Григорій Никифорович так і сказав:

– Хліб довго пам'ятається, а голод ще довше...

Чоловік поклав на чисту скатертину спрацьовані руки, якусь хвилину лежали вони нерухомо, потім пальці торкнулися цілушки, а голос ввірвався:

– Як згадаю все оте нещастя, то набігають сльози, як і тоді...

Тоді – це весною і влітку 1933 року, коли на Кіровоградщині врожаїлися поля, в колгоспних коморах лежало зерно, а з голоду вмирили люди. Григорій Никифорович все це бачив, пережив, пам'ятає,

Їхня сім'я жила в селі Сонцева Устинівського району. Батько, мати, четверо дітей: Григорій, Марійка, Таїся, Анатолій,

– Батько працював їздовим в колгоспі, мати пекла хліб для колгоспників, — згадує ті роки чоловік. – Родина в нас була велика. Всі батькові брати Данило, Лука і Євтух копали людям криниці. А вони в наших селах глибокі – 60-70 метрів. Коли батько в одному селі копав криницю, то зустрів там мою маму, вони і побралися. Пам'ятаю, його часто по кілька днів не було вдома, а його приїжджає, то завжди привозив хліб. І нам всім було добре. А одного разу, взимку, вночі він прийшов до хати з батогом. Я чув, що розповідав матері. По дорозі до села його коні охляли, впали на землю. Він їх залишив, думав, в селі допомоги попросить. А коли повернувся, то хтось коні порубав, забрав м'ясо. Через день чи два після цього забрали батька і корову: В міліції батько помер. Так ми залишилися сиротами. А голод вже заглядав до хати. Тоді і „червона мітла” до нас заглянула...

До цього не один раз доводилося Григорію чути, що по селі ходить „червона мітла”. І так хотілося хлопцеві її побачити. Аж тут мати зойкнула, глянувши у вікно:

– До нас іде „червона мітла”. Зайшли в хату двоє – чоловік і жінка. В руках – довгі дротяні палиці. Ті слова, що він почув від них, залишилися в його пам'яті назавжди. І болять, як фронтові рани.

– Де хліб заховали, куркульня проклята?

Діти тулилися до матері. А „червона мітла” шукала в бідній хатині зерно. Перекинули всі горщики, миски, штрикали дротами по ліжку, колупали стіни,

долівку, витягнули з печі глечик з крупою, висипавши її в мішок. Заглянула „мітла” і в комин, де у мішечку, почорнілому від сажі, зберігала жінка кілька кілограмів пшениці, щоб весною город засіяти. І це забрали. Все винесли до крихти, залишили після себе плач, сльози і право померти з голоду.

Рід плачу здригається Григорій Никифорович. Ридає чоловік, і не соромиться сліз фронтовик, інвалід війни, комуніст з 1952 року.

– Знаєте, я вірив ідеалам партії, а сьогодні бачу, що все це неправда, обман. А партквитка не здаю, бо хочу цим сказати, що не всі комуністи – погані люди. І заявляю, що в 1933 році мільйони людей на Україні померли голодною смертю з вини більшовиків, їхніх вождів. Мене трусить, коли чую: „Сталін не винен”. А хто винен? Хто штучно створив голод на Україні?

Від болю стогнало все його тіло. Признаюся – я не бачив, щоб так надривно плакали чоловіки. Євгенія Мусіївна втішала, як могла. Заспокоювала добрими, ніжними, словами, ніби дитину заколисувала, відганяючи чорні дні далекого дитинства, та не могла з цим справитись. І коли чоловік стихав, то вона розповідала про своє:

– В тридцять третьому з голоду померли батько і брат. Тата хоронили в труні. Пам’ятаю, коли їхали на кладовище, то біля необмолочених скирт стояли озброєні люди. Ми в болоті збирали просо, сушили його вдома, варили щось. Нас в мами залишилося трое дівчаток. Коли ми поїли качани з кукурудзи, то мама вирішила поїхати в Кривий Ріг, щоб вимінити хліба. Ми, діти, залишилися самі. І пробули ми без матері кілька років. Вже пізніше дізналися, що мама в місті впала на вулиці, її забрали в лікарню, де вона якось вижила. А коли через шість місяців, вийшла, то боялася повертатися в село думала, що ми вже померли з голоду. А вона з того горя посивіла. Випадково її зустріли люди з нашого села, і розповіли, що ми ще живі. Мама приїхала, забрала нас в місто, де ми, п’ятеро людей, жили в одній маленькій кімнатці.

– А ти розкажи, як тебе віддали в найми, – вставляє своє Григорій Никифорович.

– Жити то якось треба було. Одна сім'я з Дніпропетровщини не мала дітей, то мама мене і віддала їм. Так в 1936 році мені поміняли прізвище, була Карпенко, а стала Васильченко. Коли почалася війна, то німці забрали мене на роботу, де я пробула там до 1945 року. А в сорок восьмому ми з Григорієм побралися.

– Ти пропустила, як ми з тобою в будинку притулку познайомилися.

– Та хіба; це комусь цікаво!

– Не скажи... Я прийшов з війни калікою, мене хотіли в будинок інвалідів віддати, але якось не вийшло. Коли в 1948 році одружився, то дружина і поставила мене на ноги, тільки завдяки їй я закінчив Вищі курси при Всесоюзному науково-дослідному інституті бджільництва, а потім і Харківський інститут культури. Але, даруйте, то було пізніше...

І знову пам'ять повертає людину в дні дитинства, які завжди згадуються з теплотою на серці, навіть якщо і не завжди було тепло, сито, щасливо. В даному випадку – це страшно. А. може страх – це не те слово! Ось послушайте:

– До червня в нашому селі і поблизу люди поїли лопухи, цвіт, кору на деревах четь-чисто пообдирали на млинці, і листя все пооб'їдали, і траву. Варили коріння з очерету, на полях дерев'яними ловушками чи водою ховрахів виловили... Ми з мамою всі ходили а поле, вона несла на, руках Толю, йому ще й року не було. А одного разу мама пішла, щоб в полі хоч кілька колосків ще недостиглого жита зірвати, бо ми вже почали з голоду пухнути, та й не повернулася. Зловили її з пучечком колосків і посадили на два тижні в „собачий ящик”. Так називалася колгоспна комора. Я там теж сидів кілька; днів, зловив мене польовий Іван Демидов. В тій коморі кожен день сиділи люди, коли 40, а коли і 50 чоловік. Там і вмирили...

Коли я слухав, то мимоволі пригадав теж з дитинства шкільне, хрестоматійне. Пам'ятаєте, як нам роками вбивали я голову: впіймає куркуляка більшовицького заготовлювача, розпанахає йому живіт та насипле туди зерна – їж, мовляв. Можливо, що десь так і було. Та не масово, не над дітьми знущалися, як це робилося на благодатній землі України. Ось що мовить очевидець, якому тоді було дев'ять років. І він пам'ятає:

– Мама голодна сиділа в коморі, а ми – в рідній хаті. Я ходив з меншенькими до річки, де смоктали кінчики очерету. На моїх очах померла Таїся, Я побіг до мами, щоб їй про це розказати, але мене не допустили. Від солдата одержав прикладом по спині. Вдома я замотав сестричку в якусь ряднину і закопав на городі. А через кілька днів я закопав на городі і сестричку Марійку. Вранці я знайшов її холодну біля холодної печі. Забув вам сказати, що братик помер, коли мама була вдома...

Григорій Никифорович кілька хвилин мовчав, потім тихо продовжив, ніби говорив сам з собою:

– Хтось із сусідів мені сказав, що маму випустили. Я пішов її зустрічати. Як сьогодні бачу: іде мама, а в неї великий живіт, дуже товсті ноги. Я зупинився, а вона іде і мене не бачить. Очі відкриті, а мене не бачить. Кажу їй: „Мамо”. А вона іде. І я за нею. Іду і розповідаю, що немає в живих Таїси і Марійки, що я закопав їх на городі, а мама, не повертаючись мені говорить: „Може то добре, що вони померли, не будуть мучитися”.

Як вмирала мама, то цвіли соняшники. В селах поїли всіх котів, собак, позабивали дошками двері, вікна по хатах, подалися ще живі люди світ за очі. Я в той час села не пам’ятаю, ніби і не було його, а може тому, що весь час дивився на землю, щоб знайти, щось з’їсти. Мама вже не вставала, говорила мені, якщо помре, щоб я пішов в село Молочна Балка, де живе дядько Лука. Вона дуже мучилася, просила їсти. А я вже знав, що в той час її не можна було чіпати, бо буде довго мучитися. А вночі побіг до сусідів в город, де на вишні ще було листя, я його нарвав. Воно було дуже гірке. Поки приніс, то мама вже померла.

Не знаю, хто дав знати про це дядькові Трохимові, але він приїхав підводою. Я допоміг покласти йому маму на підводу, якоюсь ряднинкою ми накрили тіло, а ноги так і висіли... Дядько поїхав, а я стояв біля хати. Господи, не можу собі простити, що так і не знаю, де могила матері!

На другий день в колгоспі на материні трудовні мені дали 800 грамів борошна. Сусідка спекла млинців, я взяв їх у торбину і подався до дядька Луки у Молочну Балку. По дорозі зайшов в село Ставроково, а там – ні живої душі, трупи лежать в

хатах, вікна і двері відчинені... Я почав втікати. В полі побачив, що за мною біжить якась жінка. Стало дуже страшно, бо чув, що дітей їдять.

На полях стояли вишки, де чергували озброєні люди, які дивилися, чи хто не ріже колосків. В Молочній Балці, коли я прийшов, то зустрів свого ровесника Арсена Пугача. Питаю його:

– А де дядько Лука!

– А він мені:

– Дядька немає, його хтось з'їв.

Арсен показав мені землянку, де мешкала дядькова дружина Наталія Степанівна. Тут я деякий час жив.

Тяжкі дороги життя в Григорія Никифоровича. Стільки пережити, не озлобитись, не зачерствіти душею. А може це тому, що дитяча пам'ять дуже чіпка, але зла не тримає. Гіркий осад дає себе знати пізніше, коли втома зморшками в'яжеться під очима, сивина покриває голову, а думки не дають спокою: „Заради чого жив?”

Рано чи пізно, але до кожного з нас приходять ці питання і треба на нього самому дати відповідь.

– Я тоді бачив горе, муки, лихо людей, але якось ніби менше боліло, ніж сьогодні, – веде мову Григорій Никифорович. – Може то мені так здається.

Господар підніс чашку з чаєм до губ і надпив і раптом здригнувся, ввірвався голос:

– Не можу! Сідаю до столу, а як згадаю... Боже, мама просила їсти, а я не міг нічого дати!

І набігли на очі сльози. Вже в котрий раз за час нашої розмови. Але чи то вони останні в людини, яка пережила голод в благодатний для врожаю 1933 рік?

Берекета Б. Як вмирала матір – цвіли соняшники // Народна трибуна.– 1991.– 2 берез.

Пишняк (дів. Панченко) Катерина Онисимівна, С. Дубовичі, Сумська обл, мешк в с. Чевель Старовижівського р-ну.

У чевевльській школі Катерина Онисимівна відчувається, як у рідному домі. Не дивно, бо майже чотири десятиріччя поспіль щоранку переступала вона її поріг – викладала тут рідну і мову й літературу. Двадцять один рік була завучем – а це не проста ноша.

– Як приїхала в серпні сорок дев'ятого на Волинь, так і поріднилась з поліщуками, – поправляє на голові скромну хустину, поринаючи у давній відгомін часу. – Коли згадую свої рідні Дубовичі, що на Сумщині, в уяві постають барвисті, знані в усьому світі кралецькі рушники і скатертини, голі та босі повоєнні студенти Глухівського учительського інституту і такі ж самі його викладачі, мої бідні тато й мама.

Усе життя Катерини Пишняк – то шкільні дзвоники, допитливі оченята хлопчиків та дівчаток. Недарма жінка каже, що якби померла та воскресла, то все одно б обрала педагогічний фах, бо понад усе любила і любить дітей. І так їй з ними було легко та затишно, бо усі ті Миколки, Чіпки, Катерини, про котрих розказувала на уроках, зустрічалися їй у житті.

– Окрім української, я читала ще російську мову і літературу та Конституцію СРСР, – говорить вчителька.

– Нині на залуженому відпочинку. Пережиті літа спати не дають і з четвертої години ранку мандрую стежками минулого. Ось спробувала думки і спогади викласти на папері – показує списаний каліграфічним учительським почерком простий зошит – Нехай мене не буде. – дітям залишиться. А в старості пам'ять оновлюється, світлішає, пригадуєш давнє легко, без запинки. І той далекий тридцять другий...

„Я під кладкою, сестра – навпроти»

Катрусі тоді було лише сім. Родина Онисима Панченка мешкала у хатині під солом'яною стріхою, з маленькими віконечками, широкими довгими дерев'яними лавами та таким же ліжком. І належала вона не батькам, а далекому татовому родичу – дідові, котрий чомусь з-поміж трьох дівчаток вподобав маленьку Катрусю. За відсутності дружини брав її на руки і, гуцаючи, співав української жартівливої пісні. Як тільки баба заходила в хату, опускав дівчинку додолу та поспішав до роботи. І хоч було в діда дві корови, кобила, трохи землі, але не розкошували.

Згодом розпочалась у селі колективізація. Викликали Онисима в контору, мовляв, так і так, пиши заяву в колгосп і діда агітуй.

– Дід як дід, а баба як почула про таку справу, затялася: не піду, – розповідає Катерина Онисимівна. – Раз так, батькові заяву повернули ще й пригрозили – поїдеш знаєш куди. А нам вже не раз доводилося спостерігати, як односельців відправляли в Сибір. Батько, роботящий, молодий, розумний, вирішив втікати в Донбас, куди у пошуках ліпшої долі подалося чимало дубовичан.

Дочекався ночі – і гайда у світ. Натомість влада, довідавшись про це, вирішила поквитатися з його сім'єю. Матір примусили бути в селі десяцькою, тобто скликати при потребі у сільраду людей. Село велике, з тисячу дворів, шість-сім довжелезних вулиць. О сьомій мусиш бути на роботі і так до вечора оббігати Дубовичі з одного краю в інший. А вдома трійко малих: найстаршій – сім, середульшій – чотири роки, а найменша ще й не ходить.

– Повернеться з роботи, а я де граюсь, там і засну. Бувало, на вулиці під кладочкою, сестра Паша – на протилежному боці, малу хтось з односельчан в хату забере, – з сумом у голосі згадує жінка. – А на ранок все спочатку

„Викидали з хати діда, матір і нас, малих”

„На землі не будеш багатий, а будеш горбатий” – кажуть старі люди. Так і Панченки. Працюють з ранку до ночі, а за душею – ні гроша. Приходить час платити податки. Де взяти кошти?

– От і викидали з хати діда, матір і нас, малих, – продовжує Катерина Пишняк. – Куди іти? Через дорогу жила бабуся по матері. У неї – семеро дитячих ротів: шестеро своїх і сьомий, племінник. Дід ходив у Росію на розпилювання деревини – заробляв, щоб купити хоч трохи землі. І в тій хаті – теж без копійки. Врешті-решт дали нам житло. Хата виявилась більшою, просторішою. Ми, малі, раді та веселі – скільки місця! Де було нам знати, що її господарів вивезли в Сибір і що живемо на чужих сльозах.

Та й радість та дитяча швидко затьмарилась, бо по оселях почали ходити комсомольці – допомагали владі збирати податки. Одного разу побачила їх на своєму подвір'ї Катина баба. Кинулась до скриньки, де лежала одна-єдина троячка, затиснула її дівчинці в кулак і наказала мовчати. Мати тільки руками розвела, звертаючись до комсомолки Соні, мовляв, грошей у нас немає.

– А в мене є! – Катруся розігнула пальчики. Мати вхопила гроші – нумо втікати. Соня – за нею. Наздогнала і давай відбирати з рук троячку...

Моя мама померла на дев'яносто четвертому році від народження, але навіть перед смертю жалілася на Соню за вивихнутий палець. Уже після війни представники радянської влади здерли з нашої хати „залізо” і покрили ним Соньчину хату, господиня якої трудилась на той час в колгоспі свинаркою.

Не сама біда ходить, десять за собою водить. Онисима Панченка рік не було в селі, коли єдиного в сім'ї чоловіка і годувальника, Катрусиного нерідного діда, кобила позбавила життя. А сталося це так: віз дід дрова на продаж у Глухів (за 25 км від свого села), пожалів худобину – не сів на воза, йшов поруч, накинув віжки собі

на плечі. Кобила чогось злякалася і понеслася, тягнучи за собою старого чоловіка. Лише день прожив після цього дід, від якого залишився лише пошматований обрубок тіла.

Якось Катруся прокинулася від нічного шепоту в хаті. Глянь – на лаві молодий красивий чоловік сидить. Придивилась – а то батько. Відгукнувся на мамині сльози, яка дала йому знати, що з трьома дітьми не виживе. Родина вирішила діждати якоїсь ночі і втікати в Донбас, а найстаршій дочці наказали нікому не говорити про приїзд батька, а то НКВС забере.

– Та де я не похваляюся, це ж мій батько! Наступного дня і виказала своїм товаришам, – говорить Катерина Пишняк. – Тому від'їзд довелося не відкладати в довгий кошик.

У Донбасі.

Батьки найняли візника, посадили нас, старченят, на гарбу, дитячу ораву прикрили подушкою. Налякані-перелякані свистком паровоза, добралися ми в Єнакієво, де батько „вибив” у німця-колоніста, котрий будував там металургійний комбінат, місце в бараці.

То рядом, то одіялом, то дошками відгороджувалися сім'ї одна від одної. На одній-єдиній плиті – в кого чугунець, в іншого – каструлька. Хто перший дохопить – виїсть страву, іншим може й не вистачити. А ще по 400 грамів хліба тому, хто працює, і лише по 200 – кожному іншому сім'янинові.

Батьки працювали на цегельному заводі. Згодом знайшли в селі Роздоловці хату, у якій усі колишні господарі повмирали з голоду. А знаходилась вона неподалік цвинтаря.

– Мама розмочить шматочок хліба в кружечці, щоб я погодувала найменшеньку, Вірочку, – ледве стримує сльози Катерина Онисимівна.– Я Його

поки розжую, то, Вірі в ложечці вже не залишається нічого. А якось одного разу пропала наша сестра Паша. Думали, що її з'їли. Шукали довго, але знайшли. Від Вірочки лише оченята залишились, була такою худенькою. „Хоч би її Господь вже прибрав”, – казала мати, дивлячись на непромірно велику голову дитини на тоненькій шийці та такий же живіт. Вона все просила водички: „Катю, питки”. Одного разу, коли мама хворіла на тиф, батько, повернувшись додому з роботи, застав закостеніле тільце найменшої дочки. Збив ящик, підвезли його до матері в лікарню і потягнули на кладовище. А через місяць-два Вірину могилу годі було й шукати, стільки нових захоронень з'явилося на цвинтарі.

Рятували молочай та кісточки минулорічних вишень.

Цвіла соняшникова трава на віники і той цвіт був рятівним для голодуючих. А ще молочай, кісточки з вишень, які люди збирали з людських екскрементів. Розбивали їх молоточком і їли. Хіба не жах? Хіба не за це діти складали рапорт товаришеві Постишеву, співали пісень вождю усіх народів товаришу Сталіну?

– А ще з шахти „Красний Октябрь” вивозили сліпих, вироблених коней, – згадує колишня вчителька, – на яких вже м'яса не було, лише шкура та кості. Роздирали їх на шматки і варили баланду. Рятували кропива, розсіл з минулорічних огірків, який віддавали приїжджим місцеві. Спочатку батько їв по мисочці кропиви, а потім – по чугуну і перетворився на опухлу ходячу статую. А скільки радості було від вбитої чи зловленої на сільце ворони! У школі – та ж баланда, іноді трошки хліба.

А ще учні ходили виливати водою на полі ховрахів. Не менше відра її потрібно було, щоб вигнати шкідника з нори, а потім ще його зловити. І Катруся щиро вірила, що голод – через тих самих ховрахів – які з'їли, весь урожай зернових, та ненавиділа їх.

А що робилось на її рідній Сумщині! Працьовитий рідний дідусь, взявши з собою дев'ятирічного хлопця, пішов старцювати, щоб прогодувати ще шістьох дітей. Усіх врятував. Але був виснажений ні стільки, що до рідної хати не повернувся. Дістався до сусіднього хутора, де його нагодували суницями з молоком, і з-за столу вже більше не встав. Малий поводир сидів біля діда доти, поки не приїхали забирати покійника.

Дорога в тридцять п'ять зимових днів.

У далекому тридцять сьомому батько не спав ні вдень, ні вночі. Бо не знав, кого і коли приїде „чорний воронок”. За залишений на батьківщині шматок землі та корову його приписали до селян середняків. Про це боялися вдома навіть говорити вголос.

А на цвинтар продовжували привозити померлих з голоду, іноді голих дітей. Тих, живих, безпритульних, які опинялись на вулиці, виловлювали аферисти і пускали на холодець. А тут ще довелося місяць сидіти без хліба, бо бандити відібрали у матері хлібні картонки. Виручав батьків брат, який привозив лушпиння з картоплі, сухарі, що залишались, бо жив трохи багатше.

– Я коли в нього „погостювала”, то плакала. не хотіла повертатися додому, – говорить Катерина Онисимівна. – Так само й Паша з дитбудинку.

А в лютому 1942 року сім'я Панченків повернулася на Сумщину. Добирались додому пішки довгих тридцять п'ять днів. А там ні двору, ні тину. Оселились у свинячій кухні на фермі, через що Катя інституті стидалася зняти рукавички, бо усі руки були поїджені коростою. У десятому класі, в післявоєнний голод, збирали на полі минулорічну картоплю. Вкинуть її на піч, розпариться – і такий сморід стоїть, що страшно нюхати, не те що їсти. Потім потовчуть, перемішають із зелом – коржі

спечуть. Хліб випікали із віджатого жому. До нього глечик кислого молока – і увесь студентський провіант...

Легка Н. Трагедія родини Панченків – трагедія України // Сільські новини.– 2007.– 24 листоп.

Покальчук Ольга Олексіївна, 1925 р. н., с. Велика Фосня Овруцького р-ну Житомирської обл., мешкала у с. Чорниж Маневицького р-ну. Померла 24.09.2006 р.

У 1933 р. в нашому селі люди помирали з голоду, хоч хліба зібрали багато. Все зерно лежало на колгоспному току під відкритим небом. Йшли дощі, збіжжя мокло і псувалося, але людям не давали. Крім того «комсомольчики» ходили від хати до хати і забирали у людей все, що в них залишилося. Наша мати Марія Пероль, сховала в печі горщик з пшоном, але й там знайшли і забрали. У моїх батьків нас було двоє дітей – я і сестра. Ми голодували, але вижили, бо наша мати була рукодільниця: кому щось зв'яже, кому пошеє. Люди платили чим могли: хто дасть декілька картоплин, хто жменьку зерна. Підгодовували нас і дідусь з бабусею, які жили неподалік.

П'ятенко Іван Захарович, 1920 р. н., хут. Кунцево Полтавська обл., мешк. в с. Осьмиговичі Турійського р-ну.

В сім'ї нас було троє дітей – я і дві сестри – Марія і Наталія. Ті голодні роки застали нас на хуторі, де ми мали хороше господарство – коня, корів, землю, реманент. Батько наш був інвалідом. Під час колективізації він відмовився вступати у колгосп.

Якось ввечері батько читав книжку, коли до хати вбігла мати і наказала всім одягатися, бо йде «буксирна бригада», яка займалася розкуркулюванням. В них був один закон: «Що на тобі – то твоє», а що було в хаті, все забирали. Батька і матір заарештували і погнали в сільську раду. Ми сиділи в хаті, а нові господарі грабували і хліви і хату.

Підвечір нам, дітям, наказали покинути хату. Ми не хотіли, тоді нас повикидали просто на сніг. Далекий родич забрав нас до себе. Вночі повернулися батьки. Так ми залишилися в чужій хаті і без будь-яких засобів до існування. Настав голод. Мати товкла качани і пекла пляцки. Ми ходили в ліс, щоб роздобути щось їстівне. Обдирали кору з липи. На весні помер батько. До школи я не ходив, у мене були опухлі ноги. Яюсь вчителька через дітей переказала мені, щоб я приходив у школу, бо там раз в день дають хоч щось їсти. Потім стала рости кропива, лобода.

Пам'ятаю, їхала селом фура, на якій лежало 5 мерців, а під тинном лежав чоловік. Один з візників підійшов, подивився на того чоловіка, тай каже: «Їдьмо, він ще живий». Інший візник каже: «Забираймо, щоб не повертатися. Все одно помре.».

Радчук Дарія Несторівна, 1922 р.н., мешк. в смт Іваничі.

«В ті страшні роки мені було 10-12 років. Наше село нараховувало до 200 дворів. Але я чітко пам'ятаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, що звалася іменем Т. Шевченка, де я народилася, виросла, і яка складалася з 65 дворів. Розкуркулення і колективізацію, що почалася у 1929 році, проводили здебільшого прислані тисячники разом з місцевим сільським активом. За першої хвили розкуркулення, на вулиці ім. Шевченка, з 65 дворів, було розкуркулено, себ-то забрано все і вигнано з хат 7 сімей. Розкуркуленим не залишили нічого, не дозволили навіть взяти щось до рук.

До колгоспу ніхто не погоджувався вступати, незважаючи на різноманітні методи тиску. Чоловіків зганяли до якогось приміщення, тримали цілими ночами і змушували підписати заяви про вступ до колгоспу. Це тяглося довго, аж поки не наїхало ІПУ. Тоді, з 65 дворів, 6 господарів було засуджено до різних термінів ув'язнення, а трьох - до розстрілу! Під впливом цього терору і дальшого тиску решту селян таки змусили вступити до колгоспу.

В кінці цієї ж зими 1929–1930 років зібралися жінки, озброєні кочергами, косами та вилами. Вони розігнали з села всю владу і зліквідували колгосп. При цьому було

убито двох чоловік – з тисячників чи активу, точно не знаю. Знову наїхало ГПУ. Багатьох чоловіків і жінок заарештували і забрали з собою, після чого ніхто про них більше не чув. Колгосп відновили.

Ніякого ладу в колгоспі не було; голови мінялися дуже часто; були і свої, сільські, як Бобут та Лебідь, так і прислані невідомо звідки, прізвищ яких я не знаю. У нашому селі було три церкви. Одну дерев'яну розібрано, а кам'яні перетворили на зерносховища. Священиків заарештували і слід по них пропав.

Під час голоду 1932–1933 років на нашій вулиці вимерли цілком або частково 11 сімей (сім'я Голодунова, Щурова, Корнілова, Сенченка, Тарана, Жилу, три сім'ї Маслових, дві сім'ї Бірюкових). Крім цього, було ще багато випадків смертей дітей, батьки яких помирали. Тих дітей забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно кашею з гнилої кукурудзи. Майже всі ці діти-сироти вимерли у притулку. Цю ж саму гнилу кукурудзу видавали вчителям сільської школи. Ті, що вижили, були всі виснажені та багато серед них попухлі. Рятуючи своє життя, вони розпродали все, до останньої нитки. Дехто їздив міняти речі за харчі аж до Московщини. Багато людей пішло з села шукати хліба і ніколи вже не поверталися. Трупні померлих з голоду звозили до масових могил.

Наслідок: з 65 господарств (рахуємо лише голову господарства, бо всіх не пам'ятаю) 7 розкуркулено, 6 заслано, 3 розстріляно, 10 вимерло від голоду.

Свідчення записала Мудринець Катерина Андріївна.

Римарук Віра Максимівна, 1921 р. н., с. Червоний Степ Калинівського р-ну Вінницької обл., мешк. в с. Новий Двір Турійського р-ну.

Мій батько працював на залізниці стрілочником, а мама в їдальні, тому наша сім'я не зазнала жахів голодомору, але стала його свідком. Наша школа була поряд з вокзалом. Пам'ятаю довгі столи, за якими не раз сиділи опухлі люди. Мама розповідала, що не один тут і помер, з'ївши надміру. Ще пам'ятаю жінку, яка сиділа в кутку вокзалу під вартою. Ми, діти, бігали дивитись, бо казали, що це людожер. Страшним поглядом дивилась на нас. Розповідали, що вона порізала своїх дітей,

посолила і їла. Нашій сім'ї дали квартиру цього голодного року на станції. Чотири рази мама знаходила під дверима підкинутих нещасних дітей, схожих на скелетики. Приходили жінки з благодійних організацій, гріли у нас воду, мили нещасних і відправляли у дитячі будинки.

Свідчення записали Денисюк Христина, Кмін Віктор, Назарчук Людмила.

Росоха Олексій Петрович, 03.04.1926 р. н., с. Баранове Валківського р-ну Харківської обл., мешкає в м. Ковель.

Кормилися всяким корінням, щавлем і травами. Забирали у людей все що можна було, навіть сушені яблука і груші.

Римарук Віра Максимівна, 25.03.1921 р. н., с. Червоний Степ Вінницької обл., мешк. в с. Новий Двір Турійського р-ну.

На свої власні очі бачила, як люди вмирили з голоду. На станції, де ми жили, моя мама варила їсти. Голодні люди приходили, сідали за стіл і вмирили. Бачила також молоду жінку, яка зарубала своїх власних дітей. Кожен день, нам на станцію підкидали маленьких дітей. Ми їх мили, годували, і відправляли у Вінницю в дитячий будинок. Коли не було що їсти, то їли лободу, зривали колоски. За зірвані колоски з людей знущалися, навіть забивали до смерті. Все, що тільки можна було (вилки, ложки, тарілки і т. д.) люди міняли на крупи, хліб, муку. У 1933 р. народилася моя сестра, яку два рази викрадали, щоб з'їсти.

Рудик (дів. Шендарук) Марія Кирилівна, 1924 р. н., с. Юленці Погрибицький р-н Вінницької обл., мешк. в с. Любитів Ковельського р-ну.

Не раз бачу ніби перед очима, як звозили людей що померли і склали штабелями. Їх скидали з воза, наче поліна. Люди в селі пухли від небдоїдання, чекали весни, щоб хоч з кропиви зварити супу. Комсомольці пам'ятаюприйшли шукати продукти, проколювали постіль, стукали по підлозі, оглядали піч і димар. Все таки знайшли те зерно, що батько заховав біля димоходу. З того часу почалися

найтяжчі муки. По черзі почали помирати члени нашої родини: старший брат Іван – 6 років, молодший Андрій – 3 роки, батько Шендерук Яким Григорович – 35 років, останніми померли в одну ніч старша сестра євдокія – 12 років і мама Ольга Тимофіївна. Мене як сироту в неповних 10 років забрали у притулок.

Русюк (дів. Бородавка) Галина Павлівна, 1933 р н., с. Піщана Черкаської обл., мешк. в с. Шклинь-2 Горохівського р-ну.

Про страшні дні голоду 1933 р. знає з розповідей батьків: батько Галини Павлівни у 1932р. поїхав у м. Жданов, щоб якось прогодувати сім'ю. Мама важко працювала в колгоспі, мали 35 соток городу. Хатина була не велика. У погребі мама ховала квас, який виготовляли з червоних бурячків. У сім'ї батькової сестри померли від голоду чоловік та троє дітей.

Живими залишилась тітка та одна дитини. Вони жили заможніше, тому у тітчиної родини забрали все. Діти попухли від голоду. Такою ж була доля і наших сусідів, і взагалі багатьох односельчан. Одного разу до нас сім'ї прийшла жінка, яка не їла декілька днів. Мама зварила картоплі. Жінка з'їла картоплі і на наступний день померла. А ще мама розповідала, як тоді в 33-му випрала простинь і повісила сушити. Через деякий час побачила, що простинь уже в магазині на прилавку продається. Мамі вдалося виміняти її за шматочок хліба. Село Піщана стало майже пустим. Хто був заможніший – вивезли; хто бідніший – з голоду помер. А потім туди заселили інших людей. А колись наше село було найбільше в районі.

Свідчення записала Долонська М. В.

Савицька Ю.С., народ. в с. Червоні Хатки Довбишського р-ну Житомирської обл., мешк. в м. Луцьку.

Минає 65 років голодомору, але цього жаху не можна забути.

Родилася я на Житомирщині в селі Червоні-Хатки Довбишського району. Мені було 8 років, але я все добре пам'ятаю. Восени 1931 року мої батьки здали в колгосп пару коней, 2 корови, 3 гектари землі, які в нас були, і весь реманент. У сім'ї було 8 дітей. Батьки чули, що в людей забирають продукти. У клуні закопали

різні крупи, 2 ящики сала і зацементували. Навесні 1932 року приїхали машиною четверо невідомих і забрали в нас усе, що було.

Вони шукали залізними шомполами і знайшли, заставили відкопати. Забрали все, не залишивши нічого для нашої сім'ї.

Восени 1932 року від переживань і голоду першим помер батько, за ним – п'ятеро братів, останньою померла мати. Село наше велике. Люди і мертві, і напівживі валялися на дорозі. Ніхто їх не ховав. Просто закопували в яму в ряднах.

Старший брат і сестра працювали в колгоспі за юшку. Я спухла з голоду. Дякувати Богу, мене врятував рідний дядько, який не мав своїх дітей. Він виховував мене недовго. В 1937 році навесні його забрали з колгоспного поля останнім у селі. А тітка не погодилася утримувати мене і вчити в школі, тому довелося працювати в людей.

У грудні ходила в школу боса. Вчителі теж жили бідно, але шкодуючи мене, купили мені черевики і хустку. Незважаючи на тяжкі умови, я все ж старалася вчитися.

В одній сім'ї, пам'ятаю, порізали своїх дітей і їли, а інші влітку 1933 року на колгоспному полі нарвали колосків, щоб дітей нагодувати. Так їх і забрали невідомо куди, а діти померли з голоду. Узимку ми збирали на полях гнилу картоплю та їли. В літню пору їли листя з липи, конюшину різні трави.

У такому нещасті пройшло моє дитинство. Пропрацювавши 42 роки, я не вступила в комуністичну партію через недовіру.

Савицька Ю.С Голодомор 1932 – 33-х років // Вісник.– 1999.– 14 січ.

Семяшко (Москаленко) Любов Дмитрівна, 1927 р. н., с. Витівка Полтавського району Полтавської обл, мешк. в м. Володимирі-Волинському.

Народилася я в селі Витівка Полтавського району Полтавської обл. Це за 18 км від Полтави. Село наше було дуже гарним, мало близько 150 дворів. Всі хати стояли в садах, біленькі, доглянуті.

Під час організації колгоспів у селян забирали геть усе. Наш тато Дмитро Москаленко лежав хворий на полатях і замість подушки під головою у нього лежала

наволочка з зерном. Комуніст Трифонович Яків, який був у бригаді, яка все забирала, оту подушку забрав і шпорнув на підводу. Ще перед вступом до колгоспу в нас забрали коня. Наша сім'я складалася з 6 осіб, а землі було 4 га. Тим, хто працював у колгоспі на обід давали їсти по черпаку якоїсь баланди, а всі іншим на прохарчування ніхто нічого не давав. Нашу сім'ю врятувала корова-годувальниця. Корова стояла в коморі або в сінях, бо інакше вкрадуть. Частина молока продавали, щоб купити якоїсь шолухи. Так якось дожили до весни, а там з'явилися листочки на липі, щавель на левадах, почала рости трава. Рідний брат тата передав з Харкова кілька хлібин. Той хліб ділили по скибочці. Якось я вщипнула крихту хліба, а мама Віра Ларіонівна мовила до мене: «Наш тато вмирає з голоду, а ти забираєш в нього хліб». Ці слова я запам'ятала на все життя, а мені тоді було 5 років.

Як я вже говорила, наша сім'я врятувалася тому, що мала корову і тато за садком у двох ямах прикопав трохи буряків, які мама пекла або варила. Влітку їли вишні з кісточками, аби повнішим був живіт. В селі не було ні собак ні котів – всіх поїли. Весною почали сіяти колгоспне поле, орали кіньми а скородили коровами. Наша мама ходила з коровою скородити колгоспне поле. Через кілька днів роботи корова заслабла та здулася. Довелося дорізати. М'ясо з корови тато повіз у місто, аби продати і купити, хоча б меншу, але корову, бо інакше нас чекала голодна смерть. За ніч кишки з корови зникли. Мама говорила, що їх вкрали собаки, хоча сама не розуміла де вони могли взятися. Вже після голоду сусіди Ніна та Оксана призналися, що то вони вкрали ті кишки і на якийсь час врятували себе та своїх дітей від голодної смерті. Дуже довго з коров'ячої голови та ратиць мама варила нам суп. Коров'ячу шкіру різали на шматочки і тримали над вогнем а потім ми хрумали цю палену шкірку і вона нам була такою смачною. Але мама давала нам мало, все берегла на довше.

У сусідів через хату Сирманів вимерла вся сім'я, крім двох дорослих. У сусідки Ніни вижила лише одна дочка Марійка і сама Ніна.

Одна жовта та опухша жінка, яку в селі звали Квіточка, бо вона любила це слово і всіх дівчат називала квіточками, весною повільно йшла повз нашу хату, зупинилася і мовила до мами: «Ой, Віро, яка в тебе гарна дівчинка, як квіточка».

Вимовила і захитавшись, впала. Я не розуміла, чому вона впала, а мама сказала, що вона померла на ходу від голоду.

Оскома Ваня ходив до 2-го класу, під час голоду його з'їли, а потім вимерла вся сім'я Оскомів.

Померлих людей тягли за ноги конем на кладовище, яке було поряд зі справжнім кладовищем. Тепер вже немає того місця, де де хоронили людей знищених кровожерливою Москвою і про них в селі мало хто пам'ятає. В нашому селі померло з голоду щонайменше 300 людей.

Ті, хто забирав останню зернину в помираючої дитини, пережили війну, служили німцям і звинуватили чесного ні в чому не винного директора школи в тім, що нібито він створював голод, хоча ця людина ніякого відношення до голоду не мала і ніякої участі в тих діях не приймала.

Усіх же багатших, розумніших, які не хотіли вступати в СОЗ, або чимось не подобалися отим комунякам-ледацюгам – ще до створення колгоспів всіх було вивезено до Сибіру і ніхто з них до села не повернувся.

Спогад записав Ярослав Царук, мешк. м. Володимир-Волинський.

Сироїд Микола Захарович, нар. в с. Лучин Житомирської обл., мешк. в смт Ківерці.

Ті роки мені сьогодні дуже важко згадувати, бо був ще хлопчаком. Не все можна воскресити в пам'яті, коли десятиліттями тебе змушували забувати страшне горе. Але пережите не забувається. Багато гірких епізодів назавжди врізалось в мою дитячу пам'ять. Родом я з Житомирської області. Село Лучин, де минули дитячі і юнацькі роки, недалеко від Фастова.

Коли почалася 1928 року колективізація, я ходив до школи. Люди в колгоспи йшли неохоче, особливо ті, хто жив трохи краще. Ніхто не знав, що буде з того колективного господарства. Кожен боявся втратити своє невелике добро, нажите тяжкою працею і солоним потом. Колективізацію впроваджували силоміць. Забирали в людей землю, худобу, все звозили до спільного. Кращих господарів

розкуркулювали, вивозили з села. А на їхніх садибах будували стайні, робили інші спільні господарські приміщення, звозили реманент.

У нашому селі не було багатих людей. Корова кінь, воли, клопоть землі – ото й усе багатство. Недалеко від нас жив, наприклад, Василь Касянович. На його подвір'ї після розкуркулення зробили колективне господарство. А який він був куркуль? Дід колись купив у поміщика землю. Йому дісталось тридцять десятин, мав пару волів і коня. Дві дочки була в нього і два сини. Хата звичайна – сіни, кухня і кімната. Тепер люди набагато краще живуть. Але тоді вважалося, якщо не хочеш у колгосп вступати, значить, ворог. Таким дорогою стелилася до Сибіру.

Ті епізоди, коли вивозили людей зі своєї землі, де працювали їхні батьки і діди, де вони з досвітку до смеркання проливали піт, важко описати. Пам'ятаю, з усього району зібрали. Везли підводами. Плач був, крик. А що вдієш? До них нікого не підпускали. Бо то були „вороги народу”. З нашого села десь близько двадцяти сімей вивезли.

За колективні господарства велася велика агітацій, але люди ніяк не могли змиритися з тим, що все нажите роками і тяжкою працею у них забирали. І навіть ті, що добровільно вступали до колгоспу, боялися за своє майбутнє. Кілька разів усе, що було зібране, розтягали по своїх садибах. Органи влади збирали все і звозили знову.

Село в нас було велике. Селяни створили аж три колгоспи – „Хлібороб”, імені Кірова, „Праця”. Мої батьки вступили у „Хлібороб”. Як тоді працювали? Сьогодні нам це вже й важко уявити, особливо молодим Механізації ніякої. Було 80 пар волів, 50 пар коней, одна жатка. Та селянам тоді було не звикати до труднощів, Чим мали, тим і обробляли землю, збирали врожай. У перші роки з горем пополам хліба вистачало.

1932 року в наших краях був великий град Жито, пшеницю – все вибив. І не було на що надіятися. Усе, що люди мали, в них повітрушували, позабирали. Село було приречене на голодну смерть.

Страшний голод, почався навесні. У людей пухли руки, ноги. Вмирили, як мухи. Бувало, йде, впаде – і нема чоловіка. Підводою їдуть, позбирають і везуть на кладовище. Декого ховали в домовині, а багатьох закопували й так.

Наша сім'я також голодувала. Аж згадувати страшно. Бувало, мама спече кілька паляничок, де борошно перемішане зі всяким зіллям, я відламаю невеликий шматочок і несу дідові, який просить їсти. Мама зі мною свариться: „Навіщо ти дідові даєш? Він старий, все одно скоро помре. А тобі треба вижити”

Їли все, що знаходили – гнилу картоплю, рогозу, кору з дерева, макуху. Кінь у колгоспі ще не встигне здохнути, як його м'ясо вже ділять. Основними стравами: були баланда, чорна мішанка, хліб з вівсюкамн. Ставало дедалі важче. Дід дев'ять днів не їв та й помер.

Інші сім'ї ще більше горе спіткало. Батьків брат Михайло помер вісімнадцятирічним. На грядці вирвав зелену цибулю, яка тільки пробилася із землі, так з нею в роті і впав. Сусід мав п'ятеро дітей, то залишилися тільки старша дочка й мати. А сім'ї, в основному були багатодітні, у кожній п'ятеро семеро. Як тих дітей нагодувати? Останній шматок віддавали їм. Одну воду пили, від якої набрякало все тіло, ноги лопали – вода з них текла. Так і помирали.

Все було усупільнене. Що одержав з колгоспу, те й маєш. Хто працював у колгоспі, давали раз на день якусь баланду. Варили її й дітям у школі.

Ми з батьком пасли колгоспних телят – батько працював на фермі. Прийшли ось у їдальню. Сіли, їмо. А сусід наш Федір заходить. Голодний, ледь ноги переставляє. Батько йому й каже: „Йди, з нами поїж, хоч кілька ложок візьми”. А він йому відповідає: „Ти що, мене хлібом з цвяхами хочеш нагодувати?” Повернувся, підійшов до дверей і голову в щілину пхає. Хтось відчинив двері, він вийшов. Мені стало шкода його і дуже страшно. Батько вибіг за ним, дивиться, а він уже біля канави мертвий лежить. Вижив тільки його син Іван. Жінка і ще один син також, померли.

Вмирили сім'ями. Голова каже: „Хто там сильніший, беріть коні, позбирайте трупи”. Їдуть вулицею і кричать: „Агов, хто там ще лежить на печі? Злазьте, завеземо на кладовище. Щоб завтра за вами ще раз не їхати”. Отакі були жарти...

Чутки ходили різні. Що везли хліб населенню, а вороги народу попалили. Що везли масло, а вороги народу товченого скла в нього понасипали.

Врятувалися ті, хто мав корову. Пили молоко. Кисляк їли з лободою. Нашу сім'ю ще рятувало, що в Києві були родичі. Батько не раз ходив до столиці, набирав у них продуктів (купити не було за що, селяни грошей не мали) і повертався з клунками.

Судили за все. Яблуко зірвеш, колосок візьмеш – п'ять років. Був такий випадок у селі, вагітна жінка зірвала кілька колосків на колгоспному полі – їй сім років дали. Відсиділа від дзвінка: до дзвінка. Там у таборі чи у тюрмі й народила. Тоді такий указ був судити за будь-які крадіжки. Повернулася потім у село, то синові таке й прізвисько дала „Указник”.

А якось, один хлопець взяв у товариша дрібнокаліберку й стріляв горобців під стріхою. Куля випадково потрапила у портрет „батька народів” Сталіна, що висів надворі, прибитий до дерев'яної арки біля будинку. Донесли дуже швидко. Того хлопця як забрали, так ніхто й не знав, куди він дійся. Отакі були тоді часи.

У 1934 року селянам трохи полегшало. У колгоспі давали по 200 грамів зерна на трудовдень. Працюючих було багато. Вже можна було вижити. А як ми пережили 33-й, то я й сам не знаю.

Сироїд М. З. Одну воду пили // Молодь України. – 1990. – 25 квіт.

Сметюх Марія Степанівна, с. Щасливка Новоукраїнський р-н, Кіровоградська обл., мешк. в с. Буцин Старовижівського р-ну.

Усе розпочалося в 1929-му, коли селяни вперше почули слово „колективізація”. Саме тоді й з'явилися перші загони комнезамівців, яких потай називали „червоною мітлою”. Вони несли людям нечуване приниження, чорну несправедливість і насильство.

– Група комнезамівців заходила в хату. Відчиняли скриню і витягували усе, що в ній було, – розповідає Марія Степанівна Сметюх, уродженка села Щасливка Новоукраїнського району Кіровоградської області, нині мешканка Буцина. – Ось один із них скидає чоботи, знімає засмальцьовані онучі. Натомість бере вишиті

матір'ю рушники і обмотує ними ноги. В ліпшому випадку такі відвідини закінчувалися лише тим, що комнезамівці забирали не лише те, що було в скрині, а й півмірки зерна, захованого від сторонніх очей. Усуспільненню підлягали худоба, клуні і усілякий реманент, який люди надбали потом і мозолями.

Щасливка на той час була невеличким охайним селом на сто дворів поблизу двох залізничних станцій – Новоукраїнки та Абадашу. Недалечко – річечка Ташлик, ставок. Внизу – тополі та верби. І тракт на Умань.

– Я була найменшою в родині, – продовжує Марія Степанівна, – і не розуміла, що діялось. Дуже хотілося їсти. Постійно. Мати готувала кандьор, у якому можна виловити ложкою хіба що якусь пшонину, без картоплі та за жарки. Коли почалась колективізація, в нас забрали пару коней, віз, реманент, сівалку, жатку. Залишились лише гроші, які батько підзаробив на нову хату. Але на них прожити було неможливо.

Марійка спостерігала з печі, як бригада комнезаму нишпорили по хаті. Знайшли заховану кукурудзу. Мати впала на лантух і закричала: „Не дам! Ви хочете, щоб діти мої повмирали з голоду?!” На тому й розійшлися. Але згодом й за кукурудзою навідався сам голова колгоспу у знятому з чужого плеча кожусі. Зобиджена мати в серці схопила рогача і вперіщила йому межі очі. У хаті запанувала мовчанка. Перелякана ненька зогледілася, коли комнезамівці вийшли. Схопилася за голову: ой лишенько, тепер чоловікові не уникнути в'язниці. Та, схоже, колгоспний голова простив образу і коли закликав до себе господаря, то тільки сказав: „Ти, Степане, скажи своїй жінці, щоб не була така розумна”, натякнувши на можливі наслідки.

Зима тридцять третього видалася дуже холодною та сніжною. Поближче до нового року люди стали масово вмирати. Не стало сусідської дівчинки Варвари. Мала Марійка спостерігала, як в хату внесли ящик, схожий на труну, застелили рядюжкою і через город на саночках повезли заkostenіле тіло дівчинки. Через деякий час помер Вароччин тато – дядько Микола. Він лежав на лаві довгий, сухий. Дітей загнали на піч. Звідти вони спостерігали тяжку картину. Знову сани, знову вантаж у рядюжці. Коли й процесія почала віддалятися від хати, малеча

позскакувала додолу, обліпивши вікно, діти спостерігали, як по великому снігу санчата залишали щемний спід у небуття.

Пізніше на сусідній вулиці, в саду, одна за одною вирости чотири могили. Повмирили всі, хто був у хаті. Зостався пустою великий гарний дім з віконницями. Таких у селі налічувалося небагато. Лише вітер скавчав попід стінами, брязкаючи рамами. Хату обминали люди. Боялися і саду. А з приходом весни ніхто не насмілювався біля неї орати. Хата, як примара, відлякувала охочих прийняти у спадок нехитре селянське майно.

– Половину спустошеної оселі дуки-багача, вибудовану на камені, зайняла колгоспна контора, – пригадує моя співбесідниця. – У іншій зробили клуб. У конторі навесні почали варити затірку, яка пахла підсмаженими оліями. Мати брала мене з собою і ми ділили тарілку тієї їжі. А як з'явилися не деревах бруньки, потім листя, старші садовили мене на землі, а самі діставали з вишні ті „ласощі” і годували мене ними.

Запам'яталися Марії Степанівні й маторжани – печені коржі з листя буряків, замішаних на висівках, на які очікували ввечері, коли мати поверталась з роботи.

А згодом у батька попухли до живота ноги. Мати побігла в Новоукраїнку, щоб купити яких харчів. Але тої жінки, в якої брала висівки, не знайшла. І ні з чим поверталася додому. По дорозі, обтяжена невеселими думками, попросила в одному дворі води. Мимоволі розговорилися з господинею. „Так ти нічого не купила? – сплеснула Та руками. – Вертайся і візьми пляшку горілки. Даватимеш чоловікові по ложці”. Та порада врятувала Степанові життя. Одужав. Зіпнувся на ноги. А ближче до осені Марійка з іншими дітлахами потай залазили в колгоспну пшеницю. Нагинали колосочки, виколупуючи з них зернятка.

Легка Н. Український Апокаліпсис тридцять третього // Сільські новини.– 2003.– 22 листоп.

Сметюх Марія Степанівна, нар. в с. Щасливка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл., мешк. в с. Буцин Старовижівського р-ну.

Група комнезамівців зайшла в хату. Відчинили скриню, витягнули усе, що в ній було. Один із них скинув чоботи, зняв засмальцьовані онучі. Натомість узяв вишиті матір'ю рушники і обмотав ними ноги. Зазвичай такі відвідини закінчувалися тим, що комнезамівці забирали не лише те, що було в скрині, а й півмірки зерна, захованого від сторонніх очей. Усуспільненню підлягали худоба, клуні і усілякий реманент, який люди надбали потом і мозолями.

Зима 1933-го видалася дуже холодною та сніжною. Поближче до нового року люди стало масово вмирати. Не стало сусідської дівчинки Варвари. Я спостерігала, як в хату внесли ящик, схожий на труну, застелили рядниною і через город на саночках повезли закостеніле тіло дівчинки. Через деякий час помер Вароччин батько – дядько Микола. Він лежав на лаві довгий, сухий. Дітей загнали на піч. Звідти вони спостерігали важку картину. Знову сани, знову вантаж у рядюжці. Коли процесія почала віддалятися від хати, малеча позскакувала додолу. Обліпивши вікно, діти спостерігали, як по великому снігу санчата залишали щемний слід у небуття. [...]

Легка Н. Українська Голгофа // Сільські новини.– 2005.– 3 груд.

Сміян Петро Кіндратович, 1918 р. н., м. Борзні Чернігівська обл., доктор історичних наук, професор Волинського національного університету, мешк. в м. Луцьк.

Народився я в морозний день 13 січня 1918 року в м. Борзні на Чернігівщині. До жовтневої революції батьки займались сільським господарством. Після революції також. Сім'я складалась із 7 чоловік. Землі було 1.5 га і 1 кінь. Для обробітку землі батьки спрягались із сусідом, який також мав стільки ж землі, коня і плуга. Головними працівниками по обробці свого і сусідського наділів були я і мій брат Костянтин. В 30-ті роки життя стало страшним і важким. Це був період штучного голоду, запровадженого зверху. Щоб загнати селян в колгоспи на них були накладені непосильні податки і хлібопоставки. Виконати їх більшість селян не могла. Місцеві власті одержали з Кремля вказівку відбирати все зерно в селян будь-якою ціною, щоб селяни індивідуально не могли існувати. Хто не міг виконати хлібопоставки,

оголошувався ворогом народу, куркулем. З цими селянами влада розправлялась як з бандитами. Навіть самі бідні селяни, яких наділили землею, але вони не встигли матеріально зміцнитись, оголошувались куркулями, злісними ворогами і висилались з постійних місць проживання в Сибір, де без будь-яких засобів до існування гинули. Недаремно в народі того часу з'явилась пісня, яка повністю відображала становище трудящих села:

Прийди Сталін, подивися,

Як селяни розжилися:

Що на хаті один куль

І той вважається куркуль.

Але сталінські опричники не зважали на це. Виконуючи завдання Кремля вони продовжували нищити села. Майже щомісяця організовувались все нові і нові хлібозаготівельні кампанії, офіційно дозволені перетруски особистого майна селян. Опричники ходили із "штричками", "щупачами", "стукавками", все протикали ними в хатах, хлівах і клунях, простукували стіни, розбирали печі. І коли знаходили десь хоч кілограм якось зерна чи горщик квасолі, яку селянин залишив для посадки, все забирали. Навіть залишки чорного, з буряну хліба, якщо в когось знаходили такий, то теж забирали. Це привело до великого, нечуваного в історії голоду. Люди втрачали людський вигляд, полювали один за одним, вечорами боялись виходити на вулицю. Правда, це стосувалось в першу чергу дітей. Вони найчастіше ставали жертвами полювання голодних людей. Рідна матуся постійно попереджувала і мене про цю небезпеку. Люди ходили як голодні вовки, шукаючи будь-що для поживи. Вони падали від вітру і більше не вставали, вмирали. І ніхто на ці жахливі картини дійсності не звертав уваги, оскільки вважали це звичайним явищем. Одночасно на станції, що знаходилась в 12 км від Борзни, височіли терикони зерна, яке охороняли кегебісти. Коли ж хтось наважувався взяти хоч одну жменю, того вбивали. За це вони не мали ніякого покарання. Навпаки, їх нагороджували як героїв. Люди їли кору, варили у воді полову, коріння рослин. Інколи я і сестра приносили з поля назбирані колоски, які залишались після косарки на стерні. Їх перетирали, зерно товкли в ступі і варили. Це було для нас справжнім святом, бо замість полови їли

справжнє товчене зерно. Але таких свят було мало. Згодом їх взагалі не стало. Так, одного разу я із сестрою назбирали колосків і повертались додому. Але по дорозі нас зустрів сталінський опричник. Він забрав сумку з колосками, побив нас до крові і попередив, що, коли він ще раз зустріне нас із колосками, то поб'є ще більше і подасть на суд. Ми намагались оправдатись: говорили, що колоски пропадають, чому ж їх не підібрати? Але хіба ж можна було його переконати. Він був проникнутий однією ідеєю: хай краще пропадають, ніж мають збирати люди. Після такої зустрічі ми більше ніколи не ходили збирати пропадаючі на стерні колоски після жнив. Ми продовжували їсти переварену у воді полову і пухли, втрачаючи людську подобу. Не ходили ми копати померзлу картоплю на полях, оскільки й за неї була розплата. Більшість родичів по лінії матері померли голодною смертю.

Спогад записала Лук'янович Тетяна Петрівна, с. Мала Глуша Любешівський район.

Сороченко Ольга Яківна, 1924 р. н., Новобагацький р-н Полтавська обл., мешк в смт Локачі.

[...] У 1924 році в Хорольському районі, який тоді називався Ново-Багацьким, що на Полтавщині, народилася Ольга Яківна. Непростий то був час. Встановлення радянської влади супроводжувалося насильницькою колективізацією і супротивом людей, котрі нелегкою, чесною працею зуміли заробити хоч якісь статки. „Совети” їх охрестили куркулями.

- Мої батьки працювали на кролефермі, – розповідає бабуся, - мізер зерна, який отримували, ледве вистачало, щоб прогодувати троє дітей. Невдовзі нас спіткало горе – хтось втопив брата, який пас корову. Мати дуже переживала через смерть сина. Зрештою, серце не витримало і вона померла.

Ользі Яківні тоді було 6 років. Батько сам, як міг, доглядав двох дітей. В школу вони ходили босими і напівголодними.

На початку 30-х років Сталін проголосив курс на індустріалізацію, а від селян вимагав все більше і більше здавати зерна, молока, м'яса. Але насправді багато продуктів харчування за таємним договором відправлялося в інші країни. Така бездумна і жорстока політика призвела до того, що в селян забрали все до

останньої зернини. Після візитів продзагонів НКВС в коморах людей навіть не було чути мишачого духу. В результаті цього у 1932 році почався небачений голод. Початок зими всі зустрічали із страхом перед смертю. І найстрашніше розпочалося. Цілі сім'ї лежали вдома опухлі від недоїдання і виснаження, а ті, що ходили, мали жалюгідний вигляд дистрофіків. Люди падали і помирали на вулицях, дорогах і полях. Найсильніші викопували мерзлий гнилий буряк і їли. З березової і дубової кори варили кашу. Привид смерті навис над селами – з кожним днем помирало все більше і більше людей. Хто ще був у змозі, збирав трупи на підводи і вивозив у будь-яку яму - бо викопати могилу не мав сили ніхто. Свого апогею страшний голод досяг в середині зими 1933 року. Дійшло до того, що поїли собак і котів, полювали на горобців і синичок. Збожеволілі від горя матері їли своїх мертвих дітей і закінчували життя самогубством.

- Я з братом вижила, – розповідає, змахуючи сльозу, Ольга Сороченко, - завдяки тому, що батько під кущем бузку заховав мішок проса. Наполовину з листям ми пекли млинці. Після таких „обідів” боліли шлунки. Сам батько їв зовсім мало. Хотів, щоб хоч трошки підкріпилися ми. Через це на початку весни він помер.

Коли тодішні верховоди Комуністичної партії рапортували своєму вождеві всіх часів і народів про звершення і здобутки радянської системи, в людей була одна думка – хліба, хліба, хліба.

Геноцид проти українського народу, розв'язаний в теплих кабінетах Кремля ситими Кагановичем, Молотовим, Сталіним, тривав. Він боляче вдарив по всіх поколіннях нашого народу – цілі села назавжди зникли з карти України.

Навесні, коли ожила природа, мешканці міст і сіл з листя і різноманітного зілля стали варити юшку. Нерідко після такого харчування виникала дизентерія, яка також ставала причиною смерті багатьох людей. Через неспроможність поховати померлих виникали інфекційні хвороби.

Смерть і сталінська система торжествували, але вони не змогли вбити в людях добра і любові до ближнього. Ольгу Яківну підготовували чужі люди, які ділилися останньою крихтою, цим не дали померти. Всі благали Бога дожити до літа, коли буде новий урожай. Пшениці і жита вродили колосисті, високі, густі, як

стіна, але косити було нікому, більшість людей померла, а ті, що вижили, ледве переставляли ноги. Ситим енкаведистам нічого не залишалось, як самим взяти в руки коси.

Згодом змарнілу сироту Ольгу забрала до себе тітка в районний центр, де вона закінчила школу і працювала секретарем у прокуратурі. Подальшу перспективу професійного росту перекреслила війна. Після того, як регулярна фашистська армія захопила Україну і пішла далі, встановився „новий порядок” – на базі місцевого господарства німці створили підприємство „Громадський двір”. Там і працювала дівчина, Та небезпека бути вивезеною в Німеччину нависла над нею. Щоб якось врятуватися від цього, вона вийшла заміж.

Весна 1945 року принесла планеті довгожданий мир. Народне господарство України було в руїнах. Друге післявоєнне літо виявилось спекотним, без краплі дощу. Все це при звело до другого голодомору.

- Засуха була страшенна, аж земля потріскалася, – розповідає Ольга Сороченко. - Все посохло. Над нами нависла загроза голоду. Щоб якось врятуватися, люди їхали на Правобережну Україну і обмінювали речі на продукти харчування. Я вже ніколи не думала, що наїмся хліба. Але нас врятувала Західна Україна і до кінця своїх днів я буду дякувати цьому. Одного разу Петро Сороченко, чоловік Ольги Яківни, поїхав у Волинську область обмінювати речі на їжу. Та коли повернувся з торбами квасолі, вівса, круп – батьки вже померли з голоду. Під час таких поїздок чоловік на Волині познайомився з людьми з Пол тавської області. За їх порадою подружжя, в якого було двоє дітей, не чекаючи голодної смерті, вирушило на Захід. Спочатку оселилися в Марковичах. Працювали на різних роботах. Згодом Ольга Сороченко здобула професію продавця і за фахом пропрацювала 37 років. Нині на пенсії, але в такі поважні роки не втрачає інтересу до життя, дає собі раду.

– Кожен ранок розпочинаю з молитви за Україну, – говорить бабуся.

Дудюк О. Я вклоняюсь Західній Україні // День за днем.– 2005.– 10 верес.

Сохацька (Соловей) Марія Пилипівна, 1926 р. н., с. Македони Ржищівського тепер Миронівського р-ну Київської обл., мешк. в с. Новий Двір Турійського р-ну.

В сім'ї було шестеро дітей, та страшний голодомор 1932-1933 років забрав життя двох братів – найстаршого і маленького. А ще четверо чудом лишилися живими.

Свідчення записали Денисюк Христина, Кмін Віктор, Назарчук Людмила.

Столярчук Марія Іванівна, 1926 р. н., Полтавська обл., мешк. в м. Рожище.

Жителька Рожища, колишня вчителька історії Рожищенської ЗОШ № 2, яка в 1944 році приїхала працювати на щойно визволені території західних областей України з Полтавщини Марія Іванівна Столярчук розповідає про страшний голодомор 1932–1933 років: „Голод був створений штучно і спрямований в основному проти селян, бо в містах люди отримували продовольчі пайки. Чому так сталося? Був неврожайний рік? Чи українці не вміли господарювати? Ні перше, ні друге. Спробую дати відповідь на ці запитання на прикладі своєї родини. Сім'я наша була велика – десять осіб. Батьки працювали в колгоспі „Комінтерн”, де на трудодні давали мізерну кількість зерна. На столі був хліб з житнього та кукурудзяного борошна, про борошно вищого ґатунку навіть не чули. Батьки працювали дуже важко, але більш-менш багатий стіл ми бачили тільки у неділю. Страхіття почалось восени 1932 року. Яюсь зайшов до нас сусід, дядько Максим, і пошепки розповів батькові, що голова колгоспу отримав з району розпорядження про організацію „червоної валки”, тобто треба було зібрати і вивезти 500 центнерів зерна. Кажуть, що плакав наш голова. Але що робити, треба везти. І пішло, поїхало. В село почали навідуватись так звані „уповноважені”, забирали збіжжя, вигрібали навіть приховані в горщиках квасолу, горох та інші продукти.

...Весна була найстрашніша. В хаті ні пиліни, на городі де-не-де витикалась кропива – наша рятівниця. Першим опух без їжі брат Олексій. Вранці я прокинулась від голосіння мами над умираючим сином. А яким був похорон... Мама витягла зі

скрині нове рядно, замотали з батьком Олексія, закрили очі, а в цей час вулицею курсувала велика підвода-гарба, на яку разом з мертвими односельцями і по клали нашого Альошу. Мама тоді ще не знала, що через три місяці поховає ще п'ятьох своїх дітей – Миколу, Володю, Ваню, Сергія і Нюсю. Як вижила я? Наш голова сільпо (прізвища вже не пам'ятаю) разом з директором школи організували пришкільний табір, де два рази на день харчували дітей. Це допомогло мені вижити. До речі, цей добрий чоловік втратив свою доньку. Як? У селі пішли чутки, що пропадають діти. Запідозрили Катрю Защепу. І не безпідставно. Батьки зниклої дівчинки забігли до будинку, де жила людоїдка. Від побаченого вони втратили свідомість: на столі лежала відтята голівка дівчини, а поряд два казани, заповнені м'ясом. Катрю Защепу забрали в НКВД, а потім судили.

...Мій вік (83 роки) зобов'язує мене оприлюднити ці спогади. Адже свідків того страшного, голодомору лишається все менше і менше. Я боюся, що оці слова – „Голоду в Україні не було” – нащадки й справді будуть сприймати як істину... Злочини, яку б мотивацію для них не вигадували, не можуть бути прощеними і не мають строку давності. Особливо злочини проти власного народу.” [...]

Зубрик Т. Страшний злочин сталінського режиму // Аверс-Прес.– 2007.– 23 серп.

Столярчук Микола Васильович, 1918 р. н., с. Скірка Київської обл., мешк. в м. Володимирі-Волинському.

Тоді Сквіра було село, але на окраїні села була вулиця, яка називалася Піски. Пізніше цю вулицю перейменували на вулицю імені Мічуріна. А тоді на ній померло 11 людей. Це було у 1932–1933 роках. Поїли всіх собак, котів і все, що можна було з'їсти. Гуменюк Микита був дуже здоровий, високий красень, мав гарний голос і як було заспіває пісню, то всі, хто тільки чув кидали свою роботу і слухали, слухали і ... він помер. Його дружина – звали її Гапкою – також померла і їхній синочок п'яти років також помер. Всього померло на нашій вулиці 11 людей, але інших прізвищ я не пам'ятаю.

Наша сім'я Столярчуків врятувалася тому, що дядько (мамин брат) був сторожем на Заготзерно і підказував у якому місці є зерно, а склади стояли на високих дерев'яних палях і підлога складів була на висоті одного метра від землі. Я підповзав під склад і сверлом просверлював дірку в підлозі і точив зерно в торбинку. Вдома це зерно мололи на жорнах і мама варила юшку. Одного разу я наточив торбинку кілька кілограмів зерна, кілочком запихнув дірочку і поповз на вихід, але дірка була забита. Справа в тому, що сваї, на яких стояв склад оббивалися дошками з вулиці і охорона побачила одну відхилену дошку тай прибили її цвяхом. Цілу добу я пробув під зерноскховищем поки віднайшов слабо прибиту дошку і відважив її та виповз на вулицю. Вдома вже натужилися по мені, мама плакала.

Все це робилося у дуже великій таємниці. Жорна берегли як зіницю ока, бо не дай Боже аби хто побачив, то одразу і жорна поб'ють і відлупцюють того у кого їх знайшли. Ще я ходив за 35 км у Білу Церкву і звідти приносив по кілька хлібин. Ходили ватагами, по одному ніхто нікуди не потикався. Наша ватага складалася з 4 підлітків:

1. Полустовський Микола – 13 років.
2. Момотенко Михайло – 13 років.
3. Фортушний Яків Маркович – 13 років.
4. Столярчук Михайло Васильович – 14 років.

Ходили з палицями, наче підпираючись, але палиці призначалися для оборони. Одного дня вирушали до Білої Церкви, там купували хліб і на другий, а іноді і на третій день поверталися назад, відпочивали і знову у похід. Так і вижили. Але багато людей померло.

Спогад записав Ярослав Царук, мешк. м. Володимир-Волинський.

Столярук (дів. Петренко) Марія Іванівна, 1923 р. н., Харківська обл., мешк. в м. Рожище, колишня вчителька історії Рожищенської ЗОШ № 2.

Я, Марія Столярчук (по дівочому Петренко) народилася у 1923 році на Харківщині. Була п'ятою дитиною багатодітної сім'ї, яка під час голодомору втратила шестеро дітей.

Мені на той час було десять років. Сьогодні я знаю – такої страшної трагедії, яку пережив український народ в 30-х роках ХХ століття, не знав жодний народ в історії людства. З голоду пухли і вмирали діти. Малеча бродила, шукаючи щось з'їсти. Дорослі поїдали собак, котів, ворон, а збожеволілі від голоду матері – власних дітей. Так жорстокий сталінський режим пожирав свій народ.

Прикро, коли депутати Верховної Ради і, зокрема, комуністи з трибуни парламенту заявляють, що голоду в Україні не було. Ні, шановні мої співвітчизники, голод був. І про це зараз сміливо кажуть і пишуть ті, хто був очевидцем трагедії, хто навіть не з своєї вини носить непрощений гріх.

Голод був створений штучно і спрямований в основному проти селян, бо в містах люди отримували продовольчі пайки.

Чому так сталося? Був неврожайний рік? А може українці не вміли господарювати? Ні перше, ні друге. Спробую дати відповідь на ці запитання на прикладі своєї родини. Сім'я наша була велика – десять осіб. Батьки працювали в колгоспі „Комінтерн”, де на трудовні давали мізерну кількість зерна. На столі був хліб з житнього та кукурудзяного борошна. Про борошно вищого ґатунку не чули. Дуже важко працювали батьки, але більш-менш багатий стіл ми бачили тільки в неділю.

Страхіття почалось восени 1932 року. Якось зайшов до нас сусід дядько Максим і пошепки розповів батькові, що голова колгоспу отримав з району розпорядження про організацію „червоної валки” з тим, щоб вивезти 500 центнерів зерна. Кажуть, що плакав наш голова. Але що робити, треба везти. І пішло, поїхало. В село почали навідуватись так звані „уповноважені”, які забирали збіжжя, вигрібали навіть приховані в горщиках квасоллю, горох, які господині залишали на насіння. Пам'ятаю, як вдерлися вони до нашої хати, Взяти вже було нічого. Тоді довготелесий здоровань схопив два качани кукурудзи, що висіли на сволоку і кинув у мішок. Мама гірко заплакала. Щоб протриматись, батьки почали вирізати курей, свиней, худобу, що дало можливість дожити до лютого 1933 року. Весна була найстрашніша. В хаті ні пилини, на городі де-не-де витикалась кропива, наша рятівниця. Першим опух без їжі брат Олексій. Вранці я прокинулась від голосіння

мами над умираючим сином. А яким був похорон... Мама витягла з скрині нове рядно, замотали з батьком Олексія, закрили очі, а в цей час вулицею курсувала велика підвода-гарба, на яку разом з мертвими односельцями і поклали нашого Альошу. Мама тоді ще не знала, що через три місяці поховає ще п'ятьох своїх дітей – Миколу, Володю, Ваню, Серьожу і Нюсю.

Як вижила я? Наш голова сільпо (прізвища вже не пам'ятаю) разом з директором школи організували пришкільний табір, де два рази на день харчували дітей. Це допомогло мені вижити. До речі, цей добрий чоловік втратив свою доньку. Як? В селі пішли чутки, що пропадають діти. Запідозрили Катрю Защепу. І не безпідставно. Батьки зниклої дівчинки забігли до будинку, де жила людоїдка. Від побаченого вони втратили свідомість. На столі лежала відтята голівка дівчини, а поряд два казани, заповнені м'ясом. Катрю Защепу забрали в НКВД, а потім судили.

Усе життя ношу непрощений гріх, і ось чому. Останньою у нас на початку червня померла найменша сестричка Нюся. Вона все чекала, що я їй щось принесу. Яюсь я принесла їй одну галушку з житнього борошна. Вона її швиденько проковтнула, але голод не вгамувала і попросила мене зірвати їй кілька вишеньок, які вже починали червоніти. Її прохання я не виконала, а повернувшись додому через кілька годин, я побачила, що двері закриті на защіпку. Це Нюся, відчуваючи смерть, закрила сіни, лягла на лежанку і, схрестивши рученята, відійшла. Не можу і досі простити собі тієї не зірваної вишеньки... Від цього гріха очищуюся через гіркі сльози.

За різними підрахунками статистики і дослідників Україна під час голодомору втратила майже 10 мільйонів своїх громадян.

Правду про голодомор в Україні сказало далеке зарубіжжя. Американець Джеймс Мейс, готуючи доповідь американському конгресові, відкрив світу очі на голодомор 1932-1933 років, як факт геноциду українського народу. До речі, цей американець ще довго жив в Україні і полюбив її так, як, можливо, не всі українці. Тут він і помер. І як рідного сина, прийняла його українська земля.

А з українців уперше відкрито заявив про голодомор письменник, депутат Верховної Ради України Борис Олійник, запропонувавши створити „Білу книгу” про

чорні справи тих часів. Але, на жаль, її не створили ні за радянщини, ні при незалежній Україні.

Втішно, що зараз з ініціативи Президента України Віктора Ющенка на дипломатичному рівні проводиться робота, щоб ООН визнала голодомор 1932-1933 років. Уже 25 країн – членів ООН підготували спільні заяви, в яких зазначається, що штучно створений голодомор в Україні є наслідком тоталітарного режиму.

Мій вік (83 роки) зобов'язує мене оприлюднити ці спогади. Адже свідків того страшного голодомору залишається все менше і менше. Я боюся того, що оці слова – „Голоду в Україна не було” нащадки і справді будуть сприймати як істину, адже Мартинюк, Симоненко, Мороз та інші народилися після голодомору. До глибини душі вразив мене той факт, що Верховна Рада так і не спромоглася цього року розглянути Указ Президента про те, щоб до річниці голодомору прийняти постанову про визнання голодомору геноцидом українського народу. А жаль, адже це потрібно не мертвим, це потрібно живим. Адже злочини, яку б мотивацію для них не вигадували, не можуть бути прощеними, і не мають строку давності. Особливо злочини проти власного народу.

М. І. Столярчук. Це потрібно не мертвим... // Наш край.– 2006.– 23 листоп.

**Федончук Надія Григорівна, 1927 р. н., хут. Устимівка (с. Вишневе)
Харківська обл., мешк. в смт Ратне.**

...У сім'ї, крім мене, було ще троє дітей: семирічний брат Дмитро, чотирирічна сестра Ганна і трирічна Марійка. Ніколи не забуду, як брат на тоненьких ніжках із опухлим від голоду животом ледь ходив за мамою, весь час повторюючи: «Хліба, мамо, дайте хліба!» Зараз не раз думаю, як мама усе витримала? Ніколи не відпускала нас одних на вулицю – боялась, щоб ми не зникли безслідно, як інші чужі діти у той час. Ходили ми з мамою у пошуках трави, щоб зробити хоч якийсь узвар, бо із повного, багатого на овочі погребя, позабирали усе. Наш тато Григорій працював головою сільської ради, то мама навколішках благала його: «Допоможи, допоможи, зроби що-небудь, – повмираємо». Тато був непорушний, як стіна. «Не

можу – розстріляють», – були його слова, але все-таки, думаю, мабуть, це татова заслуга, що у нас не забрали корівку. Завдяки їй ми і вижили.

Кожен день людей «забирала» земля, у ній вони знаходили спокій. Жахливі картини голодомору постають у мене перед очима не раз. Безсилі, опухлі від голоду люди, діти, могили – суцільне пекло. Навесні не встигла ще вирости трава, як усі накинлись на неї, повиривали з корінням, не було ніде ані травинки, ані листочка. Цей жах передати словами не можна. Усі знесилені, опухлі, до 33-го мало хто дожив із хуторян. Після 33-го року, пам'ятаю, садили із мамою лушпиння від картоплі у землю. Важкі були часи...

Леся Грінчук. Про голодомор – із вуст очевидця // Ратнівщина.– 2003.– 22 лист.

Форсюк Любов Марківна, 20.09.1932 р. н., ст. Крути Комарівського р-ну Чернігівської обл., мешкає у смт Голоби Ковельського р-ну.

Під час голоду наша сім'я Мануйленків (батько – Марко Мусійович, мати – Олена Пилипівна і семеро дітей) проживала на станції Крути. Люди вмирали цілими сім'ями, пухли від голоду. В нашій сім'ї померло двоє дітей. Мама була опухла і я також. Але якимось чудом ми вижили. Їли макуху, лушпайки, різне зілля. Батьки працювали в колгоспі, але їсти не було чого. Навіть колосків не можна було назбирати.

Хмелюк Катерина Андріївна, нар. у с. Білоцерківці Пирятинського р-ну Полтавської обл., мешкає у с. Бірки Любомльського р-ну.

Почався Голодомор. Його викликали навмисне. Цілий рік, ще з осені 1932 р. лютував буксир. Так називали команду з 15–20 чоловік, котрі ходили по хатах і забирали продукти. Свої ж люди це робили. На кого скажуть чи напишуть – приходили й по двадцять разів. Шукали в хаті і на дворі, розвалювали печі і зривали підлогу, забирали навіть з горщечків. Били і топтали ікони. У кого знаходили Біблію, той автоматично ставав “ворогом народу”. Нашу сім'ю рятувала вбогість: батько був кривий, бо колись поносили коні, а матір – сирота. От і чіплялися менше.

Одного разу батько сховав хліб у леженнях, на Волині їх називають свинкою. “Знайдете тут – стріляйте. Не знайдете – вб’ю сам!” – рішуче сказав катам. Це подіяло – злізли з горища і пішли ні з чим. Ще виручив нас батьків брат, командир – дав мішок сухарів. Отак і виживали. Але були й скрутні часи. Пам’ятаю, як наїлися конюшини. Назбирали її в полі, посушили на печі. Вийшла мука з неї, як клей. Мати наварила нам галушок, та ще й приказала: “Ото, діти, більше не бігайте даремно, а збирайте конюшину”. А почали вранці підводитись – ніхто нічого не бачить: посліпли всі. На щастя був сільський фельдшер, він нас і підлікував. Найперше відійшли діти, батьки ж побачили божий світ тільки на другий-третій день.

Трудове село вимирало у тяжких муках. Сім’я двох братів Забільських складалася з 25 чоловік – не уцілів ніхто. Подружжя Яків і Катерина Ломиноси повмирили найперше, лишивши п’ятеро дрібних діток. Досі страшно, коли згадаєш, як вони повзали по мертвих і просили слізної їсти.

Їздили по хатах сільські активісти, збирали трупи. Для них це було й вигідно: платили по одному кілограмові хліба за душу. От і старались. Скидали в одну яму по 25 чоловік. Серед них ще траплялися й живі люди. Скрізь, як тіні, в пошуках їжі никали голодні висохлі не люди, а скелети. Ходили і падали, щоб більше не підвестися. У селі поз’їдали всіх собак. Познаходили закопаних коней, які поздыхали три роки тому, діставали, смоктали кості... В іншому місці натрапили на кагат гнилої картоплі, від якого лишився лише крохмаль. Люди накинулись туди, багатьох слабших втоптали сильніші, пізніше з тієї ями, витягали трупи.

У сусідньому селі Дашенки Варненського р-ну, де вже Чернігівщина, дійшли до людодства. Там навіки зникло троє десятирічних дівчаток. От до якого стану довели людей! Отак і вийшло, що після 1933 року в селі уціліло всього 400 безпритульних господарів...

**Черненко Марія Петрівна, Полтавська обл., мешк. в с. Мар’янівка
Горохівського р-ну.**

Наша сім’я під час голодомору 1932–1933 років зазнала страшного горя. Померла мама, на тата залишилося 6 дітей, найменшому було 3 місяці. Ми ходили

босі, голі і голодні. Тато працював на фермі, де коровам давали макуху, він її по шматочку приносив додому. Ми чекали його як сонця, бо знали, що він дасть нам кожному по шматочку тієї макухи, а далі йшли на город, шукати де що виростало, повзаючи там цілими днями. Їли не лише плоди. А й листя і коріння. Животи були понадувані, як барабани. Найменшому клали у ротик шматочок макухи, розмоченої у воді. В селі діти помирали кожного дня. То був страх страшний. А як кричали батьки та матері, які згодом самі помирали попухлі від голоду. А коменданти все ходили і вишукували, може ще у кого залишилося зерно чи мука. Забирали все, що потрапляло під руки. Копирсалися в землі, бо може хтось встиг щось закопати. Ніхто не мав права обізватися й словом. Нехай найбільший ворог не дочекає такого страшного горя.

Швед Іван Никифорович, 1923 р. н., с. Поличенці Комсомольського району Вінницької області, мешк. в с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну.

Народився я в в 1923 році. Наша сім'я була багатодітною - 5 дітей. А був наймолодшим. Сім'я була не заможною, однак з господарства ми мали все необхідне для життя. Ннапередодні голодного 1932 року хліб вродив. Я ще досі пам'ятаю в сінях мішки із зерном, якого вистачило б для сім'ї та здачі поставки державі. Однак сталося так, що Москві забракло того податку і раз-по-раз до хати вривалися представники радянської влади і забирали усе, що можна їсти. Земля стогнала від шомполів, якими пронизували її, шукаючи зерно. Збирачі податків –це були нелюди. їх обличчя і досі стоять у мене перед очима - товсті, пихаті, ненажерливі. Одягнуті у вичинені кожухи, підперезані широким ременем, на якому кобура з пістолетом; в кирзових чоботях. Мати, щоб врятувати нас від голоду, заховала за образами святих декілька мішечків зерна на чорний час, але він почався раніше. Ось знову прийшли, знову перевертають усе... І тут найстрашніше для нас - знайшли мамин сховок. Зірвали зі стіни образи, кинули їх в землю. А я малий вхопив жменю зерна і до рота, та раптом удар -зерно з рота випало на землю, а по щоках покотилися сльози. Одного разу я почув схлипування матері, тому що сили плакати не було. Помер мій братик. Його похоронили на кладовищі разом із п'ятьма

сусідськими дітьми без труни. Кинули в яму трошки соломи, поклали тіла, а на могилі з'явилося п'ять кілочків. Пам'ятаю, тоді я попросив, щоб мені набрали жменьку землі, щоб занести її додому, але відповідь дядька на прозвище Вергила (тому що в землю людей загібав) була такою: «Скоро і ти підеш в цю землю.» Завдячую своїм життям корові, яку, не знаю яким способом, матері вдавалося забирати з колгоспної ферми (туди забирали її не раз). Я вже зовсім не ходив, а мати заставляла пасти корову, обв'язавши мене мотузкою, але не я її пас, вона пасла мене. Одного разу я напевно втратив свідомість, тому, коли прийшов до пам'яті, зрозумів, що лежу біля чогось теплого. Це було коров'яче вим'я. Я почав його ссати і потроху набиратися сили. В нашому ставку кишіло рибою, але його старанно охороняли представники радянської влади.

Сусідського хлопчика, з яким я грався, вбила мати, щоб нагодувати сім'ю. Його маленьку голівку не мала сили закопати в глибоку яму і тому собаки почули запах і вирили її назовні. І тоді поповзла по селі жахлива звістка... Ту жінку вислали з села. А решта дітей залишилась сиротами. І сьогодні на тому місці пустка, бояться люди селитися там, де жили людоїди.

Хлопців в селі майже не залишилося. Не знаю з яких причин, але дівчата були витриваліші, вони не пухли так швидко як хлопці.

Свідчення записала Пугач Тамара Миколаївна.

Шевчик Марія Михайлівна, 1926 р. н., с. Мала Дівиця, Чернігівська обл., мешк. в с. Тростянець Ківерцівського р-ну.

Шевчик Марія Михайлівна – людина, знана в Тростянці серед усіх поколінь сельчан, для яких вона – вчитель, вихователь ще з далеких уже 50-их (як не дивно це звучить). І не тільки для тростянчан – для усіх, хто здобував тут середню освіту з 50-их років.

Розміняла Марія Михайлівна дев'ятий десяток, але не цурається й громадської роботи – очолює ветеранську організацію сільської ради, хоча й дома роботи вистачає, бо ж сама дає собі раду, не хочеться поки що залишати куточок, кубельце, яке власними силами звели з покійним чоловіком Олександром

Дорофійовичем, гніздо, з якого вилетіли у світ діти – Леся та Андрій. У Чернівці тепер матір кличуть.

...Про трагічні 1932-1933 рр. жінці хотілося б повідомити і широкому загалу, чому й звернулася до мене – не просто як до кореспондента, а як до свого учня, випускника 1956 року!

Був у цій оповіді і короткий огляд пережитого взагалі – до часу, коли молода вчителька стала ківерчанкою, тростянчанкою-волинянкою. Корені ж Марії Михайлівни Скромної – чернігівські, якщо точніше – у Малій Дівиці. Там вчилася, там війну пережила, звідтіль одержувала бідненькі калорії у голодні повоєнні роки, коли у педінституті навчалася, із власного досвіду тоді вже знала, що таке голод, бо пережила його 6-7-річною.

„Ні, це не голод – це голодомор був!” – ідея цієї частини нашої довірливої розмови, яка так і почалася: „Розкажу, як голодомор готувався...” Рік 1932-ий врожайним був, але уже на осінь, після жнив „червона мітла” вимітала із засіків, не тільки колгоспних, усе до зернини, картоплини, конопляної насінини, квасолини... Колгоспів у їх Малій Дівиці було два. І вони, і люди в них залишились ні з чим. Скрізь пройшли зі шупами у пошуках прихованого активісти, бійці „керівної і спрямовуючої”.

„Голод!” – уже носилося у повітрі. Старший брат тоді їде на Кавказ, у Нальчик до тітки, чим там зберіг собі життя. І війну пережив, де Берліна дійшов, Тюмень освоював. Заміжньою була уже й сестра – самостійно рятували душу. Решту ж сім’ї рятувала батькова робота. Йому, учаснику двох війн, влада довірили посаду директора салотопного заводу, де усяку падаць пускали на виробництво мила. Батько ж дещицю тої „сировини” умудрявся й додому приносити. А оте сусідчине розбавлене слізьми: „Прісько, хоч кусочок дай!” – ще й досі крає серце Марії Михайлівні. А якого тільки цвіту, листя не рвали, щоб притупити голод. Особливо цвіт акації, калачики запам’ятались. Але це було вже після страшної зими, коли діти ледь пересувались на тоненьких, мов сірники, ніжках з животами, мов бубен. Щасливий був ще той, хто якийсь мішок картоплі приховавав під страхом Божим від активу (це його червоне насліддя тепер кричить: „Голода не было! Все враки!” –

(Авт.)). Кілька мішків уціліло і в Скоромних. По 2-3 картоплини – в горщик, а лушпиння – на насіння. Це стало тоді нормою. - Ще, правда, пригадую „блюдо” з конюшини, що перецвіла. Той цвіт сушили терли, щоб приготувати плячки – гіркі-гіркі, а здавалися цукерками!.. В поле мати брала на обід зварену лободу... А що вже похорон набачилась! Та які там похорони: щодень проїжджала вулицею підвода у напрямку цвинтаря, де на покійників чекала раніше приготовлена спільна могила-траншея.

Повмирали й сусіди – Каленики; опух й син 16-річний Альоша, якимось видряпався він на високу шовковицю недалеко ще панського саду – не втримався, упав, безсилий, й убився.

- Інша трагедія спіткала родину Шевченко Галі. Її батьки повернулися голодні з роботи, а в хаті – незнайомка щось там в печі дістала, їсть. Батько вбив її зі злості! Ось до чого голод доводив! Тож людоїдству дивуватися нічого! Такого, правда, у нашому селі ніби не було... – переводить дух моя співрозмовниця. - Вимерли й Тьомкови, пани... Їх будинок і відвели під приют для сиріт.

І справді, отого всього, пережитого в дитинстві, й не передумати, й не переказати.

А до приїзду на Волинь, уже, вважаймо, людиною самостійною, хоч і молодою, торкнувся Марії Михайлівни й голод повоєнний – нехай і не голодомор, але голод лютував на теренах України, крім Західної, де нещасні східняки рятували себе, і свої сім'ї. Моя вчителька про це прямо, відверто говорить. І ніякого протиріччя ні тоді, ні тепер у цьому нема, бо ми ж єдиний народ, як і повинно бути. Убивства „східняків”? Якщо й були випадки, то інакше, як провокацією з боку беріївців, це нині не назвеш. На Чернігівщині теж були й неврожай, засуха. Студентку (а вчилась Марія у Ніжинському педінституті) рятувала пайка хліба, яку з'їдали ще від продмагу до гуртожитку; карточки на такі-сякі продукти; картопля, деяка городина, бутель молока з дому – ото й спільна вечеря. Ранок – голодний, а іржава тюлька, морс – ото й обід. З 50-ти однокурсників до випуску лише 30 дотягнули – голодний не навчишся! А що вже на Західну – під примусом їхали з плачем.

Не їдеш – суд, примусові роботи. Тай диплом – після року роботи. А з яким серцем розлучались з дітьми батьки! До бандитів же їдуть! Правда, через рік Маріїні батьки побували у дочки на Волині, заспокоїли душу думкою: а тут живуть краще!..

Оте голодне, страшне уже ніби й давно було, але воно залишається з людиною назавжди як пересторога можливому поверненню, коли комусь ще забреде в тім'я абсурдів ідея казарменного соціалізму. А такі, не дивуйтеся, ще є.

Тинчук В. Ні, це не голод – це голодомор був! // Вільним шляхом.– 2007.– 24 листоп.

Шидловський Петро Михайлович, 1924 р. Таращанський р-н, на Київська обл., мешк. в с. Новий Двір Турійського р-ну.

Особливо важко було у 1933 р. Люди ледве пересувались з розпухлими ногами, прозорими. Вони лопались і утворювались рани. По вулицях села лежали померлі – їх забирали і тоді присипали землею. Собаки розгрібали нещасних і гризли руки, ноги. В нашій сім'ї було п'ятеро дітей. Рятувала корова та батько – комірник колгоспу, який приносив жменьку зерна. Хліба ніхто не бачив. Під річкою росла снитка. Діти наривали кошики цього зілля, мати його мила, заливала молоком і варила таку страву. Хто з колгоспників ходив на роботу, тому у кінці робочого дня давали склянку сирого гороху.

Спогад записали Денисюк Христина, Кмін Віктор, Назарчук Людмила.

Шострюк Іван Тимофійович, мешк. у Володимир-Волинському р-ні.

...Голод скував мертвою пусткою наше село і лише де-не-де від хати до хати рухалися поволі кволі діти. Більшість їх лежала по хатах, чекаючи своєї останньої години на цім білім світі.

Це були приречені люди, в них не було і проблеску надії. Їм не було звідки і від кого чекати допомоги. Держава сповна викачала у них все до крихти хліба і кинула на призволяще, на вірну загибель. Колись роботящі, життєрадісні і співучі сільські люди припинили опір нечуваному насильству.

Ще напередодні 1933 року з нашої артїлі забрали по плану заготовівлі все зерно, не залишили і насіння. Про рте, щоб дати щось людям на трудодні не було й мови. Додумались перемолотити ще раз скирти соломи. З того нашкребли декілька фір щуплого зерна і відправили його у район під лозунгом «Хліб – державі». В коморі і на току – анічогісінько. Зостався колгосп голий, як бубон: ні продовольства, ні фуражу, ні насіння. Почалася повна господарська розруха.

Та це ще не все, цим не кінчилося. Запопадливі підлизи, голопупенки з свого ж таки села настрочили в район, що так, мовляв, і так: хлібець таки деякі колгоспники поцупили з колгоспу і приховали у себе в надійному місці. І вказали де.

Ех українці, українці, де ж ваша порядність і совцїсть? Біда у вашій хаті, розтоптали вашу душу, морять вас голодом, а вам цього мало. Ви і далі зводите рахунки одне з одним, топчите одне одного, лізете по кістках вгору...

А ті «з гори» не забарилися. Приїхав якийсь уповноважений, худий та довжелезний, як драбина, чиновник, а з ним два опецькуватих чоловіки у формі, з гвинтівками за плечима. Одразу ж у сільську раду, взяли з собою пару так званих активістів і почали трусити село. Знали до кого іти: був папірець. Колупалися у мерзлій землі, перекидали копиці і знаходили де мішок. А де два зерна. Підїжджали фіри, вантажили мішки, росла валка, лунали плач, лемент, прокльони. Люди стояли на колїнах, плакали, молили іменем Бога лишити хліб. Та де там. Що їм до чужого горя? Цї не попустять: у районі знали, кого посилати.

Уповноважений, злорадно посміхаючись, поплескував по плечах своїх помічників. Задоволений. Авжеж. Є з чим заявитися в районі. А там, дивись, може, відмітять старання, похвалять.

Але цим гїдра ще не наситилась. І знову гримлять рахівниці, чешуть папери і свої міцні лоби столоначальники. Що сталося? А ось що: немає спущеної з гори круглої цифри. Отакої? Як немає? Мусить бути! Вперед, до діла!

І знову ж та сама згряя катів-грабіжників на селі. Цього разу трусили всіх підряд, з хати в хату. Сумлінно шастали на шї «щирі» українці по горищах, комірчинах та хлівах, вигрібаючи усе зі скринь та клунків, не гребуючи ні чим: тут

тобі насіння і квасолі, і гороху, і кабачків, і гарбузів бозна з якого року. Усе це зсипали в мішки – все, що схоже на насіння ішло в план.

Тепер село справді залишилося голе, без будь-чого їстівного, і уповноважений забрався геть. Його душа перед начальством чиста. Ви ж знаєте, такі без роботи не бувають, він наказ виконав і чекає...

А селяни? Планомірно, цілеспрямовано, передбачливо, крок за кроком зроблено все, щоб зламати їх опір і волю. Спочатку забрали землю, худобу і знаряддя праці. Притьмом загнали в колгосп, а тепер відняли останній харч, а з ним і життя.

Немає могил і пам'ятників людям, які померли повільною голодною смертю того далекого 1933 року, вони навіки виключені далекоглядним начальством зі списків живих і мертвих. Боялись, каїнові душі, суду історії. Навіть святий отець не провів у останню дорогу покійників, не заніс їх імена в церковні книги, бо і сам одним з перших розділив гірку долю своїх парафіян.

А я, Іван Шатрюк, залишився живим. Не знаю для чого. Хіба, може, для того, щоб донести правду до сьогоднішніх людей, донести пам'ять про те покоління, яке так боролось за життя і так хотіло жити. І хто його знає, може, якби ті сільські люди тридцятих років вибороли своє щастя, вижили, то жили б ми сьогодні і заможніше і краще.

Т а як би там не було, ми повинні згадати тих людей поіменно і поставити їм пам'ятник у серці України. Бо ті люди ціною боротьби, ціною мученицької смерті показали, де хибний шлях. Вони довели своєю голодною смертю, що тиранією і насильством не можна досягти світлого майбутнього.

Так, я вижив, але дорогою ціною, бо я не гребував нічим, щоб вижити. Батько мій Тимофій помер від непосильної праці і недоїдання ще в 1932 році. Після його смерті в нашій сільській хатині стало сумно і незатишно.

Після різдвяних свят наша мати Ірина Йосипівна збирала весь хатній харч у клунок і поклала, як дорогоцінну ношу, на покуті під іконою, сказавши мені з братом: «Дорогі мої синочки, кровиночки мої рідні, віддаю вам усе, що в нас лишилося. Більше нічого немає і чекати немає від кого. Протримайтеся на цих

харчах до того, як я повернуся. Піду хоч на край світу, аби добути для вас хліба. Чекайте мене і я обов'язково повернуся.

Поплакали ми з братом, обнявши маму, і пішла вона, вмиваючись слізьми. Ми її не хотіли відпускати, просили не залишати нас, або забрати з собою, та мати тільки заперечливо хитала головою. Мені було тоді неповних 10 років, а братові – 8.

Закінчилася зима і наші харчі, повіяло весняним теплом, а матусі все не було. Ділили ми останні сухарі і картоплю і плакали за мамою, виходячи раз у раз на дорогу. Та ось одного дня не встав з ліжка мій братик. Занедужав малий від мізерного харчу, такі сумні стали в нього очі. Повернувся він до мене і каже, так по-дорослому: «Помру я, мабуть, Іванку».

Жаль мені стало його, підійшов я, нахилився, а він як стисне мене за шию і в сльози. Плакали ми з ним вдвох і за мамою і за нашою дитячою долею. Я як вмів заспокоював його.

Настав день, коли я розділив останній сухар. Братик мій лежав у голодній дрімоті, опухлий. Тепер він не плакав і нічого не просив, а я ще трохи міг ходити. І знову, вже в котрий раз, шукав у закутках і в землі чогось їстівного. Та дарма: все те, що нагадувало їжу переварено, перепряжено, висьорбано, згризено. Ніякої надії. Сусіди вже повмирали. Настала і наша черга. Матір я вже не чекав. Та раптом, що це? Наче почув голос. Ні, не голос, а скоріше ледь чутний шепіт – благальний і такий рідний. Кинувся я в хаші край дороги. О Боже! То була наша мати, рідна мама, наша матуся! Вона таки повернулася, не покинула нас, до останнього подиху йшла до своїх дітей.

Але мама лежала важко впізнавана і жадібно хапала повітря, очі були широко відкриті, але вона нас не бачила і не чула, лише часто повторювала: «Синочки, синочки мої».

Мама померла, на ступного дня не стало і Матвійка. Харчі, принесені мамою, йому не знадобилися. А я вижив.

А. Панасевич. А я вижив... // Слово правди.– 1990.– 31 січ.

Шульга Федір Романович, народився 5 червня 1913 р. в с. Березова Лука Гадяцького району Полтавської обл.. Проживав в смт Локачі Волинської обл.. Помер 13 березня 2005 р. Похоронений на кладовищі у Локачах.

Я вже давно збирався написати про голодомор 1933 р., мешкаю я на Волині, але сам не тутешній. Я з села Березова Лука Гадяцького р-ну, що на Полтавщині. Це село велике, але з розповідей людей померло від голоду більше 700 душ. Тільки на нашій вулиці померло 38 людей. Непоодинокими були випадки, коли помирала вся сім'я. Були такі, що різали людей і їли. А скільки блукало і помирало на дорогах? На нашій вулиці лежав два дні померлий чоловік. Хтось повідомив у сільську раду. Тоді мені і Гиринку Семену приносили записку, щоб ми його похоронили. Ми вивезли мерця на кладовище і закопали.

Одного разу іду, дивлюся двоє чоловіків копають яму. Біля них лежить мертвий чоловік, потім привезли ще одного чоловіка і жінку. Але жінка була ще жива. Вони кажуть: «Поки ви яму викопаете, вона помре». То була Бур'ян Маруся. Така нещаслива доля її була. Жила вона біля брата, пасла корову. А як не стало корови, вона ходила просила милостиню і доходилася до того, що лягла на дорозі, ледь дихаючи. От вони і привезли її. Ті хлопці викопали яму, двох поклали і сидять ждуть, поки помре та Маруся. А вона лежить, помалу дихає, одне око відкріє і закріє. Стало сонце за обрій сідати. Кажуть хлопці: «Може вона буде жити до завтра». Поклали жінку у яму і засипали землею.

Одного разу біжу я, бо саме почався дощ, глянув, а на дорозі лежить мертвий Ярименко Павло. Заходжу до тітки і кажу, що ваш дядько помер. А вона: «Холера з ним, хай лежить». Коли дощ закінчився, то її син Тимофій і Гирирко Данило зачепили пучком за ноги і конем потягли по болоті. Притягли до глинища, посадили під горбом і завалили землею.

А скільки було злодіїв, бо кожен був голодний.

Одного разу побачив, що в нас на дворі якісь ямки. Здогадувався – вночі шукали, думали, що є в нас щось закопане. А в нас було трохи закопано буряків. Та й батьки кажуть: «Давайте заберемо у хату, а то ще хтось знайде і забере» Ми внесли їх до хати, та й висипали під піч. А одна жінка помітивши їх вирішила

вкрасти. План був простий – підпалити нам хату, а потім, ніби допомагаючи, винести і втекти з цими буряками. Підпалила хату Сусід із сином вскочили в хату, схопили сонних брата мого Васю та сестру Марушку і винесли на вулицю. Хату відразу охопив вогонь. А ті постояли і пішли. Так ми тими буряками доживали до нового урожаю і дожилися до того, що ледь ногами пересували.

Але незважаючи на те, що у нас згоріла хата, приходять до нас Рахуба Грицько, та й питає мого батька, де ваш Федір. А батько відповідає: «Та он у хліві спить». Я виходжу, а він «Ви арештовані». Батько: «Та він ніде не був».

- То обидва арештовані, відповідає Рахуба.

«То беріть мене, за що ж ви хлопця забираєте, на ньому одні кістки».

Той, що стояв за ворітьми відповідає: «Чого ти з ним торгуєшся?»

Нас обох стусанами пригнали до клубу, а там повен клуб таких, як ми, нещасних. Вигнали нас усіх на вулицю і наказали стати на коліна. Влаштували перекличку. Під'їхало чотири підводи. Ті, хто не мав сили іти, то саджали на підводу, а хто ще міг пересувати ногами – пішли ногами. Вигнали нас за село, а там долина, яка називається Щирбанка. Ми кинулися рвати клевер і їсти, а міліція тільки скоса поглядала. Догнали нас до Жукової гори, на якій росло жито. Ми кинулися рвати колоски. Міліція побачивши, стала бити нас як худобу. Пригнали до Гадяча у в'язницю. З нами було 12 жінок. Їх в одну конуру, а нас 53 чоловіків – у другу, там уже було чоловік 50. Камера велика, вони як побачили, що у нас є колоски, то спочатку просили, а потім пішло, хто сильніший.

Повиїдали зерно, на підлозі валялися порожні колоски. Посиділи хвилин 20. Тоді відкрилися двері, взяли 6 чоловік та завели в комору, де лежало два трупи в підштаниках. Трьом чоловікам наказали взяти один труп, а іншим трьом – другий і сунути їх в підвал. У підвалі лежало ще шість трупів. Загнали нас назад у комору, я впав біля батька та й плачу. Коли пройшло три години, почали нас виводити на вулицю. Ми повставали, а один залишився лежати. Міліціонер штовхнув його ногою, а він уже мертвий. Сказали братові, щоб зняв з його костюм, а брат відповів: «Завтра будете знімати з мене». Потягли і того в підвал.

На другий день відкрили комору, взяли 8 чоловіків та четверо дівчат. Завели у міліцію, дали граблі та загнали грабати сіно. Спека, пити хочеться, хоч краплю, а немає. О годині другій приїжджає ще один міліціонер на сивому коні, сам здоровий в синій майці. Ми попросили обідати, а він відповів: «Ніякого обіду, хто буде добре працювати – відпустимо додому, а хто симулюватиме – заженемо у комору і здохнете як собаки». Десь взявся дощ. Почали зганяти нас у комору, ледь ногами перебираємо. Вже думали, що і нас потягнуть у підвал. Але догнали нас до в'язниці і сказали, щоб кидали граблі та йшли додому, та нікому не казали, де були. Я так зрадив, що й не знаю де сила взялася, ніби летів у повітрі.

.....

Коло нас жило двоє стареньких – дід сліпий – Волошин Яким. Одного разу, був я тоді у них. У хату зайшли Троян Семен і Сергієчко Петро. Ніби вічливо запитують, як живуть, чи мають, що їсти. Бабуся каже, що не живуть, а мучаться. Мають трошки жита на печі, то тільки і спасає. Троян каже: «Давайте бабусю ми заберемо ваше жито. Змелемо і вам стареньким будуть приносити щодня свіженький хлібець». Бабця повірила, віддала йому жито. А через деякий час повезли діда і бабу на кладовище. Ви може спитаєте, хто такий Троян і Сергієчко. Це сталінські хижаки, ледарі, які ходили і забирали у людей останній шматок хліба. І було таких багато.

У нас був один немолодий чоловік Бакум, який ходив по селу «буксирувати», тобто забирати усе їстівне. Пам'ятаю як забирали у нас останнє зерно. Бакум в засіку вибирав. А потім каже: «Дай віника, я вимету». Пізніше, як не стало, що у людей забирати, то й буксири стали з голоду помирати. Одного разу приходив до нас Бакум і просив їсти. Казав, що засіка вимітав, бо дурний був. Та і померла вся сім'я.

А скількох людей у нас розкулачили. Та й які це були кулаки...

Біля нас недалеко жив Мелкин Улас, ходив босий, аж п'яти потріскали, у суконній спідниці, путом підв'язані. Пшеницю продавав, а сам ячний хліб їв. Усі дивувалися, що Уласа зробили кулаком, вигнали з хати і вони всі десь порозходилися. Двоє малих діток 6 та 8 років ходили просили милостиню, а спали у

наших сусідів під пічкою на соломі. Скільки по них лазило нечисті, страшно було дивитися. Так і невідомо, куди ті діти поділися.

Діда Зарубинка Михайла вигнали з хати за те, що він працював день і ніч та хату бляхою накрив. А якщо хата бляхою накрита, значить кулак. А він пішов у ліс Цапів Яр і там помер. Якось натрапили на нього, а йому вже ворони очі повиїдали. Та хіба можна все описати.

Спогад записав Шульга Дмитро Федорович, мешканець м. Луцьк.

Яковець Ніна Герасимівна, 26.12.1926 р. н., с. Нова Котельня Андрусівського р-ну Житомирської обл., мешк. в с. Заболоття Любомльського р-ну.

Пам'ятаю, що був великий голод. Дуже хотілося їсти. Ми всі були голодні і пухлі. Їли сухе коріння рогожу з макухою, шукали на полі гнилу картоплю і варили кисіль. Згадується, як одного разу, до нас до хати прийшли чоловіки в червоних шапках і позабирали всі запаси продуктів. Було дуже страшно і тяжко. На моїх очах забрали мого діда і батька, і повели невідомо куди з хати. Люди лежали під тином і там помирали. Їх мертвих кидали на підводу і везли на кладовище. А найстрашніший випадок був, коли мої сусіди порізали своїх дітей і їх їли.

Яринич Галина Йосипівна, 01.05.1925 р. н., с. Липівка, Тульчинського р-ну, Вінницької обл., мешк. в с. Запілля Ратнівського р-ну.

Після розкуркулення нашої сім'ї батько не захотів іти до колгоспу. Мама продавала вишитий одяг за картоплю, пшоно, щоб прогодувати дітей. Брат Павло закінчив 4-й клас і пішов працювати в колгосп, де за роботу давали протухле пшоно. Батькова сестра працювала в санаторії поваром, приносила лущиння з картоплі, яке мама мила, солила, клала на бляшку і пекла в печі. На Великдень мама зварила два бурячки, порізала на кусочки і дала дітям. Буряки були з прожилками, але вони їх з'їли, ніби це був мед. Коли дочекалися весни, то ходили збирати на колгоспні поля картоплю, яка ще була мерзлою. Мама їх мила, товкла і смажила «пляцки». В

санаторії був великий сад, куди злітали ворони клювати фрукти. Люди стріляли ворон і їли їх, потім не стало і ворон. Потім мама також пішла працювати у колгосп і зароблену їжу завжди віддавала дітям. Одного разу наїлися капустаників з протухлим пшоном, від яких дуже боліли животи. Пам'ятає Галина Йосипівна як їхній сусід ішов по дорозі і падав, так і помер.

Яцюк Раїса Дементіївна, 1922 р. н., с. Скарженівка Теплицький р-н, Вінницька обл., мешк. в с. Мовники Іваничівського р-ну.

В нашій сім'ї було п'ятеро дітей: перша дитина Валя прожила чотири місяці, пізніше народилася я і Гафія, яка померла також. А потім Анастасія і Гафія. Вся родина працювала в колгоспі. Мені було десять років, як розпочався голодомор. Забирали хлібопоставку, навіть квасолю, стукали у землі залізними палицями. Діти кричали, коли бачили цих уповноважених і були дуже переляканими. На дворі в нас був хлів і комора. Тато закопав жито в солом'янику глибоко, яке не знайшли. Люди ходили попухлі: все обличчя, ноги, руки були як налиті. Діти втікали з дому просити їжу, якщо побачать сирого буряка, то просто сирим їли. Мого однокласника зарізали, який навчався в 6 класі, і сестра, яка прийшла шукати брата з сусіднього села, була також з'їдена... А ми – маленькі діти знайшли її труп, накритий рядном. З мого класу хороша учениця також померла з голоду в третьому класі. Дітей, у яких батьки повмирали, їх забрали у колгоспне утримання «патронат» . На цей час був низький рівень навчання. Весною розпочався страшний голод: шукали померзлу картоплю, з картопляної шолухи варили бецьки, з шолоху проса пекли пляцкі. На полі в нас ще була соя, яку варили і їли. 1936 році мої батьки пішли працювати в колгосп. Забрали в нас корову, коні, весь інвентар (плуг, сівалку, швейну машину). Три рази приходили до нас уповноважені. Ми носили до людей ховати майно, в яких не забирали його. Накладала влада податок і за своє збіжжя люди повинні були платити.

«Віддай і вийди з хати та й збудешся клопоту», – слова активістів, які ходили по хлібопоставках. «Ходить Івraag понад річку виконує п'ятирічку». «Секретар Євтиропа взявся в боки -виконаєм за три роки».

«Рибка стоїть на тинні – виконаєм або ні», – слова людей за часів Сталіна, їм було все рівно, бо вони знали , що помруть.

Свідчення записали Боярська Наталія та Стельмащук Аліса.

РОЗДІЛ 3.
СПИСОК ГРОМАДЯН, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932-1933
рр., МЕШКАНЦІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Список громадян, постраждалих від голодомору 1932-1933 рр., мешканців
Волинської області

з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Адреса проживання	Рік народження	Місце проживання у 1932-1933 рр.
Володимир- Волинський район				
1	Алексеева Віра Савельївна	с. Воцатин	1926	с.Дзягово Близноцівського р-ну Харківської обл.
2	Бабич Надія Іванівна	с.Острівок	1929	с.Кремно Лугинського р-ну Харківської обл.
3	Березіна Ганна Федорівна	с.Овадне	1920	с.Шкурупій Решетилівського р-ну Полтавської обл.
4	Дячук Антоніна Годосіївна	с.Овадне	1929	с.Пирогои Глобинського р-ну Полтавської обл.
5	Діброва Григорій Федосійович	с.Русів	1924	с.Голубече Крижанівського р-ну Вінницької обл.
6	Іванова Євдокія Якимівна	с.Федорівка	1916	с.Золотий колодязь Краматорського р-ну Донецької обл.
7	Іценко Петро Прокопович	с.Овадне	1930	с.Петрівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
8	Кислюк Валентина Іванівна	с.Горичів	1926	с.Черевиківка Рубежанського р-ну Ворошиловградсь-кої обл.
9	Козуб Іван Григорович	с.Зимне	1924 Помер у 1997р.	с.Станіславчик Вінницької обл.
10	Кулуєва Анастасія Іванівна	м. Устилуг	1917 Померла у 2007	с.Терни Ульяновського р-ну Сумської обл.
11	Кушнір Текля Іллівна	с.Льотниче	1927	с.Пятківка Бершадського р-ну Вінницьоїа обл.
12	Кушнірук Ганна Михайлівна	с.Хобултова	1923	с.Клебань Тульчинського р-ну Вінницької обл.
13	Лещук Варвара Семенівна	с.Федорівка	1925	с. Валява Городищанського р-ну Київської обл
14	Ліщук Олена Антонівна	с.Микуличі	1922	с.Красівка Бердичівського р-ну Житомирської обл.
15	Нечипоренко Антон Корнійович	с.Новосілки	1921 Помер у 1991 р.	с.Булої Погребещанського р-ну Вінницької обл

16	Подиряко Агафія Омелянівна	с.Стенжаричі	1907 Померла у 1996р.	с.Іванівка Кіровоградської обл.
17	Повзун Надія Андріївна	с.Селець	1924 Померла у 2007 р.	с.Пеньки Старокостянтинів-ського р-ну Хмельницької обл
18	Припотнюк Марія Леонівна	с.Овадне	1930	с.Духовщина Любицького р-ну Чернігівської обл.
19	Свирида Ганна Федорівна	с.Овадне	1927	с.Лісовицьк Балаклеївського р-ну Харківської обл.
20	Тумик Ганна Федорівна	с.Овадне	1930	с.Бендерівка Сосницького р-ну Чернігівської обл.
21	Шкурупій Олександра Федорівна	с.Овадне	1927	с.Шкурупій Решетилівського р-ну Полтавської обл.
22	Янець Марія Іванівна	с.Овадне	1924	с.Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл.
Горохівський район				
23	Адамська Любов Петрівна	м. Берестечко вул. Набережна17.	29.01.1926 р	С. Слюзівка Семенівський р-н Полтавська обл.
24	Антонюк Катерина Михайлівна	с. Цегів	06.10.1928 р	М. Волиця Попільнянський р-н Житомирська обл.
25	Баламут Ганна Павлівна	сmt. Мар'янівка вул. Жовтнева 7	01.02.1925 р	С. Гарбузки Корсун-Шенченківський р-н Київська обл.
26	Бартошук Олександра Остапівна	с. Борочиче	10.05.1929 р	С. Дашуківка, Лисенський р-н, Київська обл.
27	Бачко (Федоренко) Олександра Петрівна	с. Холонів	02.02.1927 р.	С. Сальне, Ніженський р-н, Чернігівська обл.
28	Березняцький Іван Андрійович	м.Горохів вул.Б.Хмельницьк ого 26	17.06.1927 р	С. Ферубхін Семенівський р-н Чернігівська обл.
29	Бернадська Віра Іванівна	м. Горохів вул.. Ринкова 18	09.05.1929 р	С. Водажин Житомирська обл.
30	Багнюк Ганна Гордіївна	с. Старики	24.05.1930	Чернігівська обл.
31	Бондарук Ганна Тихонівна	м. Горохів вул.. Полянка 30	20.12.1923 р	с. Вільхова, Грушківський р-н, Одеська обл.
32	Бурило Марія Степанівна	с. Полюхно	25.07.1925	Київська обл.
33	Верба Вілен Якович	сmt. Мар'янівка вул. Леніна 24	03.07.1931 р	Київська обл.
34	Ващук Ніна Федорівна	с. Журавники	21.06.1932	.Чернігівська обл
35	ГавриленкоМарія Тимофіївна	сmt. Мар'янівка	30.03.1933	С. Гусине

			р	Градишський р-н Полтавська обл
36	Горбач Віра Дмитрівна	сmt Сенкевичівка	25.12.1932	Київська обл.
37	Герасименко Марія Павлівна	м. Горохів вул. Лисенка 19	27.07.1927р	С. Щурівка Чернігівська обл.
38	Григоренко (Ліщук) Ніна Леонтівна	м. Горохів вул. Садова 6	01.01.1933	С. Івано-Шейчно Богодучівський р-н Харківська обл.
39	Читкайло Варвара Герасимівна	с. Холонів	07.10.1931	Київська обл.
40	Цибульська Людмила Василівна	с. Бистровиця	02.02.1933	.м. Донецьк
41	Жернова Віра Петрівна	сmt. Мар'янівка	1928 р. н.	С. Слюзівка, Семенівський р-н, Полтавська обл.
42	Жерновий Петро Денисович	сmt. Мар'янівка	27.04.1921р	с. Копані, Знам'янський р-н, Кіровоградська обл.
43	Зарецька Марія Панасівна	сmt. Мар'янівка вул. Червоноармійська	28.08.1926р	С. Білан Ульяновського р-н Сумська обл.
44	Зеленська Тетяна Антонівна	с. Мирне	17.01.1924р.	С. Сухиня, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.
45	Знаковська Ніна Єрофіївна	с. Горішне	01.03.1924р.	С. Сліпчиці, Черняхівський р-н, Житомирська обл.
46	Карпа Ганна Дмитрівна	с. Пустомити	23.04.1926р	Сумська обл.
47	Ковальчук Ольга Володимирівна	с. Шклінь	12.08.1932р	М. Умань Черкаська обл.
48	Ковальчук Ольга Іванівна	с. Піски	15.10.1925р	М. Умань Черкаська обл.
49	Ковтун Катерина Павлівна	м. Горохів вул. Галана 22	01.01.1933р	С. Савинки Карнюковський р-н Чернігівська обл.
50	Ковтуненко Ганна Федорівна	с. Піски	25.05.1922р	С. Семенівка Менський р-н Чернігівська обл.
51	Кренц Віра Лук'янівна	с. Рачин	15.08.1933	С. Вел. Козара Держинський р-н Житомирська обл.
52	Кондратюк (Новік) Тамара Павлівна	с. Холонів	04.06.1930р.	С. Свеса, Ямпільський р-н, Сумська обл.
53	Криворот Ганна Йосипівна	с. Лобачівка	14.01.1922р.	С. Голики, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
54	Крижалова Тетяна Василівна	сmt. Мар'янівка	02.12.1928р	Київська обл.
55	Ковальчук Ольга Володимирівна	с. Шклінь	12.08.1932	Вінницька обл..
56	Ліщук Надія Василівна	с. Вільхівка	08.11.1926р.	Київська обл.
57	Логінова Олександра Мойсеївна	с. Піски	06.12.1927р	с. Линовиці Прилуцького р-н

				Чернігівської обл.
58	Мазурок Надія Григорівна	сmt. Мар'янівка	01.01.1933 р	М. Тальне Черкаська обл.
59	Мазурчук Антоніна Лук'янівна	с. Ощів	19.07.1924 р	С. Клебань Тульчинський р-н Вінницька обл.
60	Міндюк Марія Петрівна	сmt. Мар'янівка вул. Поштова	19.10.1934 р	С. Смозівка Семенівський р-н Полтавська обл.
61	Неліпович Антон Петрович	с. Угринів	20.11.1914 р.	С. Мирне, Харківська обл.
62	Мисливчук Катерина Митрофанівна	с. Цегів	09.03.1930	С. Моренці Вільшанський р-н Київська обл. .
63	Нечипорук Інна Назарівна	с. Мирків	15.09.1931 р.	С. Великий Остріжок, Хмельницький р-н, Вінницька обл.
64	Отраковська Марія Єфремівна	с. Губин	15.12.1925 р	С. Попелюхи Пісчанський р-н Вінницька обл.
65	Пижевська Варвара Миколаївна	м. Берестечко вул. Шкільна 4а	10.11.1924 р	С. Товкачівка Чернігівська обл. Прилуцький р-н
66	Пижевський Андрій Максимович	м. Берестечко	18.08.1925 р	С. Горани Київська обл.
67	Пилипович Віра Степанівна	м. Берестечко вул. Шевченка	23.02.1931 р	С. Хаєнки Іженський р-н Чернігівська обл.
68	Поліщук Ганна Степанівна	с. Бережанка	24.01.1927	Дніпропетровська обл
69	Попель Антін Фаустович	сmt. Мар'янівка	16.01.1931 р	с. Жванець, Кам'янець- Подільський р-н, Хмельницька обл.
70	Попель Леоніда Олександрівна	сmt. Мар'янівка	23.11.1930 р	С. Вчернявка, Житомирська обл.
71	Проць Надія Климівна	м. Горохів вул. Б. Хмельницького 26	04.10.1923 р	С. Троковичі Черняхівський р-н Житомирська обл.
72	Радченко Микола Митрофанович	с. Холонів	28.09.1928 р.	Лозівський р-н, Харківська обл.
73	Ревуцький Микола Петрович	сmt. Мар'янівка	09.05.1933 р	С. Кашперівка Барановський р-н Житомирська обл.
74	Рожило Ганна Сергіївна	сmt. Мар'янівка вул. Леніна	30.09.1932 р	С. Омеляниця Тростяницький р-н Вінницька обл.
75	Русюк Галина Павлівна	с. Шклінь	08.04.1933 р	Полтавська обл
76	Радченко Марія Григорівна	С. Холонів	01.07.192 3	Київська обл.

77	Степанюк Марія Іванівна	м. Берестечко	03.11.1922 р	С. Михайлівка Новомосковський р-н Дніпрпетровської обл.
78	Стрижак Катерина Минівна	м. Берестечко вул. Леніна 6	02.12.1920 р	С. В-Сорочинці Миргородський р-н Полтавська обл.
79	Тислюкевич Надія Кирилівна	м. Берестечко вул. Б.Хмельницького	13.08.1923 р	М. Городня Чернігівська обл.
80	Ткаленко Ганна Іванівна	м. Берестечко вул. Піонерська	11.06.1926 р	С. Богодухівка Чорнобаївський р-н Черкаська обл.
81	Федан Галина Іванівна	с. Старики	14.02.1930 р	Чернігівська обл.
82	Фещак Марія Василівна	м. Горохів вул. Зелена 5/1	24.10.1926 р	С. Селище Головенський р-н Чернігівська обл
83	Хвень Петро Наумович	с. Жабче	01.09.1930 р	Київська обл.
84	Хмарук Катерина Петрівна	м. Берестечко Незалежності,18	25.02.1931 р	С. Кунанівці Ніженський р-н Чернігівська обл.
85	Черненко Віра Петрівна	сmt.Мар'янівка вул.Поштова 1	17.09.1928 р	С. Оболонь Полтавська обл. Семенівський р-н
86	Шевчук Ольга Радіонівна	сmt. Мар'янівка вул. Лугова5	22.04.1933 р	М. Стародобровольськ Криворіжський Дніпропетровська
87	Яворська Ганна Євстахіївна	сmt. Мар'янівка вул.Вишнева4	12.02.1929 р	С. Вида Воробівська Чернігівська обл.
88	Рудящий Михайло Тимофійович	с. Рачин	10.11.1921	С. Переволочне Прилуцький р-н Чернігівська обл.
89	Міндюк Микола Петрович	сmt. Мар'янівка Почтова,1	01.07.1934	С. Оболонь Семенівський р-н Полтавська обл.
90	Петрук Євгенія Миколаївна	с. Ниви- Губинські	01.11.1931	С. Ходаки Коростянський р-н Житомирська обл.
91	Магуран Анастасія Амбросівна	с.Бережанка	21.04.1927	Вінницька обл
92	Островський Казимир Миколайович	с. Бережанка	02.02.1922	Хмельницька обл.
93	Островська Марія Семенівна	с. Бережанка	01.10.1926	Хмельницька обл.
94	Шостак Ксенія Максимівна	с. Бережанка	04.02.1927	Вінницька обл.
95	Туревич Любов Петрівна	с. Галичани	18.01.1924	Київська обл
96	Матвій Петро Андрійович	с. Мирків	26.09.1931	С. Кринське Крижопільський р-н Вінницька обл

97	Деркач Анатолій Ананійович	м. Берестечко, Торгова,15	12.07.1929	М. Короп Чернігівська обл.
98	Отрощенко Василь Петрович	с. Колодеже	10.01.1926	Київська обл
99	Марчук Тетяна Арсенівна	с. Колодеже	20.01.1926	Вінницька обл.
100	Басій Марія Гаврилівна	с. Скобелка	21.01.1922	С. Анастасівка Томаківський р-н Дніпропетровська обл.
101	Барановська Новела Андріївна	с. Скобелка	18.11.1932	С. Пилипонівка Бершадський р-н Вінницька обл.
<i>Іваничівський район</i>				
102	Власюк Єлизавета Мифодіївна	с. Морозовичі	1923р.н.	Миколаївська обл. Казанковський район. с.Новолазарівка
103	Глушій Марія Никифорівна	сmt Іваничі	1925р.н.	Вінницька обл. Піщанський район. с.Студена
104	Козачук Лариса Андріївна	с. Мишів	1930р.н.	Дніпропетровська обл. м.Нижнідніпровськ
105	Лазнік Петро Іванович	с. Морозовичі	1925р.н помер	Донецька обл. Красноармійський р.н. С.Гришино
106	Легкобит Дарія Максимівна	сmt Іваничі	1930р.н	Харківська обл. Селище Великий Бурлук
107	Поліщук Устина Прокопівна	с.Морозовичі	1929р.н	Вінницька обл. Хмельницькийр.н. с.Великий Остріжок
108	Поліщук Василь Іванович	с.Морозовичі	1927р.н	Вінницька обл. Хмельницькийр.н.Сл.- Кусиговецька
109	Радчук Дарія Несторівна	сmt Іваничі	1922р.н.	Вінницька обл. Іллінецький р.н.с.Оратів
110	Семеняко Віктор Іванович	сmt Іваничі	1932р.н	Сумська обл. Буринський район. с.Слобода
111	Усик Василь Федорович	сmt Іваничі	1921р.н. помер	Сумська обл.Кроливецький р.н. С.Тулиголово
112	Усик Олена Михайлівна	сmt Іваничі	1921р.н	Харківська обл. Борівськийр.н. с.Підлиман
113	Чубукін Іван Петрович	сmt.Іваничі	1921р.н помер	Херсонська обл.Каланчацький р.н с.Мирне
114	Чубукіна Ніна Перівна	сmt Іваничі	1927р.н	Вінницька обл. Козятинський р.н. с.Волчинець
115	Шевчук Надія Тихонівна	сmt Іваничі	1924р.н	Харківська обл.Купинський р.н. с.Курилівка
116	Юндак Ганна Григорівна	с.Луковичі	1930р.н	Кіровоградська обл. Петрівський р.н. с. Новий- Стародуб
<i>Камінь-Каширський район</i>				

117	Дем'яник Марія Яківна	с. Осівці	23.06. 1926	с.Нова Гребля Золотоніський р-н Київська обл.
118	Іванчук Василь Веремійович	м.Камінь-Каширський вул.Воля,40	7.04. 1926	С.Станівлівка Погребищенський р-н Вінницька обл.
119	Левчук Варвара Улянівна	м.Кам. Каширський вул.Фрунзе,4	12.09. 1926	С.Давидівка Пирятинський р-н Полтавська обл.
120	Швед Іван Никифорович	с.Пнівне	9.01. 1923	С.Полиценці Бердичівський р-н Вінницька обл.
<i>Ківерцівський район</i>				
121	Академицька Ганна Леонтіївна	с. Дідичі	1919 р. померла	С. Луб'янка, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл.
122	Андрієнко Григорій Савович	с. Журавичі	1928 р. помер	Вінницька обл.
123	Андрієнко Марія Іванівна	с. Журавичі	1929 р. вибула	Вінницька обл.
124	Арендарчук Катерина Андріївна	Цума12бнь, вул. Путилівська	1929	С. Панавіни, Переяслав – Хмельницький р-н, Київська оул.
125	Белаш Таїсія Іванівна	м. Ківерці, вул. Корольова, 21;	6.03.1932	С. Жовтневе, Оболонський р-н, Полтавська обл.
126	Бендовська Валентина Гордіївна	сmt. Олика	1.02.1926	С. Скольча, Топільнянський р-н, Житомирська обл.
127	Берестюк Галина Павлівна	Цумань, вул. Жовтнева, 29	1929	С. Ярошівка, Сумська обл..
128	Бондар Сергій Павлович	с. Тростянець	1925	С. Слобода – Петрівка, Гребінківський р-н, Полтавська обл..
129	Бурдаш Надія Андріївна	с. Дідичі	15.11.1927	С. Вихилівка, Ярмоменський р-н, Хмельницька обл.
130	Бурла Антоніна Терентіївна	м. Ківерці, вул. Чапаєва, 12	1925	М. Житомир
131	Василенко Ольга Федорівна	сmt. Олика	1920 р.помрла	Миколаївська обл.
132	Гаврусевич Євдокія Данилівна	с. Дідичі	1.07.1926	С. Плаванище, Роменський р-н, Сумська обл.
133	Гальчук Оксана Маркіянівна	Цумань, вул. Грушевського, 52	1929	С. Сари, Гадяцький р-н, Полтавська обл..
134	Герук Оксана Никифорівна	с.Завітне	3.02.1925	С. Пасічне, Полтавська обл.
135	Головін Олексій Степанович	с. Хорлупи (прож. с. Пальче)	1929 р.	С. Каменка Воронежської обл.
136	Давидович Анастасія Микитівна	сmt. Олика	17.05.1930	С. Риш, Лохвицький р-н, Полтавська обл.
137	Давидович Марія Іванівна	сmt. Олика	06.02.1921	С. Ховиця, Полтавська обл.
138	Данилевич Зофія Дем'янівна	с. Дерно	1924 р. .померла	С. Жлоби, Томашівський р-н, Вінницька обл.
139	Дашкевич Марфа Семенівна	с. Тростянець	1923 померла	С. Кринички Піщанський р-н, Полтавська обл..

140	Дейна Галина Савеліївна	м.Ківерці, вул. Паркова, 33	1931	С. Груське, Конотопський р-н, Сумська обл...
141	Демченко Лукія Костянтинівна	м. Ківерці, вул. Щорса, 21	12.12.1918	м. Вільшана, Дворічанський р-н, Харківська обл.
142	Денисюк Марія Миколаївна	с. Дідичі (прож. с. Залісоччя)	1924 р.	С. Вишневе, Балаклавський р-н, Харківська обл.
143	Деркач Марія Василівна	с. Мительно	1.07.1924	С. Ревки, Лебединський р-н, Сумська оюл.
144	Дидюсь Галина Опанасівна	с. Дерно	1931 р. померла	С. Гупалівка, Магдалинівський р-н, Дніпропетровська обл.
145	Домбровська Галина Артемівна	Цумань, вул. Радянська, 17/2	1.06.1922	С. Козубівка, Хорольський р-н, Полтавська обл.
146	Дука Ганна Петрівна	с. Дерно	1924	С. Онішки, Оржівський р\н, Полтавська обл..
147	Дусь Марія Федорівна	м.Ківерці, вул. Незалежності, 62\12	1932	С. Дремайлівка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл.
148	Дусь Надія Миколаївна	Цумань, вул. Мирна, 8\2,	1930	С. Дешки, Остерський р-н, Чернігівська обл.
149	Євницький Зіновій Маркович	м.Ківерці вул.Незалежності, 25\7	1929	М. Умань, Черкаська обл.
150	Єфімчук Марія Іванівна	сmt. Олика	1.09.1927 р. померла	С. Великі Машковичі, Андрусівський р-н, Житомирська обл...
151	Жук Таїсія Сергіївна	с.Завітне	18.10.1920	С. Суходоли, Луганська обл.
152	Забула Микола Филімонович	м. Ківерці, вул.. Кравчука, 5\13	1926	С. Волинське, Сосницький р-н, Чернігівська обл.
153	Забула Олександра Петрівна	м. Ківерці, вул.. Кравчука, 5\13	1930	М. Барвінкове, Харківська обл...
154	Завадська Галина Степанівна	с. Хорлупи	1925 р. померла	С. Моносупоївка, Баржівський р-н, Київська обл..
155	Зубенко Ганна Іванівна	с. Дерно	1924	М. Бершати, Вінницька обл..
156	Кандиба Данута Сигизмундівна	с. Дерно	193140	С. Пеньошкове, Христинівський р-н, Черкаська обл..
157	Кошцієнко Зінаїда Єгорівна	сmt. Олика	1922 р. померла	С. Віри, Білопільський р-н, Сумська обл.
158	Кашевська Мотрона Федосіївна	сmt. Олика	10.10.1929	с. Промінь, Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.
159	Кирилюк Софія Іванівна	Цумань, вул. Мирна, 10	1931	С. Бруківка, Козельщанський р-н, Чернігівська обл..
160	Кіраченко Марія Семенівна	Цумань, вул. Лугова, 12,	24.03.1911	С. Загнітків, Кодимський р-н, Одеська обл..
161	Коваленко Зінаїда Платонівна	м. Ківерці, вул. Київська, 11\7	1922	С. Нова Басань, Боровицький р-н, Чернігівська обл...
162	Ковальська Наталія Василівна	с. Дідичі	1921 р. померла	С. Яценівка, Чутовський р-н, Полтавська обл.
163	Козак Марія Василівна	м. Ківерці, вул.	1930	С. Обічів Малодівицького р-

		Матросова,12		ну, Чернігівської обл....
164	Кошцієнко Зінаїда Єгорівна	сmt. Олика	1922 р. померла	С. Віри, Білопільський р-н, Сумська обл..
165	Крук (Сулиця) Ганна Іванівна	с. Карпилівка	23.09.1922 р.	С. Гур'івка, Новоодеський р- н, Миколаївська обл...
166	Крючкова Євдокія Павлівна	сmt. Олика	1924 р. вибула	С. Бромки, Тростянецький р- н, Сумська обл...
167	Кубасова Ніна Опанасівна	сmt.Олика, вул.Грушевського , 8\2	192635	С. Закут енці, Бердичівський р-н, Житомирська обл..
168	Куцаченко Марія Микитівна	с. Прилуцьке, вул. Ківерцівська	1922	С. Вільшанська Новоселиця, Васильківський р-н, Київська обл...
169	Левицька Ганна Євпатіївна	Сmt. Олика	1927 р. померла	С. Квітка, Черкаської обл..
170	Левченко Валентина Андріївна	Цумань, вул. Грушевського, 28	1928	С. Колобов, Володарський р- н, Житомирська обл..
171	Лисковець Поліна Сильвестрівна (правильно – Миськовець)	сmt. Олика	1930 р.	С. Олександрівна, Воронивецький р-н, Вінницька обл.
172	Лисюк Людмила Яківна	с. Озерце	28.05.1926	С. Северинівка, Таращанський р-н, Київська обл.
173	Литовка Олександра Луківна	м. Ківерці, вул. Киричука, 7\6	1924	С. Братешки, Решетилівський р-н, Полтавська обл..
174	Літвін Іван Панасович	с. Дерно	1928	С. Гупалівка, Магдалинівський р-н, Дніпропетровська обл.
175	Літкович Марія Михайлівна	м. Ківерці, вул.. Смолярня, 1	09.07.1926	С. Черповоди, Уманський р-н, Черкаська обл..
176	Лонська Олександра Охтизівна	с. Дерно	1916 р. померла	Дніпропетровська обл.
177	Луць Лідія Федорівна	с. Жабка вул. Кірова, 23	1927	С. Сокілець, Дунаєвський р-н, Хмельницька обл..
178	Магдич Степан Філімонович	с. Дерно	192339	С. Вохновка, Липовецький р- н, вінницька обл..
179	Малімон Марія Сергіївна	с. Дідичі	1915 р. померла	м. Новоград-Волинський, Дніпропетровська обл.
180	Манжула Олександр Володимирович	Цумань, вул.Радянська,2\2	1930	С. Зозуленці, Козятинський р- н, Вінницька обл..
181	Марущик Євдокія Михайлівна	с. Липне	1930 р.	С. Полтавська обл.
182	Мартинюк Віра Романівна	м. Ківерці, вул. Свердлова, 30	1923	Сmt. Нижнє, Первомайський р-н, Луганська обл..
183	Мартинюк Олександра Петрівна	Цумань, вул. Чехова, 17	1929	С. Дремайлівка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл.
184	Матвійчук Марія Панасівна	сmt. Олика	4.11.1926	с. Голуби, Решетнівський р-н, Полтавська обл.
185	Метлова Олена Микитівна	с. Прилуцьке вул. Радянська, 18	1921	С, Крутоярка, Бобринський р- н, Кіровоградська обл..
186	Мисковець Поліна	сmt. Олика	12.07.1930	С. Олександріївка,

	Сельвестрівна			Вороневицький р-н, Вінницька обл..
187	Момот Софія Кирилівна	с. Липне	1931 р.померла	
188	Найдюк Галина Іванівна	смт. Олика, вул. І. Франка, 5а	193236	С. В. Мошківці, Андрушівський р-н, Житомирська обл..
189	Немлій Ольга Олексіївна	с. Журавичі	1925 р. померла	Київська обл..
190	Несмянович Наталія Микитівна	с. Мительно	17.10.1922	
191	Ольхович Марія Макарівна	с. Тростянець	1921	С. Білашки, Погребищенський р-н, Вінницька обл.,
192	Оніщенко Василь Павлович	Цумань, вул. Грушевського, 56	1929	С. Студениця, Коростишівський р-н, Житомирська обл..
193	Охоцька Ольга Панасівна	м. Ківерці, вул. Жовтнева, 14а	1929	С. Вертіївка, Ніжинський р-н, Чернігівська обл.
194	Пампушко Оксана Савівна,	Цумань, вул. Грушевського, 44,	1931	С. Фесівка, Конотопський р- н, Сумська обл..
195	Лінник (Пархоменко – дівоча) Софія Савівна	С. Жорнище	1930 р.	Черкаська обл.
196	Пашкевич Надія Іванівна	с. Дерно	1931	С. Хороше, Слов'яносербський р-н, Луганська обл.
197	Погиба Пелагея Мефодіївна	Цумань, вул. Грушевського, 3\1	1925	С. Степовик, Томасівський р- н, Дніпропетровська обл..
198	Познацький Дмитро Савович	с. Дідичі	1928 р. помер	С. Кинячка, Миронівський р- н, Київська обл..
199	Поліщук Ананій Якович	с. Журавичі	1922 р. помер	Вінницька обл.
200	Постригач Галина Мартинівна	м. Ківерці, вул. Свердлова, 37	1927	С. Городківка, Андрушівський р-н, Житомирська обл..
201	Проценко Анастасія Андріївна	смт. Олика	1925 р. померла	Ніжинський р-н, Київська обл..
202	Пушкар Ганна Степанівна	с. Домашів	1921 вибула	
203	Радзівська Антоніна Микитівна	с. Звірів	29.04.1911 р.	С. Вівсяники, Козятинський р-н, Вінницька обл.
204	Радутна Віра Лазарівна	с. Журавичі	13.04.1922	Вінницька обл.
205	Ресинець Людмила Василівна	Цумань, вул. Васильєва,	1928	С. Скочище, Боусилівський р- н, Житомирська обл..
206	Роменюк Ольга Григорівна	С. Дідичі	1925 р. померла	м. Миргород, Полтавська обл..
207	Рябчук Ольга Григорівна	с. Журавичі	5.05.1929 р.	Миколаївська обл..
208	Савченко Ольга Григорівна	Цумань, вул. Радянська, 2\1	22.06.1928	С. Юшки, Кагарлицький р-н, Київська обл.
209	Сергієнко Віктор Дмитрович	Цумань	1931	М. Межова, Меживський р-н,

		вул.Б.Хмельницького 22		Дніпропетровська обл..
210	Сидоренко Лука Лукич	м. Ківерці вул.Цюлковського, 55	1927	С. Іваниця, Ільнянський р-н, Чернігівська обл.
211	Сироїд Микола Захарович	м. Ківерці	помер	с. Лучин, Житомирська обл..
212	Сітайло Ніна Сергіївна	м. Ківерці, вул. Матросова, 24	1930	С. Лютарка, Ізяславський р-н, хмельницька обл..
213	Скрипченко Парасковія Карпівна	с. Гор'янівка	07.11.1925	с. Пологи-Виргуни, Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл..
214	Скрипченко Парфен Миколайович	С. Дідичі	1916 р. помер	с. Пологи-Ясенки, Переяслав- Хмельницький р-н, Київська обл..
215	Смялко Софія Михайлівна	с. Дерно	1925 р. померла	С. Кромне, Сумська обл.
216	Ставецька Ганна Ларіонівна	сmt.Олика вул.В.Винниченка, 13	1926 р.	С. Степані, Канівський р-н, Черкаська обл.
217	Старолат Марія Никифорівна	м.Ківерці, вул. Шевченка, 2а\11	1923	С. Нижня Ланка, Карлівський р-н, Полтавська обл.
218	Стасюк Галина Купріянівна	с. Прилуцьке, вул. Жовтнева, 10	1930	С. Текуча, Уманський р-н, Черкаська обл..
219	Сокур Анатолій Федорович	с. Дерно,	08.04.1931	С. Пеніжкове, Христинівський р-н, Черкаська обл..
220	Твердохліб Любов Петрівна	сmt. Олика	1927 р. померла	Полтавська обл..
221	Темченко Галина Артемівна	м. Ківерці, вул.. Київська 42\1	1926 померла	С. Моринці, Звенигородський р-н, Черкаська обл.,
222	Трух Марія Сергіївна	м. Ківерці, вул. Фрунзе	1921	С. Попівка, Конотопський р-н, Сумська обл..
223	Хоровко Віра Григорівна	с. Клепачів	10.09.1925 р.	с. Стрижака, Любарський р-н, Житомирська обл..
224	Філаретова Олександра Йосипівна	м. Ківерці, вул. Пушкіна, 20	1928	С. Угроїди, Кораснопільський р-н, Сумська обл.
225	Цимбалюк Парасковія Іванівна	сmt. Олика	19.10.1930	С. Склеменці, Корсунь- Шевченківський р-н, Київська обл.
226	Чорний Никифор Фокович	м. Ківерці, вул. Матросова, 24	1930	С. Вовчок, Бернадський р-н, Вінницька обл..
227	Чудновець Катерина Йосипівна	с. Звірів	1930 р.	С. Судилків, Шепетівський р-н, Хмельницька обл.
228	Чурпій Іван Федорович,	Чурпій Іван Федорович,	1931	С. Малий Чернятин, Калиновський р-н, Вінницька обл..
229	Чурпій Тамара Оксентіївна	Цумань, вул. Грушевського, 74,	1931	М. Шепетівка, Хмельницька обл..
230	Шевченко Олександра Олександрівна	с. Липне	1924 р.	Київська обл.

231	Шевченко Надія Іванівна	М. Ківерці, вул.. Свердлова, 19	1926 померла	С. Ряшки, Прилуцький р-н, Чернігівська обл..
232	Шевчик Марія Михайлівна	с. Тростянець	1926	с. Мала Дівиця, Чернігівська обл.
Ковельський район				
233	Васкевич Марія Григорівна	С.Велицьк	12.12. 1928	С.Хороше озеро Комарівський район Чернігівська обл.
234	Васкевич Станіслав Якович	с.Велицьк	10.12.1929	пос.Луківка Піщанобрудський р-н Кіровоградська обл
235	Виговська Ганна Федорівна	сmt.Голоби	27.03.1923	с.Купище Коростянський р-н Житомирська обл.
236	Воробей Катерина Вахтанівна	с.Тойкут	02.09.1929	с.Харинки Чорнихівський р-н Полтавська обл.
237	Горопацька Галина Олександрівна	с.Любитів	12.11.1926	м.Глухів Сумська обл.
238	Демчук Марія Ісаківна	с.Поворськ	31.01.1928	с.Рутвянка Базарський р-н Житомирська обл
239	Дмитренко Олександра Василівна	с.Любитів	10.10.1914	Житомирська обл.
240	Дричик Софія Гнатівна	с.Любитів	15.09.1929	с.Ольшанка Іваницький р-н Чернігівська обл.
241	Зелінська Вікторія Михайлівна	с.Світле	06.04.1928	с.Заріччя Нововушицький р- н Хмельницька обл.
242	Клеутіна Марія Іванівна	с.Поворськ	03.12.1929	с.Перемога Баришівський р-н Київська обл.
243	Климовець Галина Яківна	с.Мельниця	05.08.1922	с.Лисівка Гадяцький р-н Полтавська обл.
244	Климук Зінаїда Петрівна	с. Мощена	01.07.1923	м.Ізюм Харківська обл.
245	Ковальчук Антоніна Зіновіївна	с.Сільце	26.08.1930	с.Козлівка Коростишевський р-н Житомирська обл.
246	Кочубей Таїсія Станіславівна	сmt.Голоби	05.12.1928	с.Троянів Троянівський р-н Житомирська обл.
247	Кравчик Марія Олексіївна	с.Скулин	06.04.1927	с.Веркиївка Ніжинський р-н Чернігівська обл.
248	Кропива Марія Іванівна	с.Угли	15.06.1930	с.Галиця Ніжнський р-н Чернігівська обл.
249	Кудінович Віра Максимівна	с.Любитів	25.07.1932	с.Ріжки Таращанський р-н Київська обл.
250	Кулик Павло Якович	с.Воля Ковельська	30.11.1928	с.Велика Березанка Таращанський р-н Київська обл.
251	Лимар Арсеній Антонович	с.Колодяжне	24.06.1929	с.Ординці Погребищенський р-н Вінницька обл.
252	Літот Надія Іпатіївна	с.Мельниця	04.05.1925	с.Комаровка Комаровський р- н Чернігівська обл.
253	М'ягка Євдокія Федорівна	с.Любитів	04.03.1923	с.Волошнівка Глинський р-н

				Сумська обл.
254	Мороз Василь Григорович	с.Колодяжне	20.01.1924	с.Бейзимівка Чуднівський р-н Житомирська обл.
255	Назарчук Маргарита Григорівна	с.Старий Мосир	17.09.1922	с.Ковальовка Драбовський р-н Полтавська обл.
256	Невірко Віра Яківна	с.Мельниця	18.05.1931	с.Веркіївка Ніжинський р-н Чернігівська обл.
257	Противень Катерина Григорівна	с. Мощена	23.05.1922	с.Дубовичі Кролевецький р-н Сумська обл.
258	Прядун Віра Петрівна	с.Поворськ	20.11.1933	м.Городище Черкаська обл.
259	Прядун Галина Лук'янівна	с. Озірно	07.08.1921	с.Балико-Щучинка Кагарлицький р-н Київська обл.
260	Романюк Параскева Остапівна	с. Озірно	12.04.1928	с.Розкішна Ставещанський р-н Київська обл.
261	Рудик Марія Максимівна	с.Любитів	25.07.1932	м.Світлогодьк Кіровоградська обл.
262	Савчук Ольга Василівна	сmt.Голоби	20.05.1920	с.Голоківка Чигиринський р-н Черкаська обл.
263	Скулинець Єлизавета Хомівна	с.Поворськ	10.08.1927	с.Лящівка Чорнобаївський р-н, Полтавська обл.
264	Смалюк Надія Петрівна	с.Пдріжжя	08.07.1926	с.Коржі Роменський р-н Сумська обл.
265	Тимощук Ганна Василівна	с.Світле	17.12.1926	с.Веселівка Христинівський р-н Черкаська обл.
266	Тищенко Катерина Юхимівна	с. Мощена	06.12.1937	с.Яцини Пирятинський р-н Полтавська обл.
267	Ткачук Ольга Іванівна	с.Ситовичі	09.12.1924	с.Іванківці Житомирський р-н Житомирська обл.
268	Халамай Ганна Іванівна	с.Велицьк	07.11.1923	с.Замістя Прилуцький р-н Чернігівська обл.
269	Хом'як Марфа Арсентіївна	с.Радшин	14.06.1926	с.Норцівка Балаклівський р-н Харківська обл.
270	Шумік Марія Гаврилівна	с. Лапні	26.02.1927	с.Зазірки Глухівський р-н Сумська обл.
271	Щибря Андрій Кононович	сmt.Голоби	15.10.1925	с.Петрівська Гута Лисянський р-н Черкаська обл.
272	Щибря Ольга Петрівна	сmt.Голоби	12.09.1926	с.Озеряни Варвниський р-н Чернігівська обл.
273	Форсюк Любов Марківна	сmt.Голоби	20.09.1932	ст.Крути Борзнянський р-н Чернігівська обл.
274	Марчук Ніна Олексіївна	с.Воля	25.06.1929	
275	Стрижевська Анастасія Миколаївна	сmt.Голоби	12.04.1927	сmt.Голоби
276	Стречен Марія Оверківна	с.Мощена	22.09.1928	с.Мощена
277	Сидорчук Ганна Потапівна	с.Мельниця	22.08.1926	с.Мельниця

278	Півоварчук Марія Гнатівна	сmt.Голоби	24.03.1932	сmt.Голоби
279	Петренко Ганна Яківна	с.Старі Кошари	05.07.1928	с.Старі Кошари
280	Кравченко Діна Василівна	с.Поворськ	01.06.1929	с.Поворськ
281	Данилюк Євгенія Семенівна	с.Арсеновичі	27.08.1919	
282	Гладищук Марія Карпівна	с.Білашів	24.07.1927	с.Дмитрівка Нікопольський р-н Дніпропетровська обл
283	Горкавчук Борис Дем'янович	с.Мельниця	05.01.1927 помер 29.11.1994	
284	Бабич Клавдія Григорівна	с.Поворськ	17.06.1928	с.Поворськ
285	Байда Галина Павлівна	с.Новий Мосир	08.06.1926	с.Новий Мосир
286	Біляченко Софія Григорівна	с.Підліси	11.11.1929	с.Підліси
287	Андросюк Марія Петрівна	с.Любитів	23.25.1926	с.Любитів
288	Андросюк Павліна Гнатівна	сmt.Голоби	13.04.1931	сmt.Голоби
289	Юрчук Ольга Григорівна	с.Мощена	10.03.1927	с.Мощена
Локачинський район				
290	Батик Марія Йосипівна	с. Павловичі	18.01.1922 р.	Чернігівська обл
291	Беленок Петро Митрофанович	с.Кути	17.04.1934 р.,помер 31.12.2007 р.	с.Красне, Чорнобильський р-н,Київська обл.
292	Беленок Яків Митрофанович	с. Кути	08.06.1929 р. помер 10.02.2008 р.	с.Красне, Чорнобильський р-н,Київська обл
293	Бондаренко Іван Карпович	сmt Локачі	Бл. 1924 р. помер 30.09.1998 р.	с. Громи Уманський р-н Черкаська обл
294	Бохонська Горпина Іванівна	с.Н.Загорів	06.07.1924 р.	с.Стритівка, Чечельницького р-н, Вінницька обл.
295	Ваврищук Ганна Дмитрівна	с.Мовчанів	20.06.1924 р.	с.Мислин Ізяславський р-н, Хмельницька обл
296	Гичко Тамара Федорівна	с.Конюхи	25.09.1929 р.	с.Михайлівка, Чечельницького р-ну, Вінницька обл.
297	Клец Марія Олексіївна	с.Н.Загорів	04.08.1930 р.	с.Некраси Чернихівський р-н Житомирська обл.
298	Лакодей Антоніна Афанасівна	с.Затурці	08.03.1925	с. Пилкове Саратовської обл
299	Левицька Євгенія Федорівна	сmt.Локачі	05.11.1914 р померла 18.02.2008 р.	с. Борівка, Чернівецький р-н

300	Ляшук Галина Якимівна	с. Крухиничі	21.11.1931 р. померла 12.05.2005 р.	с.Крюковщина Києво- Святошинський р-н
301	Малюк Марія Миколаївна	с.Н.Загорів	28.02.1931	с.Моєсєєвка, Рожинецького р- ну, Житомирської обл.
302	Мороз Іван Савович	с.Затурці	27.10.1919 р.	с.Жигаловка Калиновського р-ну, Вінницька обл.
303	Новосад Зіна Карпівна	с.Хорів	07.07.1933 р.	с.Вовків Тростянецького р-ну Харківської обл.
304	Нестеренко Іван Степанович	с.Затурці	25.09.1923 р.	с.Яциші Тератинський р-ну, Полтавської обл.
305	Полетаєва Євдокія Аврамівна	с.Затурці	25.12.1924 р.	с.Матросово Солонянського р-ну, Дніпропетровської обл.
306	Сороченко Ольга Якимівна	сmt.Локачі	16.05.1924 р.	с.Терновщина Покрово-Богучанського р-ну, Полтавської обл.
307	Степанюк Ліда Григорівна	с.Н.Загорів	14.07.1930 р.	с.Степок, Андрусівського р- ну, Житомирської обл.
308	Шовкопряс Іван Захарович	с.Хорів	01.10.1921 р.	с.Мала Білозерка Василівського р-ну, Запоріжської обл.
<i>Луцький</i>				
309	Гуртова Ганна Іванівна	селище Торчин	13.10.1930 р.н.	с.Іванцівці, Сатанівський район, Камянець-Подільська обл.
310	Гуртовий Григорій Олександрович	селище Торчин	26.12.1924 р.н.	с.Корніївка, Веселівський район, Запоріжська обл.
311	Дяченко Надія Іванівна	селище Торчин	17.07.1926 р.н.	с.Бовкун, Таращанський район Київська обл.
312	Котолевич Станіслава Даськівна	с. Баїв	01.01.1927 р.н.	с. Гвоздяря, Дзержинський район, Житомирська обл.
313	Левчук Варвара Кіндратівна	с. Баїв	12.04.1930 р.н.	с. Шкураківка, Білопільський район, Сумська обл.
314	Мельничук Катерина Микитівна	с. Баїв	21.12.1930 р.н.	с. Новоеленовка, Білопільський район, Сумська обл.
315	Мовчан Феодосія Петрівна	селище Рокині	25.03.1920 р.н.	с. Єлізаветівка, Диканський район, Полтавська обл.
316	Обушенко Ольга Григорівна	с. Романів	12.07.1928 р.н.	с. Сергіївка, Котарський район Ростовська обл.
317	Сіденко Віра Микитівна	с. Баїв	02.01.1929 р.н.	с. Новоеленовка, Білопільський район,

				Сумська обл.
Любешівський				
318	Іващенко Іван Євтихович	сmt.Любешів	08.11. 1921	с.Богданівка Чорноухенський р-н Полтавська обл.
319	Кух Олександра Титівна	сmt.Любешів	10.06. 1922	С.Орлівщина Новомосковський р-н Дніпропетровська обл.
320	Омельченко Валентина Фотіївна	сmt.Любешів	27.12. 1931	С.Вільшанка Жашківський р-н. Житомирська обл.
321	Павленко Микола Мойсейович	с.Седлище	01.01. 1923	С.Озерянка Житомирської обл.
322	Романюк Софія Іллівна	с. Бихів	4.04. 1930 Померла 23.07. 2008	С.Піски Кременчуцький р-н Полтавська обл.
323	Савчук Ольга Антонівна	с. Бихів	15.01. 1929	С.Федорівка Кіровоградський р-н Кіровоградська обл.
324	Шитлюк Ганна Андріївна	с. В.Глуша	25.10 1919 Померла 9.06. 2008	С.В.Будища Годечький р-н Полтавська обл.
Любомльський район				
325	Дем'янюк Михайло Семенович	Житомирська обл.	1923 р.	м.Любомль вул.Машівська, 21
326	Косянюк Марія Федорівна	Чернігівська обл.	1931р.	с.Римачі
327	Булига Тетяна Нестерівна	Вінницька обл.	1925 р.	с.Римачі
328	Малуша Ніна Кузьмівна	Київська обл.	1927 р.	с.Римачі
329	Власюк Дарія Олексіївна	Харківська обл	1924 р.	с.Римачі
330	Савош Марія Гнатівна	Київська обл.	1930 р.	с.Римачі
331	Яковець Ніна Герасимівна	Житомирська обл.	1924 р.	с.заболоття
332	Червяк Марія Максимівна		1914 померла	М.Любомль
333	Пшедзял Марія Федорівна		1925	вибула
334	Собко Марія Корніївна		1927 померла	с.Крушинець
Маневицький район				
335	Бортник Ніна Ювна	с.Куликовичі	04.10.1937	Полтавська обл.
336	Бродюк Олександра Денисівна	с.Куликовичі	14.01.1931	Сумська обл.

337	Борисюк Катерина Гаврилівна	смт.Маневичі, вул.Некрасова, 6/13	24.10.1928	с.Воргон Путивський район Сумська область
338	Гичко Ганна Іванівна	смт.Колки, вул.І.Франка, 5	01.03.1928	м.Борзна, Чернігівська обл.
339	Градищук Іван Єлисейович	с.Прилісне	12.03.1924	ст.Бахмач-1, Бахмачський р-н, Чернігівська обл.
340	Жукалюк (Чхало) Марія Дмитрівна	смт. Маневичі, вул.Щорса, 10	06.04.1928	С. Валява, Городищенський р-н, Черкаська обл.
341	Зінчук Парасковія Петрівна	с.Розничі	17.10.1928	с.Хмільне Канівського район Київська область
342	Іванюк Марія Петрівна	смт.Маневичі, вул.Енгельса, 15	01.07.1921	с.Галица Нежинського район Чернігівська область
343	Комзюк Марія Іванівна	смт.Маневичі, вул.Незалежності, 43/2	04.07.1920	с.Іванівка Миколаївська область
344	Левкова Ніна Омелянівна	с.Н.Підцаревичі	25.06.1922	с.Жахнівка,Тивирівський р-н, Вінницька область
345	Литвиновська Ганна Петрівна	с.Прилісне	26.04.1928	с.Слобода, Буринський р-н, Сумська область
346	Лихач Мотря Якимівна	с.Ничогівка	12.01.1921	с.Велика Буштинка Немирівський р-н Вінницька область
347	Максимчук (дів.Хвисак) Ганна Феофанівна	смт.Маневичі, вул.Котовського, 25	померла в 1994 році	с.Лука, Таращанський р-н, Київська область
348	Мосюк Ніна Кіндратівна	с.Копилля	29.07.1931	с.Подібне Малінівський район Київська область
349	Олійник Іван Михайлович	с.Прилісне	09.10.1928	хут.Плавні, с.Говтва, Козельщанський р-н Полтавська область
350	Пащук Степанида Дмитрівна	с. Гораймівка	09.03.1926	с. Вікнина, Жулинський р-н, Вінницька обл.
351	Покальчук Ольга Олексіївна	с.Чорниж	1925 р.н. померла 24.09.2006	с.Велика Фосня, Овруцький район Житомирська область
352	Сапіжук Олена Борисівна	с.Велика Ведмежка	01.04.1930	с.Чаплівка, Шосткінський р- н, Сумська обл.
353	Свиріпа Марія Андріївна	с.Рудка	24.07.1931	м.Ямпіль, Сумська область
354	Суслик Лідія Степанівна	с.Прилісне	20.06.1924	с.Гошів, Овруцький р-н, Житомирська обл.
355	Таран Єфросинія Андріївна	смт.Маневичі, вул.І.Франка, 11	01.03.1925	с.Акополь Тульчинський район Вінницька область
356	Сухоставський Степан Андрійович	с.Годомичі	1927 р.н. помер 03.03.2003	с.Гранів Гайсинський р-н Вінницька область
357	Терешко Марія Кирилівна	с.Старосілля	15.07.1921	с.Григорівка Гребінський район Полтавська область

358	Чворун Петро Іович	смт.Колки, вул.Галана	04.10.1923	с.Бербениці, Лохвицький р-н, Полтавська область
359	Чирко Ніна Іванівна	смт.Колки, вул.Центральна, 17	01.07.1927	с.Шанярівка, Київська область
360	Шрамко Марія Федорівна	с.Копилля	04.02.1928	с.Тростянець Канівський район Чернігівська область
361	Щур Сергій Іванович	с.Годомичі	1926 р.н. помер 05.11.2006	с.Гранів Гайсинський р-н Вінницька область
Ратнівський район				
362	Андріюк Марія Максимівна	с. Щедрогір	01.01.1926 р.	С. Тростянка, Бордянський р- н, Чернігівська обл.
363	Барановська Катерина Михайлівна	с. Датинь	1927 р.	Житомирська обл..
364	Галімук (Ангелова) Марія Павлівна	с. Щедрогір	06.04.1927 р.	с. Коропчино, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.
365	Головій Ганна Хомівна	смт. Заболоття	11.11.1926 р	Померла
366	Дордюк Раїса Іванівна	с. Кортеліси	18.10.1928 р.	с. Любомирка Добровеличківський р-н, Кіровоградська обл..
367	Капітула Катерина Максимівна	с. Датинь	1928 р.	Віницька обл..
368	Касянчук (Калініцька) Ганна Василівна	с. Щедрогір	20.01.1927 р.	с. Коропчино, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.
369	Козел Марія Романівна	с. Замшани	02.08.1926 р.	Черкаська обл..
370	Колядюк (Баранюк)Олександра Андріївна	с. Щедрогір	20.01.1927 р	Померла
371	Малюх Касінія Філімонівна	с. Датинь	1926 р.	Віницька обл..
372	Полівода Наталія Назарівна	с. Млинове	1924 р.	с. Білошапка, Яблунівський р-н, Чернігівська обл.
373	Полівода Олександра Петрівна	С. Височно	28.09.1930	Сумська обл..
374	Савлук Тамара Амвросіївна	С. Замшани	1926 р.	
375	Федончук Надія Григорівна	Смт. Ратно	1927 р	Померла
376	Ціла Анастасія Герасимівна	с. Щедрогір	07.07.1931 р.	с. Поділля Берешівський р-н, Київська обл..
377	Цілий Олександр Григорович	с. Щедрогір	24.01.1930 р.	с. Поділля Берешівський р-н, Київська обл..
378	Чорна Марія Романівна	с. Замшани	1926 р.	Черкаська обл..
379	Шах Андрій Сілович	С. Замшани	1930 р.	Черкаська обл..
380	Шах Галина Прокопівна	С. Замшани	1928 р.	Кіровоградська обл..
381	Щуковський Михайло Костянтинович	смт. Ратно	14.11.1926 р	с. Весняне Роменський р-н Сумська обл..
382	Яринич Галина Йосипівна	С. Запілля	1925 р.	с. Липівка, Тульчинський р-н, Вінницька обл.

383	Ярошук Марія Миколаївна	с. Замшани	1928 р.	Кіровоградська обл..
Рожищенський район				
384	Абрам Дарія Андріївна померла	м. Рожище вул.Кармелюка, 11	1922 р. 15.01.2008 р	Черкаська обл., Драбівський р-н., с.Калеберда
385	Бединська Любов Михайлівна	м. Рожище, вул.Заньковецької ,27	10.10.1931 р.	Миколаївська обл., Бершандський р-н., с.Піски
386	Боймук Надія Пилипівна	м.Рожище, вул.Промислова, 64	11.08.1923 р.	Черкаська обл., Золотоношівський с.Лукашівка
387	Бочковська Віра Федосіївна	м.Рожище вул.Незалежності, 88/11	16.08.1925 р.	Вінницька обл., Погребищанський с.Дзюньків
388	Василенко Ганна Максимівна	с. Переспа	24.11.1921 р	Сумська обл., Синівський р-н с.Сватки
389	Войтюк Ольга Філімонівна	с. Кременець	13.10.1924 р померла 05.06. 2008р	Київська обл., Кагарлицький р-н. с.Тернівка
390	Герашенко Марія Яківна	м.Рожище, вул.Лермонтова, 54	10.11.1922 р.	Полтавська обл., Сенченківський р-н с.Сенча
391	Гиричук Ганна Миколаївна	м. Рожище, вул. Незалежності, 18	11.06.1928 р.	Житомирська обл., Радомишівський р. с.Леніно
392	Гресь Тамара Устимівна	м. Рожище, вул. Незалежності, 98/8	20.04.1931 р.	Черкаська обл., Чигиринський р-н. с.Полуднівка
393	Жук Марія Андріївна	с. Переспа	12.01.1925 р.	Хмельницька обл., Волочинський р-н. с.Великі Жеребки
394	Зуб-Панасюк Єфросинія Іллівна	м. Рожище, вул. С.Стрільців, 12	05.10.1925 р.	Вінницька обл., Уманський р-н., с.Романів
395	Іволга Ольга Іванівна	м. Рожище, вул. Гагаріна, 17	22.09.1925 р.	Чернігівська обл., Каранський р-н. с.Михайлівка
396	Калапуша-Черненко Олександра Антонівна	м. Рожище, вул. Промислова, 70	01.01.1929 р.	Сумська обл., с.Охтирка
397	Каплевська Надія Костянтинівна	м. Рожище, вул. Незалежності, 56	30.08.1931 р.	Запорізька обл., м.Мілітополь
398	Квятковська Поліна Герасимівна	м. Рожище, вул. Промислова, 18	24.08.1930 р.	Кіровоградська обл Олександрівський с.Головківка
399	Кеда Віра Миколаївна	м. Рожище, вул. Драгоманова, 36	25.12.1925 р.	Чернігівська обл., Ічнянський р-н., с.Ічня
400	Киричок Андрій Олексійович	м. Рожище, вул. Стуса, 3/2	14.07.1927 р.	Полтавська обл., м.Лубни

401	Клочкова Валентина Павлівна	с. Переспа	01.01.1931 р	м.Житомир
402	Колочинська-Ступак Тетяна Максимівна	м.Рожище, вул.Лермонтова, 30	18.08.1927 р	Сумська обл., Шосткинський р-н. с.Климки
403	Кулага Ліда Андріївна	м. Рожище	1931 р.- померла 2006р	Донецька обл., с.Мостино
404	Кухарчук Петро Трифонович	м. Рожище, вул. Гагаріна, 17	15.05.1930 р.	Вінницька обл., с.Вороновиця
405	Кучеренко Іван Тарасович	м. Рожище, вул. Чехова, 27	14.12.1928 р.	Київська обл., Корсунь-Шевченківський р. с.Глушки
406	Кушнірук Ганна Федорівна	с. Переспа	11.12.1925 р.	Вінницька обл., Немирівський р-н., с.Супрунівка
407	Логунова Ганна Пилипівна	с. Переспа	18.03.1923 р	Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський с.Журавки
408	Маловічко Ганна Михайлівна	с. Переспа	15.01.1922 р померла 05.06.2007 р	Полтавська обл., Лохвицький р-н., с.Піски
409	Маруженко Уляна Данилівна	м. Рожище, вул. Пушкіна, 4	14.11.1924 р.	Сумська обл., Глухівський р-н., с.Тулиголово
410	Матящук Євдокія Афанасіївна	м. Рожище, вул. Чехова, 13	18.03.1925 р.	Полтавська обл., Смолянський р-н., с. Водяне
411	Мороз Олена Федорівна	м. Рожище, вул.Шевченка, 44	25.08.1933 р.	Чернігівська обл., Прилуцький р-н., с.Миколаївка
412	Нікітченко Олександр Іванович	м. Рожище	1921 р. помер 21.05. 2008р	Сумська обл., м.Охтирка
413	Овадюк (Кухарчук) Ганна Трифонівна	м. Рожище, вул. Ювілейна, 9	27.07.1926 р.	Вінницька обл., Войнарівський р-н. с.Росока
414	Осипчук Марія Володимирівна	м. Рожище, вул. Ювілейна, 3а/2	24.11.1929 р.	Полтавська обл., Івано- Бахчисарайський р. с. Терновщина
415	Островська Наталія Микитівна	с. Уляники	04.03.1913 р.	Хмельницька обл., Ярмолинецький р. с. Кадіївка
416	Перегубка Ганна Михайлівна	м. Рожище	1928р. померла 11.11.2007 р	Черкаська обл., Маньківський р-н., с. Кривець
417	Петренко-Гарбарук Марія Андріївна	м. Рожище, вул.Незалежності,	01.01.1929 р.	Полтавська обл., м. Зіньків

		90/16		
418	Поліщук Надія Михайлівна	м. Рожище, вул.С.Стрільців, 11	20.09.1932 р.	Чернігівська обл., Ічнянський р-н.
419	Портянко Павло Андрійович	м. Рожище, вул. Жуковського, 23	16.06.1927 р.	Київська обл., Білоцерківський р., с. Бакали
420	Приймаченко Михайло Іванович	м. Рожище, вул. Гранична, 74	05.01.1927 р.	Черкаська обл., Канівський р-н., с.Хутор Довгий
421	Рибалко Павло Йосипович	м. Рожище, вул. Незалежності, 91/2	06.07.1925 р помер 04.08.2008 р	Сумська обл., Краснопільський р. с. Угроїди
422	Рудчук Зоя Федорівна	м. Рожище, вул. Мостова, 10	23.11.1923 р.	Луганська обл., Троїцький р- н., с. Сиротино
423	Серікова Євдокія Данилівна	м. Рожище, вул. Гагаріна, 24/4	27.12.1924 р.	Київська обл., Баранівський р-н., с. Вазанків
424	Соколовська Олександра Тимофіївна	м. Рожище, вул. Гагаріна, 41	10.09.1927 р	Полтавська обл., Ольшанський р-н., с. Більськ
425	Спис Олександра Федорівна	м. Рожище, вул. Драгоманова, 14	05.02.1928 р померла 28.05.2008 р	Черкаська обл., Звенигородський р. с. Будяники
426	Старчук Марія Мефодіївна	м. Рожище, вул. Сковороди, 7	01.09.1929 р померла 24.09.2008 р	Київська обл., Сквирський р-н., с.Пустоверівка
427	Столярчук Марія Іванівна	м. Рожище, вул. Грушевського, 10	26.10.1923 р.	Харківська обл., Зачепилівський р-н с. Миколаївка
428	Ціось Катерина Федотівна	с. Переспа	22.05.1932 р.	Чернігівська обл., Дмитрівський р-н., с. Кр-Коледин
429	Чабанчук Марія Єгорівна	м. Рожище, вул. М.Вовчка, 1	06.01.1923 р.	Запорізька обл., Бердянський р-н., с. Ново- Іванівка
430	Черняк Євгенія Сергіївна	м. Рожище, вул.Шевченка,50	23.10.1931 р.	м. Житомир
431	Шаботенко Леонід Петрович	м. Рожище, вул. с.Стрільців,3	28.11.1927 р.	Київська обл., Розвіднянський р-н с. Мокра Карма
432	Шутовська Олександра Антонівна	с.Рудня	31.01.1926 р.	Полтавська обл., Іркліївський р-н., с. Кітлово
433	Ярмак Ніна Степанівна	м. Рожище, вул. Драгоманова, 6	30.03.1927 р.	Чернігівська обл., Ічнянський р-н., с. Ольшане
434	Яцюк Валентина Казимирівна	с.Уляники	24.02.1933 р.	Хмельницька обл., Ярмолинецький р-н с. Кадіївка

<i>Старовижівський район</i>				
435	Бодюк Антоніна Іванівна	с.Сереховичі	16.03.1928 (Померла)	С. Ново-Белая, Луганська обл.
436	Борисенко Валентина Павлівна	сmt.Стара Виживка	18.08.1923	Полтавська обл.
437	Бірюк Олена Федорівна	сmt.Стара Виживка	13.12.1924	Київська обл. Фастівський р-н С.Паляниченці
438	Герасимець Ліда Петрівна	сmt.Ст.Виживка	10.10.1927	
439	Кисло Тетяна Петрівна	с. Любохини	08.12.1932	С. Русанівка, Липоводолинський р-н, Сумська обл.
440	Короц Катерина Іванівна	с.Кримне	11.03.1926	
441	Лиманюк Віра Єлізарівна	С.Кримне		
442	Мочичук Ганна Іванівна	с. Мильці	09.12.1909	
443	Мусієнко Любов Кузьмівна	с.Борзова	12.10.1926	
444	Пишняк (дів. Панченко) Катерина Онисимівна	с. Чевель	01.12.1925	С. Дубовичі, Сумська обл.
445	Сметюх Марія Степанівна	с. Буцин	12.10.1929	С. Щасливка, Новоукраїнський р-н, Кіровоградська обл.
446	Солуян Олександр Іванович	сmt.Стара Виживка	28.10.1928	Чернігівська обл. Коропський р-н. с.Свердловка
447	Стрільчук Галина Василівна	сmt.Стара Виживка	25.03.1925	
448	Тимошенко Любов Петрівна	с.Чевель	02.12.1924	
449	Хлопук Марія Оксентіївна	сmt.Ст.Виживка	06.02.1927	Чернігівська обл. Носовський р-н с.Червоні-партизани
450	Хожай Надія Сергіївна	сmt.Ст.Виживка	16.08.1929	
451	Цехош Ганна Йосипівна	с.Нова Вижва	06.11.1924	
<i>Турійський район</i>				
452	Білінська Ольга Йосипівна	с. Залісці	19.04.1927	
453	Веремчук Олексій Панасович	с.Луків, вул.Івана Франка	20.03.1931	
454	Галабурда Анастасія Володимирівна	с. Новий Двір	03.05.1930 р.	с. Благоданка, Дніпропетровська обл.
455	Глух (Головач) Ганна Петрівна	с.Мокрець	19.10.1928	с. Богданівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл.
456	Головченко Євдокія Артемівна	с.Мокрець	15.07.1923	С. Маслівка, Чугуївський р-н, Харківська обл.
457	Голуб Ганна Григорівна	с.Руда	20.05.3192	Херсонська обл.
458	Гордіюк Олена Єрофіївна	с.Задиби	9.11.1928	С. Безіменна,

				Комсомольський р-н, Вінницька обл.
459	Грес Варвара Аврамівна	с.Луків	21.10.1926	с. Рижанівка, Звенигородський р-н, Черкаська обл.
460	Гузовська Ганна Олексіївна	с.Озеряни	23.07.1930	
461	Гуріна Олена Василівна	с. Мокрець	20.05.1931 р.	с. Нова Басань, Чернігівська обл.
462	Демиденко Катерина Кирилівна	с. Соловичі	08.03.1932 р. Померла	с. Осівка, Ємільчинський р-н, Житомирська обл.
463	Дорош Євдокія Миколаївна	смт.Турійсь, вул. Луцька	11.01.1924	с. Миколовичі, Ємельчинський р-н, Житомирська обл.
464	Дячук Віра Никифорівна	с.Турія	12.01.1932	С. Ліщани, Ізяславський р-н, Хмельницька обл.
465	Дячук Олена Йосипівна	с.Турія	01.07.1932	С. Русалівка, Банківський р-н, Черкаська обл.
466	Здохлій Тетяна Євдокимівна	смт. Луків	02.03.1922 р. Померла	С. Сухини, Корсунь- Шевченківський р-н, Черкаська обл.
467	Івануха Денис Варфоломійович	с.Луків, вул. Незалежності 11	01.07.07	
468	Калініченко Міна Григорович	с.Охитники	18.03.1925 Померла	
469	Квашук Марія Григорівна	с.Купичів	15.02.1942	
470	Коваль Іван Вікторович	с.Туличів	10.02.1931	с. Матяшівка, Обухівський р- н, Київська обл.
471	Ковальчук Наталія Ільївна	с.Бобли	28.08.1923	с. Дептівка, Дмитрівський р- н, Чернігівська обл.
472	Колесниченко Галина Охримівна	Смт.Турійськ	16.09.1921	с. Кононівка, Лубенський р-н, Полтавська обл.
473	Кондратюк Марія Савівна	смт.Турійсь, вул. Ковельська, 29	11.12.1926	с. Біловоди, Роменський р-н, Сумська обл.
474	Криворучко Софія Павлівна	с.Купичів	1.05.1927	
475	Ладанай Наталія Федорівна	с.Луків	14.09.1925	
476	Левюк Ніна Вікторівна	с.Мокрець	03.01.30	с. Інгулка, Баштанський р-н, Миколаївська обл.
477	Лужанська Віра Яківна	с.Гайки	1.07.1932	С. Красногірне, Голованівський р-н, Кіровоградська обл.
478	Максимук Катерина Іванівна	с.Луків, вул.Шевченко, 14	10.09.1923 Померла	
479	Назарук Агафія Дмитрівна	с.Вербично	1.07.1929	
480	Нікітенко Іван Мойсеевич	с.Новосілки	1.05.1914	с. Новогригорівка, Долінський р-н, Кіровоградська обл.
481	Обушенко Софія Михеївна	смт.Турійсь, вул.Ковельська,11	18.11.1925	м. Бобровиця, Чернігівська обл.
482	Оліферук Ніна Семенівна	с.Перевали	20.01.1930	

483	Остапчук Марія Тихонівна	с.Кульчин	22.01.1926	с. Слов'янка, Мижівський р-н, Дніпропетровська обл.
484	Палевода Любов Никифорівна	с.Купичів	09.12.25	
485	Пятенко Іван Захарович	С. Осьмиговичі	1920 р. н.	Хут. Кунцево, Новосантаржский р-н, Полтавська обл.
486	Римарук Віра Максимівна	С. Новий Двір	25.03.1921 р.	с. Червоний Степ, Вінницька обл.
487	Саранча Ольга Федорівна	Смт.Турійськ	15.03.1924	С. Бо бровник Зінківський р-н Полтавська обл..
488	Сівач Надія Миколаївна	с.Обеніжи		М. Березань Київської обл..
489	Сліпко Василь Михайлович	с.Луків вул..17 Вересня,11	10.11.1920	с. Мотовилівка, Лопарський р-н, Житомирська обл.
490	Сьомка Єгор Іванович	с.Луків	2.05.1925	С. Круничполь Ічнянський р-н Чернігівська обл..
491	Труш Ганна Андріївна	с.Купичів	31.08.1930	
492	Федорук Катерина Григорівна	смт.Турійсь, Площа культури, 1	19.09.1930	с. Березань, Київська обл.
493	Фурнік Параска Єгорівна	с.Луків вул.. Лящука	9.07.1928	с. Городище, Березненоский р-н, Чернігівська обл..
493	Хільчук Зінаїда Іванівна	с.Мокрець	22.10.1931	С. Пустовійтівка, Роменський р-н, Сумська обл..
495	Ярошенко Ганна Петрівна	с.Соловичі	15.06.1929	с. Яроші, Сумська обл..
496	Хом'ячук Віра Трохимівна	С. Оса	08.05.1924	С.Українське Волчанського р-н Харківської обл..
<i>Шацький район</i>				
497	Мусієнко Євдокія Григорівна	смт.Шацьк	16.03. 1918	с.Сухоносівка Черноухенський р-н Полтавська обл.
<i>М.Володимир-Волинський</i>				
498	Атлас Марія Василівна	Шухевича,49	11.01.1928	С.Мухівці Немирівський р-н Вінницька обл.
499	Барчук Катерина Кузьмівна	Кн.Олега,1/16	23.12.1923	Вул..Інтернаціональна М.Вінниця Вінницька обл.
500	Бібік Микола Артемович	Козацька,14/2	03.10.1920 помер	С.Бреч Чернігівський р-н Чернігівська обл.
501	Бондар Володимир Макарович	Довбуша,11/1	20.09.1926	С.Бабушки Чернігівський р-н Житомирська обл.
502	Бондар Марія Іванівна	Довбуша,11/1	05.04.1925	С.Семенівна Семенівський р-н Полтавська обл.
503	Варавко Микола Єфремович	Ковельська,73/10	21.08.1931	С.Соболівка Теплинський р-н Вінницька обл.
504	Доманська Аріадна Андріївна	Ковельська,12/34	01.10.1928	М.Казатін Казатівський р-н Київська обл.

505	Доманська Андріївна	Наталія	Ковельська,12/34	27.01.1930	М.Казатін Казатівський р-н Київська обл.
506	Дегтярєва Марія Герасимівна		Віленська,11/1	23.07.1922	С.Кустолово Новосанжарський Р-н Полтавська обл.
507	Деміхова Зінаїда Олександрівна		Коперніка,18/2	18.11.1921 померла	С.Адампіль,Старосинявський р-н Хмельницька обл.
508	Денісова Ольга Пантелеївна		Гайдамацька,17/1	09.01.1924	С.Карповичі Семенівський р-н Чернігівська обл.
509	Дмитрієва Уляна Лазарівна		Гайдамацька,3/3	29.12.1925	С.Стара Гнилиця Чугуївський р-н Харківська обл.
510	Дудко Євдокія Якимівна		Ковельська,103/6	15.02.1916	С.Золотий колодязь Добропільський р-н Донецька обл.
511	Жаркова Ганна Прокопівна		Олійника,1	20.08.1921	С.Зоря Божедарівський р-н Дніпропетровська обл.
512	Здиховська Анастасія Дмитрівна		Устилузька,1/74	04.03.1924	С.Витівка Полтавський р-н Полтавська обл.
513	Золотарьова Ганна Григорівна		Устилузька,50/3	20.10.1928	С.Конюнівка Ковальський р-н Полтавська обл.
514	Кнурова Віра Антонівна		Сагайдачного,5/9 2	11.01.1931	М.Остер Чернігівський р-н Чернігівська обл.
515	Костюк Надія Степанівна		Сагайдачного,8/1	05.09.1928	С.Голистава Менський р-н Чернігівська обл.
516	Крищенко Олександра Пантеліївна		Гайдамацька,17/1	19.04.1919	С.Карповичі Семенівський р-н Чернігівська обл.
517	Крохмальова Марія Андріївна		Ковельська,227/3	19.03.1932	С.Межирічка Половецький р-н Одеська обл.
518	Крулик Євдокія Силівестрівна		Н.Ужвій,64/2	24.12.1929	С.Федіївка Решетилівський р-н Полтавська обл.
519	Манжул Зінаїда Федорівна		Соборна,16/2	20.11.1924	С.Пятківка Берагадський р-н Вінницька обл.
520	Мацьоха Любов Іванівна		Шевченка,10/18	05.01.1924	С.Моначинівка Куп'янський р-н Харківська обл.
521	Мельник Олеся Михайлівна		Чернігівська,25/2	19.03.1928 померла	Смт.Корюківка Чернігівський р-н Чернігівська обл.
522	Мехед Віра Михайлівна		Гагаріна,5/11	15.01.1924	С.Дягова Менський р-н Чернігівська обл.
523	Мороз Микола Васильович		Антоновича,56	09.01.1920 помер	С.Нова Орлиця Згуровський р-н Полтавська обл.
524	Мосорук Євгенія Петрівна		Ю.Бунди,5а	01.12.1927	С.Седнев Чернігівський р-н Чернігівська обл.
525	Надюкова Валентина Петрівна		Миколаївська,15/ 1	25.05.1930	С.Благодатне Волноваський р-н Донецька обл.
526	Оніщук Євдокія Іванівна		Драгоманова,35/4	05.03.1926	С.Наливайківка Макарівський р-н Київська обл.
527	Остапчук Галина Данилівна		Ковельська,70/4	26.11.1920	С.Некрути Черняхівський р-н Київська обл.
528	Паршина Ольга Василівна		Устилузька,103/1	18.01.1929	С.Баничі Глухівський р-н Сумська обл.
529	Пилькевич Ліна Григорівна		Антоновича,24	25.10.1924	С.Тернівка Тишківський р-н

				Одеська обл.
530	Прокопова Надія Спиридонівна	Привокзальна,20	20.05.1933	С.Ситківці Немирівський р-н Вінницька обл.
531	Середенко Лідія Кузьмівна	Кн.Василька,14/1	14.03.1928	С.Москаленко Білопольський р-н Сумська обл.
532	Сімяшко Любов Дмитрівна	Броварна,10	21.01.1928	С.Витівка Полтавський р-н Полтавська обл.
533	Сіренко Марія Гаврилівна	Ковельська,106/1 9	07.11.1925	С.Катеринівка Великобурлуцький р-н Харківська обл.
534	Слесар Юлія Михайлівна	Чернігівська,25/2	02.03.1926	Смт.Корюківка Чернігівський р-н Чернігівська обл.
535	Стась-Садич Ольга Федорівна	Ковельська,6/11	27.07.1918	С.Савенки Корюківський р-н Чернігівська обл.
536	Стрельцова Валентина Федорівна	Ковельська,104/2 3	23.02.1921	С.Волосово Ростов- Ярославський Росія
537	Суковатий Олександр Кіндратович	Чайковського,7	09.09.1930	С.Рейки Ільїнецький р-н Вінницька обл.
538	Тамбовцева Ніна Антонівна	Сокальська,16/3	11.06.1924	С.Тулин Троянівський р-н Житомирська обл.
539	Трофімчук Василь Семенович	Кальнишевського ,40	26.03.1926	С.Мотва Лучинський р-н Житомирська обл.
540	Федечко Ніна Антонівна	Роксолани,1/6	25.07.1932	С.Летичівка Монастирищенський р-н Черкаська обл.
541	Федій Олександра Іларіонівна	Кн.Василька,2/35	24.03.1928	С.Федіївка Решетилівський р- н Полтавська обл.
542	Харченко Ольга Максимівна	Кн.Олега,44/3	24.07.1924	С.Стецьки Старокостянтинівський р-н Хмельницька обл.
543	Хохлова Анастасія Михайлівна	Ковельська,108/3 6	25.12.1922	С.Забсілля Краснопольський р-н Сумська обл.
544	Чурипа Петро Пилипович	Ковельська,132/1, кв50	25.07.1926	С.Чуланівка Голо пристанський р-н Херсонська обл.
545	Яскорська Олена Миколаївна	Ковельська,227/1	02.11.1930	М.Нежин Чернігівський р-н Чернігівська обл.
М.Ковель				
546	Андрушко Петро Тимофійович	вул. Грибоєдова, 1	01.07.1929 р.	с. Івангород, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.
547	Андрушко Ганна Михайлівна	вул. Грибоєдова, 1	01.05.1932 р.	с. Хвостовці, Бахмачський р-н, Чернігівська обл.
548	Бондар Петро Максимович	вул. Грибоєдова, 7	01.09.1921 р.	с. Гатна, Деражнянський р-н Хмельницька обл.
549	Волков Савелій Микитович	вул. Незалежності, 76/2	10.05.1929 р.	м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.
550	Волобуєва Ніна Михайлівна	вул. Мічуріна,	27.12.1932	с. Пліски,

		4/61	р.	Бахмачський р-н, Чернігівська обл.
551	Вісіна Надія Іванівна	вул. Незалежності, 64/29	05.07.1931 р. Померла 01.05.2008 р.	с. Чупира, Біло-Церківський р-н, Київська обл.
552	Гудзенко Раїса Іванівна	вул. Незалежності, 66/2	14.09.1928 р.	с. Заміське, Валківський р-н, Харківська обл..
553	Гуриненко Зінаїда Захарівна	вул. Ветеранів, 2/30	25.07.1923 р.	с. Надежда, Диканський р-н. Полтавська обл..
554	Дирявко Петро Миколайович	вул. Незалежності, 56/5	25.03.1929 р.	с. Юрківка, Оріхівський р-н. Запорізька обл.
555	Долгушина Марія Федорівна	вул. Кониського, 1/19	25.12.1929 р.	с. Барані ковка Біловодський р-н Луганська обл.
556	Дричик Олена Іванівна	вул. Володимирська, 81/155	08.09.1928 р.	м. Охтирка, Сумська обл.
557	Ейсмонт Микола Костянтинович	вул. Загородня, 31/1	09.02.1925 р.	с. Буртан Новаки Полонський р-н Хмельницька обл.
558	Євдокієва Якилина Юхимівна	вул. В.Стуса, 8	13.10.1932 р.	с. Жеребилівка, Н-Волинський р-н, Житомирська обл.
559	Жиженко Євдокія Данилівна	вул. Володимирська, 11	14.03.1922 р.	с. Веселе, Ліпецький р-н, Харківська обл.
560	Зайчук Тетяна Іпполітівна	вул. Пушкіна, 6/1	02.02.1930 р.	с. Кур'янці, Погребещанський р-н, Вінницька обл.
561	Зінчук Іван Захарович	вул..Чупринки,48	01.01.1925 р.	с. Хотень, Плужнянський р-н, Хмельницька обл.
562	Карапиш Віра Іванівна	вул. Сагайдачного, 6/25	13.07.1927 р.	с. Сорочіно, Царичанський р-н, Дніпропетровська обл.
563	Ковальчук Ганна Кирилівна	вул. Довженка, 1	29.12.1925 р.	с. Павлівка, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
564	Костенко Тетяна Тихонівна	вул. Міцкевича, 1/46	25.12.1919 р.	с. Крива Руда, Семенівський р-н, Полтавська обл..
565	Костиря Микола Михайлович	вул. Ватутіна, 47/24	20.10.1927 р.	с. Богунівка, Новомиколаївський р-н, Запорізька обл.
566	Курчай Ніна Наумівна	вул. Незалежності, 57/45	09.02.1932 р.	с. Фастовці, Бахмацький р-н, Чернігівська обл.

567	Куц Катерина Іванівна	вул. Львівська, 11	07.01.1925 р.	с. Осова, Городницький р-н, Житомирська обл.
568	Кушнір Михайло Федорович	вул. О.Довбуша, 9	29.12.1924 р.	с. Зелений Гай, Магдалинівський р-н, Дніпропетровська обл.
569	Кияшко Микола Іванович	вул. Володимирська, 85/53	08.05.1929 р.	с. Семенівна, Арбузинський р-н, Миколаївка обл.
570	Лебідь Володимир Панасович	вул. Корольова, 13	06.03.1928 р. Помер 09.08.2008 р.	с. Пушкарівка, Верхньодніпровський, Дніпропетровська обл..
571	Мороз Марія Феодосіївна	вул. Ветеранів, 2/38	20.02.1925 р.	с. Собковка, Уманський р-н, Черкаська обл.
572	Міхнюк Пелагія Миколаївна	вул. Грушевського, 7/27	25.10.1920 р.	с. Матвіївна, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
573	Неплій Андрій Митрофанович	вул.1 грудня, 4/53	15.10.1926 р.	с. Біляївка, Біляївській р-н, Одеська обл.
574	Никонюк Ольга Іванівна	вул. Сагайдачного, 6/25	21.05.1921 р.	с. Михайлівка, Петриківський р-н, Дніпропетровська обл..
575	Оксентюк Віра Михайлівна	вул. Герцена, 9	17.03.1928 р.	м. Дніпропетровськ
576	Осік Віра Василівна	вул. Н.Хасевича, 48	05.01.1932 р.	с. Новий Чуднів, Чуднівський р-н, Житомирська обл.
577	Оксенюк Тетяна Семенівна	вул. Лазарчука, 34	05.11.1927 р.	с. Комарівка, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.
578	Пасічнюк Іван Никифорович	вул. Богуна, 1/2	1928 р. Помер 25.05.2007 р.	
579	Петрич Леонід Григорович	вул. Сурікова, 90	29.05.1926 р. Помер 26.04.2008 р.	с. Рогинці, Роменський р-н, Сумська обл.
580	Полещук Семен Миколайович	вул. Незалежності, 104/31	19.01.1926 р.	сmt. Погребище, Погребищенський р-н, Вінницька обл.
581	Повх Ольга Іларіонівна	вул. Грибоедова, 7	10.02.1921 р.	с. Гатна, Деражнянський р-н, Хмельницька обл.
582	Родік Віра Григорівна	вул. Чехова, 60	27.08.1931	сmt. Коломак,

			р.	Валківський р-н, Харківська обл..
583	Росоха Олексій Павлович	вул. Сухомлинського, 9/3	03.04.1926 р.	с. Баранове, Валківський р-н, Харківська обл..
584	Рудик Марія Якимівна	вул. Незалежності, 69а/49	18.02.1924 р.	с. Люленці, Погребищенський р-н, Вінницька обл.
585	Сапега Зінаїда Артемонівна	вул. Незалежності, 48/11	17.11.1927 р.	сmt. Брацлав, Немирівський р-н, Вінницька обл.
586	Соловян Євдокія Микитівна	вул. Володимирська, 101/16	01.05.1926 р.	с. Семидуби, Голованевський р-н, Кіровоградська обл.
587	Степанчук Володимир Денисович	вул. Вербицького, 2/16	05.08.1930 р.	с. Киселі, Старокостянтинівський, Хмельницька обл.
588	Сухацька Віра Яківна	вул. Окружна, 119	09.10.1931 р.	с. Гордашівка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.
589	Стернічук Юлія Іванівна	вул. Ветеранів, 2/95	27.12.1929 р.	м. Житомир, Житомирська обл.
590	Хоменко Євгенія Григорівна	вул. Грушевського, 7/59	15.06.1923 р.	с. Пилиповичі, Радомишльський р-н, Житомирська обл.
591	Швець Зінаїда Григорівна	вул. П.Могили, 4/17	10.10.1928 р.	с. Щеглівка, Коростишевський р-н, Житомирська обл.
592	Щербина Марія Тихонівна	вул. Незалежності, 51/4	22.02.1929 р.	с. Нова Українка, Широківський р-н, Дніпропетровська обл.
<i>м. Луцьк</i>				
593	Андрусік Алевтина Степанівна	Г.Мазепи,8/63 т. 5-56-34	16.04.1928	
594	Андрухова Марія Іванівна	Даньшина., 1/5	27.11.1923	
595	Баб'яр Світлана Федорівна	Південна, 1/1	05.12.1929	
596	Барановський Микола Петрович	бул. Др.Народів, 1/18 6-58-34	03.10.1932	
597	Башук Антоніна Іванівна	вул. Вавілова, 5/10 т. 4-52-58	24.10.1927	
598	Безуська Поліна Федорівна	пр.Грушевського, 14\28	02.11.193 0	
599	Белова Віра Вікторівна	вул.Шопепна, 13\66	01.09.192 2	
600	Бірук Анастасія Степанівна	вул. Потебні, 52а/ 34, 6-89-85	10.12.1927	
601	Бірук Анастасія Степанівна	Потебні., 52а/34 т.6-89-85	10.12.1927	
602	Блоха Галина Іванівна	М. Луцьк	Померла.	Решетилівський р-н, Полтавська обл.

603	Богун Ніна Григорівна	Володимир.,105/1 6 т.76-03-18	02.03.1930	
604	Бородін Віктор Михайлович	Винниченка., 47/6 т.4-47-41	30.05.1926	
605	Васюта Микола Тимофійович	м. Луцьк ???	1926 р.	с. Великий Кобелячок, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
606	Винокурова Олександра Іванівна	вул. Наливайка, 6/25т. 3-69-73	23.10.1927	
607	Воропай Маргарита Іванівна	пр-т Волі, 62/13 т. 4-39-90	28.03.1928	
608	Воротило Марія Павлівна	пр-т Волі, 66/40т. 3-48-09	06.04.1926	
609	Гацик Владислава Петрівна	вул.Степова,5	03.05.192 4	
610	Гельфгат Раїса Марківна	Щусева,20 ^а /42 т. 5-15-65	01.04.1917	
611	Герасим'юк Тетяна Нестерівна	вул.Плитніи,26\5	26.03.193 0	
612	Гімос Олександра Степанівна	вул. Дубнівська, 69в/1	12.11.1924	
613	Голумбовський Роман Митрофанович	вул.Залізнична,21 \3	02.03.192 7	
614	Горай Катерина Станіславівна	Доватора,30 т. 5- 35-36	15.08.1929	
615	Горбуленко Федір Єфремович	Володимирська,6/ 2 72-83-89	02.03.1919	
616	Гордієнко Валентина Іванівна	М. Луцьк	11.02.1903 р. Померла в 1980 р.	С. Козельщина, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
617	Грицаєнко Софія Граціанівна	Кравчука,28/15	20.12.1927	
618	Деменчук Кирило Іванович	вул. Щорса, 44 т. 4-38-75	28.01.1920	
619	Деменчук Софія Марківна	вул. Щорса, 44 т. 4-38-75	20.08.1927	
620	Деркач Ксенія Володимирівна	вул.Офіцерська,1 0\2	19.02.192 7	
621	Деркач Раїса Тарасівна	пр-т Волі, 64/33 т. 72-94-00	08.03.1925	
622	Дичаківський Олександр Федорович	пр.Перемоги, 21\65	09.11.191 9	
623	Дмитрук Марія Валентинівна	вул. Кременецька, 32е/1 т. 75-76-28	27.04.1925	
624	Дубініна Євдокія Петрівна	вул. Героїв УПА, 51 т. 4-85-54	09.03.1921	
625	Дубовик Віра Гаврилівна	пр-т Волі, 29/5 т. 4-26-93	23.05.1927	
626	Зоріна Галина Олександрівна	пр.Перемоги,21\6 5	22.11.192 7	

627	Іваненко Мотря Степанівна	вул.Коновальця, 1\41	21.12.1927	
628	Іванова Валентина Миколаївна	Декабристів,27/42 т. 5-36-26	01.10.1928	
629	Іванова Віра Порфірівна	Г.Мазепи,8/69	07.06.1923	
630	Кварцяна Лідія Федорівна	пр.Грушевського2 4\1	18.12.1932	
631	Кирилюк Югіна Леонтіївна	вул. Заньковецької, 47/2 т. 4-95-33	28.11.1927	
632	Коберник Діна Костянтинівна	вул. Рівненська, 83а/70	31.01.1929	
633	Коваленко Анастасія Митрофанівна	Підгаєцька,1/1	15.10.1911	
634	Ковальчук Ганна Артемівна	вул.О.Кульчицько ї, 9\2	13.01.1931	
635	Колос Софія Прохорівна	пр-т Волі, 8а/98 т. 72-58-88	16.08.1927	
636	Корнієнко Микола Федорович	пр-т Волі, 56/12 т. 4-48-06	09.01.1927	
637	Корнієнко Ольга Іванівна	пр-т Волі, 56/12 т. 4-48-06	26.01.1930	
638	Корпан Галина Григорівна	Київський м-н, 3/55 72-95-35	24.02.1925	
639	Костюк Марія Федорівна	Саперів., 7/1 т. 3- 29-18	09.05.1928	
640	Кошуба Ганна Луківна	вул.Волгоградськ а, 27\1	21.12.1931	
641	Кримновський Броніслав Вілімович	вул. К.Савури, 3/1 т. 4-79-34	22.10.1925	
642	Крупорушкіна Тетяна Ігнатівна	вул. Бойка, 15/10 т. 4-69-77	25.12.1925	
643	Кузлякіна Олександра Василівна	вул. Чехова, 2/68 т. 72-14-03	30.03.1927	
644	Кузьміна Лідія Семенівна	вул. Ківерцівська, 2/3 т. -	20.05.1929	
645	Кулик Надія Іванівна	вул. Чехова, 2/17 т. 4-26-74	12.08.1926	
646	Лебедєв Олег Тимофійович	пр-т Волі, 52/20 т. 4-74-24	05.03.1930	
647	Левітто Марія Йосипівна	Суворова., 10/3 т.72-86-32	26.10.1920	
648	Ленський Федір	М. Луцьк	1901 р.	
649	Лисенкова Любов Павлівна	Винниченка.,29/3 7 4-76-33	28.08.1926	
650	Литвинова Ольга Олександрівна	пр-т Волі, 11/36 т. 72-31-87	15.02.1921	
651	Ліненко Олександра Федорівна	Кривоноса,19 т. 5-47-02	14.12.1925	
652	Лісіцина Олександра	Кравчука,5/26 т.	24.04.1924	

	Григорівна	5-95-54		
653	Луганська Марія Захарівна	вул.Коновальця, 12\2	02.05.192 8	
654	Луканіна Віра Павлівна	Винниченка,51/62 т.4-49-62	31.08.1924	
655	Маєвська Надія Яківна	вул. Коперніка, 27/4 т. 4-25-54	02.08.1923	
656	Макаренко Марія Федорівна	Привокзальна,4/1 1 3-35-83	12.12.1922	
657	Максименко Володимир Олексійович	вул. Рівненська, 83а/7 т. 5-10-59	18.12.1925	
658	Макушенко Надія Яківна	Драгоманова.,27/2 72-28-31	25.11.1927	
659	Малькова Марфа Григорівна	Партизанська, 12 т.6-42-28	05.01.1929	
660	Мальований Іван Карлович	пр-т Волі, 36 а т. 9-97-71	15.01.1921	
661	Манішевський Микола Павлович	Володимир.,111/4 т.6-89-71	09.11.1925	
662	Маслова Надія Іванівна	Г.Артем., 16/64 т.3-00-85	08.08.1929	
663	Медвідь Ольга Петрівна	П. Комуни, 2/6 3- 48-15	20.01.1930	
664	Мельникова Марія Олексіївна	Декабристів,25/32 т. 5-31-82	19.03.1920	
665	Менжерес Марія Карпівна	Соборності,37/6 т. 3-93-89	06.11.1923	
666	Миколайчук Ганна Василівна	Захарова,7/39	15.05.1928	
667	Мінка Дарія Григорівна	Суворова., 26/24 т.72-57-16	20.11.1928	
668	Мірошникова Наталія Григорівна	вул.Сільська,19	19.11.192 3	
669	Морозова Ганна Степанівна	пр.Грушевського, 24\69	28.02.192 3	
670	Мостова Юлія Павлівна	вул. Світла, 3/6 т. 4-92-73	27.12.1932	
671	Назарук Клавдія Юхимівна	Кравчука,34/73 т. 3-42-68	07.10.1927	
672	Недзвядовська Тамара Георгіївна	Винниченка.,51/5 6 т.4-52-84	28.12.1925	
673	Некрасова Ганна Василівна	пр.Перемоги,12\4 1	27.03.192 5	
674	Нестерук Ганна Іванівна	Суворова., 13/20 т.72-64-85	03.04.1928	
675	Новосад Віра Тимофіївна	Кутузова,29 т. 5- 05-96	04.09.1927	
676	Огороднікова Анастасія Антонівна	вул. Конякіна, 10а/151 3-61-13	15.04.1927	
677	Огороднікова Галина Макарівна	вул.Залізняка, 1а	06.06.193 3	
678	Окладна Зінаїда Василівна	Кр. Вал., 17/6	17.12.1920	

		т.72-31-65		
679	Олейник Марія Петрівна	вул. Рівненська,32/8 т. 3-34-31	27.07.1929	
680	Олейник Микола Семенович	вул. Рівненська,32/8 т. 3-34-31	20.03.1928	
681	Олейнікова Олена Михайлівна	вул. Сенатора, ¾ т. 4-07-93	29.05.1925	
682	Осипчук Василь Григорович	вул. С.Щедрина, 16 а т. 4-30-49	25.05.1923	
683	Пампуха Петро Васильович	пр-т Волі, 48/9 т. 4-07-58	11.10.1913	
684	Парубець Іван Давидович	Суворова., 19/65 т.72-75-87	08.08.1926	
685	Петренко Володимир Маркович	пр.Грушевського, 17\13	07.10.192 7	
686	Петренко Галина Іванівна	пр.Грушевського, 7\13	30.09.192 8	
687	Петриченко Григорій Никифорович	м. Луцьк		с. Сонцева, Устинівський р-н, Кіровоградська обл.
688	Петриченко Євгенія Мусіївна	м. Луцьк		Кіровоградська обл.
689	Політовська Галина Василівна	пр.Грушевського, 22\71	27.12.193 3	
690	Полуян Ганна Кузьмівна	пр.Грушевського, 16\4	23.04.193 0	
691	Полянiчко Ізабелла Олександрівна	Суворова.,26/20 т.72-20-95	10.04.1930	
692	Поповченко Олена Сергіївна	Молоді,3 ^а /15 т. 5- 25-63	25.05.1923	
693	Приходько Андрій Каленикович	пр-т Волі, 45/47 т. 4-17-59	10.10.1917	
694	Пуц Софія Григорівна	Соборності,38/95 т. 71-80-50	05.08.1925	
695	Радько Алла Олексіївна	вул. Вавілова, 5/118 т. 4-03-06	16.06.1933	
696	Ракоід Варвара Федорівна	вул.На таборищі,7\10	10.12.192 5	
697	Ревенюк Уляна Петрівна	Даньшина., 1/39	26.09.1926	
698	Рибачук Тетяна Михайлівна	О.Кошового,7/2 т. 5-35-08	20.11.1914	
699	Романовська Віра Федорівна	Київський м-н, 13/47 3-42-34	13.01.1927	
700	Савицька Ю. С.	м. Луцьк		с. Червоні Хатки, Довбишський р-н, Житомирська обл.
701	Сергієнко Тетяна Іванівна	вул. Мельнична, 8/1 т. 4-89-98	28.12.1926	
702	Сергієнко Феодосія Іванівна	пр-т Волі, 33/17 т. 4-17-70	29.05.1922	
703	Сергійчик Людмила Яківна	пр.Перемоги,10\1	12.08.193	

		36	0	
704	Сидорук Ганна Андріївна	вул. Кривий Вал, 23/5 72-69-83	15.09.1933	
705	Сизонець Ілля Ілліч	м. Луцьк		С. Князе-Григорівка, Херсонська обл.
706	Скоп юк Марія Василівна	Ковельська., 96/1	10.08.1925	
707	Смірнова Валентина Василівна	Г.Мазепи,4/2 т. 5- 40-42	07.11.1924	
708	Сорочинська Клавдія Семенівна	вул. Г.Артемовського, 25\13	06.12.192 0	
709	Стадійчук Софія Гаврилівна	вул. Шопена, 15/29 т. 4-35-05	06.05.1932	
710	Старкова Алла Іванівна	Січова,1/43 т. 5- 01-80	06.08.1930	
711	Стоян Іларіон Васильович	Львівська., 616/58 т.6-33-85	05.12.1919	
712	Сулімкіна Марія Василівна	8 Березня., 6/4 т. 4-95-79	12.03.1922	
713	Терещенко Марія Іванівна	Винниченка.,25/7 8т.4-56-40	07.08.1922	
714	Тищенко Ольга Миколаївна	Кривий Вал., 7/1 прож.Вавилова.,5/ 16 т.75-72-70	19.03.1930	
715	Тополюк Олексій Дмитрович	Суворова.,10/5 т.72-68-32	12.01.1931	
716	Трачук Ганна Демянівна	пр.Грушевського, 20\51	12.05.192 7	
717	Трошина Неоніла Яківна	Г. Артемов.,13/73 т.3-47-13	15.07.1922	
718	Труш Надія Іванівна	Суворова.,14/34 т.4-08-51	01.12.1927	
719	Фатхуліна Марія Сильвестрівна	пр-т Волі, 66/26 т. 3-32-08	19.11.1921	
720	Фіалко Ада Григорівна	вул. Коперніка, 1/8 72-52-98	20.07.1930	
721	Філонова Марія Дмитрівна	вул. Рівненська, 3/35 72-98-57	22.12.1930	
722	Хомік Ганна Василівна	пр.Грушевського, 25\1	18.02.192 9	
723	Хорева Людмила Миколаївна	вул. Паркова, 1а/7 т. 72-65-62	28.02.1928	
724	Царенко Наталія Андріївна	вул. Коперніка, 66а/54 4-12-92	22.01.1927	
725	Ципушкіна Надія Юхимівна	пр.Грушевського, 6\24	27.09.192 5	
726	Чепель Катерина Іванівна	пр-т Волі, 54/78	07.08.1926	
727	Черкавська Галина Іванівна	пр-т Волі, 48/13 т. 4-06-58	06.10.1929	

728	Шапа Олександр.Євдокимівна	Заповітна., 6/1т.72-54-43	02.05.1923	
729	Шиганова Віра Петрівна	пр.Перемоги,12\1 7	03.10.198 3	
730	Шило Іван Микитович	пр.Перемоги,19\2 4	19.04.192 2	
731	Шубенко Агафія Микитівна	Ковельська., 137 т.72-83-36	15.07.1924	
732	Юрчевська Євдокія Федорівна	Молоді,6/75	24.02.1928	
733	Янчук Марія Василівна	пр-т Волі, 8а/66 т. 72-50-22	02.09.1929	
м. Нововолинськ				
734	Бобошко Олена Петрівна		02.07.1912 р. Померла в 1996 р.	С. Одинківка, Дніпропетровська обл.
735	Дяченко Анатолій Романович	На обліку не перебуває		Житомирська обл.
736	Кравченко Клавдія Федорівна	М. Нововолинськ в.Винниченка 23/41	15.12.1922 р.	С. Торговиці, Підвисоцький р-н, Київська обл.
737	Нестерук (Пестич) Ніна Степанівна	М. Нововолинськ в.Лермонтова 13	13.12.1926 р.	С. Колишне, Миргородський р-н, Полтавська обл.
738	Пішко (Русакова) Ганна Іванівна	На обліку не перебуває	14.01.1921 р.	М. Халтурин, Кіровська обл.
739	Сичова Віра Олексіївна	На обліку не перебуває	20.03.1927 р.	с. Веселий Кут, Таращанський р-н, Київська обл.
740	Тихінько (Яцюк) Раїса Дементіївна	На обліку не перебуває	1922 р.	С. Скортенівка, Теплицький р-н, Вінницька обл.
741	Тишакова Євгенія Іванівна	Вул. Нововолинська 33/13	02.07.1924 р.	Хут. Мар'ївка, Куп'янський р-н, Харківська обл.

Голодні українські селяни у пошуках їжі. 1933 р. Світлина австрійського інженера А.Вінербергера. Зберігається у бібліотеці Віденського університету. Взято з книги: В.Марочко. Голодомор 1932-33 рр. – Київ, 2007. – 64 с.

Залишилися без хліба і хати. 1933 р. Світлина австрійського інженера А.Вінербергера. Зберігається у бібліотеці Віденського університету. Взято з книги: В.Марочко. Голодомор 1932-33 рр. – Київ, 2007. – 64 с.

Черги до магазину мережі «Торгзін» за хлібом. м. Харків. 1933 р. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного (далі ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного).

Голодна дівчинка. м. Харків. 1933 р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного.

Голодні діти в пошуках їжі на вулицях. м. Харків. 1933 р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного.

Дитина, померла від голоду. м. Харків. 1933 р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного.

Жертви голоду на вулицях столиці. м. Харків. 1933 р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного.

Жертва Голодомору. м. Харків. 1933 р. Світлина австрійського інженера А.Вінербергера. Зберігається у бібліотеці Віденського університету. Взято з книги: В.Марочко. Голодомор 1932-33 рр. – Київ, 2007. – 64 с.

Жертва голоду. м. Харків. 1933 р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного.

Відправка хліба, заготовленого в артiлі «Воля» Олексiївського району, на зсиппункт ст. Лихачове Пiвденної залiзницi. Харкiвська область. 1933 р.
Харкiвський iсторичний музей.

Розподiл хлiба за вiдпрацьованi трудовнi колгоспникам сiльгоспартiлi «Червона армiя» Вовчанського району Харкiвської області. 1933р. ЦДКУ iм. Г. С. Пшеничного. № 2-12133.

Комсомолець Гончаренко охороняє посiвнi та страховi фонди артiлi iм. Г.І. Петровського Вiльшанської сiльради. Харкiвська область. 1933р. ЦДКУ iм. Г. С. Пшеничного. № 2-14600.

Виїзд червоної валки з хлiбом колгоспу «Хвиля пролетарської революцiї» iз с. Олексiївка Олексiївського району Харкiвської області. 1932р. ЦДКУ iм. Г. С. Пшеничного. № 2-15429.

Ударна бригада Балаклійської комуни «Хлібороб» направляється на хлібоприймальний пункт. Харківська область. 1932 р. Державний архів Харківської обл. (далі –ДАХО). ФП–11589, оп. 1, спр. 344.

Одна з хлібних "червоних валок", складена у Валківському районі Харківської області. 1933 р. Харківський історичний музей.

Мітинг біля зсипункту після здачі хліба в с. Уди Золочівського району Харківської області. 1932р. Репродукція. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного. № 2-35920.

а) Селянки одного з українських сіл збирають зерно біля комори; б) Селянин біля вмираючого коня; в) Хлопчик біля помираючого від голоду батька; г) Помираючий селянин на возі. Репродукція сторінки канадського журналу «Форум» (1983, № 54), присвяченої Голодомору 1932 -1933 років в Україні. Фото зняті в Україні. 1933р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного. № 2-147501.

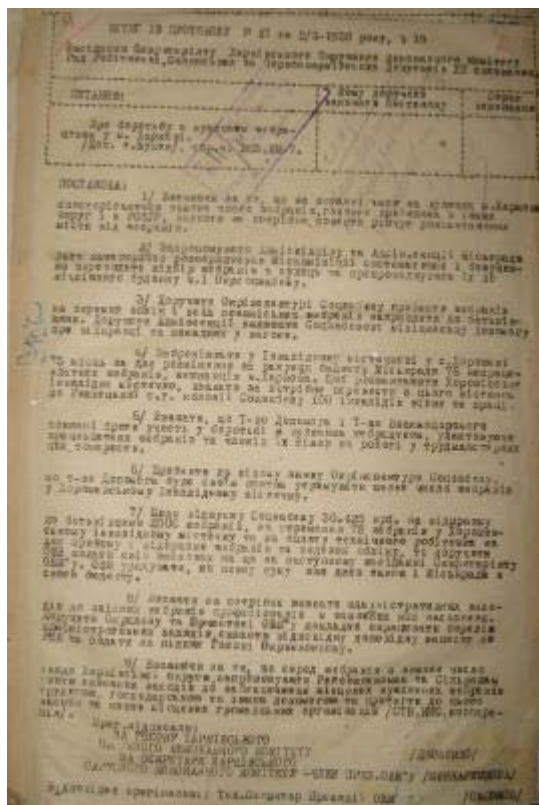
а) Засланий до Сибіру в 1930 році селянин, дружина і дитина якого померли від голоду в Україні; б) Дитина біля тіла матері, померлої від голоду; в) Селянка, померла від голоду; г) Українські діти, батьки яких померли від голоду. Репродукція сторінки канадського журналу «Форум» (1983, № 54), присвяченої Голодомору 1932 -1933 років в Україні. Фото зняті в Україні. 1933р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного. № 2-147502.

Пошук селянського хліба. 1933 р. Світлина австрійського інженера А.Вінербергера. Зберігається у бібліотеці Віденського університету. Взято з книги: В.Марочко. Голодомор 1932-33 рр. – Київ, 2007. – 64 с.

«Чорна» та «Червона» дошки в с. Верхня Сироватка Харківської області (нині Сумська область). До 1935р. ЦДКУ ім. Г. С. Пшеничного. № 2-12045.

02.02.1930. Рішення секретаріату Харківського окрвиконкому «Про боротьбу з вуличним жебрацтвом у м. Харкові» щодо заходів, у зв'язку з появою останнім часом на вулицях м. Харкова великої кількості жебраків: взяття їх на окремий облік, випровадження за допомогою міліції усіх прийшлих жебраків на батьківщину, розроблення пропозицій про адміністративні заходи до «жебраків-професіоналів з заможних кіл населення» і т. ін. Витяг з протоколу № 27. ДАХО. Ф. Р – 1934, оп. 1, спр. 213, арк. 7.

Сов. Секретно. 17/16

И-ку Опер. Группы по Золочивскому р-ну.
тов. Рододудьяно.

Р А П О Р Т

Донесен его по Золочивскому поселковому совету про-
ведена следующая работа:

1. Организована комиссия в составе: Уполномоченного тов.
И. АПАК, председателем тов. РИДУХА, члены партбюро тов.
т. Доваленко, пред. СНО т. Давун и секретарь тов. ИЛИИ
т. Павлик.
2. Мобилизовано актив, членов партии, Д. ПИИ, С. ПИИ, члены
поселкового совета и члены колхозов в составе 120 человек
которые распределены по участкам по группам и классам ин-
дивидуально. Кухарскому колхозу в составе 5 человек колхоз.
3. Мобилизовано все оружие со всеми принадлежностями, кото-
рое имеется в количестве 100 шт. и охраняется.

Проведено лекция кулаков посредством приглашения их на
регистрацию в поселковый совет по 10 хозяйствам глава и
члены семьи, мужьям возрастом от 16 лет, 16 человек из
числа для презванных нами группой на Хорькова, в составе:
Завидного Ягора Названча и Завидного Николая Названча
в организации и мобилизации Юрия Григорьевича и Ильченко
Лавина активиста в составе бригады в Р. Хорькова-так, как та-
коже бригады и по индивидуальным сведениям находится там, о
результатах сообщены дополнительно.

В работе по активу кулаков глава и их семьи мужского
пола в никаких стенограммах и их документов не было.
Транспорт также мобилизован за счет колхозов.

Настроения бедняцко-середняцких масс - хорошие.
Кулаки ведут себя тихо. Для урегулирования могущих быть
несогласия со стороны кулаков комиссия может поставить
под руки милиции конвойной в количестве 60 человек,
а по этому, если есть необходимость, для использования
этих их в данный момент просим распоряжения.

КОМКОМ: *[подпись]* /ИПАК/
[подпись] /РИДУХА/
[подпись] /ДОВАЛЕНКО/
[подпись] /ИЛИИ/

25 февраля 1930 года.
г. Золочив.

25.02.1930. Секретний рапорт Золочівської селищної комісії по виселенню куркулів начальникові оперативної групи по Золочівському району щодо результатів операції по затриманню куркулів та членів їхніх родин, настроїв у середовищі «селянської маси» і поведінки затриманих, а також готовності комісії використати 60 озброєних активістів для придушення ймовірних виступів у селищі Золочів та направити їх, у разі потреби, в інші місця на допомогу опергрупі. ДАХО. Ф. Р – 1952, оп. 2, спр. 4, арк. 17.

П Л А Н

Проведения работы по выяснению жилищных комиссий на территории Золотого поселкового совета, Золотевского района, Харьковского округа.

№	Жильцы, им в отделе жилищного.	Состав комиссии по выяснению
1	Ивановский Федор Григорьевич	Ивановский Федор Григорьевич Семиченко Григорий Андреевич Кашин Евгений Васильевич
2	Камынин Алексей Трофимович	Борисович Корней Иванович Семко Иван Антонович Молчановская Мария Федоровна.
3	Камынин Григорий Осипович	Семиченко Мария Григорьевна Ковалев Сергей Семиченкович Ивановский Федор Давыдович
4	Заводской Дмитрий Степанович	Сурин Александр Иванович Найденко Петр Александрович Бугай Иван Дмитриевич
5	Иван Григорий Петрович	Иванов Петр Иванович Королев Федор Иванович Крицкий Василий Иванович
6	Камынин Фим Григорьевич	Костинко Евгений Иванович Сусловский Николай Григорьевич Береза Иван Андрей Васильевич
7	Григорьевич Иван Григорьевич	Ковалев Прокопий Семенович Новиков Иван Иванович Иванов Артем Иванович
8	Заводской Иван Дмитриевич	Николаев Иван Иванович Заводской Петр Иванович Семиченко Иван Дмитриевич
9	Заводской Алексей Григорьевич	Сурин Иван Александрович Корнеев Степан Степанович Семиченко Михаил Федорович
10	Иванов Иван Иванович	Хорошев Иван Иванович Корнеев Алексей Федорович Семиченко Александр Григорьевич
11	Кочетов Андрей Иванович	Семиченко Николай Григорьевич Семиченко Сергей Васильевич Иванов Иван Васильевич
12	Резанов Петр Карпович	Семиченко Иван Иванович Семиченко Алексей Иванович Семиченко Григорий Иванович
13	Семиченко Иван Иванович	Семиченко Николай Григорьевич Семиченко Григорий Иванович Семиченко Иван Иванович Семиченко Григорий Иванович
14	Корнеев Сергей Константинович	Семиченко Василий Иванович Семиченко Иван Иванович Семиченко Николай Григорьевич

15. Гнатченко Лев Иванович.

Скрипка Константин Василевич.
Стадиновский Леонид Яковлевич.
Уманец Феодосий Никифорович.

16. Кузьменко Федор Леонтович.

Бойко Амросий Митрофанович.
Ткач Иван Никифорович.
Долгополов Анатолий.

17. Мар"енко Афанасий Алексеевич.

Бирюк Владимир Архипович.
Тиль ~~Иван~~ Александрович.
Слинько Константин Иванович.

18. Мар"енко Осип Алексеевич.

Ворох Василий Трохимович.
Колбусь Сергей Павлович.
Целюрик Данил Федорович.

На комиссии возлагается: объявление прикрепленным хозяйствам о подготовке к высылке, проследить за подготовкой издать прикрепленным на сборный пункт.

СБОРНЫЙ ПУНКТ:

Располагается во дворе 003"а "Працевник". Начальник сборного пункта т. Пантелей Иван Миронович. В распоряжения т. Пантелея назначается отряд и связные.

О Т Р Я Д:

С В Я З Н Ы Е:

1. Краснокутский Михаил Власович.
2. Калашник Игнат Иванович.
3. Клименко Давид Иванович.
4. Балюк Гавриил Петрович.
5. Коник Матвей Корнеевич.
6. Светличный Филипп Егорович.
7. Горешний Иван Иванович.
8. Стогней Иван Андреевич.
9. Богдан Тимофей Андреевич.
10. Ковтун Василий Наумович.
11. Гудиря Тарас Кондратович.

1. Косиневский Роман Василевич.
2. Минка Федор Евдокимович.
3. Литовченко Лаврентий Гордеевич.
4. Панчанко Александр Кондратович.
5. Назаренко Ирсип Филипович.
6. Тахман Евдоким Василевич.
7. Сисса Николай Лаврентевич.
8. Скрипка Иван Емельянович.

На т. Пантелея Ивана Мироновича возложить ответственность за благо состояние и тишину на сборном пункте.

Врачи находятся на сборном пункте следующие: Бушкев, Осьмачно, Симченко и акушерка Иванова.

Ш Т А Б:

Располагается при поселковом совете начальником штаба назначается т. Шапак Алексей Григоревич и его помощник т. Рябуха Филип Трофимович. В его распоряжение находится отряд и связные:

О Т Р Я Д:

С В Я З Н Ы Е:

1. Сухоставский Григорий Федорович.
2. Гунько Василий Иллита.
3. Ломинога Василий Иванович.
4. Калашник Александр Иванович.
5. Лебединец Давид Тарасович.
6. Бойко Денис Емельянович.
7. Слепушенко Андрей Николаевич.
8. Копейченко Захар Фимович.
9. Слейник Евдоким Иванович.
10. Копейченко Федор Фимович.
11. Валенко Григорий Аврамович.
12. Гнатченко Иван Осипович.
13. Сидоренко Осип Никифорович.
14. Бондаренко Дмитрий Петрович.
15. Каневец Андрей Василевич.
16. Кравченко Иван Прохорович.
17. Пантелей Степан Федорович.
18. Копейченко Данил Филипович.

1. Анадрувский Осип Федорович.
2. Коваль Дмитрий Демянович.
3. Лисун Максим Иванович.
4. Ворох Аким Андреевич.
5. Литовченко Иван Яковлевич.
6. Скрипка Иван Петрович.
7. Бойко Фим Иванович.
8. Слинько Прокофий Никифорович.

Примечание: около главного штаба назначаются 2 связных.

1.
2.

- 19. Копийченко Поликарп Михайлович.
- 20. Лебединец Игорь Гаврилович.

Инструктирование возложить на начальника штаба т. Григоровича, а во время выселения следить за состоянием селковского совета.

Назначить отряд для препровождения обоза в секретном начальнико обряда назначается т. Грабовский Евгений (Новоселов, И. Е.) распоряжении отряд.

- 1. Коваленкова Надежда Григорьевна
- 2. Патлис Владимир Петрович.
- 3. Радцкий Виктор Давидович.
- 4. Тройников
- 5. Попова
- 6. Шкотова Анна Кузьминична.

Примечание: Назначается помощником начальника отряда т. Патлис Владимир Петрович.

Начальнику отряда т. Грабовскому поручается обеспечить разведочными отрядами дороги по которым будут поступать обозы из периферии для обслуживания народ предоставляет штаб.

О Б О З:

Начальником обоза назначается т. Лисун Михаил Яковлевич в его распоряжении находятся подводы.

Фамилия, имя отчест. выселяемого. Фамилия, имя отчество подводчика.

1. Лисянский Федор Ефимович. <i>Лис</i>	1. Анадрузкий Нестор Василевич.
2. Калашник Григорий Осипович.	2. Скорбач Тихон Данилович.
3. Завадский Дмитрий Степанович.	3. Шмитко Андрей Веремеевич.
4. Ильченко Савелий Ерефеевич.	1. Гудиря Милентий Андреевич.
5. Гриво Григорий Петрович.	2. Чалий Федор Павлович.
6. Коваленко Ефим Григорович.	3. Завадский Василий Алексееви.
7. Гнатченко Семен Митрофанович. ✓	1. Мар"енко Артем Давидович.
8. Завадский Иван Дмитриевич.	2. Нестеренко Константин
9. Завадский Алексей Гнатович.	3. Целюрик Алейсей Александрович.
10. Цилюрик Иван Михайлович. ✓	1. Полумисный Федор Григорович.
	2. Лебединец Афанасий Василевич.
	3. Ломинога Иван Андреевич.
	1. Крамаренко Павел Остапович.
	2. Пантелей Филип Григоревич.
	3. Танцюра Архип.
	1. Федоров Ефим Василевич.
	2. Олейник Степан Явдокимочи.
	3. Рівниченко Петр Андреевич.
	1. Ильченко Самило Игнатеви.
	2. Завадский Кирил Иванович.
	3. Сметана Федор Степанович.
	4. Попов Сергей Василевич.
	1. Лебединец Борись Василевич.
	2. Курило Дмитриј
	3. Попов Иван Федорович.
	1. Волга Иван Егорович.
	2. Стогней Василий Пар.
	3. Бойко Дмитрий Митрофанович.
	1. Скрипка Василий Иванович.
	2. Багач Петр Леонтович.
	3. Багач Павел Карпович.

- 11. Ключко Андрей Филипович. *Ключко*
1. Лебединец Григорий Иванович.
2. Борох Иван Филипович.
- 12. Решетило Петр Харитонович. *Ключко*
1. Бугай Павло Иванович.
2. Ильченко Егор Осипович.
3. Федоров Григорий Федимович.
- 13. Олейник Михаил Фемелянович. *Ключко*
1. Олейник Прокофий Иванович.
2. Канищев Куама Иванович.
3. Федоров Иван Андреевич.
- 14. Мар"енко Сергей Константин. *Ключко*
1. Гудиря Григорий Иванович.
2. Сухоставский Григорий Михайлович.
3. Нарожный Иван Петрович.
- 15. Гнатченко Лев Иванович. *Ключко*
1. Лебединец Иван Григорьевич.
2. Рябуха Трохим Кузмич.
3. Ильченко Арсений.
- 16. Кузьменко Федор Леонтович. *Ключко*
1. Коваленко Иван Петрович.
2. Багач Степан Иванович.
3. Лахман Евдоким Андреевич.
- 17. Мар"енко Афанасий Алексеевич. *Ключко*
1. Сметана Федор Петрович.
2. Зерюкин Александр.
3. Лахман Василий Иванович.
- 18. Мар"енко Осип Алексеевич. *Ключко*
1. Гудиря Николай Михайлович.
2. Завадский Андрей Кондратович.
3. Ключко Давид Андреевич.

- Подводчики под инструменты. *Ключко*
- 1. Чаший Иван Павлович.
 - 2. Твердохлеб Павло Петрович.
 - 3. Дидик Григорий Дмитриевич.

На начальника обова т. Лисуна возложить организацию подвод.
Направлять подводы к прикрепленным к кулацким дворам, а сам ожи-
дает на сборном пункте с подводами для препровождения инструментов,
где все подводчики должны отдать весь инструмент и подводы с инс-
трументом двигаются после проезда отряда, т. Грабовского.

Примечание: подводы с забранным инструментом на сборный пункт
прибывают за день ранее дня выезда.
Дежурным по форнезону назначается т. Крикун Сергей Дмитриевич
в его распоряжении находятся связные штаба которыми он пользуется с
разрешения т. штаба Шлапака дежурный по форнезону должен быть на сво-
ей подводе вменить ему в обязанность иметь списки расположенных пос-
тох на территории совета и с писки дежурных по караулах, хозяйствах
а также взять из советов, ССЗ"ов списки дежурных около конюшен и
амбаров. Возложить на т. Крикуна Сергея Дмитриевича ответственность
за полное спокойствие на территории совета. Проинструктировать людей
находящихся в его распоряжении. Все посты заступают на дежурство
с вечера 3-го марта и утром не кем не заменяются.

Постовые по территории поселкового совета:

Расположение постов по ССЗ"ам и их находящимся территориям, а также кула-
цким хозяйствам возложить на начальника гарнизона предложить которому
списки представить в штаб 3-го марта к 12 часам дня.

Ответственным по пожарной ох ране т. Попов и его помощник т. Лебе-
динец которым вменяется в обязанность проверить пожарный обоз, иметь
при команде весь состав профкоманды и добровольной дружины.
В день выселения изолировать поселковый совет от чужих постыте-
лей. т. Рябухе выслать отряд для направления обозов с других сел.

ССЗ"ам отпустит подводы.

- 1. Комуна 10 подвод., XII Жовтень - 10 подвод, Селянин Харьковщины 10
- подвод, Украинка 10 подвод, Червоный Плуг - 10 подвод, Коммунар 10
- подвод, Працевник - 10 подвод, Перемога 7 подвод.

25.02.1930. План виселення куркульських господарств із селища Золочів Харківської округи. ДАХО. Ф. Р - 1952, оп. 2, спр. 4, арк. 4 - 7.

Науково-документальне видання

Кучерепа Микола Михайлович

Ткачук Вікторія Валеріївна

**Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років
у радянській Україні**

**Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років
у радянській Україні.** Науково-документальне видання / Автори-упорядн.
М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВАТ
“Волинська обласна друкарня” – РВГ Науковий центр історичних студій
Волині”, 2008. – с.: іл.

ISBN

У книзі на основі архівних документів і матеріалів, спогадів очевидців та інших джерел висвітлено ставлення волинян до процесів в радянській Україні та голодомору 1932-1933 рр. Книга розширює доказову базу злочинної політики комуністичної партії щодо створення штучного голоду в Україні. Книга сприяє подоланню наслідків замовчування історичної правди про трагедію українського народу.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх хто цікавиться історією України.

УДК

ББК

- ¹Злочин.– Мельбурн–Київ: Вид-во Олени Теліги, 2005.– С. 4.
- ²Сергійчук В. Як нас морили голодом.– К.: Українська Видавнича Спілка, 2003.– С. 41.
- ³Політична історія України.– Т. 3.– К.: Генеза, 2003.– С. 384.
- ⁴Там само.
- ⁵Соловей Д. Голгота України. Ч. 1.– Дрогобич: Відродження, 1993.– С. 156.
- ⁶Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України. К.: Райдуга, 1992.– С. 280–281.
- ⁷Там само.
- ⁸Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид Українського народу.– К.: Український інститут національної пам'яті, 2007.– С. 43.
- ⁹Соловей Д. Назв. праця.– С. 184.
- ¹⁰Спогади Міхнюк Пелагеї Миколаївни. Оpubліковані в цій книзі.– С
- ¹¹Спогади Колодюк Ганна Никодимівна. Оpubліковані в цій книзі.– С
- ¹²Спогади Хмелюк Катерина. Оpubліковані в цій книзі.– С
- ¹³Спогади Римарук Віра Максимівна. Оpubліковані в цій книзі.– С
- ¹⁴Коваль М. Назв. праця.– С. 281.
- ¹⁵Ми звинувачуємо!...– С. 43.
- ¹⁶ДАВО. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 579. Арк. 21–22.
- ¹⁷Там само.
- ¹⁸ДАВО. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3080. Арк. 37, 43.
- ¹⁹// Українська Нива.– 1933.– 16 квіт.
- ²⁰Там само.– 30 серп.
- ²¹Там само.– 27 жовт.
- ²²ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1995.
- ²³Там само.– Спр. 1994.
- ²⁴Волюї.– 1933.– 30 лірса.
- ²⁵ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1995.
- ²⁶ДАВО. Ф. 199. Оп. 2. Спр. 2.

Володимир Дмитрук –
кандидат історичних наук, доцент

²⁷Преображенський Євгеній Олексійович (03(15).02.1886—13.07.1937), партійний і радянський діяч. В 1924—1927 рр. зам. голови Головкинцескому, член колегії Наркомату фінансів СРСР. Працював в системі Держплану СРСР, та на дипломатичній роботі. В 1932–1936 рр. член колегії Наркомату легкої промисловості СРСР, зам. нач. відділу Наркомату радгоспів СРСР. За участь в троцькістській опозиції в 1927 р. виключений з партії. Репресований: військовою колегією Верховного суду СРСР 13 липня 1937 р. і

²⁸Косіор Станіслав Вікентійович (06(18) 11 1889 – 26 02 1939), член партії з 1907 р. , член ЦК з 1924 р., член Оргбюро і секретар ЦК (01.01.1926–12.07.1928 рр.). Народився в м. Венгрові (Польща). Поляк. З 1918 р. нарком фінансів України, з 1920 р. член колегії Наркомпроду Української СРР. В 1926 – 1928 рр. секретар ЦК ВКП(б). В 1928– 1938 рр. генеральний (перший) секретар ЦК КП(б) України. З січня 1938 р. зам. Голови РНК СРСР і голова Комісії радянського контролю при РНК СРСР. Член ВЦВК і ЦВК СРСР, депутат Верховної Ради СРСР 1 скликання. Репресований в 1938 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР 26 лютого 1939 р. засуджений до розстрілу і в цей же день розстріляний.

²⁹Цей пленум відбувся 28-29 січня 1933 р. На ньому не було розгорнуто обговорення рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. та критики помилок місцевого партійного керівництва, які призвели до зриву плану хлібозаготівель в області. Пленум увільнив Р. Я. Терехова від обов'язків першого секретаря Харківських обкому та міськкому партії, обравши замість нього П. П. Постишева.

³⁰Подається мовою оригіналу.

³¹Хвиля А. А. – завідуючий агітпропвідділом ЦК КП(б)У. Перебував у Одеській області як уповноважений ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель.

³²Подається мовою оригіналу.

³³Одеська обласна контрольна комісія у січні 1933 р. виключила із лав КП(б)У "за зраду інтересів партії" 50 комуністів, яких було засуджено і ув'язнено до концтаборів.

³⁴ Затонський Володимир Петрович – (27.7(8.8).1888 — 29.7.1938) – більшовицький державний і партійний діяч. Народ. в с. Лисець Подільської губернії (тепер село Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.). В 1912 закінчив фізико-математичний факультет Київського ун-ту св. Володимира, з 1913 – викладав фізику в Київському політехнічному ін-туті. З 1905 належав до РСДРП. В 1917 – член крайового комітету РСДРП(б) і як представник від більшовиків разом з Ю. П'ятаковим входив до складу Малої Ради і Крайового Комітету для охорони революції в Україні. В грудні 1917 повністю підтримав агресію Росії проти Української Народної Республіки, увійшов як народний секретар освіти до складу Народного Секретаріату. З березня 1918 р. – голова більшовицького ЦВК в Україні. Був одним з організаторів КП(б)У. В 1919–1920 рр. – член реввійськради різних більшовицьких армій та реввійськради Українського і Південно-Західного фронтів, які здійснювали окупацію території України. На поч. 1920 був призначений більшовицьким урядом відповідальним за реорганізацію і побудову Червоної Української Галицької Армії. В липні-вересні 1920 – голова Галицького Революційного комітету. В 1922–1923 рр. і 1933–1938 рр. – нарком освіти УСРР. В 1925–1927 рр. – секретар ЦК КП(б)У, в 1927–1933 рр. голова ЦК КП(б)У. Займав керівні посади в інших більшовицьких державних і партійних органах в Україні. Знищений НКВС разом з дружиною. Виїздив у Одеську область як уповноважений ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель.

³⁵ Подається мовою оригіналу.

³⁶ Річицький А. А. – заступник головного редактора Української Радянської Енциклопедії, залучався як уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівель.

³⁷ Йдеться про об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся 7-12 січня 1933 р. 15 ачня 1933 р. ЦК КП(б)У дав вказівку вам парторганізаціям провести широке обговорення рішень пленуму, забезпечити виконання промислових планів і планів хлібозаготівель та засипки насіння.

³⁸ Голод Н. П. – секретар ЦК КП(б)У з питань постачання.

³⁹ Йдеться про постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. про обов'язкову здачу зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами. Ця постанова встановлювала тверді зобов'язання, які мали силу податку щодо здачі зерна державі. Всі лишки хліба після виконання цих зобов'язань залишались у повному розпорядженні колгоспів, колгоспників та одноосібників.

⁴⁰ Подається мовою оригіналу.

⁴¹ ЦЧО – центральна чорноземна область.

⁴² ГПУ – Державне політичне управління.

⁴³ Балицький Всеволод Аполлонович (27.11.1892 – 27.11.1937). Нар. м. Верхньодніпровськ Катеринославської губернії, нині Дніпропетровської області. Один із керівників органів державної безпеки, комісар державної безпеки 1-го рангу. Від 31 червня 1931 до 10 липня 1934 року заступник голови ОДПУ при РНК СРСР. У листопаді 1932 року направлений особливоуповноваженим ОДПУ на Україну, де в цей час лютував голод, із завданням «безумовно виконати план хлібозаготівель». Від 21 лютого 1933 року повноважний представник ОДПУ в УСРР і голова ДПУ України, з 15 липня 1934 року нарком внутрішніх справ України. Один із головних організаторів масового терору на Україні, що поніс життя десятків тисяч людей. З 1934 член ЦК ВКП(б). У числі інших чекістів Балицький, згідно з низкою джерел, виявив документи про співпрацю Сталіна з охоронним відділенням поліції до революції. 11 травня 1937 року переведений на Далекий Схід начальником Управління НКВС. 7 липня 1937 року арештований і виключений з партії. 27 листопада 1937 року «в особливому порядку» засуджений до страти. Розстріляний.

⁴⁴ Постишев Павло Петрович (1887–1940), у 1930–1933 рр. Секретар ЦК ВКП(б), з 1933 р. – секретар ЦК КП(б) України. В кінці січня 1933 р. посланий як особистий представник Сталіна в Україну, де мав виконати два головних завдання: а) в умовах голоду остаточно зламати опір колективізації; б) розгромити опозицію українських комуністів і припинити українізацію з одночасним запровадженням русифікації.

⁴⁵ Подається мовою оригіналу.

⁴⁶ Подається мовою оригіналу.

⁴⁷ Подається мовою оригіналу.

⁴⁸ АМРСР – Автономна Молдавська радянська соціалістична республіка.

⁴⁹ Подається мовою оригіналу.

⁵⁰ Подається мовою оригіналу.

⁵¹ Подається мовою оригіналу.

⁵² Подається мовою оригіналу.

⁵³ Подається мовою оригіналу.

⁵⁴ Чубар В. Я. – народився 22 лютого 1891 р. в с. Федорівка на Катеринославщині, нині с. Чубарівка Запорізької області, у селянській родині. По закінченні Олександрівського механіко-технічного училища працював на заводах Краматорська, Гуляй-Поля, Маріуполя, Москви, Петрограда. У революційному русі з 1905 р. Член РСДРП(б) з 1907 р. Активний учасник жовтневих подій 1917 р. у Петрограді. Член Всеросійської ради фабзавкомів, комісар Військово-революційного комітету Головного артилерійського управління. З 1918 р. — член президії ВРНГ, голова правління державних заводів (Сормово-Коломна), очолював комісію Вищої ради народного господарства з відбудови Уралу. У 1920 р. працював у складі Всеукрревкому та Укртрудоарму. Був членом ЦК КП(б)У. Очолював Промислове бюро, пізніше перейменоване в Українську раду народного

господарства. Водночас — заступник голови РНК. Керував націоналізацією промисловості й створенням органів управління одержавленими підприємствами. 13 липня 1923 р. у 32-річному віці В. Чубаря обрано головою Раднаркому УСРР. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У В. Чубар підтримав проведення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства. 28 квітня 1934 р. увільнено від обов'язків голови РНК УРСР і призначено на посаду заступника голови Раднаркому СРСР і Ради праці та оборони. З 1937 р. за сумісництвом — нарком фінансів СРСР, голова Комітету промислової кооперації та місцевої промисловості при РНК СРСР, заступник голови комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при РПО, уповноважений РНК СРСР у справі будівельних матеріалів. Від 1935 — член політбюро ЦК ВКП(б). У 1937 р. заарештовано. 26 лютого 1939 р. розстріляно.

⁵⁵ Видання підреферентури краєвої ексекютиви Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях на правах рукопису тільки для проводу груп юнацтва.

⁵⁶ Дата публікації.

⁵⁷ «Діло» — перша українська щоденна газета. Видавалася з 1 січня 1880 р. по 5 вересня 1939 р. Заснована для захисту прав українців Галичини, виступала за державну незалежність та соборність України.

⁵⁸ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

⁵⁹ Дата публікації.

⁶⁰ Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890–1986), більшовицький політичний діяч. В 1920–1921 рр. секретар ЦК КП(б) України. В 1921–1930 рр. секретар ЦК ВКП(б). В 1930–1941 рр. голова РНК СРСР. З 1941 р. заступник голови, в 1942–1957 рр. 1-й заступник голови РНК СРСР. В 1939–1949 рр. і 1953–1956 рр. нарком, міністр закордонних справ СРСР. Входив в найближче політичне оточення Сталіна; один з найбільш активних організаторів масових репресій 1930-х – поч. 1950-х рр. Виступив проти критики культу особи.

⁶¹ Каганович Лазар Мойсейович (22.11.1893 – 25.07.1991) –радянський державний і партійний діяч, близький соратник Сталіна. Один із головних організаторів сталінських репресій кінця 20-х – початку 50-х р. І голодомору в Україні.

⁶² Пдається без стилістичних правок.

⁶³ Дата публікації.

⁶⁴ Подається без стилістичних правок.

⁶⁵ Дата публікації.

⁶⁶ Нова Зоря – католицька газета, виходила у Львові 1926 – 1939 рр. Редактор Т. Галушинський, з 1928 р. О. Назарук. Орган Української християнської організації, з 1930 р. Української католицької народної партії.

⁶⁷ Подається без стилістичних правок.

⁶⁸ Дата публікації.

⁶⁹ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

⁷⁰ Дата публікації.

⁷¹ Переклад з польської мови.

⁷² Дата публікації.

⁷³ В оригіналі слово подається в російській транскрипції.

⁷⁴ Українська Нива – газета, в 1925–1927 рр. виходила у Варшаві, у 1927–1936 рр. – у м. Луцьку. З 1931 р. – пресовий орган ВУО.

⁷⁵ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

⁷⁶ Дата публікації.

⁷⁷ Подається без стилістичних правок.

⁷⁸ Дата публікації.

⁷⁹ Подається без стилістичних правок.

⁸⁰ Дата публікації.

⁸¹ Радек (Собельсон) Карл Бернгардович (31.10. 1885 – 19.05.1939) нар. у Львові, єврей. Радянський політичний діяч, діяч міжнародного комуністичного руху; в 1919 –1924 рр. лен ЦК РКП(б); в 1920 –1924 рр. член Виконкому Комінтерну. Співробітник газет «Правда» і «Известия». В 1927 виключений з ВКП(б) и Особливою нарадою при ОДПУ засуджений до 4 років заслання в Красноярськ. 16.09.1936 р. Радек заарештований. 30.01.1937 р. засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів.

⁸² Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.

⁸³ Дата публікації.

⁸⁴ Подається без стилістичних правок. Збережено мову документа.

⁸⁵ Дата публікації.

⁸⁶ Так у документі. Правильно Постишев Павло Петрович.

⁸⁷ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.

⁸⁸ Дата публікації.

⁸⁹ УКП – Українська комуністична партія, оформилася на I Установчому з'їзді УКП 22–25 січня 1920 р. На вимогу Комінтерну саморозпустилася на IV з'їзді в квітні 1925 р.

- ⁹⁰ Партійна конференція КП(б)У, що відбулася 1919 р. в м. Харкові.
- ⁹¹ УНР – Українська Народна Республіка.
- ⁹² Рикапи – РКП – Російська комуністична партія (більшовиків).
- ⁹³ «Memento mori» (лат) – пам'ятай про смерть.
- ⁹⁴ etc. – et caetera (лат.) – і так далі, та інше.
- ⁹⁵ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ⁹⁶ Дата публікації.
- ⁹⁷ Публікується без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ⁹⁸ Дата публікації.
- ⁹⁹ Українізація – тимчасова політика ВКП (б), здійснювана в 20-х – на початку 30-х років з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі та інших ділянках культурного життя, а також в адміністрації. Остаточно українізація була припинена зО призначенням П. Постишебва секретарем ЦК КП(б)У.
- ¹⁰⁰ Раковський Христіан (1873–1941), більшовицький політичний діяч. 25.01.1919 р. був призначений головою Раднаркому і наркомом зовнішніх справ УСРР. Ставився вороже до української мови, називав українську націю «вигадкою інтелігентів». Згодом змінив погляди на національне питання і звинувачував Сталіна у шовінізмі. У 1928 р. виключений з партії і відправлений на заслання.
- ¹⁰¹ Нова економічна політика (НЕП) – економічна політика, проголошена Х з'їздом Російської комуністичної партії в березні 1921 р., на зміну політиці воєнного комунізму (конфіскація всієї продукції, крім мінімуму на харчування), вона полягала у призначенні продовольчого податку в менших розмірах, рештки продукції селянство мало право продавати на вільному ринку. Що призвело до легалізації приватної торгівлі.
- ¹⁰² Державне політичне управління (ДПУ) СРСР – відомство державної безпеки (спецслужба), існувало в 1922–1934 рр.
- ¹⁰³ Рєпнін (князь Волконський) Микола (1778–1845), князь, російський державний і військовий діяч, генерал-губернатор Лівобережної України у 1816–1834 рр.
- ¹⁰⁴ Меншиков Олександр (1673–1729), російський державний діяч. У 1708 р. зруйнував Батурин і винищив його населення за вірність гетьману І. Мазепі. За це одержав від Петра I величезні маєтності в Україні. Проводив в Україні широкі торгово-промислові операції, визискуючи українське населення і навіть перетворюючи козаків на своїх підданих.
- ¹⁰⁵ Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870 рр.) – російський державний діяч. З 1837 р. генерал-губернатор Південно-Західних губерній. Проводив політику русифікації України.
- ¹⁰⁶ Валуєв Петро Олександрович (1815–1890 рр.) – граф, російський державний діяч. В 1861–1868 рр. міністр внутрішніх справ, керував земською і цензурною реформами. Відомий своїм циркуляром від 1863 р. про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книг.
- ¹⁰⁷ Затонський Володимир Петрович (1888–1938) – активний комуністичний діяч, нарком освіти УРСР, не належав до національних ухилив в КП(б)У і посідав лояльну до Сталіна позицію.
- ¹⁰⁸ Куйбишев Валеріан Володимирович (1888–1935 рр.), більшовицький діяч. З 1930 р. голова Держплану, заступник голови Ради народних комісарів.
- ¹⁰⁹ Переклад з польської мови.
- ¹¹⁰ Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ) – створений у 1927 р. з ініціативи Ю. Пілсудського. Тривалий час головою ББСУ був прем'єр міністр Польщі полковник В. Славек. На Волині до складу ББСУ входили послы від Волинського українського об'єднання. ББСУ припинив свою діяльність після смерті Ю. Пілсудського у 1935 р.
- ¹¹¹ У правому кутку документа напис В–26/429. Зліва – резолюція (нерозбірливо). Внизу справа прямокутний штамп з надписом польською мовою Starostwo powiatowe Łuckie dnia 16 czer. 1933 r. Внизу в центрі штамп з надписом польською мовою Adnotacja dn. 16/VI. 1933 r. Zezwolenia oder..... Starosta. (Підпис нерозбірливий).
- ¹¹² Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹¹³ Дата публікації.
- ¹¹⁴ Переклад з польської мови.
- ¹¹⁵ Дата публікації.
- ¹¹⁶ Андрій Шептицький (29.07.1865–01.11.1944) – видатний церковний, культурний і громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви.
- ¹¹⁷ Єпископ-суфраган – єпископ без єпархії, вікарний єпископ
- ¹¹⁸ Переклад з польської мови.
- ¹¹⁹ Будка Никита (1877–1949) – єпископ Української греко-католицької церкви, теолог, просвітницький діяч.
- ¹²⁰ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹²¹ Дата публікації.
- ¹²² Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ¹²³ Дата публікації.
- ¹²⁴ «bonne mine» – франц. приказка «bonne mine au mauvais jeu» – добра міна під час поганої гри.
- ¹²⁵ Опінія – громадська думка.
- ¹²⁶ Американські ратувальні загони. Гувер Герберт Кларк – президент США у 1929–1933 р.

- ¹²⁷ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹²⁸ Дата публікації.
- ¹²⁹ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ¹³⁰ Дата публікації.
- ¹³¹ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹³² Дата публікації.
- ¹³³ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹³⁴ Дата публікації.
- ¹³⁵ Бухарешт – так в документі. Бухарешт – столиця Румунії.
- ¹³⁶ Шпихлір – зерновий склад.
- ¹³⁷ Переклад з польської мови.
- ¹³⁸ ВУО – Волинське українське об'єднання – регіональна політична партія, що діяла у Волинському воєводстві в 1931–1939 рр., проголошувала ідеї польсько-українського співжиття.
- ¹³⁹ Подається без стилістичних правок. Збережено мову документа.
- ¹⁴⁰ Дата публікації.
- ¹⁴¹ Скрипник М. О. – (25.01.1872—1933) – радянський партійний і державний діяч. Після лютневої революції працював у більшовицьких організаціях Петрограда. З грудня 1917 р. – на Україні, спочатку народний секретар у справах праці, з березня 1918 р. — голова Народного секретаріату. Один з організаторів КП(б)У. Боровся за встановлення більшовицького режиму в Україні. З 1921 р. – на відповідальних посадах в Україні, в тому числі у 1927–1933 рр. – нарком освіти. Був активним провідником українізації.
- ¹⁴² Переклад з польської мови.
- ¹⁴³ Дата публікації.
- ¹⁴⁴ УСДП – Українська соціал-демократична партія.
- ¹⁴⁵ Переклад з польської мови.
- ¹⁴⁶ Дата публікації.
- ¹⁴⁷ Переклад з польської мови.
- ¹⁴⁸ Дата публікації.
- ¹⁴⁹ Переклад з польської мови.
- ¹⁵⁰ «Рідна хата» – клуби – первинні осередки ВУО в містах.
- ¹⁵¹ Певний Петро (1888–1957 рр.) – український політичний діяч, голова ВУО у 1931–1936 рр., посол польського сейму у 1930–1936 рр.
- ¹⁵² У лівому верхньому кутку документа стоїть штамп «Український Клуб «Рідна хата» на Волині» 12.X.1933 р. м. Луцьк, вул 3 Мая № 22 Ч. 48. Внизу документа прямокутний штамп з написом польською мовою «Starostwo powiatowe Łuckie dnia 12 paz. 1933 r.» (Луцьке повітове староство, 12 жов[тня] 1933 р.).
- ¹⁵³ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹⁵⁴ Осідок – садиба.
- ¹⁵⁵ Лист – назва правового документа.
- ¹⁵⁶ Пашевський Павло (1874–1944), діяч православної церкви, з 1927 р. настоятель Чеснохресної парафії в м. Луцьку.
- ¹⁵⁷ Лавник – член лави – судової колегії.
- ¹⁵⁸ Ковалевський Олександр (1890 р. н.), громадсько-політичний діяч, кооператор, публіцист. В 1930-х роках редактор газети «Волинське слово» – пресового органу ВУО.
- ¹⁵⁹ Акцептувати – затверджувати.
- ¹⁶⁰ Маслов Микола (1880–1942 рр.) – адвокат окружного земського самоуправу в Луцьку. Посол до польського сейму від Волині. Активний політичний, церковний, культурний діяч.
- ¹⁶¹ Тимошенко Сергій (1881 р. н.) – інженер. За часів УНР виконував обов'язки міністра шляхів сполучення. У 1931–1935 рр. голова товариства ім. Петра Могили, посол Польського сейму у 1930–1935 рр. У 1937 – 1939 рр. голова ВУО.
- ¹⁶² Власовський Іван Федорович (1883–1969), церковний та громадський діяч, історик. У 20–30-х роках учасник українізації православного життя на Волині. В 1928–1930 рр. посол до польського сейму.
- ¹⁶³ Алмазов (Алмазів) Олексій (1886– 1936 рр.), генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки. З 1930 р. мешкав у м. Луцьку, де вів активну громадську роботу, працював у Товаристві ім. Лесі Українки.
- ¹⁶⁴ Скрипник Степан (1898–1993 рр.) – політичний, церковний, освітній діяч, посол польського сейму, один із засновників ВУО. З 1989 р. патріарх Української автокефальної церкви.
- ¹⁶⁵ Бура Микита (1896–1948 рр.) – вчитель, у 1930–1939 рр. посол до польського сейму, активний діяч ВУО.
- ¹⁶⁶ Серафимович В. (1896 р. н.) – вчитель, у 1912–1916 рр. працював у Холмі та Любліні, посол польського сейму від Волині у 1930 р., член головної управи ВУО.
- ¹⁶⁷ Богуславський Євген (1883 р. н.) – вчитель української мови, голова наглядової ради Українського кооперативного банку в Острозі, у 1930 р. посол польського сейму від Волині.
- ¹⁶⁸ Гловацький Інокентій (1886 р. н.) активний український громадський та політичний діяч. Директор Селянського банку в Острозі. У 1930 р. обраний сенатором польського парламенту.
- ¹⁶⁹ Сікорський Полікарп (Петро) (1875–1953), митрополит Української автокефальної православної церкви. В 1932 р. був хіротонізований на єпископа луцького, вікарія Волинської єпархії.

- ¹⁷⁰ Як рівно ж – а також.
- ¹⁷¹ Діонісій (Костянтин Валединський) 1876 р. н. – митрополит Автокефальної православної церкви в Польщі.
- ¹⁷² Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹⁷³ Дата засідання громадського комітету.
- ¹⁷⁴ Ковалевський Олександр (1890–1940 рр.), активний український політичний діяч, член головної управи ВУО. З 1936 р. – головний редактор газети «Українська Нива», яка з 1 січня 1937 р. почала виходити під назвою «Волинське слово».
- ¹⁷⁵ Власовський Іван – (1883 р. н.) – церковний, громадський і педагогічний діяч, богослов-науковець, професор. У 1928–1930 рр. посол польського сейму.
- ¹⁷⁶ Тележинський Михайло (1886 р. н.) – політичний, громадський, церковний діяч, посол польського сейму.
- ¹⁷⁷ Текст відозви публікується у збірнику.
- ¹⁷⁸ Просвітянські хати ВУО – громадська культурно-освітня організація.
- ¹⁷⁹ Війт – обраний населенням керівник органу громадського самоврядування – гміни.
- ¹⁸⁰ Солтис – керівник сільської громади.
- ¹⁸¹ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ¹⁸² Дата прийняття документа.
- ¹⁸³ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹⁸⁴ Товариство імені митрополита Петра Могили, засноване 1931 р. в м. Луцьк з метою ширення релігійної освіти і православної свідомості на засадах соборності давньої Української церкви.
- ¹⁸⁵ Слово пропущено, надпис зверху над текстом.
- ¹⁸⁶ Осідок – садиба.
- ¹⁸⁷ Офіри – пожертвування.
- ¹⁸⁸ Українбанк в Луцьку – Український народний кооперативний банк – об'єднання українських кредитних кооперативів, які організували господарче життя у формі доступного кредиту для сільського господарства та промисловості.
- ¹⁸⁹ Союз українок громадської праці – жіночі гуртки, які створювалися при районних управах Волинського українського об'єднання.
- ¹⁹⁰ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ¹⁹¹ Дата і місце взяті з газетної публікації.
- ¹⁹² м. Харбин (Китай).
- ¹⁹³ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹⁹⁴ Дата та місце взяті з газетної публікації.
- ¹⁹⁵ Пререклад з польської мови.
- ¹⁹⁶ Дата публікації.
- ¹⁹⁷ ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом Польщі.
- ¹⁹⁸ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ¹⁹⁹ Дата публікації.
- ²⁰⁰ Іntenція – (полонізм) намір, задум.
- ²⁰¹ Переклад з польської мови.
- ²⁰² Дата публікації.
- ²⁰³ Переклад з польської.
- ²⁰⁴ УСРП – Українська соціалістична радикальна партія.
- ²⁰⁵ УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання.
- ²⁰⁶ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ²⁰⁷ Дата публікації.
- ²⁰⁸ Винниченко Володимир (1880–1951 рр.) – політичний діяч і відомий письменник. Лідер Української соціал-демократичної робітничої партії України, заступник Голови Української Центральної Ради, голова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р. – голова Директорії. З 1920 р. на еміграції. В літературі здобув визнання своїми реалістичними оповіданнями. Вистави за п'єсами В. Винниченка ставилися багатьма західноєвропейськими театрами.
- ²⁰⁹ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.
- ²¹⁰ Дата публікації.
- ²¹¹ Переклад з польської мови.
- ²¹² Ерріо Едуард (1872–1957 рр.) – видатний діяч радикал-соціалістичної партії Франції. У 1924–1926 рр. – прем'єр-міністр Франції. Тривалий час займав пости мера м. Ліона та голови палати депутатів французького парламенту.
- ²¹³ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ²¹⁴ Дата публікації.
- ²¹⁵ Нове село – тижневик для селян, виходив у Львові 1929 – 1939 рр., спочатку видавала Спілка агрономів, згодом Український селянський союз. Редактор В. Воробець.
- ²¹⁶ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.
- ²¹⁷ Дата публікації.
- ²¹⁸ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

²¹⁹ Дата публікації.

²²⁰

²²¹ Переклад з польської мови.

²²² Дата публікації.

²²³ Переклад з польської мови.

²²⁴ Дата зібрання.

²²⁵ «Українська громада» – громадсько-культурне товариство, засноване у 1919 р. в Берліні українськими емігрантами.

²²⁶ Шумицький Микола (1889–1982) громадсько-політичний діяч, в 1925–1940 рр. голова Союзу українських емігрантських організацій у Франції.

²²⁷ Прокопович В'ячеслав (1881–1942), політичний і громадський діяч, педагог, публіцист, історик. З травня 1920 р. Голова Ради міністрів Української Народної Республіки (УНР). З 1924 р. в Парижі, де тісно співпрацював з Головним отаманом С. Петлюрою. У 1926–1939 рр. – знову Голова Ради міністрів УНР на еміграції.

²²⁸ Косенко Іларіон (1888–1950), інженер, громадський діяч. На еміграції в Парижі активний громадський діяч, в 1925–1940 рр. адміністратор тижневика «Тризуб».

²²⁹ Шультин Олександр (1889–1960), політичний, громадський, культурний діяч. В Парижі з 1927 р., у 1929–1939 рр. голова Головної еміграційної ради.

²³⁰ Переклад з польської мови.

²³¹ Дата публікації.

²³² Гданськ – місто-порт у Польщі на березі Балтійського моря. Згідно Версальського мирного договору 1919 р. «вільне місто» під управлінням Ліги Націй.

²³³ Переклад з польської мови.

²³⁴ Дата публікації

²³⁵ Рузвельт Франклін Делано (1882–1945 рр.) – 32-й президент США з 1933 р.

²³⁶ Переклад з польської мови.

²³⁷ Дата публікації.

²³⁸ Розенберг Альфред – з 1933 р. керівник зовнішньо-політичного відділу фашистської націонал-соціалістичної партії Німеччини.

²³⁹ Йдеться про договір між СРСР і Німеччиною 1933 р.

²⁴⁰ Переклад з польської мови.

²⁴¹ Дата і місце взяті з газетної інформації.

²⁴² Іннітцер (Innitzer) Теодор (1875–1955), австрійський церковний діяч, з 1933 р. кардинал. Вже в 1920-х роках допомагав українській еміграції через Український релігійний комітет у Відні. В 1933 р. організатор міжнародної допомоги голодуючому населенню в УРСР.

²⁴³ Переклад з польської мови.

²⁴⁴ Дата публікації в газеті.

²⁴⁵ Гетьманська Управа створена гетьманом Української держави (1918 р.) Павлом Скоропадським (1873–1945 рр.) у Берліні, куди він емігрував у 1918 р.

²⁴⁶ Торгсин – докладно «торговля с иностранцами» або торговий синдикат.

²⁴⁷ Переклад з польської мови.

²⁴⁸ Дата публікації.

²⁴⁹ Мілена Рудницька (1892 р. н.), політична і громадська діячка, вчителька, посол до польського сейму 1928–1935 рр. Як делегатка Української парламентарної репрезентації, захищала у Лізі Націй українські проблеми, зокрема в справі так званої пацифікації і голоду в радянській Україні.

²⁵⁰ Поленський – так у документі, правильно Пеленський Зиновій (1890–1943), громадсько-політичний і кооперативний діяч у Галичині, редактор «Господарсько-Кооперативного Часопису» (1927–1930), референт пропаганди при Ревізійному союзу українських кооперативів та його представник на міжнародних кооперативних з'їздах. Член ЦК УНДО з 1929 р., посол (з 1930 р.) до польського сейму і делегат Української парламентарної репрезентації на конгресі національних меншостей і в справах українських петицій до Ліги Націй, член Президії Ради національних меншостей у Женеві.

²⁵¹ Центросоюз – Союз кооперативних союзів у Львові, торговий центр української кооперації в Галичині, постачав споживчі і галантерейні товари для українських сіл, доставляв сільськогосподарські машини, знаряддя, добрива, насіння і займався збутом продукції.

²⁵² Східна Малопольща – польська назва Східної Галичини у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

²⁵³ Переклад з польської мови.

²⁵⁴ Дата публікації.

²⁵⁵ Переклад з польської мови.

²⁵⁶ Дата публікації.

²⁵⁷ Переклад з польської мови.

²⁵⁸ Дата публікації.

²⁵⁹ Об'єднання Українських Організацій в Америці

²⁶⁰ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

²⁶¹ Дата та місце взяті з газетної публікації.

²⁶² Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

²⁶³ Дата публікації.

²⁶⁴ Подається без стилістичних правок. Збережено мову оригіналу.

²⁶⁵ Дата та місце взяті з газетної публікації.

²⁶⁶ Вісімка – розмір шрифту.

²⁶⁷ Подається без стилістичних правок, збережено мову оригіналу.

²⁶⁸ Комуністичний Інтернаціонал – Комінтерн – в 1919–1943 рр. міжнародна революційна пролетарська організація, що об'єднувала комуністичні партії різних країн.

²⁶⁹ Витичні – директиви.

²⁷⁰ Вільсон Томас Вудро (1856–1924 рр.) – президент США у 1913–1921 рр. У січні 1918 р. висунув програму миру під назвою «Чотирнадцять пунктів».

²⁷¹ Ліга Націй – міжнародна організація створена у 1919 р. метою якої став розвиток співпраці між народами та боротьба за права людини, мир і безпеку у світі.

²⁷² Ареопаг – грец. – найвищий орган судової і деякий час політичної влади у Стародавніх Афінах.